

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ

શાળાઓ માટે

વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત

‘ઓક્સફર્ડ રિડિંગ્સ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા’ને આધારે

કૃતા

હજમલાલ યુનીકલ મહેતા

બી.એ., એસ.ટી.સી.બી. (એનસ)

હે. માસ્ટર, એમ. એમ. પીપ્પીવાલા હાઈ સ્કૂલ, રાદિર

૪ બીન રોડ નં. ૬૬ બીન બિરો, તથા ૩૨ નંબરો સહિત

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ

મુંબઈ કલકત્તા બ્રહ્મસ

૧૯૨૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૪૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદુસ્તાન નો ઇતિહાસ
સાખાઓ માટે

વિષય મ ૨ : ૮૪૩ : ૮૩ ૨૪ : ૩૨૧ ૨

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ

સિકંદર ગેલમના રણક્ષેત્રમાં

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ

શાળાઓ માટે

વિન્સેન્ટ રિમથ કૃત

‘ઓક્સફર્ડ રિવિઝન્ટ્સ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા’ને આધારે

કર્તા

છગનલાલ ચુનીલાલ મહેતા,

બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી. (એનર્સ),

હેડ માસ્ટર, એમ. એમ. પીપર્ડીવાલા હાઈ સ્કૂલ, રાંદેર

૪ રંગીન અને ૬૬ બીજા ચિત્રો, તથા ૧૨ નકશાઓ સહિત

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ

મુંબઈ કલકત્તા મદ્રાસ

૧૯૨૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૮૪

Printed by M. N. Kulkarni at his Karnatak Printing
Press, 318A Thakurdwar, Bombay 2
and

Published by Humphrey Milford, Oxford University Press.
B. I. Building, Nicol Road, Bombay

પ્રસ્તાવના

પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના પ્રકટ કરવાની પ્રથા પુરાણી છે. લેખકને એમાં ખુલાસા કરવાના હોય છે. કેટલાક માથા કરતાં પાઘડી મોટી બાંધે છે. હું વધુ નહિ કહું.

પ્રજાએ પોકાર કર્યો કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપો. સરકારે કેટલેક અંશે એ પોકાર ગ્રીહ્યો અને પોષ્યો. યુનિવર્સિટીએ તેનું અનુકરણ કર્યું. કેટલાક વિષયોના ઉત્તર માતૃભાષામાં આપવાની છુટ એ વર્ષથી અપાઈ છે. ઇતિહાસને પણ તેમાં સ્થાન છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્કૂલ-લીવીંગ પરીક્ષામાં ઇતિહાસના ઉત્તર માતૃભાષામાં આપી શકે છે. આથી માતૃભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસની માંગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. મારો પ્રયાસ એ માંગણી સતોષવા સાર છે.

એએક વર્ષ પૂર્વે મેં ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ (ચાર ભાગમાં) લખ્યો, છપાવ્યો. મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાએ તે મંજૂર કર્યો. આ ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈ મેં હિંદનો ઇતિહાસ આરંભ્યો. વિદ્યાર્થી આલમ સમક્ષ તે આજે રજુ થાય છે.

હવે ઇતિહાસની કાંઈક ઘડતર-કથા કહું. યુનિવર્સિટીએ સ્કૂલ-લીવીંગ પરીક્ષા માટે નક્કી કરેલો આખો અભ્યાસક્રમ એમાં છે. અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે આખા પુસ્તકના ખંડ પાડી નાંખ્યા છે. વસ્તુ-સંકલના બની તેટલી હીક બનાવી છે. વિદ્યાર્થીઓ રસપૂર્વક વાંચે એ હેતુ લક્ષમાં રાખ્યો છે. ઇતિહાસની કેટલીક વિગતો પરિવર્તનશીલ છે. ઇતિહાસકારો તેથીજ સૂચવે છે કે ઇતિહાસ-ગ્રંથો વખતો વખત લખાવા જોઈએ. હું યે એમાં માનું છું. મેં યે બન્યા તેટલા પ્રમાણ-પુસ્તકોનો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ મારો મૂળ આધાર વિન્સેન્ટ સ્મિથની “ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા ” છે.

પુસ્તકની પ્રિયતાનો આધાર ભાષાપર છે. અહીં ભાષા સરળ અને સચોટ રાખવા પ્રયાસ કર્યા છે. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી—ગુજરાતની સકળ કોમોના વિદ્યાર્થીઓ એ સમજી શકે એમ છે.

ચિત્રો અને નકશા એ તો ઇતિહાસના અંગો ગણાય. પ્રકાશકના ઉત્સાહને લીધે એ કામ સરળ થયું છે. પુસ્તકમાં ચાર તો રંગીન ચિત્રો મુક્યાં

છે. અર્વાચીન શિક્ષણનાં એ આવશ્યક અંગોનો શિક્ષકો છુટથી ઉપયોગ કરશે તો પ્રકાશકનો શ્રમ સફળ થશે.

વિદ્યાર્થીઓને મહત્વની બાબતોનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા અંતે મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ-લીવીંગ પરીક્ષાના પ્રશ્નો સામેલ કર્યા છે. દિશા સૂચવવા એ પ્રયાસ કર્યો છે.

એક વાત કહેવી રહી જાય છે. આ પુસ્તક તૈયાર થતું હતું તે અરસામાં મારા મિત્ર મિ. દોલતરામ રતનજી દેસાઈ તરફથી મને અનેક સૂચનાઓ તથા સહાનુભૂતિ મળતી તે માટે આ સ્થળે એમનો ઉપકાર માનું છું. વળી ઑક્સફર્ડ પ્રેસના સંચાલકોની ખાત અંત અને કાળજી અપૂર્વ હતી. આ પુસ્તકને સર્વાંગે સુંદર બનાવવા તેમણે તેમનું બનતું કર્યું છે. તેમનો આભાર ન માનવાની કૃતમ્મતા હું નહિ દાખવું.

રાંદેર, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭

છગનલાલ ચુનીલાલ મહેતા

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

પુરાતન હિંદ

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ ભારતની ભૂમિરચના	૧
૨ વસ્તી	૫
૩ હિંદુઓની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ	૮
૪ આપણાં આદિકાવ્યો	૧૧
૫ ઔદ્ધર્મ અને જૈનધર્મ	૧૮
—પ્રશ્નો	૨૨

ખંડ ૨ જો

હિંદુ રાજ્યોની બહોળસાક્ષી

૬ મગધ રાજ્ય	૨૩
૭ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય	૨૬
૮ અશોક	૨૯
૯ શુંગ, કાણ્વ, અને અગ્નિ વંશો	૩૨
૧૦ કનિષ્ક	૩૩
૧૧ દિગ્વિજયી સમુદ્રગુપ્ત	૩૫
૧૨ હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૭)	૩૯
૧૩ રજપુત રાજ્યો	૪૫
૧૪ દક્ષિણી અને તામિલ રાજ્યો	૪૬
૧૫ અલ્હારસુધીની વિદેશી સ્વારીઓ	૫૦
૧૬ મુસલમાનોનો પ્રવેશ	૫૧
૧૭ આરમી સદી	૫૫
— પ્રશ્નો	૫૮

ખંડ ૩ નો દિલ્હીની સલ્તનત

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧૮ ઘોરી અને ગુલામવંશ	૬૦
૧૯ ખિલજી અને તખલખ વંશ	૬૪
૨૦ પંદરમી સદી	૬૮
૨૧ સોળમી સદીના સ્વતંત્ર રાજ્યો	૭૩
— પ્રશ્નો	૮૧

ખંડ ૪ થો ...

મોગલ સામ્રાજ્ય

૨૨ બાબર, હુમાયુન અને શેરશાહ	૮૩
૨૩ આરંભના યુરોપી સંસ્થાનીઓ	૯૨
૨૪ અકબર	૧૦૦
૨૫ જહાંગીર; શાહજહાન	૧૧૬
૨૬ ઔરંગઝેબ	૧૨૯
૨૭ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી	૧૩૬
૨૮ મોગલાઈ વિષે પ્રકીર્ણ પ્રકરણ	૧૪૧

ખંડ ૫ મો

મરાઠી સામ્રાજ્ય

૨૯ શિવાજી	૧૪૮
૩૦ શિવાજીના વંશજો	૧૫૮
૩૧ પહેલા બે પેશ્વા	૧૬૨
૩૨ પાણીપતનો કારી ત્રા	૧૬૫
૩૩ ફ્રેન્ચ-અંગ્રેજીના ઝગડા	૧૭૦
૩૪ અંગાળાની કથા	૧૮૩
૩૫ માધવરાવ પેશ્વા	૧૯૯
૩૬ હંદર અને હેસ્ટીંગ્સ	૨૦૪
૩૭ વોરન હેસ્ટીંગ્સ, ગવર્નર-જનરલ	૨૦૯
૩૭ (અ) લોર્ડ કોર્નવોલિસ	૨૨૦

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૩૮ મરાઠી પ્રકરણ	૨૨૬
૩૯ સર જોન શોર	૨૩૩

ખંડ ૬ ઠો

બ્રિટિશ કંપની યુગ

૪૦ માર્કિવંસ વેલેસ્લી	૨૩૬
૪૧ આઠ વર્ષની હકીકત	૨૪૯
૪૨ માર્કિવંસ હેસ્ટીંગ્સ	૨૫૬
૪૩ મરાઠી સામ્રાજ્યનો અંત	૨૬૪
૪૪ રાજસ્થાનની કથા	૨૬૭
૪૫ લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ... ..	૨૭૦
૪૬ લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન્ક	૨૭૪
૪૭ તેર વર્ષની હકીકત (૧૮૩૫-૪૮)	૨૭૯
૪૮ લોર્ડ ડેલહાઉસી	૨૮૭
૪૯ સત્તાવનનો બગવો	૨૯૬

ખંડ ૭ મો

ચાલુ બ્રિટિશ યુગ

૫૦ પહેલા પાંચ વાઈસરોય	૩૦૩
૫૧ લોર્ડ લિટનથી લોર્ડ મિન્ટો સુધી	૩૦૮
૫૨ આપણો પોતાનો જમાનો	૩૨૩
૫૩ હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર	૩૩૧
— ચાલુ રાજ્યતંત્ર	૩૩૫
— છેવટના બે બોલ	૩૫૩

પુરવણી

૧ હિંદુસ્તાનની મહેસુલ પદ્ધતિ	૩૫૮
૨ હિંદી ઇતિહાસની યાદ રાખવા જેવી સાલ	૩૬૧

નકશા

	પૃષ્ઠ
આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ૩	
અશોકનું સામ્રાજ્ય, ઈ. પૂ. ૨૫૦ ... .. ૩૧	
સમુદ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય, ૪૦૦ ... .. ૩૬	
હર્ષનું સામ્રાજ્ય, ૬૪૦ ... .. ૪૦	
અકબરનું સામ્રાજ્ય, ૧૬૦૫ ... .. ૧૦૫	
કર્ણાટક ૧૭૩	
બંગાળા, બિહાર અને અયોધ્યા ૧૮૭	
૧૭૯૫ નું હિંદ ૨૩૨	
મરાઠી વિગ્રહો ૨૪૪	
પંજાબ, રણજીતસિંહનું રાજ્ય ૨૮૬	
બર્મા વિગ્રહો ૨૯૧	
હિંદી સામ્રાજ્ય, આજનું ૩૩૯	

ચિત્રો

	પૃષ્ઠ
મહાન સિકંદર (રંગીન) ... .. મુખ્ય પૃષ્ઠ	
ગૌતમ બુદ્ધ ૧૯	
મહાવીર સ્વામી ૨૧	
મહાન સિકંદર ૨૪	
સારનાથ સ્તંભ ૨૮	
અશોક સ્તંભ ૩૦	
સ્તૂપ, સાંચી ૩૪	
કુતુબ મિનાર ૬૨	
ગુરુ નાનક ૭૨	
અટાલા મસ્જિદ, જોનપુર ૭૫	
સભા-ભવન, વિજયનગર ૭૯	

કૃષ્ણરાય દેવ	...	...	...	...	...	૮૦
બાબર (રંગીન)	...	...	...	...	...	૮૩ સામે
બાબર	...	...	...	...	...	૮૩
હુમાયુન	...	...	...	...	...	૮૬
શેરશાહ	...	...	...	...	...	૮૭
શેરશાહનો રાજો	...	...	...	...	...	૮૯
હુમાયુનનો રાજો	...	...	...	...	...	૯૧
આલ્ફ્રુકર્ક	...	...	...	...	...	૯૪
મુંબાઈનો કાલો	...	...	...	...	...	૯૭
અકબર	...	...	...	...	...	૯૯
રાણા પ્રતાપસિંહ	...	...	...	...	...	૧૦૩
અબુલ ફઝલ	...	...	...	...	...	૧૧૧
જહાંગીર	...	...	...	...	...	૧૧૬
નુરજહાન	...	...	...	...	...	૧૧૮
હોકિન્સ જહાંગીરના દરબારમા (રંગીન)	...	...	...	...	...	૧૧૯ સામે
શાહજહાન	...	...	...	...	...	૧૨૦
મુમતાઝ મહાલ	...	...	...	...	...	૧૨૨
તાજ મહાલ	...	...	...	...	...	૧૨૬
દિવાન-ઈ-ખાસ	...	...	...	...	...	૧૨૮
ઔરંગઝેબ	...	...	...	...	...	૧૩૦
શિવાજી	...	...	...	...	...	૧૪૯
શાહસ્તખાન	...	...	...	...	...	૧૫૧
કુલ્લે	...	...	...	...	...	૧૭૧
ત્રિચિનોપક્ષીનો કિલો	...	...	...	...	...	૧૭૬
લોર્ડ કલાઈવ	...	...	...	...	...	૧૭૭
સિરાજુદ્દૌલા (રંગીન)	...	...	...	...	...	૧૮૪ સામે
નાના ફઝલવીસ	...	...	...	...	...	૨૦૨
હેદરઅલી	...	...	...	...	...	૨૦૫
વૉરન હેસ્ટિંગ્સ	...	...	...	...	...	૨૧૦
સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસ	...	...	...	...	...	૨૧૨

લાડ કૉર્નવૉલિસ	...	...	...	...	...	૨૨૧
ટીપુ સુલ્તાન	...	...	...	...	...	૨૨૫
માધજી સિંધીઆ	...	...	...	...	...	૨૨૮
માકિર્વસ વેલેસ્લી	...	...	...	...	...	૨૩૬
રણજીતસિંહ	...	...	...	...	...	૨૫૩
માકિર્વસ હેસ્ટીંગ્સ	...	...	...	...	...	૨૫૮
લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન્ક	...	...	...	...	...	૨૭૪
રાજા રામમોહન રાય	...	...	...	...	...	૨૭૫
સર ટોમસ મન્રો	...	...	...	...	...	૨૭૭
લૉર્ડ ડેલહાઉસી	...	...	...	...	...	૨૮૮
લૉર્ડ કેનીંગ	...	...	...	...	...	૨૯૬
લૉર્ડ લૉરેન્સ	...	...	...	...	...	૩૦૫
લૉર્ડ મેયો	...	...	...	...	...	૩૦૬
લૉર્ડ સિટન	...	...	...	...	...	૩૦૮
લૉર્ડ રિપન	...	...	...	...	...	૩૧૦
લૉર્ડ ડફરિન	...	...	...	...	...	૩૧૨
દાદાભાઈ નવરોજી	...	...	...	...	...	૩૧૩
લૉર્ડ કર્ઝન	...	...	...	...	...	૩૧૬
સર ફિરોઝશાહ મહેતા	...	...	...	...	...	૩૧૯
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે	...	...	...	...	...	૩૨૦
લૉર્ડ મિટો	...	...	...	...	...	૩૨૨
લૉર્ડ મોર્લી	...	...	...	...	...	૩૨૩
રાજ્યારોહણ સમારંભ	...	...	...	...	...	૩૨૪
લૉર્ડ હાર્ડિન્ગ	...	...	...	...	...	૩૨૬
મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી	...	...	...	...	...	૩૩૦
મોન્ટેગુ	...	...	...	...	...	૩૩૪
લૉર્ડ ચેમ્સફડ	...	...	...	...	...	૩૩૫
લૉર્ડ રેડિંગ	...	...	...	...	...	૩૪૮
લૉર્ડ ઇર્વિન	...	...	...	...	...	૩૫૦

ખંડ ૧ લો પુરાતન હિંદ

પ્રકરણ ૧ હું ભારતની ભૂમિરચના

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ એટલે શું ? આ દેશમાં અનાદિ કાળથી આજ-દિન સુધી વસેલા આપણા પૂર્વજોનો સર્વરંગી—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક, વિગેરે—ઇતિહાસ. આ ઇતિહાસ આરંભતાં પહેલાં જે ભૂમિમાં તેમણે તેમનાં જીવન ગાળ્યાં છે, તેમનાં પરાક્રમ દાખવ્યાં છે, તે ભૂમિ વિષેની કેટલીક મુદ્દાની વાત જાણવી જરૂરી છે. દરેક દેશની ભૂમિરચના તેના ઇતિહાસપર ઉંડી અસર કરે છે.

આદિ સ્વરૂપ.—આજે હિંદુસ્તાનનું સ્વરૂપ જેવું દેખાય છે તેવું અસલ ન હતું, ન હોઈ શકે. પરિવર્તન એ સર્વત્ર કુદરતી કાનુન છે. સ્થળ ત્યાં જળ, અને જળ ત્યાં સ્થળ બન્યાના અનેક દાખલા છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે “ જ્યાં આજે હિમાલય છે ત્યાં એક ભારે સમુદ્ર હતો. જ્યાં અરબી સમુદ્રમાં લખદીવ, માલદીવ ખેટા છે ત્યાં એક મોટો ખંડ હતો. આફ્રીકા પાસેનો માગ્રાસ્ટ્રક ખેટ અને મરાઠાઓનું મહારાષ્ટ્ર એ ખંડના બે છેડા હતા. પણ ધીમેધીમે કે એકાએક આ બધું બદલાઈ ગયું. સમુદ્રમાંથી હિમાલય ઉપસી આવ્યો. પેલો ખંડ કે જેનું નામ પણ આપણે જાણતા નથી તે નીચે દબાઈ ગયો. હિમાલય સાથે દક્ષિણ જોડાઈ ગયું, અને હિમાલયમાંથી નદીઓ વહેવા લાગી. ધીમેધીમે પૂંજાબ અને સિંધનો મુલક બનવા લાગ્યો. પૂર્વ તરફ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદીઓએ બંગાળનો મુલક તૈયાર કર્યો અને લોકો તે તરફ વસવા લાગ્યા. ”

કુદરતના ખેલ.—પણ આ વાત તો ઘણા ઘણા આગળના જમાનાની છે. એ વિષે આપણે કશું ચોક્કસ જાણતા નથી. પરંતુ આપણી નજદીકના સમયમાં પણ ઉપર કહ્યા તેવા કુદરતના ખેલ બન્યા છે. આજનું સુકું અને રથુમય રજપુતાના ઈસ્ત્રી સનના આરંભમાં અને તે પછી પણ ફગદુપ હતું. ત્યાં સરસ્વતી અથવા હિંકરા નામની નદી વહેતી હતી તે આજે અલોપ થઈ છે. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા આદિ મોટી નદીઓએ પોતાના માર્ગ

અનેક વાર બદલાના સળગ પુરાવા છે. વળી સમુદ્ર પણ અનેક સ્થળે આગળ વધ્યાના અને પાછળ ધખ્યાના પ્રમાણો મોળુદ છે. આને લીધે પ્રાચીન સમયમાં પ્રખ્યાત બનેલાં ધણીયે બંદરો આજે ઉજ્જડ બન્યાં છે.

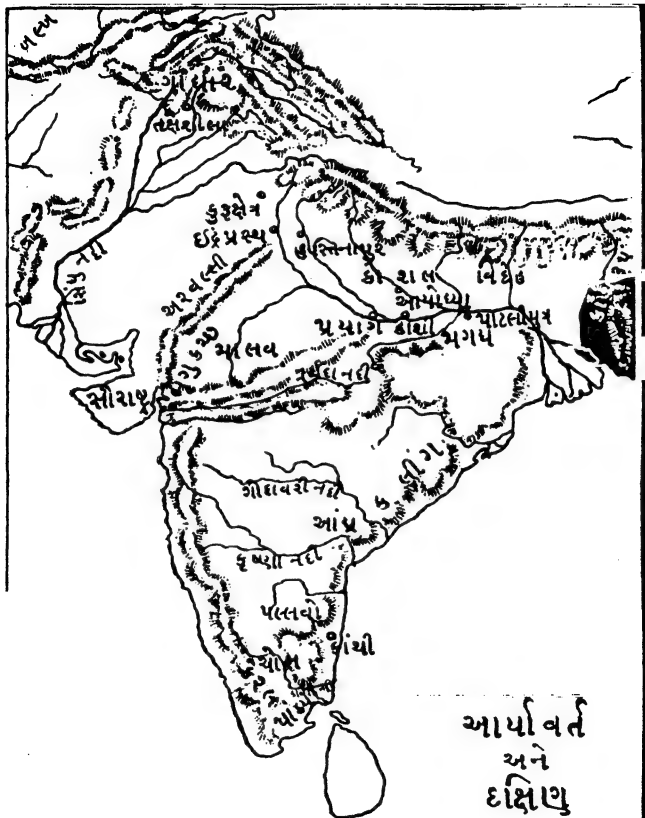
આ શિવાય, હિંદુસ્તાનનાં અર્વાચીન સ્વરૂપમાં કેટલાંક અંગો એવાં છે કે જેની અસર ઇતિહાસપર વખતો વખત થઈ છે. આ માટે તે વાત આપણે પહેલેથીજ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

કુદરતી રક્ષણ.—આપણો દેશ આબુખાબુના અન્ય દેશોથી પર્વત અને સમુદ્રને પ્રતાપે સુરક્ષિત છે. ઉત્તરમાં હિમાલય આદિ પર્વતો કમાનાકારે આવી રહેલા છે, તેમને પાર કરી હિંદમાં દાખલ થવું, અમુક સ્થળો શિવાય, અશક્ય છે. ઇશાન ખુણેથી માણસોનું મોટું ટોળું આવી શકે એમ નથી. કેવળ વાયવ્ય દિશાએ કેટલાક એવા માર્ગ છે કે જ્યાંથી આક્રમણકાર આવી શકે અને હિંદપર પ્રાચીન યુગમાં જે જે ચઢાઇઓ થઇ તે સઘળી એજ દિશાએથી થઇ હતી.

દક્ષિણે સમુદ્ર લાગેલો હોવાથી એ માર્ગ પણ તે જમાનામાં સ્વારી લાવનાર માટે અસાધ્ય હતો. છેલ્લાં ચારસો વર્ષથીજ હિંદુસ્તાનનો જલમાર્ગ ખુલ્લો થયો છે. પંદરમી સદીના અંતે પોર્ટુગીઝ પ્રગળ્યે જે જલસત્તા જમાવી, અને જેનો વારસો અંતે અંગ્રેજોએ મેળવ્યો તે જલસત્તાના પરિણામે હિંદનું કુદરતી સુરક્ષિતપણું નાશ પામ્યું. જે સાગર પહેલાં ભૂમિ ભૂમિને ભેદતા, તેજ સાગર આજે વિજ્ઞાનના વિસ્તારને પ્રતાપે દેશ દેશને સાંધનારા બન્યા છે.

પરિણામે વાયવ્ય ખાબુના જમીન માર્ગોનું મહત્ત્વ ઘટી, સમુદ્ર કિનારે આવેલાં બંદરોનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. પશ્ચિમ કિનારે મુંબઈ આદિ ધણાં સારાં બંદરો છે. પૂર્વકિનારે કોઈ સાઈ બંદર નથી. મદ્રાસને ઉપયોગી બનાવવા ત્યાં અનેક કૃત્રિમ બાંધકામો કરવાં પાડ્યાં છે. કલકત્તાનું બાઈ હીક છે પણ તે મુંબાઈની તોલે આવે એમ નથી. હિંદની નવી સામ્રાજ્યધાની દિલ્હી દરિયાથી દૂર છે એ તેનો એક મોટો ગેરલાભ છે.

અસલ આવગળની અને બીજી સગવડોને લીધે મોટાં નગરો નદીઓ પર, વિશેષે એ નદીનાં સંગમસ્થાને વસ્યાં હતાં. પરંતુ નદીના માર્ગ બદલાવાથી અને બીજાં કારણોથી આજે એ શહેરો તુટ્યાં છે. ચાલુ જમાનામાં રેલ્વે અને

કુદરતી વિભાગ.—અંભાતના અખાતથી મહાનદીના મુખસુધી પૂર્વ-પશ્ચિમ આવેલા મોટા મોટા પવનો તથા વનો હોવાથી દેશના કુદરતી બે વિભાગ, ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ પડ્યા છે. જુના જમાનામાં દંડકારણ્ય અને મહાકાન્તારને નામે ઓળખાતો આ વનપ્રદેશ બીણણ અને દુર્ગમ હોઈ ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે જાઓ વ્યવહાર ન હતો.

ઉત્તર હિંદના પેટાભાગ.—ઉત્તર વિભાગ ઘણાખરે વિશાળ અને સપાટ મેદાનથી ભરેલો છે. ત્યાં સિંધુ અને ગંગા તથા તેમની અનેક શાખાઓ વહે છે. પહેલાં આ ભાગનેજ આર્યાવર્ત કહેતા. આ નદીઓને પ્રતાપે પૈશાવરથી કલકત્તા સુધીનો સઘળો પ્રદેશ મનોહર અને ફળદ્રુપ છે. ઉત્તર હિંદના ત્રણ પેટાભાગ પાડી શકાય. અરવલ્લી સુધીનો ભાગ તે સિંધુ-પ્રદેશ; તેની પૂર્વે આવેલો ગંગા જમના વાળો મધ્ય દેશ; અને છેક પૂર્વે આવેલો પૂર્વ દેશ.

દક્ષિણના પેટાભાગ.—દક્ષિણના પણ બે પેટાભાગ છે. નર્મદા અને કૃષ્ણા-તુંગભદ્રા વચ્ચેનો ભાગ દક્ષિણ દેશ; અને તેની દક્ષિણે આવેલો ભાગ તામિલ દેશ કહેવાય છે.

હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ.—ઉત્તરે ઉંચો હિમાલય અને દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર હોવાથી અહીંના વરસાદ ઓછસ થઈ ગયો છે. આને લીધે ખેતી પ્રાચીન સમયથીજ અહીંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો થઈ પડી છે. ખીણ બધા ધંધાનો આધાર ખેતીપર જ છે.

હવા સારી, ભોંય સુંદર, અને વસ્તી ઉઘોગી અને બુદ્ધિશાળી હોવાથી પ્રાચીન સમયમાં અહીં પારવિનાની દોલત હતી. આ કારણને લીધે અનેક પરદેશોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાયું હતું. વળી વિધવિધ કળાઓ, વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રો પણ અહીં ઘણા જુના વખતમાં ઉદય પામ્યાં હતાં.

પૃથ્વીના જુદા જુદા સર્વ પ્રદેશોનાં હવાપાણી, ફળફૂલ, વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષી, અને ખનિજ પદાર્થો, સર્વ કાંઈ આ એકજ દેશમાં મળી આવે છે. કાશ્મીરની સુંદરતા નિહાળી કવિએ સત્યજ્ઞ કહ્યું છે કે

“ અગર ફિરદૌસ બર રહે જમીં અરત, હમીં અરતો હમીં અરતો હમીં અરત. ” *

* જે પૃથ્વીપર કોઈ સ્વર્ગ હોય તો તે આ છે, આ છે, આ છે.

પ્રકરણ ૨ જી વસ્તી

હિંદની પ્રાચીનતા.—પૃથ્વીના સર્વ દેશોમાં આપણો હિંદુસ્તાન સૌથી ઘણો પ્રાચીન છે. પહેલાં એના જેવા પ્રાચીન દેશ ફેટલાક હતા, જે આજે હયાત નથી. અત્યારે અનેક લેખો અને બીજી નિશાનીઓ પરથી જણાય છે કે મિસર, બેબીલોનીઆ, અને આસીરીઆ ઘણા પુરાણા દેશ હતા. પરંતુ લગભગ અઠી હજાર વર્ષોપર તેમનો નાશ થયો. ચીન પણ ઘણું જુનો દેશ હોઈ આજે હયાત છે.

આપણા દેશની જહોજલાલીના સમયમાં અહીં જેટલા વિદ્વાન, આચાર્ય, શાસ્ત્રકાર, સાધુસંત, દેશભક્ત, યોદ્ધા, રાજા વિગેરે મોટા મોટા કર્મધીરો થઈ ગયા, તેટલા તે સમયમાં બીજા કોઈ દેશમાં જ્યાં નહિ હોય. આ દેશનો ધર્મ જેને હિંદુધર્મ વા આર્યધર્મ કહે છે તે પૃથ્વીના સર્વ ધર્મોમાં ‘જુનો ડોસો’ છે. ઔદ્ધર્મની ઉત્પત્તિ એમાંથીજ થઈ છે, અને અન્ય ધર્મોએ એમાંનાં ઘણાં તત્ત્વો લીધાં છે. આથી ઈતિહાસકોનું ધ્યાન આ દેશ તરફ ખાસ ખેંચાયું છે.

પ્રાચીન ઈતિહાસનો અભાવ.—પ્રાચીનપણાને તેમજ બીજાં ફેટલાંક કારણોને લીધે આપણા દેશનો ભરોસાદાર ઈતિહાસ આપણને ઘણો ખરો મળતો નથી. હજારો વર્ષોથી અહીં અનેક ધર્મો, અનેક ભાષાઓ, વિધિવિધ આચારવિચાર, અને ભિન્ન ભિન્ન રાજ્યપદ્ધતિઓની ચઢતી પડતી ચાલી રહી છે. તેને લીધે પ્રાચીન કાળનો કમવાર સાચો ઈતિહાસ મળતો નથી.

અનેક જાતિઓનું મિશ્રણ.—આજની હિંદની ૩૦ કરોડની વસ્તી જેતાં માલમ પડે છે કે તેમાં અનેક જાતિઓનું મિશ્રણ છે. આમાંની ફેટલીક જાતિ ઘણા જુના વખતમાં આવી, અને બાકીની પાછળથી જુદે જુદે સમયે આવી વસી. વખત જતાં આ વિવિધ જાતિઓ એકમેક સાથે એવી ગુંથાઈ ગઈ કે આજે એક જાતિ ક્યાં પુરી થાય છે અને બીજી ક્યાં શરૂ થાય છે એ શોધવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

બે મુખ્ય જાતિ.—અહીંની વસ્તીમાં ઉપર કહી ગયા તે પ્રકારની ખીચડી થઈ ગઈ છે, છતાં તેમાંથી બે મુખ્ય જાતિ સહેલાઈ થી જુદી પાડી શકાય છે. પહેલીમાં કાળા, ઠીંગણા, ચપટા નાકવાળા, અને ઘણે ભાગે બેડોળ એહરાવાળા કેલ, લીલ, અને બીજી અસંખ્ય જંગલી શાખાઓનો સમા-

વેશ થાય છે. બીજી જાતિમાં ઉંચા, ગોરા, દેખાવંડા, અને લાંબા નાકવાળા લોકો આવે છે.

આદિનિવાસીઓ તથા આર્યો.—કાળી અને ઠીંગણી જાતિના લોકો આ દેશના જુનામાં જુના વતનીઓના વંશજો છે. આ કારણને લીધે તેઓ આદિનિવાસી (એબોરીજન) કહેવાય છે. ઉંચા અને ગોરા લોકોએ વાયવ્ય બાજુએથી પ્રવેશ કર્યો મનાય છે. તેમાં આર્ય લોકો સૌથી પહેલા હતા. કહે છે કે આ આર્યો હજારો વર્ષો પૂર્વે મધ્ય એશિયામાંથી વાયવ્ય દ્વારે આ દેશમાં દાખલ થયા અને પ્રથમ પંજાબમાં વસ્યા. ત્યાર-બાદ તેઓ ગંગા-જમનાના પ્રદેશ તરફ ધીરે ધીરે ગયા હતા.

આર્યોની પ્રગતિ.—‘આર્ય’ એટલે શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ. તે સમયના બીજા લોકોને મુકાબલે આર્યો વિદ્યા તેમજ આચારવિચારમાં શ્રેષ્ઠ હતા. ધીમે ધીમે તેઓ આખા દેશમાં ફરી વળ્યા. અહીં રાજ્યો સ્થાપી તેમણે પોતાનો ધર્મ ચલાવ્યો અને તેમની એકસરખી ચલતી થતી ગઈ.

શક લોકો.—બાદ હિંદમાં અનેક જાતિઓ આવી હતી. ઈસ્વી સન પૂર્વે ની બીજી સદીમાં આવેલા શક લોકો મુખ્યત્વે પંજાબ, મથુરા, અને સૌરાષ્ટ્રમાં વસ્યા હતા. તેની પછી જુએચી લોકો અહીં આવ્યા હતા, જેની કુશાન નામની શાખાએ ઉત્તર હિંદમાં જગત્ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

મંગોલ જાતિ.—વળી મંગોલ જાતિના કેટલાક લોકો ઈશાન દિશાએ થી આવ્યા, અને એમ મનાય છે કે આજના પૂર્વ-બંગાળ અને આસામની વસ્તીમાં એ લોકોનું તરવ છે.

દ્રાવિડો.—દક્ષિણે વસતા લોકો દ્રાવિડો કહેવાય છે. આજના તામિલ દેશને પહેલાં દ્રવિડ દેશ કહેતા. એ લોકો કાળા અને ઠીંગણા છે. તેમની ભાષા તામિલ છે અને તેમાં જીનું સાહિત્ય સાફ છે. તામિલ ભાષા સંસ્કૃતથી સ્વતંત્ર છે. દ્રાવિડ લોકો પણ ઠીક સુધરેલા હતા.

હુણો.—કુશાન જાતિના આગમન પછી, પાંચમી અને છઠી સદીમાં હુણ લોકોનો ધસારો થયો હતો. તેમણે હિંદને વધારેમાં વધારે ત્રાસ આપ્યો હતો.

તેમનું મિશ્રણ.—સૌથી નવાઈની વાત તો એ છે જે આ સર્વ જાતિઓ અહીં આવી સુધરતી ગઈ. આર્યધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિ અંગીકાર કરી, તેઓ આર્યપ્રજા સાથે સેળમેળ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે બનેલી મિશ્ર

મુજા હિંદુ કહેવાઈ. અતે હિંદુઓનાં સાદાં અને પવિત્ર જીવનમાં સડો પેઠો અને તેમની પડતી શરૂ થઈ.

મુસલમાનો.—આ દશામાં મુસલમાનોએ બસો વર્ષના ગાળામાં (૧૦૦૦-૧૨૦૦) અનેક યદ્યર્થો કરી, અને અહીંના લોકોને હરાવી ધણોખરો દેશ હાથ કર્યો. હિંદમાં પોતાનો સ્વતંત્ર ધર્મ લઈ આવનાર અને તે ટકાવી રાખનાર તથા ફેલાવનારમાં પહેલા મુસલમાનોજ છે. રાજસત્તાના બળે તેમનો ધર્મ ઠીક ફેલાયો. છતાં વેદધર્મ જે ઉંડી જડ હિંદની રોગરગમાં નાંખી હતી તે અમર રહી; અને આજે એ ધર્મના અનુયાયીઓ હિંદમાં વિશેષ (૭૦ ટકા જેટલા) છે.

મરાઠા અને અંગ્રેજ.—મુસલમાની રાજસત્તા લગભગ પાંચસો વર્ષ ટકી. ત્યારબાદ મરાઠાઓ દક્ષિણમાં પ્રબળ બન્યા. તેમણે હિંદુ ધર્મમાં નવો પ્રાણ રેવો. મુસલમાનોને હરાવી મરાઠાઓએ જ્યાં ત્યાં પોતાનો અમલ સ્થાપ્યો. તેઓનું રાજ્ય સો વર્ષથી વધુ ટક્યું નહિ. બાદ જગતના ઇતિહાસમાં કદિ નહિ બનેલો એવો બનાવ બન્યો. હળશો ગાઉ દૂર આવેલા એક નાનકડા ટાપુની એક સોદાગર કંપનીએ ક્રમે ક્રમે આ દેશપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. આજે એજ નતિનું (અંગ્રેજોનું) રાજ્ય આપણાપર છે.

આપણા ઇતિહાસના ભાગ.—આ સર્વે ઘટનાઓ બરાબર સમજવા માટે આપણા ઇતિહાસના ભાગ અને પેટાભાગ પાડવા પડશે. પ્રાચીન આર્યોની પહેલી નિશાની તેમના વેદ છે. આ વેદ ધણા જુના છે. આજ લગી તેમનો સમય નક્કી થયો નથી. યુરોપી વિદ્વાનો કહે છે કે વેદનું વય ચારેક હજાર વર્ષનું હશે; ત્યારે જેમની વિદ્વત્તા વિષે આજે એ મત નથી એવા સ્વ. બાલ ગંગાધર તિલકે ખુદ વેદ ઉપરથીજ (અંદરના જ્યોતિષી પુરાવાપરથી) કહ્યું છે કે આજથી લગભગ ૧૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે આર્યલોકો પ્રથમ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ વસતા હતા. આ બાબતમાં ધણો મતભેદ છે, અને આ નાના પુસ્તકમાં એ વિષેની લાંબી ચર્ચા શોભે નહિ.

વેદકાળથી માંડી મુસલમાનોના આગમન સુધીના મોટા ગાળાને પ્રાચીન-કાળ વા આર્યયુગ કહી શકાય; બીજો ભાગ મુસલમાની યુગ ૧૦૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો; ત્યાર પછીનો ૧૦૦ વર્ષનો મરાઠી યુગ, અને છેલ્લો બ્રિટિશ યુગ;—આ મુજબ ભાગ પાડી શકાય.

પ્રકરણ ૩ જું હિંદુઓની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

આર્યોની શાખાઓ.—મૂળસ્થાનેથી નીકળી આર્યોની શાખાઓ પશ્ચિમ, દક્ષિણ, અને અગ્નિ દિશા તરફ ફેલાઈ ગઈ. પશ્ચિમે ગએલા યુરોપમાં, દક્ષિણે ગએલા ઇરાનમાં, અને અગ્નિ ખુણા તરફ ગએલા પંજાબમાં વસ્યા. આ પરથી માલમ પડે છે કે આજકાલના યુરોપના, અને હિંદુસ્તાનના લોકો તથા પારસીઓના પૂર્વજો એકજ જાતિના હશે. આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેમને અહીંના મૂળ રહેવાસી અનાર્યો સાથે અનેક યુધ્ધો થયાં હશે. ધીમે ધીમે આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યોની વસ્તી થઈ અને તેમણે દેશનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું. કેટલાક વખત પછી ભરત નામનો મહા-પરાક્રમી રાજા થયો તેના પરથી દેશનું નામ ‘ભરતખંડ’ અથવા ‘ભારતવર્ષ’ પડ્યું. ત્યારબાદ તેને હિંદુસ્તાન નામ મળ્યું. પારસી લોક સિંધુ નદીને હિંદુ કહેતા, તેથી કદાચ દેશનું નામ હિંદુસ્તાન પડ્યું હશે. યુરોપી લોકો સિંધુને ઈન્ડસ અને દેશને ઈન્ડિયા કહે છે.

મધ્યદેશમાં આર્યો.—આર્ય લોકો સાદા, સરળ અને સંસ્કારી હતા. પહેલાં તો તેઓ પંજાબમાં વસ્યા પણ પાછળથી અહીંના કાળા અનાર્યોને પરાજિત કરી તેઓ ગંગા-જમનાના મુલકમાં, મધ્યદેશમાં વસ્યા. ઠેર ઠેર મોટાં શહેરો બન્યાં, નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થપાયાં તથા ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલુ થઈ. આ સુંદર પ્રદેશમાં સર્વત્ર તેમણે વાવેતર કર્યાં. તેઓ પોતાનાં નિલકર્મ, તથા દેવપૂજા વખતે જે મંત્ર અને ગીત બોલતા તે વેદ નામે પ્રસિદ્ધ છે. “આપણા ઋષિમુનિઓને ધ્યાનમાં ઈશ્વર સંબંધી જે જ્ઞાન સ્પૃધું તે તેમણે તે વખતની લૌકિક ભાષામાં ગોઠવી દીધું તેનેજ વેદ કહે છે.” આ વેદ અસલી સંસ્કૃત ભાષામાં છે, તથા તેમાં પ્રાચીન આર્યોના વિચાર આચાર છે.

વિદ્વાન અને તપસ્વી આર્યો ઋષિ કહેવાતા. તેઓ યજ્ઞયાગ કરતી વેળા વેદમંત્રો વડે પોતાની મધુર પ્રેમભરી વાણીથી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતા. વેદ-મંત્રો શરૂઆતમાં લખાયા ન હતા. ગુરૂ પામેથી શિષી મંત્રો મોઢે કરવાનો રિવાજ હતો. તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતી.

ચાર વેદ.—આરંભમાં એકજ વેદ હતો, પરંતુ પાછળથી તેના ચાર ભાગ પડ્યા. ઋગ્વેદમાં દેવતાઓની સ્તુતિ છે. યજ્ઞયાગમાં કામ લાગે એવો

ભાગ તે ચતુર્વેદ કહેવાયો. પછી વખતોવખત ગાવામાટે રચાયો તે સામવેદ. ચોથો ભાગ અથર્વવેદ, તેમાં સિદ્ધિ મેળવવાના મંત્રો, સમાજન્યવસ્થાના નિયમો આદિ આવે છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો.—મોટા મોટા મંત્રોમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો ભેગા થતા તથા અનેક ઉંડા પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા કરતા. મનનાં વિવિધ કાર્યો માટે જુદા જુદા અધ્યક્ષો રખાતા. તેમાંના એકને ‘બ્રાહ્મણ’ કહેતા. મનનાં કાર્યોમાં જો વાદવિવાદ ઉભો થતો તો તેનો ફેંસલો કરવાનું કામ બ્રાહ્મણને સોંપાતું. આવા વાદવિવાદ તથા ફેંસલા બહુ થયાથી તેમના જુદા ગ્રન્થો થયા જેનું નામ ‘બ્રાહ્મણ’ પડ્યું. વળી ઘણા વિષયો અરણ્યક જેવા એકાંત સ્થળોએ ચર્ચાએલા હોવાથી ‘આરણ્યક’ નામના ગ્રન્થો બન્યા. આમાં કેટલાક વિષયો બહુ કઠણ હતા. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે ? સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને તેનું પરિવર્તન કયા નિયમોથી થાય છે ? તેમાં શો હેતુ છે ? આવા આવા ગહન પ્રશ્નોની ચર્ચા વિદ્વાન લોકો એકાંતમાં ખેસી કરતા. તેમાંથી ઉપનિષદો જન્મ્યા. “ઉપનિષદોમાં હિંદુ ધર્મની બધી ઉદાત્ત કલ્પનાઓ અને વિશાળ તત્ત્વો આવી ગયેલાં છે. ઉપનિષદોમાં કેટલાક ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના સંવાદો બહુજ સુંદર છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે આ ઉપનિષદોનું જ દુધ દોહીને મૂક્યું છે. (શાહજહાનના મોટા દીકરા દ્વારાએ આ ઉપનિષદોનો ફારસીમાં અનુવાદ કર્યો હતો.)” પ્રખ્યાત જર્મન ફિલસૂફ શોપન-હોર આ ગ્રન્થો વાંચી ઘણો તાજુબ થયો હતો. તે લખે છે કે “ઉપનિષદો દ્વારા મને જીવનમાં શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ અને મરણ સમયે પણ તેઓજ મને શાંતિ આપશે.” વેદો, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોને ‘શ્રુતિ’ કહે છે.

સૂત્ર-રચના.—આર્યો જેમજેમ આ દેશમાં ફેલાતા ગયા તેમતેમ અનેક બાબતોમાં તેમનામાં મતભેદ પડ્યા, અને તેમની જુદીજુદી શાખાઓ બની. ગ્રન્થો દિન પર દિન બહુ મોટા થઈ ગયા, તેથી સર્વ વાત કંઠે કરવી કઠણ થઈ પડી. પરિણામે નાનાં નાનાં સૂત્રો રચવાનો ચાલ શરૂ થયો. ધર્મ-સૂત્રોમાં કાયદાઓ આવે છે. તે પરથી ‘સ્મૃતિ’ નામના ગ્રન્થો રચાયા. અનુસ્મૃતિના નામથી એકે હિંદુ અનુષ્ઠાનો નહિ હોય.

ઈતિહાસ અને પુરાણ.—શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉપરાંત ઈતિહાસ, પુરાણ આર્યોના મુખ્ય ગ્રન્થો છે. રામાયણ અને મહાભારત આદિકાવ્યો

કહેવાય છે. તેમાં આર્યોની ઇતિહાસ ભરેલો છે. પુરાણો અઢાર છે અને તેઓ જુદે જુદે વખતે નિર્માયાં છે. પુરાણોમાં આર્ય ધર્મ અને આર્યજીવન. સાદી, સીધી અને અસરકારક રીતે અનેક દષ્ટિતો વડે વર્ણવ્યાં છે. પુરાણોમાં થોડોક ઇતિહાસ, તથા સાધારણ લોકોને ઉપયોગી એવી નીતિ છે.

આર્ય જીવન.—વેદમાંથી વિદ્વાનોએ આર્યજીવન વિષે અનેક ખોધ લીધા છે. તેમાં લડાઈઓ ઉપરાંત સૃષ્ટિ સાન્દર્ભનાં વર્ણન પણ આવે છે. તેમાંથી આર્યોની અભિલાષા તથા તેમના પરિપક્વ વિચાર જડે છે.

ખેતીનું તેમને સાઈ જ્ઞાન હતું. તેમણે જંગલો સાફ કરી ભોંય ખેડી, શહેરો વસાવ્યા, નહેર અને કુવા ખોદાવી ખેતી વધારી. પશુ અને ખેતી એ તેમની મુખ્ય સંપત્તિ ગણાતી. ઘઉં તેઓ વધારે પેદા કરતા. તેઓ ગાય અને ઘોડા રાખતા. વહાણવિદ્યા તેઓ જાણતા.

આહાર.—સાધારણ રીતે આર્યો વનસ્પતિ આહાર કરતા, પણ માંસાહારની મના ન હતી. યજ્ઞ સમયે તેઓ સોમ નામની એક વનસ્પતિનો રસ પીતા. રાગ્નઓ અને મોટા મોટા લોકોમાં જુગાર સામાન્ય હતો.

વિદ્યા-કળા.—દોર-ઉછેર અને વણાટનું તેમને સાઈ જ્ઞાન હતું. કપાસની ખેતી પહેલી અહીંજ થઈ અને રૂનાં કપડાં પણ પહેલાં આપણા દેશમાંજ બન્યાં. લોદાની કે હરણના શિંગડાની અણીવાળાં આણ, બખ્તર, ટોપ, બરછી, પાણીદાર તરવાર, ભાલા, કુહાડા વિગેરે તેમનાં હથિયાર હતાં. સોના-ચાંદી તેઓ વાપરી જાણતા. શિલ્પકળા તેમને માહિત હતી.

સ્ત્રીઓનું સ્થાન.—કુટુંબના સર્વ જનો સાથેજ રહેતા. સ્ત્રીઓમાં પડદાનો રિવાજ ન હતો. પુરોનો તેમને માટે ઘણું માન હતું. વળી સ્વયં-વરનો ચાલ પણ તેમનામાં હતો. આ સર્વનો સારાંશ એ છે કે આર્યોની સ્વતંત્રતા બહુ વહાલી હતી, અને તેઓ પોતાનો ઘણો સમય મુખ્યશાંતિમાં ગાળતા.

તેમના ધર્મવિચાર અતિ ગહન હતા. અગ્નિ, સૂર્ય, મેઘ વિગેરે શક્તિઓ જગતને ઘણી ઉપયોગી હોવાથી એવા દેવતાઓની સ્તુતિ વેદમાં મળે છે. તેમના ગ્રન્થો પરથી દીસે છે કે સૃષ્ટિને નિયમમાં રાખવા પરમેશ્વરે અનેક શક્તિઓની યોજના કરી છે અને પરમેશ્વર આખી સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છતાં તેથી પર પણ છે. વેદમાં એકેશ્વરવાદ છે. મૂર્તિપૂજા કે મંદિરોને ઉલ્લેખ એમાં નથી. ઔદ્ધ ધર્મે એ પ્રથા દાખલ કરી દેખાય છે.

વેદમ્-થોની ગહનતા અને ઉદાત્તા દર્શાવવા અહીં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેનહ
એ મંત્રો ટાંક્યા છે—

નાસદાસીત્રો સદાસીત્તદાનીં નાસીદ્રજો નો વ્યોમા પરોયત્ ।

કિમાવરીષઃ કુહ કસ્ય શર્મન્નમ્મઃ નિઃસ્રાવ્યં ગહનં ગમીરં ॥

इयं विसृष्टिर्यत् आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।

यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमस्सो अन्न वेद यदि वा न वेद ॥

(ऋग्वेद ૧૦-૧૨૯)

અર્થ—એ સમયે ન હતું અસત્ (જગત) અને ન હતું સત્ (પ્રકૃતિ);
ન હતી પૃથ્વી અને ન હતું આકાશ; એને ઢાંકનારી યે કોઈ વસ્તુ ન હતી.
કશું અને છે કે ? કોને માટે ? આ ઉંડો સમુદ્ર પણ તે સમયે ક્યાં હતો ?

આ સૃષ્ટિ જેનાથી ઉત્પન્ન થઈ છે તે એક આને ધારણ કરવાવાળો છે. જે
આ વિશાળ આકાશમાં વ્યાપક છે તથા એને ધારણ કરનારો છે તે જ આ
વિષયમાં જાણી શકે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા.—સમાજ રચનામાં વર્ણવ્યવસ્થા આર્યોની મુખ્ય
સંસ્થા છે. ગુણ અને કર્મને આધારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર *
એવા સમાજના ચાર ભાગ પાડી તેમનાં કર્તવ્ય નક્કી કરાયાં હતાં. બધા
લોકોમાં વિદ્વાનો પ્રચાર હતો, પણ ભણવા ભણાવવાનું કામ ખાસ કરીને
બ્રાહ્મણોને સોંપાયું હતું. રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવા સૌ કોઈ તૈયાર રહેતું, છતાં
યુદ્ધ એ ક્ષત્રિયનો ખાસ ધર્મ ગણાતો. વૈશ્યો વેપારવણજમાં પડતા. શૂદ્રો
ઉપલી ત્રણ વર્ણની મેવા કરતા.

પ્રકરણ ૪ થું આપણાં આદિકાવ્યો.

રામાયણ અને મહાભારત, આર્ય લોકોનાં આદિકાવ્યો હોઈ
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમને ઇતિહાસમાં ગણેલાં છે. એ બે ગ્રન્થોમાં આપણો
પ્રાચીન ઇતિહાસ ભરેલો છે. પરંતુ પાછળથી દરેક જમાનામાં તેઓમાં કાંઈ

* “ આ ચાર વર્ણમાંથી આચારના બેદને લીધે, ધંધા પરત્વે તથા ભિન્ન
ભિન્ન દેશમાં રહેવાથી અનેક શાંતિઓ બંધાઈ છે. અત્યારે તો અંદરના.
કુસંપથી પણ પેટાશાંતિઓ અને તડો ઉત્પન્ન થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં આવી
અનેક શાંતિઓ અને પેટા શાંતિઓને સ્થાન નથી. ”

ને કાંઈ ઉમેરો થતો ગમેલો હોવાથી આજે મૂળ ભાગ અને પ્રક્ષિપ્ત ભાગ નોખા પાડવા બહુ કઠણ છે. આ ગ્રન્થોમાંના બનાવ સાચા છે કે કલ્પિત, તેઓ ક્યારે અને કયા ક્રમે રચાયા તથા ક્યારે લખાયા એ વિષે બહુ મતભેદ છે, તથાપિ આપણા પૂર્વજોની કાર્યશક્તિ, તેમના ગુણદોષ, તેમની રહેણી-કરણી, તેમનો ધર્મ, તેમની નીતિ વિગેરેથી વાકેફ થવા સાચા આ બે ગ્રન્થો જરૂર વાંચવાં જોઈએ. રામાયણમાં આજે ૨૪૦૦૦ શ્લોકો છે, તથા તેના કર્તા સંસ્કૃતના આદિકવિ વાલ્મીકિ છે.

કુરૂ અને પાંચાળ વંશમાં જે યુદ્ધ થયાં તેના વિષેની સર્વ વાતો એકઠી કરી મહાભારત વ્યાસમુનિએ રચ્યું છે. એજ રીતે કૌશલ અને વિદેહ પ્રદેશોમાં જે ખાસ સુખદ જમાનો થઈ ગયો તેનું વર્ણન રામાયણમાં છે. જગતમાં જેમ સજ્જનો અને દુર્જનો દેખાય છે તેમ મહાભારતમાં પણ બન્ને પ્રકારનાં પાત્રો છે. પરંતુ ઉત્તમ કુરુખોમાં દેખાતા પરસ્પર પ્રેમ, સત્ય-પ્રિયતા, પતિવ્રતાપણું, આદિ આર્યોના આદર્શ ગુણો તેમજ તેમની આદર્શ રાજ્યપદ્ધતિનો આબેહુલ ચિતાર રામાયણમાં જોડે છે. શાશ્વ વિગેરે મર્દાંધિના ગુણોમાં મહાભારત ચઢી જાય છે, પણ સાત્ત્વિક જીવનનાં ચિત્તવેધક ચિત્રો રામાયણમાં વિશેષ છે. આને લીધે રામાયણ જોતજોતામાં ધણું લોકપ્રિય બન્યું અને આજે પણ છે. રામનો પ્રજાપરનો પ્રેમ, અને પ્રજાની રામપ્રત્યેની ભક્તિનાં વર્ણન વાંચી કોનું હૃદય ન પિગળે? આર્યોની રાજ્યક્રાન્તિઓ, તેમના ઝગડા, તેમનાં પરાક્રમ મહાભારતમાં વર્ણવાયાં છે. આ બે ગ્રન્થો આર્ય-જીવનનું આખું ચિત્ર રજુ કરે છે; તેથી એ બન્નેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ગ્રામીન વૈભવ અને સંસ્કૃતિનું આવું રસીકું અને આવું સવિસ્તર વર્ણન બીજાં એકે દેશમાં મળતું નથી. હિંદુસ્તાનની તમામ ભાષાઓમાં, અને દુનિયાની મોટી મોટી ભાષાઓમાં આ બે ગ્રન્થોના અનુવાદ થયા છે.

કુરૂકુળના રાજાઓ હસ્તિનાપુરમાં (દિલ્હી પાસે) રાજ્ય કરતા હતા અને તેમની દક્ષિણમાં ગંગાતીરે પાંચાળ કુળનું રાજ્ય હતું. એજ પ્રમાણે ચાંદવ, મત્સ્ય, શૂરસેન વિગેરે જાતિનાં રાજ્યો ચોતરફ સ્થપાયાં હતાં. આ રાજ્યોમાં વિદ્વાન લોકોનો જમાવ થતો. રાજાઓ તેમને અનેક સ્થળેથી નોતરી તેમની પાસે ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે વિષે વાદવિવાદ કરાવતા. આ રીતે વિદ્વાને ઉત્તેજન મળતું. વખત જતાં કુરૂ અને પાંચાળ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં કુરૂઓનો ધરધરનો ઝથડો સામેલ હોવાથી આ યુદ્ધ ધણું

ઉત્તર બન્યું. એનું વર્ણન મહાભારતમાં છે. ભરત નામના રાજથી આ વંશની ઉત્પત્તિ થએલી, માટે આ વંશના ઇતિહાસનું નામ મહાભારત પડ્યું. આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા કેટલાક બનાવો, બન્યા પછી, ઘણે વર્ષે લખાયા. ભારતીય યુદ્ધ આપણા ગ્રામીણ ઇતિહાસની પહેલી ચોક્કસ અને ભારે ખીના છે. આ યુદ્ધ ઈ. પૂ. ૩૧૦૧ માં થએલું અને હિંદુઓ એને કલિયુગનો આરંભ માને છે; પરંતુ યુરોપી વિદ્વાનો ધારે છે કે ભારતીય યુદ્ધ ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં થયું હશે.

રામાયણની કથા.—કૌશલની રાજધાની અયોધ્યા, વિદેહની મિથિલા, અને કાશીરાજ્યની કાશી હતી. અયોધ્યામાં એક સમયે દશરથ રાજનું રાજ્ય હતું. તેને કૌશલ્યા, સુમિત્રા, અને કૈકેયી નામે ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમને ચાર પુત્રો હતા. કૌશલ્યાના પુત્ર રામ, સુમિત્રાના લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીના ભરત. આ ચારે કુંવરો પરાક્રમી હતા. રામ સૌને વહાલા લાગતા.

વિદેહ દેશના (ઉત્તર બિહાર) રાજા જનકે પોતાની કુંવરી સીતાનો સ્વયંવર નક્કી કર્યો. અને એવું પણ લીધું કે જે કોઈ અમાફ શિવધનુષ નમાવશે તેને સીતા વરશે. આ મુજબ રામચંદ્ર સીતાને વર્મા. પછી દશરથ રાજાએ રામને યુવરાજ બનાવી અભિષેક કરવા દરાવ્યું. પરંતુ આમાં, અદેખી કૈકેયીએ વિદ્વંસ નાંખ્યું. તેણે દશરથ રાજાને એક વેળા ઘણા પ્રસન્ન કર્યા હતા, તે વખતના તેના બે વરદાન રાજા પાસે લહેણા હતા. તે વરદાનનો આ સમયે ઉપયોગ કરવા ધારી તેણે રાજાને કહ્યું કે મારા ભરતને રાજ્ય, અને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ આપો. આ સાંભળતાં વૃદ્ધ દશરથને સખત આઘાત થયો અને ટુંક સમયમાં તેનું મરણ થયું. પરંતુ પિતાનું વચન પાળવા ખાતર રામચંદ્ર વનવાસે નીકળ્યા. તેની સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ ગયાં. ભરત આ વેળા મોસાળમાં હોવાથી તેને આ વિષે કશી ખબર ન હતી. પણ અયોધ્યા આવ્યા પછી જ્યારે તેણે રામના વનવાસ અને દશરથના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેને ઘણો સંતાપ થયો. ચિત્તકૂટ પર્વતપર જઈ તેણે રામને પાછા લાવવા આગ્રહ કર્યો. પરંતુ રામે તેને દલ્તાથી કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ પુરો કરી હું આવીશ. ભરત લાચાર બન્યો. રામચંદ્રની પાવડી સિંહાસનપર મુકી તેના નામથી ભરતે ચૌદ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું. આ બાબુ રામ હંડકારપ્પમાં પંચવટી (નાસક પાસે)

માં આવ્યા. અહીં તેમણે ઘણા રાક્ષસોનો વધ કર્યો. આ વાત જાણી લંકાના રાજા રાવણે કપટ કરી સીતાનું હરણ કર્યું. આ ખીના જાણી રામ લક્ષ્મણ મહા દુઃખ પામ્યા અને સીતાની શોધમાં નીકળ્યા.

માર્ગમાં તેમને વાનરજાતિના રાજા સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી થતાં, તેના ઉત્તમ મિત્ર વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાનને સીતાની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ખબર લાવ્યો કે સીતા લંકામાં રાવણને લાં કેદ છે. પછી રામે વાનર અને ભાલુઓની સેના તૈયાર કરી લંકાપર ચઢાઈ કરી, રાવણને માર્યો, સીતાને લઈ આવ્યા, અને લંકાનું રાજ્ય રાવણના ભાઈ વિભીષણને સોંપ્યું. હવે ચૈદ વર્ષ વીતી ગયેલાં હોવાથી રામ પાછા અયોધ્યા આવ્યા. લાં તેમનો રાજ્યાભિષેક થયો અને પછી ઘણાં વર્ષ ૩૬૧ રીતે રાજ્ય ચલાવી તેણે પ્રજાને સુખી કરી. આજે પણ રામ આદર્શ રાજા લેખાય છે અને જ્યારે જ્યારે પ્રજાપર સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તે રામરાજ્ય સંભારે છે.

મહાભારતની કથા.—હસ્તિનાપુરના ચંદ્રવંશી રાજા પાંડુને યુધિષ્ઠિર (ધર્મ), ભીમ, અર્જુન, નકુલ, અને સહદેવ નામના પાંચ પુત્રો હતા જેઓ પાંડવ નામે પ્રખ્યાત બન્યા. પાંડુ રાજાનો ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ હતો, તેને દુર્યોધન, દુઃશાસન આદિ ઘણા પુત્રો હતા. તેઓ પોતાના પૂર્વજ કુરુ ઉપરથી પોતાને કૌરવ કહેતા. શાપને લીધે પાંડુ સંસાર તણ વનમાં ગયો. લાં તેનું મરણ થયું. કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને સારી રીતે પાળ્યા અને ધર્મ રાજા મોટા થયા ત્યારે તેમને અર્ધુ રાજ્ય આપ્યું. આ વાત કૌરવોને ૩૨ી નહિ. તેમણે બાપને સમજાવી પાંડવોને વનમાં મોકલ્યા અને લાં તેમને ઠાર કરવાના અનેક બેત રચ્યા, પરંતુ તે સર્વ નિષ્ફળ થયા. પછી ફરતા ફરતા પાંડવો દુપદ રાજાના પાંચાળ રાજ્યમાં જઈ ચઢ્યા. અહીં રાજકન્યા દ્રૌપદીનો સ્વયંવર હતો. સ્વયંવરમાં અર્જુને શરત મુજબનો મચ્છવેધ કર્યાથી તેને દ્રૌપદી વરી. પણ પાંચળથી માતાનું વચન પાળવા દ્રૌપદી એ પાંચ ભાઈઓની પત્ની બની હતી. ત્યારબાદ ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને પાંચ બોલાવી અર્ધુ રાજ્ય સોંપ્યું. પાંડવોએ જન્મનાને તીરે દંદ્રપ્રસ્થ નામનું નગર (જે પાંચળથી દિલ્હી નામે ઓળખાયું) વસાવ્યું. ધર્મરાજાએ દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણની સલામતી રાજસૂય યજ્ઞ કરી સાવલંભપણું રચાવ્યું, ત્યારથી તેમની ચઢતી અને વૈભવ જોઈ કૌરવોને પાછી અદેખાઈ આવી. તેમને પામમાલ કરવા કૌરવોએ ધર્મરાજાને જુગાર ખેલવા બોલાવ્યા. તેમાં

તે પોતાની જાતને, ભાઈઓને, રાજ્યને, અને દ્રૌપદીને સુદ્ધાં હારી ગયો. છેવટે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાથી પાંડવો દ્રૌપદીને લઈ ખાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ માટે નીકળી પડ્યા. આ મુદત ખલાસ થતાં પાંડવોએ ફરી પોતાના રાજ્યની માંગણી કરી, પણ કૌરવોએ એ વિષે ઈન્કાર કર્યો. આથી તેમના વચ્ચે યુદ્ધ ઠર્યું. અને બાળુએ જામરી સેના જમા થઈ અને અદાર દિવસ સુધી તુમુલ યુદ્ધ થયું. અંતે પાંચ પાંડવ, શ્રીકૃષ્ણ, અને સામા પક્ષના ત્રણ વીર શિવાય બધા ખપી ગયા. પછી ધર્મરાજે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તથા બાળુ વર્ષ સુરાજ્ય ચલાવી, અંતે ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સહિત હિમાલયપર ચાલી ગયા.

મહાભારત તે સમયની લોકસ્થિતિનું સાફ જ્ઞાન આપે છે. રાજપુત્રોનું શિક્ષણ, યુદ્ધના નિયમો વિગેરે બોધદાયક વિષયો તેમાં આવે છે. શાંતિપર્વ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજ્યવ્યવસ્થા આદિની ઉંડી ઉંડી વાતોથી ભરેલું છે. ભારતીય કાળમાં લોકો સુધરેલા હતા. યુદ્ધકળાનું પણ તેમને ધણું સાફ જ્ઞાન હતું. દૂત તેમનો મોટામાં મોટો દોષ હતો. મહાભારતમાં આવતા નળાખ્યાનમાં પણ નળરાજ્યએ દૂત ખેલી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

જે સમયમાં રામાવતાર થયો તેને સુવર્ણયુગ કહી શકાય. તે સમયની રાજનીતિ, લોકોના વલવ, આચરણ, સત્યપ્રીતિ વિગેરે રામાયણમાં સાફસાફ દેખાઈ આવે છે. દુશરથની રૈયત માટેની ચિંતા, રામની પિતૃભક્તિ, સીતાનું અનુપમ પતિવ્રતપણું, ભરતનો અસીમ બન્ધુપ્રેમ વિગેરે સદ્ગુણોના બેનમૂના નમુના બીજે કોઈ સ્થળે મળે એમ નથી.

એ સમયમાં આર્યોની સંસ્કૃતિ ટાંચે પહોંચી હતી. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગોતમ આદિ મહર્ષિઓ રાજ્યોના આશરા હેઠળ ધર્મનો ફેલાવો તથા વિદ્યાની વૃદ્ધિ પૂર જોશથી કરતા હતા. જનકરાજ પાસે ધણા વિદ્વાનો રહેતા. તે પોતે સર્વે વિદ્યાઓમાં પારંગત હતા. સ્ત્રીઓ માટે બહુ માન હતું. અનેક સ્ત્રીઓ તત્ત્વજ્ઞાન તથા વેદવિદ્યામાં નિપુણ હતી. ભયંકર યુધ્ધો થતાં, છતાં વિદ્યાવૃદ્ધિ, ધર્મપ્રસાર, કળાકૌશલ્ય વિગેરે કામો અટકતાં નહિ. આજનાં હલભલ સર્વ અનાજો, સર્વ ધાતુઓ, અને સર્વ જનવરોનો આર્યો આ સમયે ઉપયોગ કરતા હતા. તે સમયમાં ભારતને બાળુબાળુના દેશો સાથે સારો સંબંધ હતો.

વેદકાળમાં આર્યો પંજાબમાં વસ્યા ત્યારે તેમનું જીવન ધણું સાદું, સરળ અને પવિત્ર હતું. ભારતીય કાળમાં તેઓ ગંગા-જમનાવાળા મધ્યદેશમાં વસ્યા અને પછી હિમાલયની તળેટીથી અગ્નિ દિશામાં સમુદ્ર સુધીનો મુલક તેમણે વસાવ્યો. આ સુવર્ણ યુગમાં વિદ્યાકળા અને દુનર ઉદ્ભોગમાં તેઓ ધણા આગળ વધ્યા હતા. પરંતુ પાછળથી તેમના આચારવિચાર, ધર્મ અને સમાજરચનામાં ધણા ફરક પડવા લાગ્યા. ધર્મ વિચારોમાં મોટી કાંતિ થઈ. વેદકાળની સરળતાને સ્થાને આડમ્બર દાખલ થયો.

ભગવદ્ગીતા, મહાભારતનો એક ભાગ છે. કુરૂક્ષેત્ર (પાણીપત નજીક) ના મેદાન ઉપર કૌરવ પાંડવનાં સૈન્ય યુદ્ધમાં સજ્જ થયાં છે, એવે સમયે પાંડવ સૈન્યનો આગેવાન અર્જુન પોતાની સામેના સૈન્યમાં સગાંવહાલાને ખડા થએલાં જોઈ, તેમને હણી રાજ્ય મેળવવા કરતાં મરવું વધારે સાઈ એમ કહી શસ્ત્રો ફેંકી દે છે, ત્યારે તેના સારથી, અને ‘ પ્રેમ-ભક્તિના વેચાણુ ’ શ્રીકૃષ્ણ તેને જે ઉપદેશ આપે છે તેનું નામ ભગવદ્ગીતા વા ગીતા. તેમાં કૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મની સાચી દિશા બતાવી એવા બોધ દીધો કે તારા જેવા ક્ષત્રીને ધર્મયુદ્ધથી વિમુખ થવું ઘટિત નથી. બોધ, સુંદરતા, અને ગંભીરતાની દૃષ્ટિએ ગીતા જગતનું અનુપમ પુસ્તક છે. એનાં ભાષાન્તર દુનિયાની એકેએક સુધરેલી પ્રજાએ કર્યાં છે.

રામાયણના રામ અને મહાભારતના કૃષ્ણને હિંદુઓ આજે દેવરૂપે પૂજે છે.

આર્યોની રાજકીય વ્યવસ્થા.—વેદકાળમાં મોટે ભાગે પ્રજાતંત્ર પદ્ધતિ ચાલતી હતી. તે સમયે આર્યો નાનાં ગામોમાં રહેતા. ધણુંખંડે એક ગામમાં એકજ વંશના માણસો વસતા. ગામનો પ્રમુખ આર્ય પંચ મારફતે થતો. પંચમાં, ગામમાં વસતાં કુટુંબોના વડીલોએ ચુટેલા પુરૂષો બેસતા. ગામો વાસ્તવિક રીતે સ્વતંત્ર હતાં તથા તેઓ પોતામાંથી એકને રાજા પસંદ કરી નીમતા. તેને પદબ્રષ્ટ કરવાનો હક્ક ગામને હોતો. એજ રીતે અનેક ગામો ભેગાં થઈ પોતાનો રાજા તથા રાજસભા નક્કી કરતાં. આમાંથી કોઈ કોઈ રાજા પરંપરીણુ પણ બની જતા. પરંતુ તે સમયે રાજા કાનુનની વિરુદ્ધનું આચરણ કે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી શકતા નહિ. ન્યાય તથા યુદ્ધ એ બે રાજાનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હતાં. તેઓ પ્રજાને પુત્રવત્ પાળતા અને દુર્જનોને દંડ દેતા.

ભારતીય કાળમાં આ પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. હવે મોટાં મોટાં નગરો અન્યા. હજુ પણ ગામો પોતાના આંતરિક વહીવટમાં સ્વતંત્ર હતાં. પરંતુ શહેરોનું રાજ્યતંત્ર અધિક જટિલ બની ગયું. રામાયણ, મહાભારત, આદિ પ્રમાણુ-ગ્રન્થો પરથી માલમ પડે છે કે તે સમયના રાજ્યો સ્વેચ્છાચારી ન હતા. રામચંદ્રને યુવરાજપદ આપતાં પહેલાં દશરથને મંત્રીઓ તથા લોકોની સંમતિ લેવી પડી હતી. વિવિધ પંચો અને સભાઓના નિર્ણયો તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાંના રાજનિયમોને અનુસરી રાજને કાર્ય કરવું પડતું. આર્થ રાજ્યતંત્રમાં કાનુન બનાવવાનો અધિકાર રાજને કદિ આપાયો ન હતો. કાનુન સદા રાજથી ઉપર ગણાતો. રાજનું કામ ઘણું કઠણ હતું. દેશમાં દુકાળ પડે, ચોરીઓ થાય, પ્રજાનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ થાય તો તે માટે રાજ જવાબદાર ગણાતો.

રાજ પ્રજાનો સેવક તથા રક્ષક લેખાતો. પ્રજાને દુર્જનો તેમજ બહારના શત્રુઓથી રક્ષવી, શુદ્ધ ધર્મસાધ્ આપવો, ખેતીનું પાલન કરવું, ધર્મની રક્ષા કરવી, યુદ્ધ કરવાં, વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી, વેપારીઓનો અંદોલન કરવો, આવાં આવાં કામોમાં રાજને પુષ્કળ શ્રમ કરવો પડતો. વળી રાજની હાલત નજરોનજર જોવા રાજ્યો ગુમવેશે રાતના પણ બહાર નીકળી પડતા.

આ સર્વ કર્તવ્યો સારી રીતે કરવા માટે રાજને કેટલાક અધિકાર હતા. તે અપરાધીને દંડ તેમજ ક્ષમા આપી શકતો, પરંતુ એ કાર્યમાં તેને વિદ્યાનોની સભાની સંમતિ લેવી પડતી. આ ઉપરાંત ખેતીની ઉપજનો દશમો, આઠમો કે છટ્ટો ભાગ; સેનાની ખાણવાળા તથા તેના વેપારી પાસેથી ઉપજનો પચાશમો ભાગ; વાણિજ્યની વસ્તુઓ પર વીશમો ભાગ; વહાણોમાં આવતી વસ્તુઓ પર દશમો ભાગ,—એ પ્રમાણે કર લેવાની સત્તા રાજને હતી. વળી કારીગરોને ફક્ત ભોજન બદલ મહિનામાં એક દિવસ રાજ્યનું કામ કરવું પડતું.

રાજસભાઓ.—અસલ ભારતમાં ‘મોનાર્કિ’ એકતંત્ર રાજ્યો, ‘ઓલીગાર્કી’ થોડાક માણસોની સત્તાવાળાં રાજ્યો, અને ‘ડિમોક્રસી’ લોકસત્તાક રાજ્યો એ ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્યો હતાં. છેલ્લા બે પ્રકારમાં રાજસભાઓ હોય એમાં નવાઈ નથી. પહેલા પ્રકારના, એકતંત્ર રાજ્યોમાં પણ રાજસભાઓ રહેતી. સામાન્ય રીતે શાસ્ત્રોમાં રાજસભા, વિદ્યાસભા, અને ધર્મસભા એ ત્રણના ઉલ્લેખ આવે છે. એ ઉપરાંત મંત્રી પરિષદ, ન્યાયસભા, શ્રેણીસભા જેમાં હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપારની ચર્ચા ચાલતી, આદિ

નાની મોટી અનેક સલાઓ હતી. રાજ્યની મહાસલાની ખેડક દરરોજ થતી. તેમાં લોકોની ફરિયાદો, તથા નીચલી અદાલતો સામેની અપીલો રજુ થતી. ત્યાં રાજના પ્રમુખપણા હેઠળ રાજકુમારો, મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, કર ભરનારા આદિ પુરૂષો બેસતા. દરેક સલાસદ માટે સ્થાન નક્કી કરેલું રહેતું.

પ્રકરણ ૫ સું. ઐદ્ધર્મ અને જૈનધર્મ

(આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે)

અનુકૂળ પરિસ્થિતિ.—મહાભારત પછી કેટલોયે સમય વીતી ગયો. વર્ણવ્યવસ્થા અને ન્યાતોના ભેદને લીધે થતો ઉપદ્રવ દિનપર દિન વધતો ગયો. આહ્મણોનું જોર વધી ગયું. તેઓ અન્ય વર્ણોને પોતાની વર્ણમાં દાખલ થવા દેતા નહિ. અન્ય વર્ણના લોકો એમ સમજતા કે વિદ્યા ભણી અમને આહ્મણુ બનવાનો અધિકાર છે. વળી કર્મકાંડનો આડમ્બર હદપાર વધ્યો. યજ્ઞોમાં પશુવધની પ્રથા ચાલુ થઈ ગઈ. વળી જીવનને પવિત્ર બનાવવાને બદલે લોકો મંત્ર-જંત્ર અને યજ્ઞયાગ તરફ ખૂબ દગ્યા હતા. આયોની આ પરિસ્થિતિમાં ધર્મસ્તુધારણાની જરૂર હતી અને એ કાર્ય કરનાર બે સમર્થ પુરૂષો ઈ. પૂ. ની છઠી સદીમાં થયા.

ગૌતમ બુદ્ધ.—હિમાલયની તળેટીમાં નેપાળ નજીક કપિલવસ્તુ નામના નગરમાં શુદ્ધોદન નામનો શાક્ય જાતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને સિદ્ધાર્થ નામે એક સુલક્ષણો પુત્ર થયો (ઈ. પૂ. ૫૬૭): એજ પાછળથી ગૌતમ બુદ્ધ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. ઉમ્મરે આવતાં તેનું ચિત્ત સંસારથી ઉઠી ગયું. આત્મ જીવત તેને ખાઈ લાગવા માંજી. અતે રાજવૈભવ અને ધરખાર ત્યાગી તે તપસ્યા કરવા ચાલી ગયા. છ વર્ષ મુઠ્ઠી ઉગ્ર તપ કર્યા છતાં તેને શાંતિ થઈ નહિ. આ પરથી તેનો એવો અભિપ્રાય બંધાયો કે દેવળ દેહ દમનથી મોક્ષ મળતો નથી. ત્યારબાદ એકાંત ચિન્તનમાં કેટલોક સમય ગાળી તે એવા નિશ્ચયપર આવ્યા કે દેવળ વિશ્વપ્રેમ અને પવિત્ર જીવનથીજ મનુષ્યને શાંતિ મળે છે. આવા મત મુજબનો બોધ તેણે લોકોને કર્યો. મગધ-રાજા બિંબિસારે તેને આશરો દીધો તથા તેનો ઉપદેશ પોતાનાં રાજ્યમાં પ્રચાર્યો. એ શિવાય અનેક રાજાઓ અને બીજા લોકો આ પંથમાં ભળ્યા. આ પ્રમાણે ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી બુદ્ધ જગવાને પોતાની માનવલીલા સમાપ્ત કરી.

SEATED BUDDHA, SARNATH (GUPTA PERIOD)

गौतम बुद्ध

ઔદ્ધર્મ.—આ પ્રમાણે નીકળેલા નવા ધર્મમાં જ્ઞાનનું મોટું વધારે બતાવ્યું છે. બુદ્ધ એટલે જ્ઞાની. ઔદ્ધર્મના મુખ્ય અનુયાયીઓ સંન્યાસી જેવા રહેતા. તેમનું મુખ્ય તત્ત્વ એ કે કોઈને દુઃખ ન દેવું. ઇચ્છા અને વાસનાને મારી પુનર્જન્મ બંધ કરવા અને નિર્વાણ (મોક્ષ) મેળવવો એ આ ધર્મનું ધ્યેય છે. ભિક્ષા માંગી ગુજરાન કરનારા ભિક્ષુઓ ગામેગામે ઉપદેશ આપવા ફરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ પણ ભિક્ષુ બની આ કામમાં સામેલ થઈ.

બુદ્ધના મરણબાદ હિંદમાં તેના ધર્મ ધણા જમાના સુધી સારી હાલતમાં રહ્યો, પરંતુ પાછળથી તે ધીમે ધીમે નાબુદ થતો ગયો અને અતે આજથી સાતેક સદી પૂર્વે એ ધર્મ પોતાની જન્મભૂમિમાંથી સાવ ઉપડી ગયો. પરંતુ સિલોન, બર્મા, શ્યામ, નેપાળ, તિબેટ, મંગોલીઆ, ચીન અને જાપાનમાં હજી તે આબાદ છે. અશોક જેવા પ્રતાપી રાજાના આશ્રયથી, અને ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓનાં સુવ્યવસ્થિત કાર્યથી આ ધર્મ આટલો ફેલાયો. આજે તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા બીજા કોઈ ધર્મ કરતાં અધિક છે.

તેના બે પક્ષ.—ફેટલાક સમય પછી ઔદ્ધર્મમાં બે પક્ષ પડી ગયા. એક પક્ષ ઉત્તર બાજુ નેપાળ, તિબેટ, અને ત્યાંથી ચીન અને જાપાન સુધાં ગયો. બીજો પક્ષ સિલોન, બર્મા અને શ્યામમાં રહ્યો. પહેલો પક્ષ મહાયાન પંથ કહેવાયો અને તેણે સમયોચિત ફેરફારો કર્યા. બીજો હીનયાન પક્ષ અસલને વળગી રહ્યો.

ઔદ્ધર્મ હિંદમાંથી કેમ નાબુદ થયો ?—બુદ્ધની હયાતી દરમ્યાન અને તેના પછીનાં ધણાં વર્ષો સુધી તો ઔદ્ધર્મ પવિત્ર રહ્યો. પણ પાછળથી એવું બન્યું કે જે ભુરાઈઓ તોડવા બુદ્ધે નવો પંથ રચાધ્યો હતો તેજ ભુરાઈઓ તેના ધર્મમાં ધુસી ગઈ. ઔદ્ધર્મને બુદ્ધને પરમેશ્વર ગણી ઠેરઠેર તેનાં મંદીર બનાવ્યાં. તેનાં અસ્થિઓ પર મોટા મોટા સ્તૂપ બંધાવ્યા. બુદ્ધના અવશેષ માટે તેના અનુયાયીઓમાં ઝઘડા થતા. હિંદમાં મૂર્તિ અને મંદિરો આજે માલમ પડે છે તે ઔદ્ધર્મનું અનુકરણ લાગે છે.

આ સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણોનો વિરોધ અને રાજાશ્રમનો અભાવ એ બે કારણો પણ પોતાનું કામ કરી રહ્યાં હતાં. છેવટનો ફટકો મુસલમાનોએ બારમી સદીની છેવટમાં માર્યો.

મહાવીર સ્વામી

મહાવીર સ્વામી.—બુદ્ધના સમકાલીન મહાવીર સ્વામી મગધદેશના રાજકુમાર હતા. આગપણથીજ તેનું વલણ વૈરાગ્ય તરફ હતું. પૂર્ણ જીવનનીમાં તે સંસારનો ત્યાગ કરી પારસનાથ સંપ્રદાયમાં જળ્યા તથા તેમાં તેણે કેટલાક સુધારા કર્યા. લગભગ ૩૨ વર્ષ સુધી ઠેરઠેર ફરી તેણે લોકોને જૈન-ધર્મ વિષે બોધ દીધો.

જૈનધર્મનો મોટો સિદ્ધાન્ત એ છે કે દરેક પદાર્થમાં જીવ છે. જૈનો ઈશ્વરને માનતા નથી. અહિંસા અને ત્યાગ ઉપર તેઓ ખુબ ભાર મુકે છે. આજે બોદ્ધધર્મી માંસાહારી છે, પરંતુ જૈન માંસને અડકશે સુદ્ધાં નહિ.

અહિંસાને જૈનો એટલી હદસુધી લઈ ગયા છે કે કેટલાક લોકોને હિસાબે જૈન બનવું એ પહેલા નંબરની કામરતા છે. પરંતુ ધર્મયુદ્ધમાં લડવું અને અપરાધીને દંડ દેવો એમાં જૈન વિદ્વાનો પાપ માનતા નથી.

તેના બે પંથ.—આજે જૈનોમાં શ્વેતાંબર (સફેદ કપડાવાળા), અને દ્વિગંબર (નખ) એવા બે પંથ છે. જૈનધર્મની વૃદ્ધિ ઔદ્ધ જોટલી વેગે થઈ ન હતી છતાં એ આજે અહીં મોળુદ છે અને એના અનુયાયીઓની સંખ્યા પંદર લાખ જોટલી છે.

પ્રશ્નો.

૧. ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ હિંદની જૂતળરચનાનું બ્યાન કરો.
૨. આર્યોના આગમન પહેલાંના હિંદમાં વસતા લોકો વિષે શું જાણો છો ?
૩. દ્રાવિડ લોકો કોણ હતા ? તેમની સભ્યતા વિષે શું જાણો છો ?
૪. પ્રાચીન આર્યોની રાજકીય, સામાજિક, અને ધાર્મિક વ્યવસ્થા વર્ણવો.
૫. રામાયણ અને મહાભારતની કથા ટુંકમાં કહો. તેમાંથી શા બોધ મળે છે ?
૬. ભરત, બીષ્મ, અને ભગવદ્ગીતા વિષે ટુંક નોંધ લખો.
૭. વેદકાળ અને ભારતીય કાળની સભ્યતાની તુલના કરો.
૮. ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીનું ચરિત્ર આલેખો.
૯. જૈનધર્મ વિષે શું જાણો છો ?

અંક ૨ જો. હિંદુ રાજ્યોની

જાહોજલાલી

ઈ. પૂ. ૬૫૦થી ઈ. સ. ૧૧૯૩ સુધી

પ્રકરણ ૬ ઠું. મગધ રાજ્ય.

નિયમિત ઇતિહાસનો આરંભ.—અત્યાર સુધી વલ્લુવેલી ધણી ઘટનાઓના સમય નક્કી થયા નથી. નિયમિત ઇતિહાસ તો તેને કહેવાય કે જેમાં એકે એક ઘટનાનો સમય ચોક્કસ હોય. આ હિસાબે યુરોપી વિદ્વાનો ઈ. પૂ. ૬૫૦થી હિંદી ઇતિહાસનો આરંભ થતો માને છે. શરૂના ત્રણેક સૈકાવિષેની હકીકત ઝાઝી મળતી નથી, અને જે મળે છે તે ઉત્તર હિંદ વિષેનીજ; દક્ષિણ કે તામિલ દેશનો તત્કાલીન ઇતિહાસ મળતો નથી.

જરાસંધ અને શિશુનાગ.—જુનામાં જુના ઐાદ ગ્રન્થો ઉત્તર હિંદમાં સોળ રાજ્યો હોવાનું જણાવે છે. તેમાં મગધ (બિહાર) રાજ્ય બહુ બળવાન હતું. ભારતીય યુદ્ધ વેળા એ દેશપર પરાક્રમી જરાસંધનું રાજ્ય હતું. “શ્રીકૃષ્ણે લીમ અને અર્જુનની મદદથી એ જરાસંધના બે ભાગ કરી નાંખ્યા (એટલે જરાસંધને મારી નાંખ્યો; અથવા એના રાજ્યના બે ભાગ પાડ્યા).” જરાસંધ પછી તેના વંશના બાવીશ પુરૂષોએ રાજ્ય કર્યું. ઈ. પૂ. ની સાતમી સદીમાં મગધમાં શિશુનાગ નામનો રાજા હતો (ઈ. પૂ. ૬૫૦). તેના વિષે તેમજ તેના ત્રણ અનુગામીઓ વિષે જરાયે હકીકત મળતી નથી.

બિમ્બિસાર.—શિશુનાગથી ચોથો રાજા બિમ્બિસાર મહા ચતુર અને પરાક્રમી હતો. ૨૮ વર્ષ રાજ્ય કરી તેણે રાજગાદી પોતાના પુત્ર અમ્બતશત્રુને સોંપી. ગૌતમ બુદ્ધ આજ સમયે બોધ માટે મગધદેશમાં ફરતા હતા. અમ્બતશત્રુ અત્યંત પરાક્રમી પણ ક્રૂર હતો.

નંદવંશ.—તેના પછી નંદવંશ થયો. મહાપદ્મનંદ તથા તેના આઠ પુત્રો મળી આશરે ૯૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે વખતે મગધ રાજ્યની સત્તા આખા ઉત્તર હિંદમાં પ્રસરી ઠેઠ પાંખળ સુધી પહોંચી હતી. પરંતુ રાજસત્તા જેમ જેમ પૂર્વ તરફ હઠતી ગઈ તેમ તેમ વાયવ્ય સરહદ તરફ ફલ્લક્ષ થતું ગયું. પરિણામે ઈરાનના પરાક્રમી રાજા હકેરાએ સિંધુ નદી સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાયું.

ધરિન.—આ રીતે ધરિનનું રાજ્ય ખુબ વધ્યું. પશ્ચિમ બાબુએ ગ્રીક લોકો સાથે તેને ઉપરાઉપરી યુદ્ધો થતાં હતાં. ઈ. પૂ. ની ચોથી સદીમાં ગ્રીસમાં ફિલિપ અને તેના પછી તેના જગવિખ્યાત પુત્ર સિકંદરે રાજ્ય કર્યાં હતાં. સિકંદર વીસ વર્ષે રાજ્ય થયો હતો. ધરિન પર બદલો લેવા તેણે ચઢાઈ કરી. માર્ગમાંનો મુલક જીતતો તે ધરિન આવ્યો અને ત્યાંના રાજાને ત્રણવાર હરાવ્યો.

મહાન સિકંદરની સ્વારી.—સિકંદરના રાજ્યલોભનો ચોલ ન હતો. ધરિન, અફઘાનીસ્તાન જતી તે ખેચર ઘાટને વાટે અમટક શહેરમાં આવ્યો. (ઈ. પૂ. ૩૨૬). વિદ્યા અને વેપારના કેન્દ્ર તરીકે પ્રખ્યાત અનેલી તક્ષશીલા નગરીનો રાજા તેને જઈ મળ્યો. બાદ સિકંદર સિંધુ ઓળંગી જલમ પ્રાન્તમાં આવ્યો. અહીં પૌરસ (પુરુષસેન) નામનો રાજા હતો. તેણે સિકંદરની ગતિ રોકી. પરિણામે જે લડાઈ થઈ તેમાં પૌરસ પૂરા પરાક્રમથી લજ્યો પરંતુ હાર્યો અને શત્રુના હાથમાં કેદ પડાયો. સિકંદરે તેને પોતાની પાસે બોલાવી પુછ્યું કે હું તમારી સાથે કયે પ્રકારે વર્તું ? ત્યારે પૌરસે બીલકુલ નિડરતાથી જવાબ આપ્યો કે રાજા રાજાં વચ્ચે જે રીત શોભે તે રીતે. આ સાંભળી વિજેતા ખૂબ ખૂશ થયો અને પરાજિતને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપી, પોતે પાછો ફર્યો. સિકંદરને આખું હિંદુ જીતવાની ઉમેદ હતી પણ તેની સેના સ્વદેશ જવા એકઠે પગે થઈ રહી હતી. તેને પાછા ફરવું પડ્યું. પણ સ્વદેશ પહોંચતાં પહેલાં બેબીલોન પાસેના નીનેવી શહેરમાં ૩૨ વર્ષની કાચી ઉમરે તેનું મરણ થયું.

સિકંદરની સ્વારીનું મહત્ત્વ.—સિકંદરની સ્વારી હિંદી ઇતિહાસમાં બહુ કિમતી ગણાય છે, કેમકે તે વિષેની સવિસ્તર હકીકત મળી શકે છે. સિકંદરે ઠેરઠેર પોતાનાં થાણાં બેસાડ્યાં હતાં તે પરથી લાગે છે કે તેને ફરી અહીં આવવાની ઇચ્છા હશે. તે પોતાની સાથે અનેક વિદ્વાનો લાવ્યો હતો જેમણે આ સમયના હિંદુઓની અવસ્થા વિષે બહુ સારાં વર્ણન લખ્યાં વળી તે અહીંથી ઘણા કિમતી ગ્રંથો, અને અનેક પડિતોને પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. આ રીતે યુરોપી લોકોને ભારતની સાચી ખબરો મળવાથી, અનેનો સંબંધ વધતો ગયો.

સલુકસ અને મેગેસ્થનીસ.—સિકંદર યુજરી ગયા પછી તેનું રાજ્ય તેના સેનાપતિઓએ વહેંચી લીધું. પૂર્વભાગપર સલુકસ (સેલ્યુકસ) રૂરે વર્ષ

રાજ્ય કર્યું. તે મગધના મહારાજા ચંદ્રગુપ્તનો સમકાલીન હતો. ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ અને સિંધુની પશ્ચિમનો ભાગ જીત્યો તે પાછો મેળવવા સલુક્ષે સ્વારી કરી, પરંતુ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ચાહ્યું નહિ. સલુક્ષે સલાહ કરી પોતાની પુત્રી ચંદ્રગુપ્ત વેરે પરણાવી. ત્યારપછી તેમની વચ્ચે પરસ્પર સ્નેહભાવ વધ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં સલુક્ષેનો વકીલ મેગેસ્થનીસ રહ્યો હતો. મેગેસ્થનીસે તે સમયનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો પણ કમનશીબે તે આજે અલભ્ય છે. પાછળના લેખકોએ એના ગ્રંથમાંથી લીધેલા કેટલાક ઉતારા મળી શકે છે તે અમુલ્ય છે.

પ્રકરણ ૭ મું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય.

પૂર્વ ચરિત્ર.—શીણ અને ગંગાનદીના સંગમ આગળ આવેલું પાટલીપુત્ર, વેપારી તેમજ લશ્કરી દષ્ટિએ ધણું અતુક્ષ્ણ હોવાથી, મગધનું પાટનગર બન્યું હતું. સિકંદરની સ્વારી સમયે અહીં નંદરાજાનું રાજ્ય હતું. ગયા પ્રકરણમાં જેની વાત આવી ગઈ તે ચંદ્રગુપ્ત નંદરાજાની મુરા નામની શ્વદ્ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયો હોવાથી તે મૌર્ય કહેવાયો. કોઈ એક કારણને લીધે નંદે તેને દેશવટો દીધો ત્યારે તે પંજાબ ગયો. કહે છે કે તે સિકંદરને મળ્યો હતો. સિકંદરના ગયા બાદ પંજાબમાં મોટી ફેજ ભેગી કરી તેણે મગધ પર ચઢાઈ કરી. ચાણક્ય નામના ચતુર બ્રાહ્મણનો સાથ, તથા નંદની અગ્રિમતાને સખ્યે તેને જીત મળી. નંદકુળનો નાશ થયો અને મૌર્ય વંશ સ્થપાયો. ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ અને ઉત્તર હિંદનો ધણોખરો મુલક જીતી પોતાના રાજ્યને ધણું મોટું બનાવ્યું. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ઐકિદ્રમાના રાજા સલુક્ષની કન્યા તેની સાથે વરી હતી, તથા મેગેસ્થનીસ નામનો વકીલ તેના દરબારમાં આઠ વર્ષ રહ્યો હતો. મેગેસ્થનીસના આજે મળી આવતા તુટક તુટક લખાણો પરથી લાગે છે કે ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારની હતી.

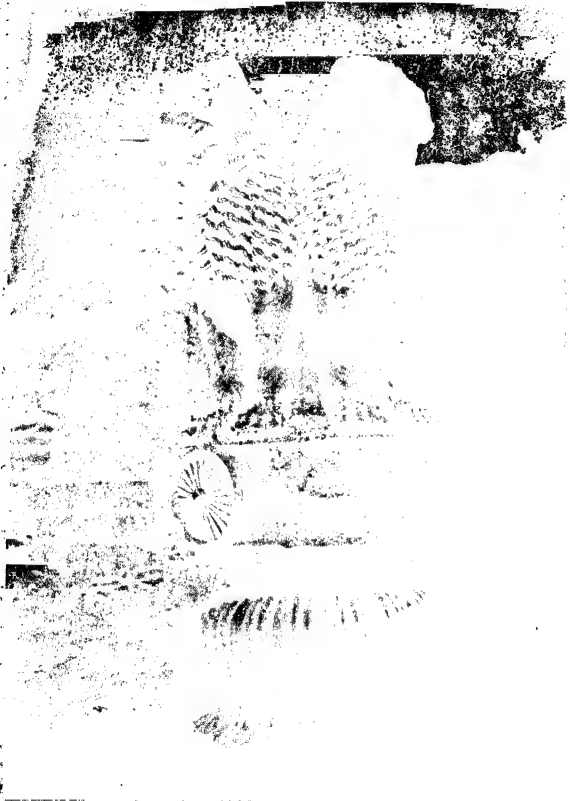
સૈન્ય.—તેનું રાજ્ય ધણું વિશાળ હતું. ગુજરાત પર પણ તેનું રાજ્ય હતું, અને જુનાગઢનું સુદર્શન સરોવર તેના અમલમાંજ બંધાયું હતું. રાજ્યના વિસ્તાર પ્રમાણે તેનું સૈન્ય પણ વિશાળ હતું. ગજદળમાં ૬૦૦૦ હાથી અને દરેક હાથી સાથે ચાર ચાર માણસો, ૩૦૦૦૦ હથેળ, અને ૬ લાખ પાદદળ હતું. સૈન્યની વ્યવસ્થા માટે છ ખાતાઓ હતાં, જેમાંનું એક ખાતું નૌકાવિભાગ માટે હતું.

રાજનગર પાટલીપુત્રની શાલા અનુપમ હતી. અહીંનો રાજમહેલ જોઈ પરદેશીઓ છક થઈ જતા. અહીંની વ્યવસ્થા માટે છ ભાગ પાડી દરેક માટે એકેક પંચ નીમાયું હતું. પરદેશીઓને સગવડ કરી આપવા માટે એક ખાસ ખાતું હતું, તે પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં પરદેશ સાથે ઘણો વ્યવહાર ચાલતો હશે. નહેરો માટે પણ અલગ ખાતું હતું. લોકો પાસેથી પાણીવેરો તથા જમીનવેરો લેવાતો.

વેપાર.—રાજ્યના પ્રાન્તો પાડી દરેક પર ચંદ્રગુપ્તના અમલદારો અમલ ચલાવતા. ગુહગારોને સખત સજા થતી. તે સમયે ઘણાખરો વેપાર ગંગા અને જમના વાટે થતો. વેપારીઓ લંકા અને અલ્હદેશ સુધી, તથા પશ્ચિમે યેબીલોન સુધી પહોંચતા. તે સમયે પૂર્વ કિનારે તામ્રલિપ્તિ (તામ્રલુક, ચંદ્રનગર પાસે) તથા પશ્ચિમ કિનારે ભરચ, સોપારા આદિ મુખ્ય બંદરો હતાં. જમીન માર્ગે મુખ્ય મથક તાક્ષશીલા હતું.

ખિન્દુસાર.—પચીશેક વર્ષ રાજ્ય કરી ચંદ્રગુપ્તનો દેહાન્ત થયો અને તેનો પુત્ર ખિન્દુસાર ગાદીએ આવ્યો. પરાક્રમી હોઈ તેણે પિતાનું રાજ્ય સારી રીતે જળવી રાખ્યું તથા તેમાં વધારો કર્યો.

ચાણક્ય.—જે ચાણક્યે ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય મેળવવામાં સહાય કરી તે ચતુર, તેજસ્વી અને વિદ્વાન હોઈ તેણે અર્થશાસ્ત્ર નામનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. આ ગ્રન્થમાં રાજધર્મનું બારીક વર્ણન છે. રાજ્યને પોતાનું બળ કેવી રીતે વધારવું, અમલદારોને શી રીતે અંકુશમાં રાખવા, પ્રજા-કલ્યાણ માટે ક્યા ઉપાયો યોજવા, શત્રુઓ સાથે કેવે પ્રકારે વર્તવું વિગેરે અનેક બાબતો તેણે પોતાના ગ્રન્થમાં ચર્ચી છે. ચાણક્યની રાજનીતિને કુટિલનીતિ એ નામ મળ્યું છે. કુટિલનીતિ “ ધર્મને માન આપે છે, પણ ઇચ્છિત હેતુ પાર પાડવા માટે ગમે તેવાં સાધનો વાપરવાની છુટ આપે છે.”

પ્રકરણ ૮ મું. અશોક.

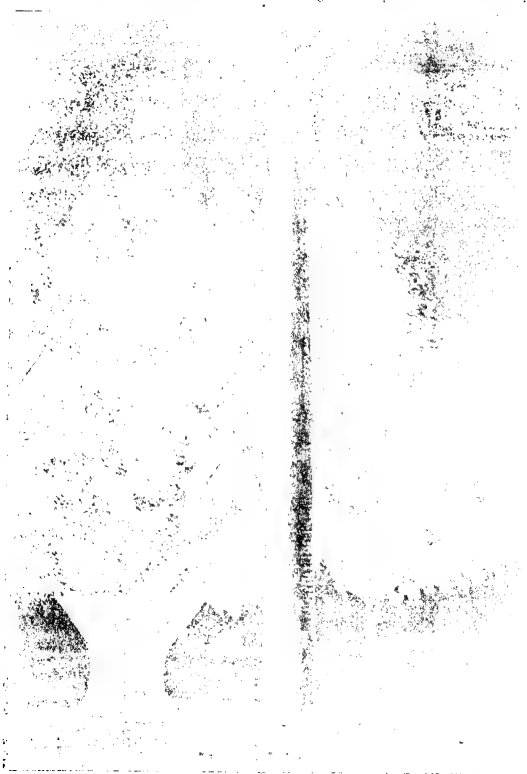
આરોહણ.—ખ્રિસ્તુસારના પચીસેક વર્ષના રાજ્ય દરમ્યાન તેના પુત્ર અશોકવર્ધને તક્ષશીલા અને ઉજ્જનમાં સુખેદાર તરીકે કામ કર્યું હતું. અને રાજ્યવહીવટનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. પિતાના મરણ પછી અશોક ગાદીએ આવ્યો.

કલિંગપર ચઢાઈ.—તેનું રાજ્ય હિંદુકુશથી આસામ, અને કાશ્મીરથી કૃષ્ણા નદી સુધી વધેલું હતું. ફક્ત મહાનદી અને ગોદાવરીની વચ્ચે આવેલો દરિયા કિનારાપરનો કલિંગદેશ સ્વતંત્ર હતો. અશોકે આ દેશ જીતવા ચઢાઈ મોકલી. સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કલિંગ પ્રજાએ કેસરીયાં કર્યાં. યુદ્ધ સખત થયું. હજારો લોકો માર્યા ગયા. અતે એ દેશ અશોકના હાથમાં આવ્યો. પણ પોતાના રાજ્યલોભને લીધે કલિંગ પ્રજાની પામમાલી થએલી નિહાળી તેનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. એ વિષેનો તેનો શિલાલેખ કહે છે કે “ દોઢ લાખ બંદી થયા, એક લાખ કતલ થયા, એ ઉપરાંત બીજા પાર વિનાના લોક મરી ગયા. એ બધાનાં સગાંવહાલાં તો હશેજ. તેમને કેટલું દુઃખ થયું હશે એનો વિચાર કરતાં પણ પ્રિયદર્શી (અશોક) ને દુઃખ થાય છે. જીતેલો અર્થજ લાખો અને કરોડોનો સંહાર. આજે એ હલ્યાકાંડનો સોમો કે હજારો ભાગ પણ ફરી થાય તોપણ પ્રિયદર્શીને ભારે દુઃખ થાય. પ્રિયદર્શી હવે માને છે કે ઐહિક જીત કરતાં ધર્મની જીત શ્રેષ્ઠ છે. ”

હૃદય-પલટો.—આ પ્રમાણે હૃદય પલટાતાં તેણે ધર્મકાર્યો કરવા માંડ્યાં. ઐશ્વર્યથી હોઈ તે સાધુરૂપે રહેવા લાગ્યો. તેની ભક્તિ દિનપર દિન એટલી બધી વધી ગઈ કે તેણે યજ્ઞયા અને માંસાહાર તજ્યાં, અને યાત્રા કરવા માંડી. ધાર્મિક ચર્ચા કરવા માટે તેણે ઐશ્વર્ય વિદ્વાનોની સલા મેળવી. પ્રજામાં ધર્મનું જ્ઞાન ફેલાવવા સાથે તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં અનેક સ્થળોએ શિલાઓ અને સ્તંભોપર લેખો કાતરાવ્યા.

અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થા.—અમલદારોને પ્રજાનું પિતાતુલ્ય રક્ષણ કરવા તેણે સૂચના કરી. વળી તેમનાં કામની દેખરેખ રાખવા નિરીક્ષકો પણ રાખ્યા હતા. પોતે પણ ફરતો. હિંસા અટકાવવા તેણે નિયમો ઘડાવ્યા હતા. તેમજ માણસનાં અને પશુનાં દવાખાનાં ખોલાવ્યાં હતાં. મોટા રસ્તાપર કુવા ખોદાવ્યા હતા તથા વડ, આંખા આદિ ઝાડો રોપાવ્યાં હતા. ફરિયાદોને

રાજા પાસે ગમે ત્યારે આવવાની છુટ હતી. “પ્રજાનું હિત કરવું એ માઈ ઋણ છે” એવી અશોકની માન્યતા હતી. ન્યાયની પાબતમાં તે ધણો ચોક્કસ હતો.

પોતાની પ્રજાને તે કહે છે કે “માતૃપિતાની સેવા પ્રત્યે આદર, પ્રાણીમાત્ર તરફ દયા, સત્ય વચન એજ ખરો ધર્મ છે. બધા ધર્મોવિષે સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ. સૌને સૌનો ધર્મ વહાલો હોય છે. પરધર્મની નિંદા કરવી નહિ.”

ઐત્તર્યધર્મનો પ્રચાર કરવા સાર અશોકે પોતાનાં સામ્રાજ્યની સીમાઓ ઉપર આવેલા પ્રદેશો, તામિલદેશ, લંકા, ગ્રીક રાજ્યો, મિસર, આદિ એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા ખંડમાં આવેલા પ્રદેશોમાં હજારો ઉપ-દેશો મોકલ્યા. લંકામાં તેનો પુત્ર મહેન્દ્ર જાતે ગયો હતો. આ રીતે અત્યાર સુધી જે ઐત્તર્યધર્મ હિંદના થોડા ભાગમાંજ પ્રચલિત હતો તે દુનિયાના મુખ્ય ધર્મોમાં ગણાયો અને હજુ ગણાય છે. આ કાર્યનું માન અશોકનેજ ધટે છે. તેણે તથા તેના અનુગામીઓએ જે વિહારો બંધાવ્યા તેથી ધર્મપ્રચાર ઉપરાંત કેળવણી પણ ફેલાઈ. આ વિહારોને લીધેજ મગધનું નામ બિહાર પડ્યું.

મરણ અને ચારિત્ર્ય.—ચાળીશક વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી મહારાજ અશોકવર્ધનનું મરણ થયું (ઈ. પૂ. ૨૩૨). ઉપર કહેલી હકીકતો પરથી માલમ પડે છે કે લોકકલ્યાણમાટે તે પોતાથી અને તેટલું કરતો. તેનો પરિશ્રમ અથાગ હતો. કલિંગો પ્રત્યેનું તેનું વર્તન અદ્ભુત દયાવૃત્તિ દર્શાવે છે. “દુનિયાનો ગમે તે દેશ અશોક જેવા રાજાને માટે મગર થાય. અશોકનો વૈભવ એવો હતો કે દુનિયાના ગમે તે બાદશાહને તેની અદેખાઈ આવે. રાજ્ય ચલાવવાની કુશળતામાં તે ગમે તેવા મુસદ્દીનો હરીફ થઈ શકે એવો હતો. છતાં અશોકની કીર્તિ ધર્મનિષ્ઠ અને દયાવાન મનુષ્યપ્રેમી તરીકેજ છે. માણસને વિપત્તિમાંજ ધર્મ સૂઝે છે, વૈભવમાં માણસ ફૂર અને સ્વાર્થી બની જાય છે એ સિદ્ધાન્તને પણ અપવાદ હોય છે એ અશોકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.”

પ્રકરણ ૯ મું. શુંગ, કાણ્વ, અને આંધ્ર વંશો.

પુષ્યમિત્ર શુંગ.—અશોકના મરણપછી ધીરે ધીરે મૌર્યવંશની ઉતરતી કળા થઈ, અને પચાસક વર્ષમાં એ વંશ સમાપ્ત થયો. છેલ્લા મૌર્ય રાજાના સમયમાં પુષ્યમિત્ર નામના બળવાન સરદારે રાજ્ય હાથ કડ્યું (ઈ. પૂ. ૧૮૪). તેના વંશને શુંગવંશ કહે છે. પુષ્યમિત્રનો પુત્ર અમિમિત્ર મહા વિદ્વાન હતો. તેણે વિદ્યાને સાડું ઉત્તેજન આપ્યું. મહાભાષ્યના કર્તા

પતંજલિ એના સમયમાં થયેલા. શુંગવંશ ૧૧૨ વર્ષ આત્મા પછી કાણ્વ-
વંશ આવ્યો. તે ઝાઝો ટક્યો નહિ. હેલા કાણ્વ રાજને આંધ્રવંશી રાજ્યે
માર્યો. આંધ્રવંશ સ્થપાયો તો અશોકના મરણ પછી તરતમાં જ. તેનું
રાજ્ય, આખા દક્ષિણમાં, પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી હતું. આ વંશની
ઝાઝી હકીકત મળતી નથી.

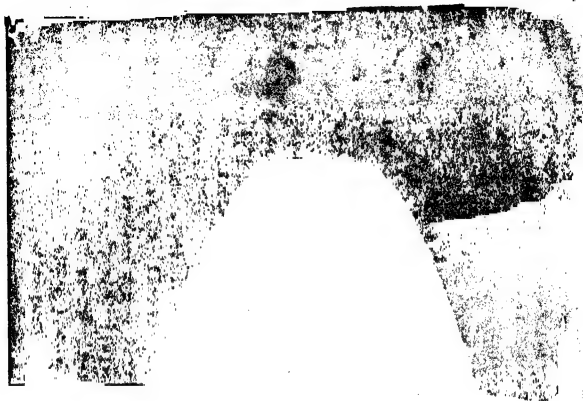
પ્રકરણ ૧૦ મું. કનિષ્ક.

પરદેશી ચઢાઈઓ.—આપણે જોઈ ગયા કે સિકંદર પછી તેના
રાજ્યના કકડા પડી ગયા; અને તેમાં ગ્રીક જાતિના રાજાઓએ રાજ્ય
સ્થાપ્યાં. આમાં એકિટ્ટ્રયા (બદમ) અને તેની પશ્ચિમે આવેલા પાર્થિયાનાં
રાજ્યો મુખ્ય હતાં. તેમણે હિંદ ઉપર ચઢાઈઓ કરી હતી.

ઇ. પૂ. ની બીજી સદીમાં મધ્ય એશિયાની બટકતી ગોપ જાતિઓ
પોતાના સ્વદેશની અગવડોથી કંટાળી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ તરફ ઉતરી આવી.
આ જંગલી લોકોએ એકિટ્ટ્રયાના રાજને હરાવી પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં.
આમાં સૌથી પહેલા શક લોકો આવી શિસ્તાન (શકસ્તાન, અફઘાનીસ્તાનની
દક્ષિણે) માં વસ્યા. આ જાતિના કેટલાક લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ રાજ્ય
સ્થાપ્યાં. શક પછી આવનારા કુશાન લોકો કાબુલમાં રહ્યા. આ જાતિમાં
કનિષ્ક નામનો પરાક્રમી રાજા થયો.

કનિષ્કનું રાજ્ય બહુ મોટું હતું. મધ્ય એશિયા, કાબુલ, કાશ્મીર,
અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેની આણુ ચાલતી હતી. ઐદ્ધ ધર્મની
દીક્ષા લઈતેણે અશોકની પેઠે ઐદ્ધ સાધુઓની એક સલા ભરી અને ધર્મ-
ગ્રંથોનાં સંશોધન તથા ભાષાન્તર કરાવ્યાં. તેનાં ધણાં વર્ષ ચીન સાથેના
યુદ્ધમાં ગયાં હતાં. તેની ગેરહાજરી દરમ્યાન તેના પુત્રોએ સારું રાજ્ય
ચલાવ્યું હતું. રાજધાની પુરૂષપુર (પેશાવર) માં હતી. કનિષ્ક (ઈ. સ. ની
પહેલી સદી) પછી ત્રણ રાજાઓ થયા. હેલા રાજ ૨૨૦ માં ગુજરી ગયો
લાગે છે. તે પછીનાં સો વર્ષનો ઇતિહાસ હજી પ્રકાશમાં આવ્યો નથી.

ઐદ્ધકાળની વિધાકળા.—અશોકના સમયથી ચોથી સદીના મધ્ય-
સુધીનાં જસો સાતસો વર્ષો દરમ્યાન ઐદ્ધ ધર્મની ચઢતી કળા હતી. તેના
પ્રચારથી અસલ વેદધર્મ થોડાંબહુ પાછળ પડ્યો, તોપણ સંસ્કૃત ગ્રંથોની
રચના બંધ થઈ નહિ. જૈમિનિની પૂર્વ મિમાંસા અને વ્યાકરણની ઉત્તર-

२६

स्तूप, सांची,

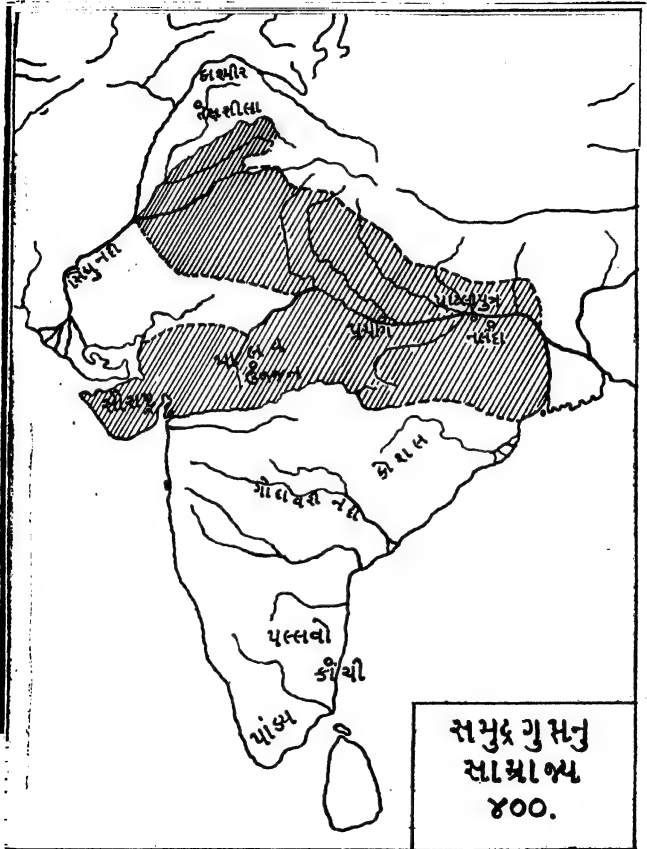
મિમાંસા આ કાળમાં જ રચાઈ. તેમાં ઐશ્વર્યમતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરાયો છે. સ્મૃતિઓ પણ આ જ કાળમાં ઉત્પન્ન થઈ. મનુસ્મૃતિ આજે હિંદુઓનો મોટો ગ્રન્થ મનાય છે. તેમાં હિંદુઓના મૂળ કાયદાઓ છે.

ઐશ્વર્યમતો ફેલાવો પ્રાકૃત ભાષાઓ દ્વારા થયો. આથી પ્રાકૃત ભાષાની ચઢતી થઈ અને તેમાં ઉત્તમ જાતનું સાહિત્ય ધરાયું. વૈદક શાસ્ત્ર રચનાર પ્રજ્ઞાત ચરક કનિકના સમયમાં થયો હતો. નાગાર્જુન અને અશ્વઘોષ આ જમાનાના નામીયા લેખકો હતા. આ સમયના વૈદક વિગેરેના ગ્રન્થો પશ્ચિમમાં ગયા. શસ્ત્રક્રિયા (સર્જરી) નો પ્રચારક સુશ્રુત ક્યારે થઈ ગયો, તેનો પત્તા લાગતો નથી. ચરક અને સુશ્રુતનું યુરોપમાં બહુ માન હતું.

હિંદુસ્તાનમાં મનુષ્યે જે પહાડી ગુફાઓ તૈયાર કરી છે તેમાંની ઘણીખરી મુંબાઈ ઈલાકામાં છે. એ સર્વ ઐશ્વર્ય સંગીન પહાડોમાંથી કાતરી બનાવી છે. તેમાં કાલી, કેનેરી, અને નાસિકની ગુફાઓ બહુ નામીયી છે. તેમાંનાં નકશી કામ, મજશુત બનાવટ, અને ભવ્ય મૂર્તિઓ જોવાથી તે સમયની શિલ્પકળા કેટલી ઉંચી ટોચે પહોંચી હશે તેનો બહુ સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. આ ઉપરાંત તે સમયમાં બનેલા શિલાસ્તંભો, સ્તૂપો, અને તોરણો જડે છે. બિલ્સા પાસે આવેલો સાંચી સ્તૂપ આજે બહુ પ્રખ્યાત છે. તેને ફરતો પથરનો કઠેરો છે તથા ચારે દિશાએ સુંદર તોરણો છે જે જોવાથી આજના લોકો પણ છક થાય છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું. દિગ્વિજયી સમુદ્રગુપ્ત.

ગુપ્તવંશ.—કનિક પછી લગભગ બસો વર્ષ પછી ગુપ્તકુળ નામનું પરાક્રમી રાજકુળ થયું. ચોથી સદીના આરંભમાં પાટલીપુત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત નામનો સમર્થ રાજા થયો, તેણે લિચ્છવિ વંશની રાજકન્યા પરણી પોતાનું બળ વધાર્યું. બારેક વર્ષમાં તેણે દક્ષિણ બિહાર, અયોધ્યા આદિ પ્રદેશ જીતી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. બાદ દશ વર્ષ પછી તેનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો.

સમુદ્રગુપ્ત.—ધણે લામક રાજ નીવઝો. યુરોપી લેખકો તેના દિગ્વિજયને લીધે તેને હિંદી નેપોલિયન કહે છે. પિતાએ આરંભેલા કાર્યને પરિપૂર્ણ કરવા તેણે આખું ઉત્તર હિંદ નવેસરથી જીત્યું. આ પ્રમાણે ઉત્તરમાં એકઠ્ઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપી તે દક્ષિણ તરફ વળ્યો. ઓરિસ્સાના જંગલોમાં થઈ, માર્ગમાંનાં રાજ્યો સર કરતો તે ઠેઠ કાંચીનગર સુધી પહોંચ્યો. તેના સૈનિકોએ કાવેરી નદીમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાંથી મહારાષ્ટ્ર, ખાનદેશ વિગેરેના રાજ્યોને હરાવી તે પાછો ફર્યો.

એમ લાગે છે કે દક્ષિણમાં જીતેલા પ્રદેશો તેણે પોતાનાં સામ્રાજ્યમાં સામેલ કર્યા નહિ. કેવળ એ રાજ્યોને પોતાના માંડલિક બનાવ્યા અને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી. પરંતુ ઉત્તરના ધણાંખરાં રાજ્યો તેણે ખાલસા કર્યાં. આનું એક કારણ એ હોઈ શકે કે ઉત્તરનાં રાજ્યો યવન (ગ્રીક), શક, કુશાન આદિ આર્યેતર જાતિનાં હતાં, ત્યારે દક્ષિણનાં બધાં રાજ્યો શુદ્ધ આર્ય હતાં.

અશ્વમેધ યજ્ઞ.—ઉપર વર્ણવ્યા મુજબનો દિગ્વિજય સંપૂર્ણ કરી સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ * મઝ કર્યો, તથા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દીધું. મરણ સમયે તેનું રાજ્ય હુગલીથી સતલજ અને ચંબલ સુધી, તથા હિમાલયની તરાઈથી નર્મદા સુધીના વિસ્તારવાળું હતું. ઉપરાંત હિમાલય અને વિન્ધ્યના પહાડી લોકો, તથા રજપુતાના અને માળવાના લોકો સમુદ્રગુપ્તને અધિરાજ ગણતા. લંકાનો રાજ તથા વાયવ્ય સરહદપરના કુશાનો

* “આખા ભારતવર્ષને વ્યવસ્થિત વલણ આપી જે રાજ પોતાની રાજસત્તા મારફત ધાર્મિક વ્યવસ્થા અને ધાર્મિક સામ્રાજ્ય સ્થાપવા સશક્ત હોય તેજ અશ્વમેધ મઝ કરી શકતો. પોતાની આણુ બધે વર્તે છે એ સિદ્ધ કરવા રાજ એક પાણીદાર ઘોડાને છુટો મુકે અને પોતે મઝની દીક્ષા લઈ વ્રતો પાળે. ઘોડો આખા દેશમાં ગમે ત્યાં છુટથી ફરે. એનું રક્ષણ કરવા એક મોટી સેના એની પાછળ પાછળ જાય. રાજના વિરોધીઓ તે ઘોડાને પકડી બાંધી રાખે. પછી આ મહાસેના તેમની સાથે લડીને ઘોડાને છોડાવી લાવે. ઘોડો ચારે દિશાએ ફરી વળે એટલે મહા ઉત્સવ સાથે તે અશ્વનો મઝ કરવામાં આવે. દેશદેશાન્તરના રાજ્યો પાસેથી મેળવેલું ધન ચક્રવર્તી રાજ ધર્મકાર્ય તથા લોકહિતને માટે ખર્ચાં નાખે. આ પ્રકારના મઝને અશ્વમેધ મઝ કહે છે.”

તેને માન આપતા. અશોકે છસો વર્ષ પર જે સામ્રાજ્ય સ્થાપેલું તેનાં જેવું જ સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં સમુદ્રગુપ્ત પહેલો હતો.

સમુદ્રગુપ્તનું ચારિત્ર્ય.—ઉત્તમ સનિક અને સેનાનાયક હોવા ઉપરાંત સમુદ્રગુપ્ત સાહિત્ય અને કળામાં બહુ રસ લેતો. કવિ હોવા સાથે તેને સંગીતનો બહુ શોખ હતો. વીણા વગાડવામાં તે એકદમ ગણાતો. વળી પોતે ચુસ્ત હિંદુ છતાં તેણે અન્ય ધર્મો સાથે ઉદાર વર્તન ચલાવ્યું હતું. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ લેખક વસુબન્ધુને તેણે ઉત્તમ આશ્રમ આપ્યો હતો. તે જમાનામાં સંકુચિત ધર્મભેદને સ્થાન ન હતું. આશરે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી તેનો દેહાન્ત થયો.

બીજો ચંદ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય).—સમુદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બીજો ચંદ્રગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. આખા હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમરાજનું નામ અતિ પ્રેમ અને માનને લાયક ગણાય છે. વિક્રમ સંવત જેનો આરંભ ઈ. પૂ. ૫૭ થી થાય છે તે ઉજ્જનના રાજા વિક્રમે શકારિ (શક લોકોના શત્રુ *) તરીકે ચાલુ કર્યો એવી દંતકથા છે. પરોપકાર અને પ્રજાપાલકપણા માટે વિક્રમે અપાર નામના મેળવી હોવાથી તેના પછીના રાજાઓ એ ઉપનામ રાખવા તથા એનાં જેવાં કાર્યો કરવા પ્રેરાય એ અતિસંભવિત છે.

બીજો ચંદ્રગુપ્ત પાટવી કુંવર ન હતો છતાં યોગ્યતાને કારણે તેને યુવરાજ્ય પદ મળ્યું હતું (૩૭૫-૪૧૩). લગભગ ૩૮ વર્ષના અમલ દરમ્યાન તેણે માળવા, ગુજરાત, અને કાઠીઆવાડને જીતી પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કર્યા. આ પ્રદેશો ધણા વખતથી શક રાજાઓને આધીન હતાં. ચંદ્રગુપ્તે પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રથી બદલી અયોધ્યામાં આણી લાગે છે. તેનો સમય ગુપ્ત સામ્રાજ્યની ચઢતીની પરિસીમા ગણી શકાય.

કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત.—ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત રાજા બન્યો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો તે પરથી લાગે છે કે તેનું રાજ્ય કમી થયું નહિ હોય. ૪૨ વર્ષના રાજ્ય પછી તેનું મરણ થતાં સ્કન્દગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. સ્કન્દગુપ્તનો સમય ધણો બારીક અને કઠણ હતો. મધ્ય

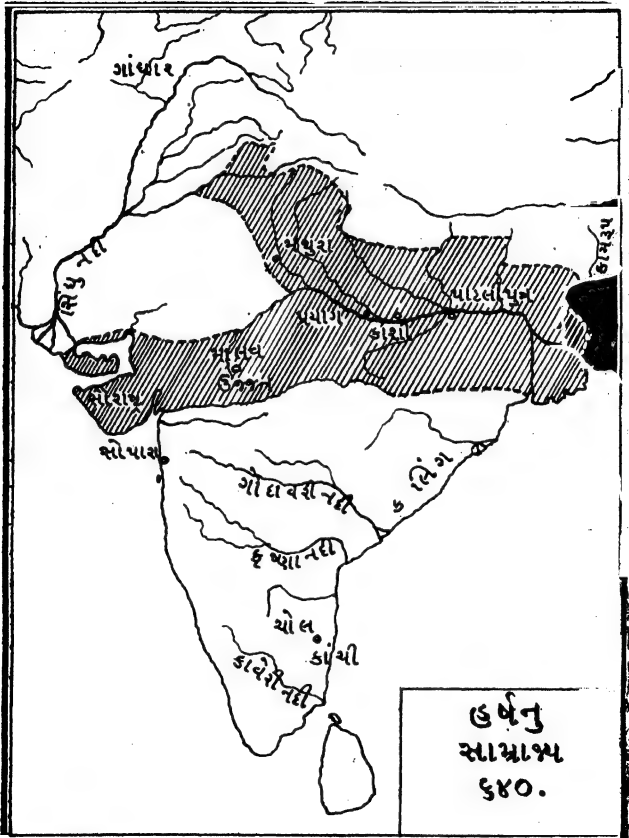
* શક લોકોને તેણે હરાવી પ્રજાને પરચક્રમાંથી બચાવી હશે.

એશિયામાં ગોપજીવન ગાળતા હુણ લોકો જંગલના દવની પેઠે હિંદુ પર ઉપરાઉપરી ચઢાઈઓ લાવ્યા, અને હદ વિનાની હુંડકાટ તથા મારકાપ કરવા લાગ્યા. સ્કન્દગુપ્તે તેમને એક વાર હરાવ્યા અને એ વિજયના સ્મારક તરીકે ગાઝીપુર જલ્લામાં લિતારી નજીક વિષ્ણુસ્તંભ બંધાવ્યો. છતાં હુણોના તાજા હુમલા આવતા ગયા અને અતે ગુપ્તરાજ્ય છિન્ન લિપ્ત થઈ ગયું (૪૭૦). હુણ સરદાર તોરમાણે માળવામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના પછી તેનો કુખ્યાત પુત્ર મિહિરગૂણ પોતાની રાજધાની શાકલમાં (શિયાલકોટ) લઈ ગયો. અત્યંત કૂર હોઈ તેણે લોહીની નદીઓ વહેવડાવી. આ મનુષ્ય-શત્રુના અત્યાચાર દિનપરદિન અસહ્ય થવાથી મગધના રાજા (સ્કન્દગુપ્તના પૌત્ર) નરસિંહગુપ્ત આલાદિત્ય તથા મધ્યદેશના પરાક્રમી રાજા ચણોદયના એકત્ર થઈ મિહિરગૂણને સખત હાર આપી (૫૨૮). હુણો હાલહવાલ થઈ ગયા. તેમનામાંના ધણા પંજાબ અને રજપુતાનામાં વસ્યા, તથા હિંદુ ધર્મ અને રીતરિવાજ સ્વીકારી હિંદી પ્રજામાં સમાઈ ગયા. હિંદુ ધર્મનો અપાર સાગર એટલો ઉડો અને વિશાળ હતો કે તેમાં બધી જાતિઓ, આરંભમાં ગમે તેવી હોય છતાં હિંદુ સમ્મતા સ્વીકારી લઈ શકતી. “ ચવન લોકોથી માંડીને હુણ લોકો સુધી જેટલા પરદેશીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તે બધા હિંદુ (અથવા બૌદ્ધ) સમાજમાં ભળી ગયા. હુણો પછી તુર્ક લોકો મુસલમાની ધર્મ લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. તેમને પોતાનાજ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હોવાથી તેઓ હિંદુ ન બન્યા, અને હિંદુઓએ ધર્મભેદને લીધે તેમને પોતાના સમાજમાં ભળવા ન દીધા. તેથી આ બન્ને દોમોનો વિગ્રહ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો. આખરે બન્ને દોમોએ જોયું કે ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓની એકતા કર્યા વગર પાલુ સંપીને રહી શકાય છે. આ એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દોમો આ વસ્તુ પુરેપુરી સિદ્ધ કરી બતાવે તો દુનિયામાંનો ધર્મદ્વેષ અને જાતિદ્વેષ કાયમને માટે મટી જાય.”

પ્રકરણ ૧૨ મું. હર્ષવર્ધન (૬૦૬-૬૪૭).

“ પ્રાચીન ભારતના ચક્રવર્તી ત્રણ:—ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, સમુદ્રગુપ્ત પરાક્રમાદિત્ય, અને હર્ષવર્ધન આદિલશીલ. એકનો પ્રતાપ પશ્ચિમમાં સીરિયા સુધી, બીજાનો દક્ષિણમાં લંકા સુધી, અને ત્રીજાનો પૂર્વમાં ચીન સુધી પ્રસર્યો હતો. મેગેસ્થનીસે પહેલાના રાજ્યતંત્રનાં, ફાહિયાને બીજાના

બદોબસ્તનાં, અને હુએનસાંગિ ત્રીજીની વિદ્વાતાનાં અત્યંત વખાણુ કર્યાં છે. મૌયે વિશેષ ગૌરવ ગુરૂથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, પરાક્રમાદિત્યે વિશેષ સિદ્ધિ શસ્ત્રથી મેળવી હતી, અને આદિલશીલે વિશેષ કીર્તિ કવિત્વથી જમાવી હતી.”

હુર્ષ.—સાતમી સદીના આરંભમાં થાણેશ્વરમાં હુર્ષ નામનો પ્રબળ રાજા થયો. ફક્ત છ વર્ષમાં તેણે આખા આર્યાવર્તમાં એકછત્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું. કનોજ તેની રાજધાની હતી. સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, આસામ, બંગાળ, અને સતલજ સુધીના મધ્યદેશ પર તેની આણુ ફરતી હતી. હુર્ષને કેવળ એક પરાજ્ય મળ્યો હતો. નર્મદા પાર કરી તે દક્ષિણુ જીતવા માટે ઉતર્યો, સારે સારાં આલુક્યવંશી રાજા બીજા પુલકેશીએ તેનો માર્ગ રોક્યો. અંતે નિરૂપાયે હુર્ષને પાછા હઠવું પડ્યું અને નર્મદાને પોતાનાં રાજ્યની દક્ષિણુ સીમા ગણવી પડી. આશરે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય ભોગવી હુર્ષ મરણુ પામ્યો.

ચીની પ્રવાસીઓ: ફાહિયાન.—ગુપ્તકાળ અને હુર્ષ વિષેની ઘણી ખરી હકીકતો ચીનથી અહીં આવેલા ઐશ્વ જાત્રાળુઓના હેવાલપરથી મળે છે. કનિષ્કના સમયમાં ચીનમાં ઐશ્વધર્મનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો. તે વખતમાં ચીની લોકોને હિંદુ આવી, ખુદ્દ લગવાનની પવિત્ર ભૂમિનાં દર્શન કરવાની, તથા ઐશ્વ ગ્રન્થો મેળવવાની તીવ્ર ઇત્કંઠા થતી. અનેક પ્રવાસીઓ અહીં આવ્યા હશે. ઇતિહાસમાં ફાહિયાન પહેલો ચીની પ્રવાસી ગણાય છે. તેની યાત્રામાં કુલ ૧૫ વર્ષ ગયાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં તે છ વર્ષ (૪૦૫-૪૧૧), બીજા અંદ્રગુપ્તના સમયમાં રહ્યો હતો. દેશની સ્થિતિ જોઈ તે ખુબ ખુશી થયો હતો. તે લખે છે, “લોકો બહુ સુખી અને સમૃદ્ધ છે. જેઓ રાજાની જમીન ખેડે છે તેઓનેજ જમીનવેરો આપવો પડે છે. રાજ્યમાં કાઈને દેહાંત દંડ તો કરવામાં આવતોજ નથી. જેઓ બળવા કરવાના ગુન્હા વાર વાર કરે છે તેમનો પણ માત્ર જમણો હાથ કાપી નાંખવામાં આવે છે. મુસાફરોને જ્યાં રહેવું અથવા જવું હોય ત્યાં સુખેથી રહી અથવા જઈ શકે છે.” પાટલીપુત્ર હજી આખાદ હતું અને તેમાં અનેક ધર્માદા સંસ્થાઓ ચાલતી. ગુપ્ત રાજા જાતે ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતો છતાં ઐશ્વધર્મ સમૃદ્ધ હતો.

હુએનસાંગ, ફાહિયાન પછી બસો વર્ષે અહીં આવ્યો હતો. મહા વિકટ માર્ગની વિટંબણુઓ સહેતો સહેતો તે ચીનથી અહીં સુધી કેવળ જાત્રા માટે આવ્યો હતો. એનું પ્રવાસવર્ણન આજે અમુલ્ય છે. તે હિંદના લગભગ

એકેએક ભાગમાં ગયો હતો. હુર્ષ રાજ સાથે તેને અંગત દોસ્તી થઈ હતી. સાતમી સદીની અહીંની લોકસ્થિતિ વિષે તે કહે છે કે “લોકો સાદા, સ્વચ્છ અને પ્રમાણિક હતા. રાજ્યવ્યવહારમાં સરળતા અને લોકોમાં નમ્રતા અને મીઠાશ જોવામાં આવતી. ગુન્હા ઓછા બનતા. કોઈને દેહાંતદંડ તો થતોજ નહિ. જે લોકો દરબારી જમીન ખેડે તેમને પોતાની ઉપજનો છોટો ભાગ વિધોટી તરીકે આપવો પડતો.....હુર્ષરાજ રાજકાર્યમાં અવિશ્રાન્ત શ્રમ લેતો. ચોમાસું બાદ કરતાં બાકીનું આખું વર્ષ રાજ્યનો બંદોબસ્ત જોવા ફરતો. અશોકની માફક તેણે પણ હિંસાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો, હજારો વિહારો, સ્તૂપો, ધર્મશાળાઓ તથા બીજાં લોકોપયોગી મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓને દાન આપવામાં તેનો હાથ છુટો હતો. દર પાંચ વર્ષે રાજ એક મોટો મેળો ભરતો. તેમાં ધાર્મિક ચર્ચાઓ ચાલતી અને અનેક ધર્મના પરસ્પર જ્ઞાનથી ધર્મસહિષ્ણુતા દઢ થતી. રાજ એટલો બધો દાનશર હતો કે આ પાંચ વર્ષમાં ખજાનામાં ભેગું થએલું સઘળું દ્રવ્ય તે દાનમાં આપી દેતો.”

ગુપ્તકાળ (૩૨૦-૫૩૦) સુવર્ણયુગ હતો. ગુપ્તકાળ, વિશેષે પાંચમી સદીને ઉત્તર હિંદનો સુવર્ણયુગ ગણી શકાય. અસાધારણ શક્તિવાળા અને દીર્ઘાયુ રાજાઓએ મોટા મોટા વિજયો મેળવી સુવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સામ્રાજ્યમાં શુદ્ધિશાળી પુરુષો વિના-સંકોચે પ્રગતિ કરી શકતા. તેમના ભવ્ય દરબારમાં સર્વે વિદ્વાના પડિતો વિરાજતા, અને રાજ્ય તરફથી તેમને ઉદાર આશ્રમ મળતો. સાહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન સૌની એકસરખી ખેડ થઈ હતી.

સાહિત્ય.—સંસ્કૃત કવિઓમાં શિરોમણી ગણાતો કાલિદાસ ગુપ્તકાળમાં (પાંચમી સદીમાં) થયો હતો. તેનાં અનેક કાવ્યો અને નાટકો, પવિત્ર ભાષા, ઉચ્ચ વિચાર, અને સુંદર રચના માટે આખી આલમમાં પ્રખ્યાત બન્યાં છે. કાલિદાસના શાકુંતલે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમમાં અપૂર્વ નામના પ્રાપ્ત કરી છે.

કળા.—શિલ્પ, સ્થાપત્ય, અને આલેખનની કળાઓ ગુપ્તકાળમાં ઘણી ઉંચી દશાએ પહોંચી હતી. આ સમયમાં બનેલાં ઘણાંખરાં ભવનો મુસલમાની જમાનામાં નષ્ટ થયાં હતાં, તથાપિ મુલતાનો અને બાદશાહોના અભ્યારમાંથી જે થોડી ઘણી કૃતિઓ બચી શકી તે તે સમયની ચરમોત્તરિ

પુરવાર કરવા બસ છે. હિંદુ સિક્કાઓમાં સમુદ્રગુપ્ત અને બીજા અંદ્રગુપ્તના સિક્કા સુંદર લેખાય છે. અબ્જાની ગુફાઓ પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકાના કળાધરોની શક્તિ વિશે સાક્ષી પુરે છે.

વિજ્ઞાન.—આ અરસામાં જ્યોતિષ અને ગણિત શાસ્ત્ર ધણું આગળ વધ્યું હતું. આર્ચલટ (જન્મ ૪૭૫) આ વિદ્યાઓમાં પારંગત બન્યા હતા. “ પૃથ્વી ગોળ છે, તે અંતરાળમાં અદ્ધર રહેલી છે, એક દિવસમાં તે પોતાની ધરીની આસપાસ ફરે છે, એક વર્ષમાં સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરે છે, પૃથ્વીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે... વિગેરે જ્ઞાન આર્ચલટને હતું. પૃથ્વીની સપાટીનો વિસ્તાર પણ તેણે લગભગ બરાબર નક્કી કર્યો હતો.”

પરદેશ સાથે સંબંધ.—આ સમયમાં ચીન, અને ઈજિપ્ત સુધી રાજદૂતો ગયા હતા અને ત્યાંના રાજદૂતો અહીં આવ્યા હતા. હિંદનો પરદેશી વેપાર ખુબ વધ્યો હતો. રોમથી ચીન સુધીના વિશાળ પ્રદેશ ઉપર હિંદી વેપાર, ધમધોકાર ચાલતો.

ધર્મ.—ક્રાહિયાન અને હ્યુએનસાંગનાં પ્રવાસવર્ણનોનો મુકાબલો કરતાં માલમ પડે છે કે એ બેના આગમન વચ્ચેના બેસો વર્ષના ગાળામાં ઐશ્વર્ય ધર્મની દુર્દશા, અને હિંદુધર્મની ઉન્નતિ શરૂ થઈ હતી. ગુપ્ત રાજાઓ વૈષ્ણવો છતાં અન્ય ધર્મો પ્રત્યે તેઓ સહિષ્ણુતા દર્શાવતા. કેટલાક તો ઐશ્વર્યધર્મના બોધ રસપૂર્વક સાંભળતા. તથાપિ વર્ષોના વહેવા સાથે ઐશ્વર્યધર્મની પ્રતિષ્ઠા ક્રમે ક્રમે ઘટતી ગઈ અને હિંદુધર્મનો પ્રભાવ દિન પર દિન વધતો ગયો. આ પરિવર્તનની સાથે ઐશ્વર્યધર્મમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનો જે પ્રચાર થયેલો તે કમી થયો અને તેમનું સ્થાન સંસ્કૃતે લીધું.

હૃષ્ય અને બાણ.—હિંદુધર્મનું પુનરજન્મનું સાતમી સદીમાં ચાલુ રહ્યું. હૃષ્યરાજાનું અંગત વલણ ઐશ્વર્યધર્મ તરફ હોવા છતાં તે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રેમી હતો. જતે વિદ્વાન હોઈ તેણે ‘ રત્નાવલિ ’ આદિ નાટકો રચ્યાં હતાં. તેના દરબારનો સૌથી પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણલટ હતો. તેણે ‘ હૃષ્યચરિત ’ માં પોતાના આશ્રમદાતાનું સુંદર ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. બાણનું પ્રખ્યાત પુસ્તક કાદમ્બરી છે.

કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્ય.—આઠમી સદીમાં કુમારિલ ભટ્ટ નામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણે મિમાંસા ઉપર ટીકા લખી ચર્યાપાદિ કર્મોનું સમ-

થઈ કયું અને ઐહ મતનું ખંડન કયું. ત્યારપછી લગલગ સો. વર્ષે શંકરા-
ચાર્મ નામના પ્રખ્યાત નામ્બુદ્રિ બ્રાહ્મણ થયા. તેમણે છેક દક્ષિણ છેડાથી
હિમાલય સુધી, અને દ્વારકાથી બંગાળી ઉપસાગર સુધી આખા દેશમાં
પથંટન કરીને બોધ દીધો તથા મઠ સ્થાપ્યા. તેમનો મુખ્ય મઠ શૃંગેરીમાં
(મૈસોર) છે. તેમણે એક બાબુએથી વામમાર્ગોનું અને બીજી બાબુએથી
ઐહમાર્ગનું ખંડન કરી વેદધર્મની પુનઃસ્થાપના કરી. તેમણે અનેક
ભાષ્યો રચ્યાં. ૩૨ વર્ષની કાચી વયે આ મહાન જગદ્ગુરૂનો દેહાન્ત થયો.
આજે હિંદુસ્તાનમાં તેમના ધણા અનુયાયીઓ છે.

ઐહકાળમાં વાણિજ્યની હાલત.—ઐહ કાળમાં (ઈ. પૂ. ૩૦૦
થી ઈ. સ. ૩૦૦) હિંદનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધણું વધ્યું હતું એ આપણે
જોઈ ગયા. હિંદનો પ્રભાવ તેની વિદ્યા અને વેપારને લીધે ધણે દૂર સુધી
ફેલાયો હતો. તક્ષશિલા વૈદક માટે, ઉજ્જન જ્યોતિષ માટે, ખનારસ સંસ્કૃત
માટે, અને નાલંદા પ્રાકૃત માટે પ્રખ્યાત મથકો હતાં. તેમાં બ્રાહ્મણો, જૈનો,
ઐહો સૌ કોઈ વિદ્યાભ્યાસ માટે જઈ શકતા. પરદેશીઓ પણ આનો લાભ
લેતા. વળી ઐહધર્મ દુનિયાનો પહોળો મિશનરી ધર્મ હોઈ તેના ઉપદેશકો
દેશદેશ ફરતા. હિંદી વેપારીઓ બેબીલોન સુધી જતા. ભરૂચ, કલ્યાણ
અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બીજાં કેટલાંક નગરોમાં પુષ્કળ વેપાર ચાલતો.
અહીંના મરીમસાલા, જરજવાહિર અને કાપડ તુર્કસ્તાન, ઈજિપ્ત, અને
રોમ સુધી જતા. આખા દેશમાં આરપાર જનારા કેટલાક ધોરી માર્ગો હતાં.
મૌર્યોના રાજમાર્ગ તેમની રાજધાની પાટલીપુત્રથી ઠેઠ વામવ્ય સીમા સુધીનો
હતો. ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વહાણવટાવિષે, વેપારવિષે, અને વિદેશી
વેપારીઓના રક્ષણવિષે સારા ઉલ્લેખ છે. ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં થએલો
પ્લિનિ લખે છે કે હિંદી વસ્તુઓ માટે રોમથી દરવર્ષે દશ લાખ પાઉન્ડ
જતા, અને દક્ષિણમાં નીકળતા ઢગલાબંધ રોમન સિક્કાઓ આ હકીકત
પુરવાર કરે છે. ઐહ વેપારીઓ પોતાનું ધન બહોળે હાથે ખરચતા. કાલાં,
કેનેરી વિગેરે ગુફાઓ ધણે ભાગે તેમનાં દાનમાંથીજ બંધાઈ હતી. દુર્ભાગ્યે
હિંદુધર્મના ઉદ્ધાર સાથે હિંદમાં એક મૂર્ખાઈ ભર્યો ખમાલ ધુસી ગયો કે
વિદેશવાસમાં પાપ છે. મનુસ્મૃતિમાં વિદેશગમન માટે સખત તિરસ્કાર દર્શાવેલ
છે. આનું પરિણામ પ્રજાને પ્રાણુધાતક નીવડ્યું. હિંદનો પરદેશી વેપાર તુટતો
ગયો અને પંદરમી સદી પછી પશ્ચિમની પરદેશી પ્રજાઓ અહીં આવી સારે

હિંદપાસે પોતાના કિનારા રક્ષવા જેટલું નોકાસૈન્ય ન હતું. એ દિશામાં એક રાજ્યએ વિશેષ લક્ષ આપ્યું જણાતું નથી.

પ્રકરણ ૧૩ મું. રજપુત રાજ્યો.

રજપુત યુગ.—૬૪૭ માં હુર્ષનું મરણ થયા બાદ જે અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો ઉભાં થયાં, તે સર્વેનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે. આમાંનાં ઘણાંખરાં આઠમી અને નવમી સદી દરમ્યાન વિવિધ રજપુત સરદારોના હાથમાં આવ્યાં. રજપુતો પોતાને અસલ ક્ષત્રીયોના વંશજો કહાવે છે. કેટલાક પોતાને સૂર્યવંશી એટલે અયોધ્યાના રામચંદ્રજીના વંશજો, અને કેટલાક ચંદ્રવંશી એટલે પાંડવો તથા શ્રીકૃષ્ણના વંશજો માને છે. હુર્ષના મરણથી મુસલમાની વિજય સુધીના પાંચસો વર્ષના ગાળાને રજપુતયુગ કહી શકાય.

સિંધમાં મુસલમાનોનો પ્રવેશ.—આપણે જોઈ ગયા કે નવાં રાજ્યો રજપુત જાતિઓનાં હતાં. પરંતુ સિંધ અપવાદરૂપે હતું. ત્યાં અસલ શૂદ્ર રાજવંશ હતો પણ સાતમી સદીમાં જગ્ગ્ય નામના બ્રાહ્મણે રાજસત્તા ધારણ કરી. આ અરસામાં તરતના સ્થપાએલા અને વિજયમાત્રાએ નીકળેલા ઇસ્લામધર્મનું ઉત્સાહપૂર્વક પાલન કરનારા અરબોએ બલુચિસ્તાન સર કરી, સિંધપર ચઢાઈ કરી. જગ્ગ્યનો પુત્ર દાહિર તે સમયે રાજા હતો. તે મરાયો અને સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાયું (૭૧૨). આ પરધર્મી રાજ્યસ્થાપનાની હિંદના અન્ય ભાગોપર ઝાઝી અસર થઈ નહીં.

રજપુતોનો ઉદય.—રજપુતો પોતાને પ્રાચીન આર્યોનાં સંતાન માને છે એ આપણે આગળ કહી ગયા. પરંતુ યુરોપી લેખકો આ વાત સ્વીકારતા નથી. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેટલાક રજપુતો શક જાતિના, અને કેટલાક હિંદના આદિનિવાસી અનાર્યોના વંશજો છે.

કનોજ વા પાંચાળનું રાજ્ય.—નવમી સદીના છેવટના ભાગમાં લોજ પ્રતિહાર નામનો પ્રબળ રાજા કનોજમાં રાજ્ય કરતો હતો. પોતાના પચાસ સાઠ વર્ષના અમલ દરમ્યાન તેણે પોતાનું રાજ્ય ખુબ વિસ્તાર્યું. સૌરાષ્ટ્રપર તથા સતલજથી મગધસુધી તેની આજી ચાલતી હતી.

બંગાળામાં આજ સમયે પાલવંશનું રાજ્ય હતું. કનોજ સાથે આ રાજ્યને અનેક વાર યુદ્ધ થતાં. નવમી સદીમાં ધર્મપાલ નામના રાજાએ

કનોજના રાજને હરાવી, તેને બદલે ખીજ રાજને તેની ગાદી સોંપી હતી. એ સમયે ઉત્તર હિંદમાં પાલરાજ સૌથી બળવાન હતો.

જેજકલુકિતનો ચંદેલવંશ.—જેજકલુકિતનું (અલ્હારનું બુંદેલખંડ) રાજ્ય પણ મોટું ગણાતું. મહોબામાં તેની રાજધાની હતી અને કાલિન્દરના મજબુત કિલ્લાને લીધે અહીંના ચંદેલ રાજ્યો સુરક્ષિત હતા. જમના-નર્પદા વચ્ચે આવેલું આ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૦૦૦ માં પૂર જળોજલાલીમાં હતું.

ધારાનગરીનો ભોજ.—માળવાની ધારાનગરીના નામીયા ભોજ રાજ્યે (૧૦૧૮-૧૦૬૦) બેતાળીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. વિદ્યારસિક હોવાથી ભોજની કીર્તિ આજ પર્વન્ત અખંડ છે. જેમ રામચંદ્રને, જેમ વિક્રમાદિત્યને, તેમ ભોજને પણ હિંદુઓ આદર્શ રાજ તરીકે માન આપે છે. સમુદ્રગુપ્તની પેઠે તેનામાં અસાધારણ ગુણો હતા. સંસ્કૃત માટે એક કાલેજ સ્થાપવા ઉપરાંત તેણે ખીજાં અનેક લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા હતાં.

પ્રકરણ ૧૪ મું. દક્ષિણી અને તામિલ રાજ્યો.

દક્ષિણમાં આર્યસંસ્કૃતિ.—અલ્હારસુધી આપણે ઉત્તર હિંદની હકીકત વર્ણવી. આ સ્થળે દક્ષિણ અને તામિલ દેશપર ઉડતી નજર નાંખી લેવી ઠીક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણે આવેલા આખા પ્રદેશને ‘દક્ષિણ’ નામ અપાયું છે. દક્ષિણનો પહેલો ઉલ્લેખ રામાયણમાં જડે છે. ઐતિહાસિક કાળમાં ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં આર્યસંસ્કૃતિએ ત્યાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેને દક્ષિણમાં પ્રસરતાં ઘણા સમય લાગ્યો હશે. તથાપિ મુસલમાની યુગમાં દક્ષિણે આર્ય સંસ્કૃતિ અને હિંદુધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું. આજે પણ સંસ્કૃતનો જેટલો પ્રચાર ત્યાં છે તેટલો ઉત્તરમાં નથી. મધ્યકાળમાં જે ધર્મસુધારકો થયા છે તેઓ ઘણાખરા દક્ષિણીજ છે. શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય બન્ને દક્ષિણનાં સંતાન છે.

આંધ્રવંશ.—દક્ષિણનું સૌથી પ્રાચીન રાજ્ય આંધ્રોનું માલમ પડે છે. અશોકના સમયમાં આંધ્રરાજ્ય મૌર્યને આધીન ગણાતું. પરંતુ તેનું મરણ થતાંજ એ સ્વતંત્ર થયું. એ વંશનો આરંભ લગભગ ઈ. પૂ. ૩૦૦ માં થયો લાગે છે. ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં એ રાજ્યમાં મોટાં મોટાં ૩૦ નગરો હતાં. તેની સેનામાં એક લાખ પાદદળ, બે હજાર હથ્થદળ, અને એક હજાર ગજદળ

હતાં. અશોકના મરણ બાદ સ્વતંત્ર થઇ આંધ્ર રાજ્યોએ પોતાનું રાજ્ય ખુબ વિસ્તાર્યું. એ વંશમાં હાલ નામનો વિદ્વાન અને રસિક રાજા પ્રખ્યાત થયો હતો. તેણે પ્રાકૃત ભાષાને સારો આશ્રમ આપ્યો હતો. એ વંશ લગભગ ૪૫૦ વર્ષ ટક્યો તે દરમ્યાન એ રાજ્યોએ દક્ષિણમાં પહેલી વાર હિંદુ સભ્યતા ફેલાવી, તથા હિંદુધર્મનું રક્ષણ કર્યું. ઐઈને પણ તેમણે ઠીક સહાય કરી હતી. નાસક, કાલી વિગેરે સ્થળોની ગુફાઓ અને સાંચીનો સ્તૂપ તેમના સમયમાં જ બન્યાં હતાં.

ચાલુક્ય વંશ.—ઈ. સ. ૫૫૦ માં ચાલુક્ય જાતિના રજપુતોએ વાતાપિ (આજનું બાદામી) માં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ કુળના સૌથી પ્રખ્યાત રાજા બીજા પુલકેશીએ હુણને દક્ષિણ આવતો અટકાવ્યો હતો. ચીની સાધુ હ્યુએનસાંગ તેના દરબારમાં આવ્યો હતો. તે દક્ષિણીઓ વિષે લખે છે કે, “ આ લોકો કદાવર અને સ્વભાવે માની હોય છે. કોઈએ તેમનું ભલું કર્યું હોય તો એ તેઓ ભુલતા નથી. પણ જો કોઈ તેમની વિરુદ્ધ થાય તો તેમના સપાટામાંથી તે બચવા ન પામે...શત્રુને સાવધાન કર્યા પછીજ એની સામે તેઓ પોતાનો ભાલો ઉઠાવે છે. લડાઈમાં દુશ્મન નાસે તો તેઓ પૂંઠ પકડે છે, પણ જો શરણ આવે તેને અભયદાન આપે છે; લડાઈમાં જો કોઈ સેનાપતિ હાર ખાઈ આવે તો તેને સાડી પહેરાવે. આવું અપમાન વેઠવા કરતાં, સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં ખપી જવાનું પસંદ કરતા.” વિદ્વાનું માન ધણું હતું. રાજ્યમાં સૌથી વધારે ઐઈ આશ્રમો હતાં તેમાં ૫૦૦૦ થી અધિક સાધુઓ રહેતા. હિંદુધર્મના અનુયાયીઓ પણ ઓછા ન હતા.

૬૪૨ માં કાંચીના પદ્મવરાજાએ પુલકેશીને હરાવ્યો, પરંતુ ૧૩ વર્ષ પછી તેના પુત્રે પિતાનું વેર વાળવા કાંચીનગર છૂટી લીધું. સારપછી સોએક વર્ષ ટક્યા બાદ ચાલુક્ય વંશને રાષ્ટ્રકૂટોએ ઊખેડી નાંખ્યો.

રાષ્ટ્રકૂટો.—આઠમી સદીના મધ્યમાં દક્ષિણનું સ્વામિત્વ રાષ્ટ્રકૂટ નામના રજપુત કુળના હાથમાં ગયું. તેનું રાજનગર પહેલાં નાસક, પણ પાછળથી માલખેડ હતું. નવમી અને દશમી સદીમાં આ રાજવંશ બહુ બળવાન ગણાતો. તેમાં અમોઘવર્ષ નામનો રાજા ઘણો પ્રખ્યાત થયો હતો. વેપારને લીધે તેનાં રાજ્યની સમૃદ્ધિ અપાર હતી. સિંધના અરબોસાથે વેપારને લીધે રાષ્ટ્રકૂટોને ઘણો સારો સંબંધ હતો. અમોઘવર્ષ દિગંબર જૈનોનો આશ્રયદાતા હતો.

કલ્યાણના ચાલુક્યો.—આ પ્રમાણેની આબાદી ભોગવ્યા બાદ રાષ્ટ્ર-કૂટોને કલ્યાણના ચાલુક્ય આગળ નમવું પડ્યું. આ ચાલુક્ય વંશ બે સદી ઉપર ચાલ્યો, તે દરમ્યાન આજીબાજીનાં રાજ્યો સાથે તેને અનેક યુદ્ધ થયાં હતાં.

હોયસલ અને ચાદવવંશ.—તેરમી અને ચૌદમી સદીમાં મૈસોરમાં હોયસલોનું રાજ્ય હતું; અને પશ્ચિમ પ્રદેશપર દેવગિરિના ચાદવોનો અમલ હતો. મલેક કાકુરે અને મહમદ તઘલબે હોયસલોની સત્તા નષ્ટ કરી. ચાદવરાજ રામચંદ્ર પણ મુસલમાનોને તાબે થયો હતો. તેના પુત્ર હુરપાળે પરાધીનતા મિટાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ કુતજીદીન મુબારકે તેને હરાવી, જીવતાં ખાલ ઉતારાવી.

ધાર્મિક પરિવર્તન.—આ પ્રકરણમાં જે સૈકાઓની ટુંક હકીકત આપણે વર્ણવી, તે દરમ્યાન દક્ષિણમાં અનેક ધાર્મિક પરિવર્તનો થયાં હતાં. બૌદ્ધ-ધર્મનો દક્ષિણમાં ઓછો પ્રચાર થયો હતો, તે પણ હવે નાશુદ થવા લાગ્યો. બારમી સદી પછી તેનું નામનિશાન મળવું મુશ્કેલ છે. દંતકથા એવી છે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં જૈનધર્મ મૈસોરમાં દાખલ થયો હતો અને એ ત્યાં ઘણા જમાનાસુધી લોકપ્રિય રહ્યો. નવમી સદીમાં અમોઘવર્મે જૈન સંપ્રદાયને સહાય આપેલી તે કહેવાઈ ગયું છે. પ્રખ્યાત સુધારક રામાનુજાચાર્યે ઉપનિષદો અને ગીતાના આધારે નવો પંથ સ્થાપ્યો. શંકરાચાર્ય જ્ઞાનપર ભાર દેતા, સારે રામાનુજે ભક્તિને પ્રધાનપદ આપ્યું. આ નવા પંથને લીધે જૈનધર્મને ઘોંટા લાગ્યો.

કળા અને સાહિત્ય.—અજંટાની ગુફાઓમાંનાં કેટલાંક આલેખ્યો (જદી અને સાતમી સદી) ચાલુક્યોના સમયનાં છે. ઈલોરાની ગુફાઓમાં કૈલાસનું અદ્ભુત મંદિર પહાડમાંથી કોરી કાપીને બનાવેલું હોવાથી તે દુનિયાની એક અજબબી ગણાય છે. તે રાષ્ટ્રકૂટવંશી કૃષ્ણરાજાએ આઠમી સદીમાં બનાવ્યું હતું. મૈસોરના હોયસલોએ બારમી અને તેરમી સદી દરમ્યાન અનેક ભવ્ય મંદિરો બાંધી પોતાનાં નામ અમર કર્યાં છે. ઘણા રાજાઓ સંસ્કૃત સાહિત્યને આશ્રય આપતા.

તામિલ રાજ્યો મુખ્યત્વે ત્રણ હતાં,—પાંજ, ચેર વા કેરલ, અને ચોલ. અશોકના સમયમાં પાંજ રાજ્યમાં મદુરા અને તિનેવલી જિલ્લા હતા, તથા ચેર રાજ્યમાં મલબાર, કોચિન અને ત્રાવણકોર હતા. ચોલરાજ્ય

કૌરોમંડલ કિનારાપર હતું. આ રાજ્યો ઈ. સ. ના આરંભથી રોમ સાથે પુબ્કળ વેપાર ચલાવતાં. તેમની સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ અને તેમની સંસ્થાઓ ઉત્તરના આર્યોથી ખીલકુલ ભુદી હતી. તેમની ભાષા તામિલ હતી અને મદુરા તેઓના સાહિત્યનું કેન્દ્ર હતું. આધુનિક ઇતિહાસકો એમ માને છે કે આર્યોને પણ દ્રાવિડ સંસ્કૃતિમાંથી પુબ્કળ જાણવાનું મળ્યું હશે. નવમી સદી પહેલાંની તેમની રાજકીય હકીકત બહુ સૌડી જાણમાં આવી છે.

પાંચ વંશ.—ઈસ્વી સનની પહેલી સદીમાં પાંચ રાજ્યની રાજધાની મદુરામાં હતી. એ પહેલાં કૌરકાઈમાં રાજધાની હતી. પોતાની આબાદીના સમયમાં તામ્રપર્ણી નદીના તટપર આવેલું એ શહેર દક્ષિણી સભ્યતાનું મથક હતું તથા મોતીના વેપાર માટે પ્રખ્યાતી પામ્યું હતું. પાછળથી એનું આઈં સુકાઈ જતાં કામલ વેપારનું કેન્દ્ર બન્યું. તે પણ કાળક્રમે સુકાઈ ગયું હતું. પાંચોના રાજદૂત ઓગસ્ટસ સીઝરના દરબારમાં ગયા કહેવાય છે. એ સમયે રોમ સાથે પુબ્કળ વેપાર ચાલતો. અહીં બનતાં રૂ, ઉન, અને રેશમનાં કાપડ પરદેશમાં બહુ વખણાતાં. એ શિવાય મરી, મોતી, હાથીદાંત, હીરા, માણેક વિગેરે વસ્તુઓ અહીંથી પશ્ચિમ સાગરમાં થઈ અનેક દેશોમાં પહોંચતી.

તામિલો વહાણવટામાં કુશળ હતા. દુર્ગો અને હથિયારો બનાવવામાં પણ તેઓ હદ કરતા. તેમના રાજનિયમો પણ ઉંચા પ્રકારના હતા. રાજના અધિકારો પર દેખરેખ રાખવા મંત્રી-સભા, પુરોહિત-સભા, સેનાપતિ-સભા, રાજદૂત-સભા, ગુપ્તચર-સભા હતી. પંડિતો અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાય મુજબ રાજ્યોને વર્તવું પડતું. ન્યાયનો આદર્શ પણ ધણો ઉંચો હતો. વિદ્વાનો ખૂબ પ્રચાર હતા. વિદ્વાનોને સાઈં માન મળતું. સ્ત્રીઓ પણ છુટથી જાણતી.

૯૯૪ માં પાંચ રાજ્ય ચોલ રાજ્યને આધીન બન્યું. છતાં એવી એવી હાલતમાં યે એ સોળમી સદી સુધી ટકી રહ્યું. ચેર મા ફેરલ વંશ ના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધવા લાયક ચીજ એ છે કે તેના અમલમાં ગામોનું શાસન પ્રજાતંત્રના નિયમાનુસાર ચાલતું અને એનો પ્રભાવ આખા રાજ્ય પર પડતો.

ચોલ રાજ્ય.—ચોલ પ્રદેશને પહેલાં ચોલમંડળ (આજનું કૌરોમંડલ) કહેતા. ગ્રામીન કાળમાં એની રાજધાની ત્રિચિનોપલીમાં હતી. અશોકે એ રાજ્યની સ્વતંત્રતા સ્વીકારી હતી. ગ્રામીન કાળમાં એને પશ્ચિમના દેશો સાથે

બહોળો વેપાર ચાલતો. તામિલોનાં વહાણો હિંદી મહાસાગર તેમજ અંગાળી ઉપસાગરમાં દૂર દૂર સુધી જતાં. કાવેરીના મુખપર આવેલું કાવેરીપટ્ટન બંદર બહુ આબાદ હતું. અહીં વિદેશી વેપારીઓનો સારો સત્કાર થતો. આ રાજ્યના ગામોમાં પંચાયતી પદ્ધતિ સારી રીતે ચાલતી હતી.

ચૌલવંશનો સૌથી પ્રસિદ્ધ રાજા રાજરાજદેવ હતો. શત્રુઓને પરાજિત કરી તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. તાંજોરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તેણે બંધાવ્યું હતું. તેનું નૌકાસૈન્ય જબરું હતું. તેના અને તેના પુત્રના સમયમાં હિંદી મહાસાગરમાંના ઘણા બેટા તથા અમરના પેગુ પ્રાન્ત જીતાયો હતો. ચૌલરાજાઓ ચુસ્ત શૈલી હતા અને તેમનામાંના કેટલાકે જૈનોપર જીલમ ગુજાર્યો કહેવાય છે. ચૌદમી સદીના આરંભમાં મુસલમાનોના આગમન સમયે સઘળાં ગ્રામીન દ્રાવિડ રાજ્યો ઘણાં નિર્બળ બની ગયાં હતાં. ખુદ પાંડ્યોની રાજધાની મદુરા મુસલમાનોના કબજામાં ગઈ હતી (૧૩૧૧-૧૩૫૮). ચૌદમી સદીમાં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય ઉભું થયું તે ૧૫૬૫ સુધી આબાદ રહ્યું તેની હકીકત આગળ આવશે.

પદ્મવંશના મૂળ વિષે ચોક્કસ હકીકત મળી શકતી નથી. સમુદ્રગુપ્તે દક્ષિણપર સ્વારી કરી ત્યારે તેણે વિજયગોપ પદ્મવને હરાવ્યો હતો (૩૫૦). ચોથીથી આઠમી સદી સુધીમાં પદ્મવો તામિલ દેશનાં બધાં રાજ્યોપર સ્વારી કરી ચુક્યા હતા. ત્યારપછીના બસો વર્ષ દરમિયાન તેમનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી પ્રબળ હતું. એક સમયે તેમની ઉત્તરસીમા ઠેક નબંદા સુધી પહોંચી હતી. એ વંશના સૌથી પ્રસિદ્ધ રાજા નરસિંહવર્માએ પુલકેશીને હરાવી વાતાપીમાં પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. તેના સમયમાં હ્યુએન-સાંગ પદ્મવ રાજધાની કાંચીનગર (આજનું કાંજીવરમ) માં આવ્યો હતો. તેણે ત્યાંના લોકોની વીરતા, સત્યપ્રિયતા, વિદ્યારસિકતા, તથા પરોપકારવૃત્તિનાં ખુબ વખાણ કર્યાં છે. એ નગરની બાંધણી, તેનાં મંદિરો, તેનાં શિક્ષકામ જોઈ આજે પરદેશીઓ પણ છક થઈ જાય છે. કાંચી હિંદુઓના સાત પવિત્ર નગરોમાં ગણાય છે. પદ્મવવંશની મહત્તા ૭૭૫ ની લગભગમાં સમાપ્ત થઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું. અત્યારસુધીની વિદેશી સ્વારીઓ.

આજથી કમમાં કમ દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં ભારતને જલમાર્ગે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ કિનારેથી પરદેશ સાથે સંબંધ શરૂ થઈ ગયો હતો. આખા

જગતના ઇતિહાસને આરીકીથી જોતાં માલમ પડે છે કે સ્વતંત્રતા અને જાહેજલાલીનો જેટલો ઉપભોગ ભારતના આર્યોએ કર્યો તેટલો બીજા કોઈ જાતિએ કર્યો નહિ હોય. છેક પ્રાચીન વેદકાળથી માંડી મુસલમાનોના આગમન સુધી હિંદુઓનાં રાજ્ય કાયમ હતાં. આ હજારો વર્ષના ગાળામાં અનેક પરદેશી લોકો વામવ્ય માર્ગે આ દેશપર ચઢી આવ્યા. કેટલીક વેળા બહુ બહુ પ્રયત્નો કરતાં વિદેશીઓ પંજાબનો એકાદો કકડો અથવા તેની પાસેનો એકાદો પ્રાન્ત જીતી શકતા. પરંતુ આખો દેશ વિદેશી અમલ હેઠળ આવ્યો હોય તો તે અકબરના સમયમાં પહેલીજ વાર, અને તે પણ દક્ષિણ શિવાય. આર્યોની રાજ્ય-રચના જ એવી હતી કે તેઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો પસંદ કરતા. તેમનામાં પરસ્પર પ્રેમનો અભાવ થતાં વિદેશીને પ્રવેશ કરવાનો લાગ મળતો ખરો, પરંતુ તેનો અમલ ઝાઝો ટકતો નહિ. મહાન સિકંદર અહીં રહી શક્યોજ નહિ. તેના જે આદમી અહીં પાછળ રહ્યા હતા તેમને અંદ્ર-ગુપ્તે નસાડી મુક્યા. આ પછી સોએક વર્ષ બેક્ટ્રિયામાં વસેલા ગ્રીક સ્વારી લાવ્યા ત્યારે મગધરાજ પુષ્યમિત્રે તેમને બહાર કાઢ્યા. ચવન (ગ્રીક) જાતિના રાજ્યોએ અહીં સોએક વર્ષ રાજ્ય કર્યું પરંતુ ઉજ્જનનાં વિક્રમાદિત્યે ઈ. પૂ. ૫૭ માં તેમને હરાવ્યા. ગૌતમીપુત્ર પુલુમાપિએ શક સરદાર નહપાનને હરાવ્યો (૧૧૭). શકો પછી ચોથી સદીમાં હુએચી નામના લોકો આવ્યા, તેમને સમુદ્રગુપ્તે હાર ખવડાવી. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૈકામાં હુણલોકો આવ્યા તેમનાપર યશોધર્મા અને નરસિંહગુપ્તે જીત મેળવી. સાતમા સૈકામાં પાછા હુણલોકો આવ્યા તેમને હુણે હરાવ્યા. એ પછીનાં ૩૦૦ વર્ષ સ્વારી વિનાનાં છે.

આ પ્રમાણે અહીંના લોકોએ દોઢ હજાર વર્ષ સુધી લડતા રહી પોતાનું રાજ્ય કાયમ રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૦૦૦ ની લગભગમાં આર્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો લ્લપ થયો, અને ત્યારપછી હિંદમાં મોટે ભાગે મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું.

પ્રકરણ ૧૬ મું. મુસલમાનોનો પ્રવેશ.

ઇસ્લામનો ઉદય.—ઈ. સ. ૫૭૦ માં અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં ઇસ્લામ ધર્મના સ્થાપક મહમદ સાહેબનો જન્મ થયો. નાનપણથીજ તેમનું ધ્યાન ધર્મ તરફ દોરાયું હતું. આઠીશ વર્ષની વયે પહોંચતાં સુધી તેણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનું અવલોકન કર્યા બાદ નવો ધર્મ સ્થાપવા સંકલ્પ કર્યો. તેણે બોધ આપવો શરૂ કર્યો પરંતુ મક્કાવાસીઓએ ખુબ ત્રાસ આપ્યાથી તે મક્કા

છોડી મદીને નાસી ગયાં (૬૨૨). આ પલાયનને અરબીમાં ‘હિજરા’ કહે છે, તેથીજ અરબી સનને હિજરી નામ અપાયું છે. મદીનામાં તેના ઘણા અનુયાયીઓ થયા, છતાં આટલાથીજ પ્રચાર જોશબંધ ન થતો જોઈ મહમદ સાહેબે આજ્ઞા ફરમાવી કે “દુરામીદી લોકોને નત્ર ઉપદેશ સારા લાગતો નથી. માટે તરવારના બળે ધર્મપ્રચાર કરો. લડાઈમાં જીત્યાથી આપણો ધાર્મિક હેતુ સિદ્ધ થશે અને આ લોકમાં આપણી ઉન્નતિ થશે. કદાચ લડાઈમાં હાર્યા અને મર્યા તો મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે.” આ ઉપદેશથી મુસલમાનોમાં લશ્કરી ઝતુન આવ્યું અને તેમની સત્તા પૂર જોશથી વધવા લાગી.

કુરાને શરીફ.—મહમદી ધર્મનો મુખ્ય ગ્રંથ કુરાન છે. તેનાં મુખ્ય તત્ત્વ એ છે કે ઈશ્વર એક છે અને તે પાપપુણ્યનાં ફળ સૌને આપે છે. મનુષ્યનો પુનર્જન્મ થતો નથી. કયામતને દિવસે ઈશ્વર સૌનો ઇન્સાફ કરશે તથા પાપપુણ્ય પ્રમાણે નર્કવાસ વા સ્વર્ગવાસ આપશે. આ ઉપરાંત, પાક થઈ દરરોજ ત્રણવાર નમાઝ પઢવો, ગરીબોને દાન દેવાં, ઇમાનથી ચાલવું, મદ્યપાન અને મૂર્તિપૂજન નહિ કરવી, મક્કાની યાત્રા કરવી વિગેરે બાબતો માટે કુરાનમાં સૂચનાઓ છે.

ધીરે ધીરે મુસલમાની ધર્મ ખુબ વધવા લાગ્યો. મહમદ સાહેબના બોધથી મુસલમાનોનાં મનમાં રાજ્યપદની આશા, દ્રવ્યનો લોભ, કીર્તીની આકાંક્ષા, અને સ્વર્ગસુખની અભિલાષા પેદા થઈ. આસપાસના મુલક જીતી તેઓએ ધર્મપ્રચાર ચલાવ્યો. મક્કામાં કાબા નામનું દેવાલય હતું, તેમાંની મૂર્તિ તોડી મહમદ સાહેબે ત્યાં મસ્જિદ બંધાવી. ૬૩૨માં તેનો દેહાંત થયો. મહમદ સાહેબ અતિ બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર, શાંત અને અગ્ર સ્વભાવના હતા. ન્યાય કરવામાં બહુ સખત છતાં, તે ઉદાર દિલના તથા નિસ્સીમ ભક્ત હતા.

ખલીફા.—મરણ સમયે તેણે પોતાના અનુયાયીઓની સલા બોલાવી એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે ધર્મ અને રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવા સાર એક યોગ્ય પુરૂષ નીમી તેને ખલીફાની પદવી આપવી. આ વ્યવસ્થા ઘણા વખત સુધી ચાલી. ખલીફાની ગાદી કેટલોક વખત મદીનામાં રહી, પણ પાછળથી તે હમાસ્કસ, બગદાદ વિગેરે સ્થાનોમાં ગઈ.

ઇસ્લામનો પ્રચાર.—ત્રણ ચાર સદીમાં તો મુસલમાની રાજ્ય અને ધર્મ એમરે ફેલાયાં. ઈરાન, તુર્કસ્તાન, અફઘાનીસ્તાન, મધ્ય એશિયા અને ઉત્તર આફ્રિકા તેમના અધિકાર હેઠળ આવ્યાં. ત્યાંના લોકો મુસલમાનો

બન્યા. યુરોપમાં ઠેઠ જીઆલ્ટર સુધી પહોંચી મુસલમાનોએ સ્પેઇનમાં ઇસ્લામની ધબ્બ ફરકાવી. થોડા વખત પછી પશ્ચિમના દેશોમાં તેમની પડતી થઈ અને ખ્રિસ્તીઓ પ્રબળ બન્યા, પરંતુ પૂર્વ બાજુએ તેમની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ, અને અંતે હિંદુસ્તાન પણ તેમની હકુમત હેઠળ આવ્યું.

આઠમી સદીના આરંભમાં અરબોએ સિંધ જીત્યું હતું તે આપણે જોઈ ગયા. પણ આ ખુણે પડેલા પ્રાન્તના વિજયથી હિંદુસ્તાનપર ઝાઝી અસર થઈ નહિ. પાછળથી રજપુતોએ મુસલમાનોને સિંધમાંથી નસાયા હતા.

ગિઝની વંશ (૯૬૭-૧૧૮૬).—ધીમે ધીમે મુસલમાનોમાં ક્રુટ પડતી ગઈ અને તેમનાં અનેક રાજ્યો થયાં. નવમી સદીના અંતમાં બુખારામાં સામાનીવંશ સ્થપાયો હતો. આ વંશના પાંચમા સુલ્તાન કને અલ-મગીન નામનો તુર્કી ગુલામ હતો, તેણે પોતાના પરાક્રમથી ગિઝનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની સીમા પંજાબની લગભગ હતી. તેના પછી તેનો જમાઈ સબકતગીન ગાદીએ આવ્યો અને પંજાબ પર ચઢાઈઓ કરવા લાગ્યો. પંજાબમાં આ વખતે જમપાળ નામનો રાજા હતો. તેણે બન્યા તેટલા હિંદુ રાજાઓને મદદે બોલાવ્યા અને લગભગ ૧ લાખની ફોજ ભેગી કરી. તથાપિ ધાર્મિક ઋતુનથી પ્રેરાયલા મુસલમાનો આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. બેઅર ઘાટના મુખ આગળ મજબુત થાણું બેસાડી સબકતગીન સ્વદેશ ગયો. તેના પછી તેનો પરાક્રમી પુત્ર મહમદ ગિઝની ગાદીએ બેઠો.

મહમદ ગિઝની સુલ્તાનપદ ધારણ કરવામાં પ્રથમ હતો. શરૂ તેમજ મહત્વાકાંક્ષી હોઈ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર પ્રદેશ જીત્યા પછી તેનું ધ્યાન હિંદુસ્તાન તરફ ખેંચાયું. મહમદને એવા વિચાર આવ્યા કે હિંદના રાજાઓમાં એકતા નથી, તેમનાપર સ્વારી કરવાથી મુસલમાની સૈનિકોને ઉદ્ભાગ મળશે, અપાર દોલતનો લાભ થશે, ધર્મનો પ્રચાર કરી શકાશે, તથા જે જીત્યા તો રાજ્યવૃદ્ધિ થતાં જશે મળશે. આ ઉદ્દેશથી તેણે પોતાના જીવનની બુવાનીના ૨૫ વર્ષ દરમિયાન (૧૦૦૦-૧૦૨૫) હિંદપર સત્તર સ્વારીઓ કરી. તેમાંની મોટી મોટી સ્વારીઓની જ અહીં નોંધ કરીશું.

જમપાળનો પરાલવ.—૧૦૦૧ માં બીજી ચઢાઈ વેળા પંજાબના જમપાળે સુલ્તાનને પેશાવર નજીક યુદ્ધ આપ્યું; પરંતુ સંપૂર્ણ પરાલવ થતાં તેણે પોતાના પુત્ર આનંદપાળને ગાદી સોંપી આપઘાત કર્યો.

આનંદપાળની હાર.—સાત વર્ષ પછી મહમદે જળરી ચલાઈ કરી. આનંદપાળે આ સમયે પિતાનો દાખલો લઈ આબુઆબુનાં રજપુત રાજાઓને કુમકે બોલાવ્યા. રજપુત સ્ત્રીઓએ પોતાનાં દરદાગીના વેચીસાડીને આ ધર્મયુદ્ધ માટે સામગ્રી મોકલી હતી. બન્ને સૈન્યો પેશાવરના મેદાનમાં ઊભાં થઈ નાંખી પડ્યાં હતાં. હિંદુ સૈન્યમાં અખ્ખર જાતિના ૩૦૦૦૦ પહાડી સૈનિકો હતા; તેઓ જખરો ધસારો કરી મહમદની સુરક્ષિત ઊવણીમાં ધુસી ગયા અને ચારે બાજુએ એવી તો કાતિલ કતલ ચલાવી કે મુસલમાનોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ત્રણ ચાર હજાર મુસલમાનો કપાઈ ગયા. વિજય રજપુતોનો લાગતો હતો. આનંદપાળ ભારે આવેશ સહિત લડતો હતો તેવામાં એકાએક તેના હાથીને તીર લાગ્યું. હાથીએ નાસવા માંડ્યું. રજપુતો સમજ્યા કે સેનાપતિ નાસી જાય છે. આથી તેમનાં સૈન્યમાં નાસભાગ થઈ રહી. મુસલમાનોએ બે દિવસ સુધી તેની પૂંઠ લીધી, અને હાથમાં આવ્યા તેટલા શત્રુઓને માર્યા. આ જીતથી મહમદને પુષ્કળ લુંટ મળી. બાદ તેણે નગરકોટનું નામીયું મંદિર લુંટ્યું. આ પછી હિંદુઓમાં સુલ્તાન મહમદની દહેશત સજડ પેસી ગઈ.

કનોજની સ્વારી.—ઉપલા બનાવ પછી ૧૦ વર્ષે મહમદે કનોજ પર સ્વારી કરી. રાજા હુરદત્ત તાબે થયો તથા મુસલમાન બન્યો બાદ મથુરાનું પવિત્ર અને ધનવાન શહેર લુંટી, સુલ્તાને ત્યાંનાં તમામ મંદિરો તોડી બાળી જમીનદોસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. પછી તેણે કનોજ લુંટ્યું અને ત્યાંનાં દેવાલયો તોડ્યાં.

સોમનાથની સ્વારી સૌથી મોટી ગણાય છે. સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલું સોમનાથનું શિવાલય (સોરઠી સોમનાથ) પુરાતન કાળથી પ્રસિદ્ધ હતું. એ મંદિરમાં અપાર દોલત હોવાની વાત સાંભળી મહમદ મુલતાન અને અજમેર વાટે ત્યાં પહોંચ્યો. તેનું સૈન્ય પૂર આવેશ સહિત સોમનાથ પર તુટી પડ્યું. રજપુતો પણ પોતાના પવિત્ર દેવાલયની રક્ષા સારૂ બેગા થયા હતા. તુમુલ યુદ્ધ થયા બાદ રજપુતોની હાર થઈ. સુલ્તાને સોમનાથની મૂર્તિ તોડી. તેના કટકા ગિઝની લઈ જઈ તેમાંથી તેણે મોટી મસ્જીદના પગથીયાં બનાવ્યાં, જેથી લોકો તેના પર પગ મુકી આવે જાય. સોમનાથના સુંદર દરવાજા મહમદ લઈ ગયો. ઉપરાંત તેને નિરર્ગળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું. ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજો જે દરવાજા અફઘાનીસ્તાનથી લાવ્યા હતા

અને જેને લીધે લોડ ઓલનબરાએ એક મૂર્ખાઈ લયો દહેરા પીટાવ્યો હતો, તે સોમનાથના ન હતા.

મહમદનું મરણ.—પરાક્રમી મહમદ ૧૦૩૦ માં ગુજરી ગયો. તે રાજકાળમાં ચતુર અને રણક્ષેત્રમાં શૂરો હતો. દ્રવ્યલોભમાટે તેને દોષ દેવાય છે. વિદ્યારસિક હોઈ તે વિદ્વાનોને આશ્રય દેતો. શાહનામાનો કર્તા ફિદૌસી, અને અન્સારી તેના દરબારી કવિ હતા. અલ્ખેરની નામનો હોશિયાર જ્યોતિષી અને ગણિતી, સુલ્તાન સાથે હિંદ આવ્યો હતો, તેણે હિંદ વિષે અરબીમાં એક સારો ગ્રંથ લખ્યો હતો. હિંદથી ઉત્તમ કારીગરો લઈ જઈ મહમદે સુંદર ઈમારતો ઉભી કરાવી પોતાની રાજધાનીની શોભા વધારી હતી.

વસ્તુતઃ હિંદી ઇતિહાસ સાથે મહમદને ઝાઝો સંબંધ નથી. કેવળ પંજબ પ્રાન્તજ તે પોતાનાં રાજ્યમાં સામેલ કરી શક્યો હતો. છતાં હિંદમાં આવનારો પહેલો પરાક્રમી સુલ્તાન તેજ હતો.

પ્રકરણ ૧૭ મું. બારમી સદી.

રજપુત રાજ્યો.—સુલ્તાન મહમદની સ્વારીઓથી જનમાલને બેશક પુષ્કળ નુકસાન થયું, પરંતુ તેથી હિંદુ રાજ્યોની જડ ઉખડી ન હતી. ફક્ત પંજબ મુસલમાની પ્રાન્ત બન્યો. ૬૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીના છસો વર્ષોમાં વિદેશીઓ સિંધ અને પંજબ શિવાયના હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા લાગતા નથી. સ્થાયી હિંદી રાજ્ય સ્થાપવાના મુસલમાનોના ખરા પ્રયાસ બારમી સદીના અંતમાંજ થયા.

એ સમયે કનોજના ગહરવાર, દિલ્હીના તુગર, અજમેરના ચોહાણ, બંગાળા બિહારના પાલ અને સેન, તથા ગુજરાતના વાઘેલા ઉત્તર હિંદમાં મુખ્ય રાજકુળો હતા.

કનોજ.—મહમદે કનોજ હુલ્લું લાર પછી અગીઆરમી સદીના અંતિમ ભાગમાં ગહરવાર મા રાઠોડ જાતિના રજપુતોએ ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ વંશનો છેલ્લો રાજા જયચંદ રાઠોડ હતો તેને હિંદુ લેખકોએ અતિ નીચ લેખ્યો છે. તે અજમેરના પૃથ્વીરાજ ચોહાણનો કટ્ટો શત્રુ હતો. જયચંદે પોતાની પુત્રી સંયુક્તાનો સ્વયંવર કર્યો તે વખતે તેણે પૃથ્વીરાજનું, એની ગેરહાજરીમાં અપમાન કર્યું. આ સાંભળી પૃથ્વીરાજે જાતે જઈ સંયુક્તાનું હરણ કર્યું. સંયુક્તાએ પણ પૃથ્વીરાજ વેરે પરણવા સંકલ્પ કર્યો હતો. જયચંદને પુષ્કળ ક્રોધ ચઢ્યો. તેનું પુરાણ વેર વધારે દઢ થયું. પરંતુ પરાક્રમી

પૃથ્વીરાજ સામે તેનું ચાલે એમ ન હોવાથી તે વિદેશી અને વિધર્મીની મદદ માંગવા ચુક્યો નહિ. શાહજુદ્દીન ધારીએ સ્વારી કરી હિંદુ રાજ્યોને તારાજ કર્યા. જયચંદ પોતે પણ બચ્યો નહિ. આને લીધે તે દેશદ્રોહી અને ધર્મદ્રોહી લેખાય છે.

દિલ્હીમાં તુલર રજપુતોનું રાજ્ય હતું. હાલનું દિલ્હી આ વંશેજ બંધાવ્યું લાગે છે (૯૯૩). તેઓ પોતાને પાંડવોના વંશજો કહેવડાવતા. સર્વોપરિતા માટે તેમને કનોજના રાઠોડો સાથે વખતો વખત ઝઘડા થતા. અગ્રીઆરમી સદીના મધ્યભાગમાં તેઓમાં અનંગપાળ નામનો રાજા થયો, તેણે સુંદર અને લવ્ય ધર્મારતો બાંધી દિલ્હીને સુશોભિત કર્યું. આ અનંગપાળને સંતાનમાં બે પુત્રીઓજ હતી. એમાંની એક તેણે કનોજના વિજયપાળને અને બીજી અજમેરના સોમેશ્વરને દીધી હતી. કનોજવાળીને પેટે જયચંદ, અને અજમેરવાળીને પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો. અનંગપાળે દિલ્હીની ગાદી પૃથ્વીરાજને સોંપી હતી.

અજમેર અને સાંભરમાં ચૌહાણ રાજ્ય હતું. આ વંશનો છેલ્લો રાજા પૃથ્વીરાજ અજમેર તેમજ દિલ્હીનો રાજા બન્યો હતો.

બંગાળા-બિહાર.—તેરમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે બંગાળા બિહારમાં પાલવંશ સ્થપાયો હતો. આ વંશના બધા રાજાઓ બૌદ્ધધર્મી હતા. તેમણે તિબેટમાં બૌદ્ધધર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા. આ વંશ ૪૫૦ વર્ષ સુધી અનેક ચઢતી પડતીમાંથી પસાર થઈ અંતે મુસલમાનોના હાથે નાશ પામ્યો (૧૧૯૭).

સેનકુળ.—આરમી સદીના આરંભમાં વિજયસેન નામના પુરૂષે નવો રાજવંશ પૂર્વ બંગાળામાં સ્થાપ્યો. તેના વંશજો સેન નામથી ઓળખાય છે. આ રાજાઓએ ઘણોખરો પ્રદેશ પાલ રાજ્યમાંથી જીતી લીધો. મુસલમાની વિજયને સમયે પાલરાજ્યની રાજધાની મોંઘીરમાં ચાતો બિહાર નગરમાં, અને સેનોની નદિયામાં હોવી જોઈએ. સેનો (તાંત્રિક) હિંદુધર્મ પાળતા. બલ્લાલસેને બ્રાહ્મણો, વૈષ્ણો, અને કામસ્થોમાં ‘ કુલીનતા ’ વાળી પદ્ધતિ વડે નવી વર્ણવ્યવસ્થા સ્થાપી કહેવાય છે. હિંદુધર્મનો પ્રચાર કરવા અગણિત બ્રાહ્મણોને તેણે દેશેદેશ મોકલ્યા હતા. બલ્લાલ પછી તેનો પુત્ર લક્ષ્મણસેન ગાદીએ આવ્યો (૧૧૭૭). મુસલમાની આક્રમણ વખતે તેણે બાયલાપણું આદર્યું હતું.

ગુજરાતના વાઘેલા.—બારમી સદી દરમ્યાન ચાલુક્ય માં સોલંકી-વંશના સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ હેઠળ ગુજરાત ઘણું પ્રબળ બન્યું હતું. એજ સદીના અંતમાં વીરધવળ નામના વાઘેલા સરદારે શાહબુદ્દીન ઘોરીને સળંગ હાર આપી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો હતો.

લોકસ્થિતિ; શિલ્પ; સાહિત્ય.—ઉપર વર્ણવેલાં રાજ્યો એકમેકથી સ્વતંત્ર હોઈ વારંવાર એકમેક સાથે લડતાં. તેમના પર કાબો નાંખી શકાતો નહોતો. તેઓ ભાગ્યેજ એકત્ર થતા, અને કદાચ કોઈ કટોકટીને પ્રસંગે તેઓનો એકઠો થતો તો સુદૃઢ બંધનના અભાવે તેમાં સહેલાઈથી તુટ પડતી. ઘણાખરા રાજાના દરબારો ભવ્ય હતા. મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં સુંદર મકાનો પુષ્કળ હતાં. હવે ઐત્તર્યધર્મને કેવળ પાલવંશ તરફથીજ માન અને મદદ મળતાં; બાકીના સઘળા પ્રાંતોમાં જૈન અને હિંદુધર્મનો પ્રભાવ વિશેષ હોવાથી ઐત્તર્ય સંપ્રદાયનું માન ન હતું. પાલવંશના સમયમાં બિહારમાં બંધાએલી ઐત્તર્ય ધર્મારતો લગભગ બધી નાશ પામી છે, પરંતુ બીજા પ્રાંતોમાંનાં તેજ સમયનાં ઘણાં જૈન અને હિંદુ મંદિરો મોજુદ છે. અગ્નીઆરમી અને બારમી સદીમાં બાધેલાં આશુ પર્વતપરનાં જૈન દહેરાંની સુંદરતા અનુપમ છે; અને અંદેલ રાજ્યોએ બાધેલા હિંદુ મંદિરો હિંદી શિલ્પના ઉત્તમ નમુનાઓમાં લેખાય છે. નવમી સદીમાં થએલા બંગાળી કલાધર ધર્મીમાન અને તેના પુત્ર વિતપાલે આલેખન અને સ્થાપત્ય માટે નામ કાઢ્યાં હતાં.

વિદ્વાને ઘણા રાજ્યોનું ઉત્તેજન હતું. રાજશેખર નામનો નાટકકાર કુનોજના પ્રતિહાર રાજ્યોના દરબારમાં બીરાજતો. ધારાનગરીના સોજનો નવરત્ન દરબાર પ્રખ્યાત છે. દિલ્હીનો વિસલદેવ તુવર જાતે કવિ હોઈ કવિઓને પોષતો. સંસ્કૃતમાં ‘રાજતરંગિની’ નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય લખનાર કલ્હણ (૧૧૪૯) કાશ્મીરના મંત્રીનો પુત્ર હતો. જયદેવ કવિનું ગીત ગોવિંદ બંગાળામાં મુસલમાની વિજય થયા પછી તરતમાંજ રચાયું હતું.

રજપુત યુગમાં ભાટ લોકોએ પ્રાકૃત સાહિત્યનાં મૂળ નાંખ્યાં હતાં. ‘ચંદ રાસા’ નો કર્તા ચંદ બરદાઈ પૃથ્વીરાજના દરબારમાં હોઈ તેનો જીવનન દોસ્ત હતો. આ રાસામાં ચંદ કવિએ પૃથ્વીરાજનાં અદ્ભુત પરાક્રમે વીરરસને ચોખ્ખું અસલી હિંદી ભાષામાં વર્ણવ્યાં છે.

પ્રશ્નો.

૧. મહાન સિકંદરની સ્વારી વિષે શું જાણો છો? હિંદી ઇતિહાસમાં તેનું મહત્વ શું છે ?

૨. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું ચરિત્ર આલેખો.

૩. ચાલુક્ય અને મેગેસ્થનીસ વિષે જે જાણતા હો તે ટુંકમાં લખો.

૪. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં દેશસ્થિતિ કેવી હતી ?

૫. અશોકને તમે પ્રાચીન યુગનો સૌથી મોટો રાજા માનો છો ? શામાટે ?

૬. અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થા, તથા તેનાં ધાર્મિક કાર્યો વર્ણવો.

૭. અશોકના ગુણદોષનો ચિતાર આપો.

૮. બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને શી રીતે થઈ? તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો કયા છે ?

૯. બૌદ્ધધર્મની પડતીના કારણો જણાવો.

૧૦. સૌથી નામીયા કુશાન રાજાનો હેવાલ લખો. તેણે સ્વધર્મના પ્રચાર સારૂ શા ઉપાયો યોજ્યા હતા ?

૧૧. બૌદ્ધકાળ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનની સભ્યતા તથા વિદ્યા-કળાની હાલત શી હતી ?

૧૨. ગુપ્તવંશની ઉત્પત્તિ અને ઉત્તિ વિષે ટુંકમાં લખો.

૧૩. સમુદ્રગુપ્તને નેપોલીયનની ઉપમા શા માટે અપામ છે ? તેની સ્વારીઓ વર્ણવો.

૧૪. બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિષે શું જાણો છો ? તેણે “ વિક્રમાદિત્ય ” નામ શામાટે ધારણ કર્યું હતું ? વિક્રમ સંવતની સ્થાપના કાણે કરી હતી ?

૧૫. હુણો કાણુ હતા ? હિંદના ઇતિહાસમાં તેઓએ શો ભાવ બજાવ્યો ?

૧૬. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કયા ચીની પ્રવાસીઓ મહત્વના ગણાય છે ? શા માટે ?

૧૭. હર્ષવર્ધનનું ચરિત્ર આલેખો. તેના સમયમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની શી હાલત હતી ?

૧૮. રજપુતોનો ઉદય, તેમની જાતિઓ, અને તેમનાં રાજ્યો વિષે શું જાણો છો ? તેઓ કદિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી ન શક્યા તે માટે તમે ક્યાં કારણો આપશો ?

૧૯. શંકરાચાર્ય, અશ્વમેધ યજ્ઞ, મિહિરગૂળ, બાણભટ્ટ, કાલીદાસ, બોજ, અને હ્યુએન સાંગ વિષે ટુંકમાં લખો.

૨૦. મુસલમાની આક્રમણ સમયે હિંદુઓની શી હાલત હતી ?

૨૧. છેક દક્ષિણે આવેલાં તામિલ રાજ્યોની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે શું જાણો છો ? તેઓએ વિવિધ દિશામાં કરેલી પ્રગતિ વર્ણવો.

૨૨. મુસલમાનોના આગમન પહેલાં હિંદ પર આવેલી સ્વારીઓ ગણાવો. તે ક્યારે થઈ અને દરેકનું શું પરિણામ આવેલું તે વર્ણવો.

ખંડ ૩ જો. દિલ્હીની સલ્તનત

પ્રકરણ ૧૮ મું. ઘોરી અને ગુલામવંશ.

શાહયુદ્ધીન ઘોરી (૧૧૮૬-૧૨૦૬).—મહમદ ગિઝનીના વંશજો નિર્બળ થવાથી ઘોરી નામનો વંશ ગિઝનીમાં સ્થપાયો. એ વંશમાં ગ્યાસુદ્દીન નામનો એક સુલ્તાન થયો. તેનો ભાઈ શાહયુદ્ધીન તેને નામે આજુ-બાજુના પ્રદેશો જીતતો હતો. એના સમયમાં દિલ્હીમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, કનોજમાં જયચંદ રાઠોડ અને ગુજરાતમાં ભીમદેવ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. શાહયુદ્ધીને હિંદ પર સાત સ્વારીઓ કરી હતી.

પહેલી ત્રણ સ્વારીમાં તેણે પંજાબ અને સિંધ સુધીનો સઘળો વાયવ્ય પ્રદેશ જીતી લીધો. પછી ગુજરાતમાં દાખલ થવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ રાજા ભીમદેવે તેને સખત હાર ખવડાવી.

શાહયુદ્ધીનની હાર.—શાહયુદ્ધીનને કેવળ સિંધ અને પંજાબના પ્રદેશથી સંતોષ વળ્યો નહિ. તેનો ડોળો દિલ્હી અને ફજદ્રુપ મધ્ય દેશપર હતો. પરિણામે તે પાછી સ્વારી લાવ્યો. આ સમયે જયચંદ રાઠોડ શિવામના સઘળા રાજાઓએ એકઠો કર્યો તથા તરાવડીના મેદાનમાં આક્રમણકારની સામા ખડા થયા. વીર પૃથ્વીરાજ સેનાધિપતિ હતો.* તેણે સુલ્તાનને સચોટ હરાવ્યો અને કેદ પકડ્યો. બાદ રજપુતોની યુદ્ધનીતિ મુજબ તેણે શાહયુદ્ધીનને જીવતદાન આપી છોડી મુક્યો.

પૃથ્વીરાજનો પરાલવ.—પોતાના પરાજયનું વેર વાળવાનો લાગ શાહયુદ્ધીન શોધતો હતો, એવામાં જયચંદ રાઠોડે પોતાનો દૂત મોકલી શાહને કહાવ્યું કે તમે ચઢાઈ લઈ આવો. તેણે તેને પૃથ્વીરાજની ગાફેલતા તથા રજપુતોની નિર્બળતાથી વાકેફ કર્યો. સુલ્તાન હિંદ પર ચઢી આવ્યો. આ સમયે તેનો જય થયો. પૃથ્વીરાજ કેદ પકડાયો. પાછળથી તેનો વધ કરવામાં આવ્યો.

---

* પ્રાચીન કાળથી હિંદુઓમાં એવી પ્રથા પડી હતી કે તેઓ પરાજિત શત્રુનો વધ અથવા તેને કેદ કરવાનું કામ યુરૂં ગણતા. જિત્તાસુને આ પ્રથાના અનેક દાખલા હિંદુઓના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી મળી આવશે.

બાદ અબ્બેસ, દિલ્હી, બનારસ વિગેરે સ્થળો તેણે મનમાની રીતે લુંટ્યાં. ગ્વાલીઅર તાબે થયું. વીશ વર્ષ પહેલાં જે ગુજરાતે તેને પાછો કાઢ્યો હતો, તેની રાજમાની અમલુહિલવાડ મુસલમાનોએ કબજે કરી. પછી પોતાને હિંદમાં વિજય મેળવવાનો માર્ગ દર્શાવનાર જમચંદનાં કનોજ પર તેણે હુમલો કર્યો. હવે જમચંદને પોતાની ભયંકર ભુલ સમજાઈ. તે બહાદુરીથી લડ્યો પણ હાર્યો અને માર્યો ગયો. યુદ્ધમાંથી બચવા પામેલા રાઠોડો મારવાડ તરફ ગયા અને જોધપુરમાં પોતાની સ્થાપના કરી. બીજા અનેક રજપુત જાતિઓ આ સમયે ઈસ્લામના મારમાંથી બચવા પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ગઈ હતી.

શાહબુદ્દીનનું મરણ.—ઉપરોક્ત વિજયો પામી શાહબુદ્દીન સ્વદેશ ગયો. તેના ભાઈનો દેહાન્ત થવાથી (૧૨૦૩ માં) તે સુલ્તાન બન્યો. પછી પંજાબમાં અખ્બર લોકોનો બળવો થવાથી શાહબુદ્દીનને પાછા હિંદુસ્તાન આવવું પડ્યું. તેમને હરાવી કતલ કરી શાહ પાછો ફરતો હતો એવામાં માર્ગમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

શાહબુદ્દીન જેટલો શર તેટલોજ ક્રૂર હતો. હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર પહેલો પુરુષ તે છે. દરેક જીતેલા પ્રાન્તપર તેણે પોતાના હાકેમો મુક્યા હતા.

ગુલામવંશ (૧૨૦૬-૧૨૯૦).—શાહબુદ્દીન પછી તેનું (હિંદી રાજ્ય કુતબુદ્દીન ઐબકના હાથમાં આવ્યું. અસલ તે સુલ્તાનનો ગુલામ હતો, પણ પાછળથી તેનાં પરાક્રમ અને વફાદારીથી તેણે સુલ્તાનની પ્રીતિ અને વિશ્વાસ સંપાદન કર્યાં. તેના વંશને ગુલામવંશ કહે છે. શાહબુદ્દીનના મરણ પછી કુતબુદ્દીને દિલ્હીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી પોતાના સિક્કા ચલાવ્યા. તેનો રાજ્ય-બંદોબસ્ત સારો હતો. દિલ્હીની જુમા મસ્જદ અને કુતુબ મિનારના બાંધનાર તરીકે તે આજે પ્રખ્યાત છે.

કુતબુદ્દીન દિલ્હીમાં બવસ્થાનાં કામમાં ગુંથાયલો હતો ત્યારે ઘોરીનો બીજો સરદાર મહમદ બખ્તીયાર ખિલજી પૂર્વપ્રદેશમાં ચઢાઈઓ કરતો હતો. તેણે બંગાળા અને બિહાર જીતી ત્યાંના ઐરુદ્ધ વિહારોને ભાંગી તોડી નાંખ્યા, સાધુઓને કતલ કર્યા, અને તેમનાં અમુલ્ય પુસ્તકાલયો સુદ્ધાં બાળી નાંખ્યાં. આ રીતે ઐરુદ્ધમતો નાશ થયો. બંગાળાનાં ગૌડનગરમાં મહમદ બખ્તીયાર અને તેના પછી બીજા મુસલમાન સરદારોએ રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

સુલ્તાન અલ્તમશ.—કુતબુદ્દીન પછી તેનો જમાઈ અલ્તમશ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. ળંગાળા અને સિંધના સુબેદારો સ્વતંત્ર બન્યા હતા તેમને તેણે જીત્યા. વળી ઉજ્જનપર ચઢાઈ કરી ત્યાંનાં દેવાલયો તોડ્યાં. ૧૨૩૬માં તેનું મરણ થયું ત્યારે સિંધુથી લાગીરથી સુધીનો આખો ઉત્તર-દેશ તેના અધિકાર હેઠળ હતો.

કુતુબ મિનાર.

સુલ્તાના રઝિયા બેગમ.—અલ્તમશ પછી તેની પુત્રી રઝિયા રાજકાજ કરવા લાગી. તે પરાક્રમી હતી. આપ જ્યારે બહાર યુદ્ધમાં રોકાતો ત્યારે તે દિલ્હીમાં રહી રાજ્યનો સારો બંદોબસ્ત કરતી. પાછળથી એક હુબશી ગુલામ સાથે તેને સ્નેહ બંધાવાથી તેના ઉમરાવોને અદેખાઈ આવી અને તેમણે રઝિયા તથા પેલા ગુલામનો વધ કરાવ્યો. મુસલમાની ઇતિહાસમાં જે જુજ સ્ત્રીઓ રાજકાજની કુશળતા માટે પ્રખ્યાત છે તેમાં રઝિયા બેગમનું સ્થાન ઉંચું છે.

નાસિરુદીન મહમદ.—રઝિયા પછી એ નિર્મળ શાહનવાસી આવ્યા. પણ અંતે નાસિરુદીન મહમદ નામનો રઝિયાનો એક ભાઈ ગાદીએ બેઠો. તેણે વીશ વર્ષ સુધી ચતુરાધથી રાજ્ય ચલાવ્યું. તે વિદ્વાન અને સાદો હતો.

ગ્યાસુદીન બલ્ખન.—નાસિરુદીન અપુત્ર હોવાથી તેના પછી તેના વજીર બલ્ખનને રાજ્ય મળ્યું. આ સમયે તે ૬૦ વર્ષનો હતો. છતાં તેનું જોમ જરાયે ઓછું થયું ન હતું. હિંદુઓ તરફ તેની કરડી નજર હતી. રાજ્યકર્તા તરીકે તે કડક હતો. મેવાતીઓએ તેને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો હતો. બદલામાં તેણે જરાયે દયા આપ્યા વિના તેમની કતલ કરી. તેના સમયમાં બંગાળમાં બળવો થયો તે બલ્ખનને જાતે જઈ દયાવી દીધો. આખા એશિયામાં મંગોલ લોકોએ આ જમાનામાં દરેકો પાડેલો હોવાથી એશિયાના અનેક રાજવંશીઓ બલ્ખનના આત્રમ હેઠળ રહ્યા હતા. ફારસી ભાષાના વિદ્વાનોને, વિશેષે અમીર ખુશરુને તેણે ઉદાર મદદ કરી હતી.

મંગોલ લોકો.—આરબી સદીમાં મંગોલીઆ પ્રાન્તના મંગોલ લોકોમાં ચંગીઝખાં નામનો પ્રસિદ્ધ પુરૂષ થયો. પોતાનાં વતનની આબુઆબુના મુલકો જીતી ભયંકર વંટોળીઆની પેઠે તે જંગલી મંગોલોનાં ટોળાં લઈ એશિયાનાં અનેક રાજ્યો પર તુટી પડ્યો. મંગોલો માર્ગમાં આવતાં શહેરો હુટતા તથા લાખો માણસોને માખીની પેઠે મારી નાંખતા. અફઘાનીસ્તાનમાં થઈતેઓ ઠેક પેશાવર સુધી આવ્યા. હિંદને સદ્ભાગ્યે તેઓ આ સમયે આગળ વધ્યા નહિ. ત્યારબાદ મંગોલ લોકોની ધાડ વખતોવખત આવતી અને ગ્યાસુદીન બલ્ખનને તેમનો મોટો સંતાપ હતો. બલ્ખનનો સદગુણી અને પરાક્રમી પુત્ર મંગોલો સામે લડતાં માર્યો ગયો, તેના શોકનો આઘાત સુલ્તાનને સખત લાગ્યો. પરિણામે ટુંક વખતમાં તે પણ ગુજરી ગયો.

બાદ તેનો પૌત્ર કૈકાબાદ ગાદીએ બેઠો. પણ તે દુરાચારી હોવાથી રાજ્યમાં ઓમેર બળવા ઉઠ્યા. રાજધાનીમાં ખિલજ અને મંગોલ (મોગલ) એવા એ પક્ષ પડ્યા. એમાંથી ખિલજ પક્ષે સુલ્તાનનો વધ કરી પોતાના નેતા જલાલુદીનને ગાદી સોંપી. આ રીતે ગુલામવંશનો અંત આવ્યો (૧૨૯૦), અને ખિલજવંશ ચાલુ થયો.

મહમદ ગિઝનીએ હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો તે વાતને અત્યારે ૩૦૦ વર્ષ થયાં હતાં. એ અરસામાં મુસલમાનોએ નબરઘાની ઉત્તરે આવેલો તમામ દેશ જીતી લીધો. જીતની સાથે હિંદુઓનાં મંદિર તોડવાં, મૂર્તિઓ ભાંગવી, ગ્રન્થો

આગવા, અને તરવાર-બળે લોકોને વશ કરવા, એવા એવા ઉપદ્રવ એકસરખા ચાલુ રહ્યા. હિંદુઓની હકુમત ધણી ધરી ગઈ.

મકરણ ૧૯ મું. ખિલજ અને તલ્લખ વંશ.

(૧૨૯૦-૧૪૧૪).

જલાલુદ્દીન ખિલજ.—ગાદીએ આવતી વેળા જલાલુદ્દીનની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તેના અમલના આરંભમાં એક એવો સખત દુકાળ પડ્યો હતો કે ભૂખમરને લીધે સંખ્યાબંધ હિંદુઓએ જમનામાં ઝંપાપાત કર્યો હતો. તેની સેનાએ મંગોલોને લાહોર આગળ હરાવી નસાવ્યા. ત્રણેક હજાર શરણે આવ્યા, તે ખુસલમાન બન્યા અને સુલ્તાનની નોકરીમાં રહ્યા. તેમને રહેવામાટે સુલ્તાને દિલ્હીમાં એક અલગ લતો કાઢી આપ્યો, જે મોગલપરાને નામે ઓળખાય છે. સુલ્તાન વૃદ્ધ હોવાથી તેના ભત્રીજે અલાઉદ્દીન ધણુંખંડે લડવાનું કામ કરતો.

નર્બદા પાર કરી દક્ષિણમાં પ્રવેશ કરનાર ખુસલમાન સેનાપતિઓમાં અલાઉદ્દીન પહેલો હતો. તેના સમયમાં મહારાષ્ટ્રના ચાંદવરાળઓ દેવગઢ વા દેવગિરિ (આજનું દોલતાબાદ)માં રાજ્ય કરતા હતા. અલાઉદ્દીન દેવગિરિના રાજા રામદેવને હરાવી તેની પાસેથી કેટલોક મુલક તથા ખંડણી લેવાનું કબુલાવી પાછો ફર્યો. અહીંથી તેને પુષ્કળ લુંટ મળી હતી. પછી તેણે દગો કરી પોતાના કાકાનું ખુન કરાવ્યું અને દિલ્હીનું રાજ્ય લીધું.

અલાઉદ્દીન ખિલજ.—પુષ્કળ દ્રવ્ય વેરી તેણે ઉમરાવોને તથા સૈન્યને વશ કર્યા. બાદ માજી સુલ્તાનના પુત્રો, બીજા સગાઓ, તથા વિશ્વાસુ અમલદારોનો વધ કરાવી તે નિર્ભય બન્યો. તેના અમલ દરમ્યાન મંગોલોએ હિંદ પર ઉપરાઉપરી ચડાઈઓ કરી. પરંતુ સુલ્તાનનાં સૈન્યે દરેક વખતે તેમને મારી હઠાવ્યા. તેમની છેલ્લી હાર ૧૩૦૩માં થઈ તે એવી તો સચોટ હતી કે તે દિવસથી મંગોલોએ હિંદ જીતવાની અભિલાષા છોડી દીધી. હિંદમાં વસતા મંગોલો ત્રાસરૂપ લાગ્યાથી અલાઉદ્દીને છુપી રીતે તેમની કતલ કરાવી હતી (૧૨૯૭). રજપુતાનામાં તેણે રણથંભોર અને ચિતોડગઢ સર કર્યાં.

મલેક કાકુર અને દક્ષિણની જીત.—સુલ્તાનના માનીતા ગુલામ મલેક કાકુરે દક્ષિણ પર કરેલી સ્વારીઓ આ રાજ્યમાં મુખ્ય છે. સમુદ્રગુપ્ત પછીના એક હજાર વર્ષમાં ઉત્તર હિંદની સેના દક્ષિણમાં ઉતરી હોય તો તે અલાઉ-

દીનના સમયમાંજ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૧ સુધીના અરસામાં મલેક કાફુરે દેવગિરિનું યાદવ રાજ્ય, મૈસોરનું હોયસલ રાજ્ય, અને છેક દક્ષિણે આવેલાં તામિલ રાજ્યો જીતી લીધાં; કેરોમંડળ કિનારાપર મુસલમાન હાકિમો સ્થાપ્યા. તે સમયે દક્ષિણનું ચલણી નાણું સોનાનું હતું. કાફુરે અહીંથી અપાર સોનું દિલ્હી મોકલ્યું. આ રીતે મેળવેલા દ્રવ્યમાંથી અલાઉદ્દીને અનેક વિશાળ ઇમારતો બંધાવી.

અલાઉદ્દીનનું મરણ અને ચારિત્ર.—ખુની અલાઉદ્દીનના છેવટના દિવસો સંતાપભર્યાં હતા. મલેક કાફુર શિવાય તેને કોઈ પર વિશ્વાસ ન હતો. ૧૩૧૫ માં તેનું મરણ થયું. તે નિરક્ષર, અભિમાની, ધર્મોધ, ખુની અને ઝનુની હતો. રાજ્યકર્તા તરીકે તે કાબેલ હતો. તેને પોતાને ‘ખીજે સિકંદર’ કહેવડાવવાની બહુ હોંશ હતી. તેના કેટલાક કાયદા આપખુદ અને ત્રાસદાયક હતા અને તે તેની સાથેજ લોપ પામ્યા. હિંદુઓ પ્રત્યે તે ઘણો નિર્દય હતો. ગુજરાતમાં તે ‘અલાદીમા ખુની’ તરીકે મશહૂર છે.

કુતબુદ્દીન મુબારક.—અલાઉદ્દીન પછી તેનો પુત્ર મુબારક ગાદીએ આવ્યો. આરંભમાં તો તેણે ઠીક જુસ્સો બતાવ્યો, પણ પાછળથી લંપટ બનવાથી તેણે સઘળો કારભાર મલેક ખુશરૂ નામના નીચ પુરૂષને સોંપ્યો. ખુશરૂ વટલેલો હિંદુ હતો. તેના ખરાબ કારભારથી પ્રજામાં ગભરાટ ફેલાયો. સુલ્તાન સાથે તકરાર થવાથી તેણે સુલ્તાન તથા તેનાં સગાં વહાલાંની કતલ કરાવી. અંતે પંખબના સુબેદાર ગાઝીબેગ તઘલખે દિલ્હી ચઢી આવી ખુશરૂનો વધ કર્યો, અને ઉમરાવોના આગ્રહને લીધે ગ્યાસુદ્દીન નામ ધારણ કરી સલ્તનત સ્વીકારી.

તઘલખ વંશ (૧૩૨૦-૧૪૧૪).—તુર્ક જાતિનો આ ત્રીજો વંશ છે. ગ્યાસુદ્દીન સજ્જન હતો. રાજ્યકર્તા તરીકે તેની સારી નામના થઈ. ખંગાળાના હાકિમો સ્વતંત્ર રીતે વર્તતા હતા તેમને તેણે થોડાઘણા અંકુશમાં આવ્યા. ૧૩૨૫ માં અકસ્માત તેનું મોત નીપજ્યું હતું. દિલ્હી પાસે તેણે તઘલખાબાદ નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

મહમદ તઘલખ, ગ્યાસુદ્દીનનો પુત્ર, હવે ગાદીએ આવ્યો. ૨૬ વર્ષનાં તેનાં લાંબા રાજ્યના આરંભમાં તેનું રાજ્ય ઘણું વિશાળ હતું. પરંતુ બનવું એવું કે તે એક પ્રાન્ત જીતતો ત્યારે બીજે પ્રાન્ત તેના કબજામાંથી છટકી જતો. તેના સ્થાવ્રાજ્યને કદિ શાંતિ મળતી નહિ.

મહમદમાં પરસ્પર-વિરોધી લક્ષણો હતાં. તેનામાં કુદરતી શક્તિ ધણી હતી પરંતુ તેની સાથે તેનામાં ધૂનીપણું, અને એક જાતની ગાંડાઈ હતી, જેને પરિણામે તેની પ્રજા અને તેનું રાજ્ય બન્ને પામમાલ થયાં. ૧૩૫૧માં અથડાટ અને ચિંતાથી તે સિંધમાં મરણ પામ્યો અને એ રીતે “સુલ્તાન પોતાની પ્રજાથી, અને પ્રજા પોતાના સુલ્તાનથી છુટી.”

મહમદનાં ધુની કામો.—(૧) મહમદની સૌથી મોટી બેવકુફી રાજ-ધાની બદલવા વિષેની હતી. એ જાલીમે એવી આજ્ઞા કરી કે રાજધાની દિલ્હીથી દોલતાબાદ લઈ જવી, અને આ આજ્ઞાનો એવો નિર્દય અમલ કરવામાં આવ્યો કે જોતજોતામાં દિલ્હી સ્મશાન જેવું નિર્જન બની ગયું. આ રીતે રૈયતને મહા મહા કષ્ટ વેડી ૭૮૦ માઈલનો માર્ગ કાપી દોલતાબાદ જવું પડ્યું, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાંજ સુલ્તાને હુકમ કર્યો કે સૌએ પાછા દિલ્હી જવું. આ વગર જોઈતી વિટંબણામાં અસંખ્ય માણસો મરણ પામ્યાં. માલ-મિલ્કતનાં નુકશાનનો તો પારજ ન હતો.

(૨) જગતના જીતનાર તરીકે પંકાવાની મહમદને તીવ્ર અલિલાષા થવાથી તેણે એક લાખ માણસોને હિમાલયને માર્ગે ચીન જીતવા મોકલ્યા. આ ફોજની દુર્દશા વર્ણવી જાય એમ નથી. હજારો સૈનિકો વરસાદ, ઠંડી અને ભુખમરાથી મુઆ. ફક્ત દશેક જણ જીવતા દિલ્હી આવ્યા, તો તેમને સુલ્તાને પોતે મારી નંખાવ્યા.

(૩) બીજી એક ફોજ ધરિાન તરફ જવા માટે તૈયાર કરી પરંતુ ચીનની સ્વારીના માફ સમાચાર જાણી તેને રજા અપાઈ. આમાંથી છુટા થએલા સૈનિકોએ રૈયતને મનમાની રીતે હાંટી.

(૪) ઉપર જણાવેલી ઘેલી ચોજનાઓને લીધે તિબ્બેરી ખાલી બની. તે ભરવા કર વધાર્યા અને મહેસુલ દશથી વીશગણી કરી. પરિણામે જમીન ખેડાઈ નહિ, દેશમાં દુકાળ પડ્યા અને મોંઘવારી અતિશય થઈ ગઈ. આ સર્વે ધિલાજો નિષ્ફળ જતાં સુલ્તાને સોનાચાંદીને બદલે તાંબા પિત્તળનાં નાણાં ચાલુ કર્યાં. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકોએ તાંબા પિત્તળના સિક્કા પડાવી એજ સરકારી વસુલમાં ભર્યાં. સરકારી ખજાનામાં હલકાં સિક્કાના ઢગલા થઈ ગયા. પરદેશી વેપારીઓ હિંદી ચીજો હલકાં નાણાં આપી ખરી-દતા અને પરદેશ જઈ સોનાચાંદી સાટે વેચતા, તેથી તેમને અણધાર્યો અહ-

બક નફો થયો. હિંદી વેપારને પુષ્કળ તુકશાન થયું. આવાં કાર્યો કરનાર પુરૂષને ઇતિહાસ ‘મહમદ ગાંડો’ એવો ઇલકાબ આપે તો તેમાં નવાઈ લાગતી નથી.

તે કેટલીક વાર ઘણો કૂર થતો. તેના મહેલની સામે મુડદાંના ઢગલા બની જતા, ચંડાળો અને ઉંચકી જનારાઓ મુડદાં ધસડી ધસડી થાકી જતા. આથી રૈયતમાં બંડ બખેડા ચાલ્યાજ કરતા અને રાજા તેમને સજા કરતા થાકતો નહિ.

તેનાં રાજ્યના પ્રાન્તો એક પછી એક સ્વતંત્ર થતા ગયા. બંગાળા અને દક્ષિણ બન્ને સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યાં.

મહમદ વિદ્વાન હતો. અરબી, ફારસી, ગણીત, તર્ક, વિગેરે વિષયોમાં તે હોશિયાર હતો. તે દારૂ ન પીતો, તથા જતે પરાક્રમી હતો. પરંતુ ઘેલછા દરમ્યાનની તેની અવિચારી નિર્દયતા ઉપર જણાવેલા સર્વે સદગુણો ઉપર પાણી ફેરવતી. હિંદી ઇતિહાસમાં તેનો અમલ મહા સંતાપભર્યો દેખાઈ આવે છે.

ઈબ્ન બતૂતા નામનો આફ્રીકાનો પ્રવાસી ફરતો ફરતો ૧૩૪૦ માં દિલ્હી આવ્યો હતો. તેણે લખેલા પ્રવાસ-વર્ણનપરથી મહમદ તથા તત્કાલીન હિંદની હાલત વિષે ઘણું જાણવાનું મળે છે. સુલ્તાન વિષે તે લખે છે કે “મહમદના રાજ્યમાં પ્રકાશ અને અધિકાર, ન્યાય અને અન્યાય વિગેરેનું ચમત્કારિક રીતે મિશ્રણ થયેલું છે.”

ફિરોજશાહ તઘલખ.—મહમદ પછી તેનો પિતરાઈ ભાઈ ફિરોજશાહ ગાદીએ આવ્યો. તે ચતુર તેમજ પ્રજાપાલક હતો. મોટા રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવો અશક્ય લાગ્યાથી તેણે બંગાળા અને દક્ષિણનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબુલ કરી તથા બાકી રહેલા રાજ્યની સારી વ્યવસ્થા કરી. સ્વભાવે તે સારો હતો. પાઠશાળા, ધર્મશાળા, દવાખાનાં, કુવા, તળાવ, પુલ વિગેરે અનેક લોકોપયોગી કામ તેણે કરાવ્યાં હતાં, તથાપિ તેનું નામ અમર બનાવનાર તો તેની નહેરોજ છે. તેણે જમનામાંથી જે લાંબી નહેર તૈયાર કરાવેલી તે આજે પણ મોબુદ છે. એ શિવાય બીજી નહેરો પણ તેણે ખોદાવેલી, પણ નદીઓના માર્ગ બદલાયાથી તેમજ બીજાં અનેક કારણોને લીધે તે આજે ચાલુ નથી. નહેરોવડે ખેતી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરનાર પહેલો બાદશાહ ફિરોજ છે. લોક કલ્યાણમાટે તે ઘણો શ્રમ વેડતો.

આ સઘળા સદ્ગુણો છતાં ધર્મની વાતમાં ફિરોજશાહનું દિલ ઉદાર ન હતું. હિંદુઓ પર ધણો જીલમ થતો. પહેલાં આદમજીને જીલ્લા વેરો માફ હતો તે તેણે ચાલુ કર્યો. આ વેરો આપવામાં આનાકાની થતાં તેને હાથે ધણા આદમજીની હત્યા થઈ હતી.

ફિરોજ વૃદ્ધ થયો ત્યારે રાજ્યમાં અનેક ઝઘડા ઉભા થયા. તેના પુત્રો અને પૌત્રો ગાદીમાટે લડવા લાગ્યા. આ દશામાં ફિરોજશાહનું મરણ થયું. તે પછીનાં પચીસેક વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનું અંધેર ચાલ્યું. અંગાણા, પંજાબ, માળવા, ખાનદેશ વિગેરે પ્રાંતો સ્વતંત્ર બન્યા.

પ્રકરણ ૨૦ મું. પંદરમી સદી.

તૈમૂરલંગની સ્વારી.—પાછળ આપણે જોઈ ગયા કે તેરમી સદીમાં અંગીઝામાં નામનો પરાક્રમી મંગોલ આદેશાહ થયો હતો. તેના પછી તેનાં વંશજો એશિયા અને યુરોપના ધણા ભાગોમાં ફરી વળ્યા. તૈમૂરલંગ એ જાતિનોજ સરદાર હતો. તેણે પોતાનાં પરાક્રમવડે પોતાનું રાજ્ય ધણું વધાર્યું. હિંદમાં ચાલતી અંધાધુંધીની હકીકત સાંભળી તે અહીં ચઢાઈ આવ્યો. માર્ગમાંના મુલકા બાળતો, હુંડતો, પાચમાલ કરતો, અને રૈયતની કતલ કરતો તૈમૂર પાણીપતને માર્ગે થઈ દિલ્હી નજીક આવ્યો. અહીં તેણે હજારો કેદીઓની કતલ કરી; મુસલમાનો પણ બચ્યા નહિ. બાદ દિલ્હી કબજે કરી તેણે તેમાં પંદર દિવસ સુધી મનમાની હુંડ ચલાવી. લોકો તો બે પોકા પોકારી ગયા. આ પ્રમાણે એકાદ લખંકર રાક્ષસની પેઠે તેણે જોત-જોતામાં હિંદના અનેક શહેરો તારાજ કર્યાં. પછી પંજાબમાં ખીજરખાન સૈયદને હાકેમ નીમી તે સમરકંદ ચાલી ગયો.

દૈવી કૌપવડે જગતનો સંહાર કરનારા અનેક પ્રકારનાં સંકટો માનવજાતિ પર તુટી પડે છે, તેનાં જેવુંજ આ તૈમૂરની સ્વારીનું સંકટ હતું.

સૈયદ વંશ.—ટગુમગુ ટગુમગુ થઈ રહેલો તઘલખવંશ હવે સમાપ્ત થયો. તૈમૂરે નીમેલા ખીજરખાને દિલ્હીનું રાજ્ય લીધું. તેના વંશ લગભગ ૩૬ વર્ષ (૧૪૧૪-૧૪૫૦) ચાલ્યો. તેના છેલ્લા વંશજને ખસેડી બહિલોલ લોદી નામના અફઘાન સરદારે દિલ્હીનું રાજ્ય પોતાના હાથમાં લીધું.

લોદી વંશ.—અહિલોલ લોદી અરધાન ચા પઠાણ જાતિનો પ્રથમ હિંદી આદશાહ હતો. પરાક્રમી હોઈ તેણે દિલ્હીની આદશાહતના ધણા ભાગ જીતી લીધા. ૩૮ વર્ષના લાંબા રાજ્ય પછી તેનું મરણ થયું. તેના પછી ગાદીએ આવનાર તેના પુત્ર સિકંદરે પણ નામ કાઢ્યું. તે રાજકાજમાં નિપુણ તથા પ્રજાનો હિતેચ્છુ હતો. તેના સમયમાં અતિશય સૌંદર્યવારી હતી. હિંદુધર્મનો તે દ્વેષી હોવાથી તેના રાજ્યમાં હિંદુઓને તો દુઃખ હતુંજ. તેના પછી ૧૫૧૭ માં તેનો પુત્ર ઇબ્રાહિમ ગાદીએ આવ્યો.

ઇબ્રાહિમ શરે પણ ડહાપણવિનાનો હતો. ઉમરાવો સાથે તેને બન્યું નહિ. રાજ્યમાં બળવા થયા. લાહોરનો સુબેદાર દ્વાલતખાન જે તેનો શત્રુ હતો તેણે તૈમૂરવંશી આબરને ચઢાઈ કરવા આમંત્રણ આપ્યું. મહત્વાકાંક્ષી આબરને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. ૧૫૨૬ માં ચઢાઈ કરી તેણે ઇબ્રાહિમને પાણીપતના મેદાનમાં મારી દિલ્હીનું સિંહાસન મેળવ્યું. એનું સવિસ્તર વર્ણન હવે પછી આવશે.

ગતકાળનું અવલોકન.—મોગલ આદશાહતની સ્થાપના હિંદી ઇતિહાસમાં બહુ મોટી રાજ્યક્રાંતિ છે. તેનું વર્ણન આપતાં પહેલાં અહીં જરાક થોભી આપણે અભ્યારસુધીની હાલતનો સામાન્ય વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

મહમદ ગિઝનીથી લોદીવંશ સુધીમાં લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પીત્યાં. આમાંના પહેલા બે સૈકામાં મુસલમાની સત્તા કેવળ પંજાબમાંજ હતી. હિંદમાં પ્રથમ રાજ્યસ્થાપક મુસલમાન શાહબુદીન ઘોરી હતો. અલાઉદીન ખિલજીએ હિંદનો ધણોખરો ભાગ પોતાને કબજે કર્યો. મહમદ તઘલખ સુધી મુસલમાની સત્તા એકઠત્રી હતી. તો પણ કૃષ્ણાની દક્ષિણનો ધણો ભાગ હજી હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતો. અલાઉદીન પછીનાં બેસો વર્ષ દરમ્યાન હિંદુ મુસલમાનોના ઝઘડા એકસરખા ચાલુ હતા. આને લીધે પ્રજાના લાલાલાઓને ઝાઝો ખમાલ કોઈને ભાગ્યેજ આવતો. મુસલમાનોએ પોતાના કાયદા, આચાર-વિચાર અને ધર્મ દાખલ કર્યાં. હિંદુઓ, જૈનો, બૌદ્ધો સૌ મૂર્તિપૂજક હોવાથી સુસ્તાનો તેમને ધિક્કારતા. આ સમયમાં ધણાયે હિંદુઓ જન બચાવવા સાર, ધણાયે જજીયામાંથી બચવા, અને ધણાયે બીજી લાલ-ઓને લીધે મુસલમાન બન્યા હતા. તથાપિ મોટા ભાગના હિંદુઓએ સ્વ-ધર્મનું અધિકાધિક નિશ્ચય સહિત પાલન કર્યું.

આ સમયમાં કળાકૌશલ્યની ઠીક હાલત હતી. બીજાપુર, અમદાવાદ, જોધપુર, વિગેરે શહેરોની મોટી મોટી ઇમારતો આ અરસામાં જ બની. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ધણા ગ્રન્થો રચાયા. ફારસી અને અરબીને સુલ્તાનો તરફથી ઉત્તેજન મળતું અને એ ભાષાઓ શિખવા માટે મદ્રેસાઓ ખોલાયા હતા. ઉર્દુની ઉત્પત્તિ આ સમયમાં જ થઈ. એ ભાષામાં વિદેશી રાજ્યકર્તાની ફારસી ભાષા તથા હિંદુ પ્રજાની હિંદી એ બન્નેનું મિશ્રણ છે.

સુલ્તાનોનો અમલ આપખુદ હતો. ખુન અને બંડની બીક શિવાય તેમની સત્તા પર બીજો કોઈ અંકુશ ન હતો. તેમનો મુખ્ય આધાર લશ્કરી બળ પર હતો. જજીયા વેરો સઘળા સુલ્તાનોએ વસુલ કર્યો લાગે છે. પ્રાન્તોના સુબેદારો ઉપર દિલ્હીનો નહિ જોવો અંકુશ રહેતો. પ્રજાસુખ અને રાજ્ય સુધારણાનાં ઉદાહરણ ઝાઝાં દેખાતાં નથી. રાજ્યની એકદમ વૃદ્ધિ થવી, અને તેટલીજ ઝડપે તેનો લય થવો એવો ચઢતી પડતીનો ક્રમ વારંવાર નજરે ચઢે છે. આ સમયમાં વેપાર ધણોખરો હિંદુઓના હાથમાં હતો.

અલાઉદ્દીન ખિલજીએ સ્થાપેલું સામ્રાજ્ય મહમદ તઘલખના વખતમાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. તેમાંથી અનેક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો ઉભાં થયાં. તેમને પાછા એક છત્ર હેઠળ લાવવાનું કામ મોગલવંશી અકબરશાહે કર્યું. આજ પ્રકારની આવૃત્તિ ઔરંગઝેબ પછી બની, અને અનેક નાનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર બન્યાં.

રાજ્યારોહણ સમયે કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષોની કતલ કરવી, તેમની આંખો ફોડી બંદીખાને નાંખવા વિગેરે ઉપદ્રવ અનેક વાર થયા કરતા. હિંદુ મુસલમાનોના ધાર્મિક ઝઘડાને લીધે પ્રજાને ઝાઝું સુખ મળતું નહિ કેમકે ધણીખરી વસ્તી હિંદુ હતી. તથાપિ રાજનગર અને બીજાં મોટાં શહેરો બાદ કરતાં બાકીના ભાગોમાં, વિશેષે ગામડાંઓમાં રાજ્યકાંતિ, યુદ્ધ, કતલ આદિ ઘટનાઓની ઝાઝી અસર થતી નહિ. ગાદીપર કોણ આવ્યો અને કોણ ગયો એ વિષે સામાન્ય જનતાને બહુ પરવા ન હતી. તેઓ પોતાના ધંધામાં રમ્યા પમ્યા રહેતા. કેટલોક સમય વીલ્યા બાદ હિંદુ મુસલમાન બન્નેને એકમેકની ગરજ લાગવાથી તેઓ અનેક જગ્યાએ સ્નેહભાવથી રહેવા લાગ્યા. ગામડાંઓમાં અસલી પંચાયતની પ્રથા કાયમ હોવાથી લોકોનો સાધારણ વ્યવહાર સરળ રીતે ચાલતો.

ધર્મસુધારણા.—આ સમયમાં હિંદુઓમાં અનેક ધાર્મિક ચળવળો થઈ હતી. બારમી સદીના આરંભમાં રામાનુજાચાર્ય નામના મહાપુરૂષ દક્ષિણમાં થયા. તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સમર્થન કર્યું. આજે પણ કેટલાક લોકો રામાનુજ પંથ પાળે છે. એ પંથમાં પંદરમા સૈકાના આરંભમાં રામાનંદ નામના વિદ્વાન આચાર્ય થયા. તેણે રામલક્ષ્મિ ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો. ગામેગામે ફરી તેણે લોકોને બોધ દીધો હતો. તે ન્યાતનતના ભેદને માનતા નહિ. તેના અનેક શિષ્યો નીચ કહેવાતી કામોના હતા. સુવિખ્યાત કબીરજી અને અકબરના સમયમાં થએલા તુલસીદાસજી એ સંપ્રદાયના જ હતા. કબીરના સાદા અને બોધક દુહા હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર જાણીતા છે. ‘કહત કબીરા સુન ભાઈ સાધુ’ એવા અંતવાળા લખતો ભાગ્યેજ કોઈ હિંદીએ ન સાંભળ્યા હોય. આત્મજ્ઞાની હોઈ તે એવો બોધ દેતા કે પરમેશ્વરને અધ્યા, પ્રભુ, ખુદા, ગમે તે નામે લખે પણ અંતે તે એકજ છે. તે નથી કાશીમાં, નથી મક્કામાં,—તે તો સૌનાં હૃદયમાં વિરાજે છે. આ કબીરના પંથમાં હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનો દાખલ થયા હતા.

પંદરમી સદીમાં બંગાળામાં ચૈતન્યસ્વામી નામના મહાપુરૂષ થયા. તેમને ભક્તિમાર્ગ બહુ વહાલો હતો. ફક્ત વીસ વર્ષની વયે તેમણે સંસાર ત્યાગ કરી ઠેર ઠેર ફરી એવો ઉપદેશ કર્યો કે નાતનતના ભેદ વિના સૌ કોઈને પ્રભુની ભક્તિ કરવાનો સરખો હક્ક છે અને સૌ કોઈ ભક્તિથી શુદ્ધ થાય છે. તેણે માંસાહાર, અને પશુનાં બલિદાન નિષેધમાં હતાં. આજે તે ‘ગૌરાંગ પ્રભુ’ ના નામથી બંગાળામાં પૂજ્ય છે.

ચૈતન્યસ્વામી પછી કેટલેક વખતે વલ્લભાચાર્ય નામના મહાપુરૂષ થયા. તેણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સમર્થન કર્યું અને આજે જે પુષ્ટિમાર્ગને નામે પ્રખ્યાત છે તે પંથ તેણે ચલાવ્યો. તેમના અનુયાયીઓમાં ભાટીઆ, વાણીઆ, હુહાણા વિગેરે ન્માતો મુખ્ય છે.

સીખધર્મના આદિ સ્થાપક ગુરૂ બાબા નાનક પણ પંદરમી સદીમાં થયા હતા. જુવાનીમાં તેણે હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મોના ઉંડા અભ્યાસ કર્યો. જલતે અમરખસ્તાન ગયા, તો ત્યાં પણ તેને હિંદુસ્તાનના જેવુંજ વહેંચનું જોર માલમ પડ્યું. તેનો મુખ્ય ઉપદેશ એ હતો કે ઈશ્વર એક છે. મૂર્તિપૂજન અસત્ય છે. બ્રાહ્મીની કાયા પ્રભુનું મકાન છે, માટે બ્રાહ્મીહિંસા અયોગ્ય છે. ગુરૂની આજ્ઞા એજ ઈશ્વરની આજ્ઞા સમજવી. સંન્યાસ અને

गुरु नानक.

વૈરાગ્યની ખાસ જરૂર નથી. પંજાબના હિંદુઓ (વિશેષે જાટો) અને કેટલાક મુસલમાનો આ પંથમાં જોડાયા. એમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી.

એશિયા-યુરોપના સંબંધ.—જગતના ઇતિહાસમાં ૧૦૦૦-૧૫૦૦ સુધીનાં પાંચસો વર્ષના ગાળાનો મહિમા ઘણો મોટો છે. એજ ગાળામાં ઈસાઈઓ અને ઈસ્લામીઓ વચ્ચે અનેક લય કર ધર્મયુદ્ધ થયાં, અને એ રીતે એશિયા યુરોપને એકમેકની પિછાન થઈ. પૂર્વનો માલ પહેલાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં પશ્ચિમમાં જવા લાગ્યો. મુસલમાનોએ રોમન આદેશાહતનો નાશ કરી પોતાની સલ્તનત યુરોપમાં સ્થાપી (૧૪૫૩). એજ અરસામાં અમેરિકા ખંડનો પતો લાગ્યો અને પોર્ટુગીઝ લોકો પહેલાં હિંદમાં આવ્યા. યુરોપના બીજા સાહસિક લોકો પણ વેપારાર્થે અહીં આવવા લાગ્યા.

તેરમી સદીમાં અહીં આવનાર વેનીસના વેપારી માર્કો પોલોનું પ્રવાસ વર્ણન પ્રસિદ્ધ છે. ઉપર કહેલાં પાંચસો વર્ષના ગાળામાં યુરોપી લોકો અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જાગી જ્ઞાન મેળવવાના પ્રયાસો કરતા હતા. તેમને મુદ્રણકળા હાથ લાગી. વહાણવટામાં પણ તેઓએ પ્રગતિ કરવા માંડી. પહેલાં જે પ્રદેશો તેમને માલમ ન હતા એવા નવા પ્રદેશો શોધી ત્યાં તેમણે પોતાની સત્તા સ્થાપવા માંડી. કાળક્રમે આનું પરિણામ એ આવ્યું કે યુરોપી લોકોના હાથમાં બીજા લોકોનું પ્રભુત્વ આવ્યું. પરંતુ હિંદુસ્તાન કાલચક્રમાં સપડાઈ ગયું. ઉપર કહી ગયા તેવી પ્રગતિ અહીં થવા પામી નહિ. ઉલટા હિંદુઓ પોતાના પૂર્વજોનું જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ દિનપર દિન હુલતા ગયા. હિંદુસ્તાન દેશ અંધકારના કુવામાં કુબતો ચાલ્યો. યુરોપી લોકોની ઉન્નતિ અને હિંદુઓની અવનતિ જે આ યુગમાં આરંભી તે આજસુધી ચાલુ છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું. સોળમી સદીનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો.

બંગાળા.—મહમદ અખ્તીયારે બિહાર અને બંગાળાના પાલવંશી અને સેનવંશી રાજ્યોને હરાવ્યા ત્યારથી બંગાળા પ્રાન્ત દિલ્હીના સુલ્તાન હેઠળ આવ્યો હતો. ત્યાંના હાકિમો સુલ્તાનના અમલદારો ગણાતા. પરંતુ સુલ્તાનનો અંકુશ નામનોજ હોવાથી સુબેદારો સાધારણ રીતે મરજી મુજબ વર્તી શકતા.

મહમદ તખલખના સમયમાં ઈલિયાસશાહ નામનો સરદાર બંગાળામાં સ્વતંત્ર બન્યો અને ફિરોઝશાહે તેની સ્વતંત્રતા કબુલ રાખી. તેના પછી

આવનાર તેનો પુત્ર, બંગાળાની સૌથી સુંદર ગણાતી આદીના મસ્જીદના બંધાવનાર તરીકે પ્રખ્યાત થયો.

બંગાળાના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓમાં હુસેનશાહ સારામાં સારો અને મોટામાં મોટો ગણાય છે. તેણે જૈનપુરના સુલ્તાન હુસેનને સંકટ સમયે આશરો આપ્યો હતો. તેના પછી આવનાર નસરતશાહે તિહુત જીત્યું હતું અને તેથીજ બાબરે તેના પર હુમલો કર્યો હતો.

બાબરના મરણ પછી બિહારના અફઘાન સુબેદાર શેરશાહ અને બાબરના પુત્ર હુમાયુન વચ્ચે લાંબો ઝઘડો ચાલ્યો હતો. દરમ્યાન શેરશાહ બંગાળાનો સુલ્તાન બન્યો અને થોડાક વખત પછી દિલ્હીની ગાદીએ પણ બેઠો. શેરશાહનો વંશ ઝાઝો ટક્યો નહિ, અને બંગાળામાં નવો અફઘાન વંશ સ્થપાયો. તેમાંના અંતિમ પુરુષ દ્વાઉદશાહને અકબરના સેનાપતિએ હરાવી દાર કર્યો, ત્યારથી બંગાળા મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્રાન્ત બન્યો. પાછળથી ઓરિસ્સા એ પ્રાન્તમાં સામેલ કરાયું પરંતુ મુસલમાનો એ પ્રદેશ કદી પુરે-પુરે વશ કરી શક્યા ન હતા.

જૈનપુરની કથા ટુંકી છે. ફિરોઝ તઘલખે ખ્વાજા જહાન નામના પ્રતાપી સરદારને મલેક-ઉસ-શર્ક (પૂર્વનો માલીક) ના ઇલ્કાબ સહિત જૈનપુરની મુઆગીરી સોંપી. તૈમૂરની સ્વારી પછીની દિલ્હીની નિર્બળતાનો લાભ લઈ ખ્વાજા જહાનના પુત્ર મુબારકશાહે સ્વતંત્ર શર્કીવંશ સ્થાપ્યો.

તેના પછી તેનો નાનો ભાઈ ઇબ્રાહિમ શાહ, જૈનપુરનો સૌથી પ્રખ્યાત રાજા, ગાદીએ આવ્યો. ૧૪૦૦-૧૪૪૦ સુધી ચાલેલું તેનું રાજ્ય આખા હિંદુ. જૈનપુરનો છેલ્લો સ્વતંત્ર સુલ્તાન હુસેન અલાગીઓ હતો. બહી-લોલ લોદીએ તેને નસાવ્યા ત્યારે તે પોતાના નામરાશી બંગાળી સુલ્તાનના આશ્રય હેઠળ રહ્યો. બહીલોલે જૈનપુરમાં પોતાના એક પુત્રને સ્થાપ્યો. પરંતુ સિકંદર લોદીએ જૈનપુર અને બિહાર તાબે કર્યા.

જૈનપુરની કળા અને સાહિત્ય.—શર્કી સુલ્તાનો ફારસી અને અરબી સાહિત્યને આશ્રય આપતા. જૈનપુર “ હિંદુ શિરાજ ” કહેવાતું. ત્યાંની અટાલા, લાલ, અને જામી નામની લખ મસ્જીદો એ જમાનાની મુસલમાની શિલ્પવિદ્યાના નમુના છે.

ગુજરાત.—બારમી સદીના અંતે શાહજુદીન ઘોરીએ ગુજરાત પ્રાન્ત જીતી જોડ્યો હતો. બસો વર્ષ આ પ્રમાણે ચાલ્યા બાદ તૈમૂરની સ્વારીનો

સાલ લઘુ ગુજરાતના સુબેદાર મુઝફરશાહે સ્વતંત્રતા ધારણ કરી. તેના પૌત્ર

અદાલા મસ્જીદ, જોનપુર.

અમહમદશાહે અમદાવાદ શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. માળવા અને
અીજ્જા પાડોશી રાજ્યો સાથે તેને યુદ્ધ થયાં હતાં.

મહમદશાહ અને બહાદુરશાહ.—ગુજરાતનો સૌથી પ્રખ્યાત અને ઉત્તમ બાદશાહ મહમદશાહ હતો. પર વર્ષના લાંબા રાજ્ય દરમ્યાન જીના-ગઢ અને ચાંપાનેરના અજેય ગણાતા ગઢ હિંદુ રાજ્યો પાસેથી જીત્યાથી ઇતિહાસમાં તે ‘ મહમદ બેગડો ’ (બેનગડો) એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. સિકંદર લોદીએ તેનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ રાખ્યું હતું. મહમદના પૌત્ર બહાદુરશાહે માળવા જીત્યું અને પછી મેવાડના રાણાનો ચિતોડગઢ કબજે કર્યો. ગુજરાતના છેલ્લા સુલ્તાન મુઝ્ફરશાહને અકબરે હરાવી આ પ્રદેશ મોગલ સામ્રાજ્યમાં સામેલ કર્યો (૧૫૭૩).

ગુજરાતનું શિલ્પ.—ઉપર વર્ણવેલા રાજવંશે પોતાના રાજનગર અમદાવાદને હિંદુસ્તાનનું સુંદરમાં સુંદર શહેર બનાવવા ખુબ તજવીજ કરી હતી. લખ્મતા, સુંદરતા, અને જીણી કારીગરીમાં અમદાવાદની ધમારતો અનુપમ લાગે છે. આજે પણ પ્રાચીન શિલ્પવિદ્યાના જાણકાર ગુજરાતમાં પહોંચે છે.

માળવા, અલાઉદીન ખિલજીએ જીત્યું હતું. સોએક વર્ષસુધી તે દિલ્હીની સલ્તનત હેઠળ રહ્યું. પરંતુ તૈમૂરની સ્વારી પછી તે સ્વતંત્ર બન્યું. ત્યાંના સૌથી પ્રખ્યાત રાજા હુશંગશાહે માંડુગઢમાં રાજધાની સ્થાપી. અહીંની ધમારતો અમદાવાદની ધમારતો સાથે મુંકાબલો કરે એવી છે. હિંદુઓને હરકત ન કરવા માટે એ પ્રખ્યાત બન્યો હતો. અતે અકબરે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું (૧૫૬૪).

ખાનદેશનું, તાપી પ્રદેશમાં આવેલું, નાનું રાજ્ય પણ ચૌદમી સદીના અંતિમ ભાગમાં સ્વતંત્ર બન્યું. અહીંના રાજ્યો અરબી કુળના હતા. અકબરે દક્ષિણના દ્વારરૂપે ગણાતો આસીરગઢ સર કર્યો અને ખાનદેશનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું (૧૬૦૧). પંદરમી સદીમાં ખાનદેશ પૂરી આબાદીમાં હતું. તેમાં આવેલું યુરનપુર શહેર પાણીના નળમાટે નામીયું બન્યું હતું. વેપારનું મોટું મથક હોવા ઉપરાંત સોનાચાંદીનાં નકશી કામ, રેશમી કાપડ અને બારીક મલમલ માટે યુરનપુર શ્રેષ્ઠ ગણાતું.

દક્ષિણનાં રાજ્યોઃ આદ્યાણી રાજ્ય.—ફક્ત દિલ્હીની હકીકતથી આખા દેશનો ઇતિહાસ પુરો થતો નથી. અલાઉદીન ખિલજીએ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગપર પોતાની સત્તા જમાવી પરંતુ તે ઝાઝી ટકી નહિ. દેશના અનેક ભાગોમાં મુસલમાની રાજ્યો ઉભાં થયાં તેજ પ્રમાણે દક્ષિણમાં પણ.

ચયું. અહીં હસન ગંગુ આહલણી નામના સરદારે મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૩૪૭) તથા કુલબર્ગામાં રાજધાની રાખી. સ્થાપકના ઉપનામ પરથી આ રાજ્ય આહલણી રાજ્ય કહેવાયું. લગભગ દોઢસો વર્ષ સુધી એ આબાદ રહ્યું. તેમાં આજના મુંબાઈ ઇલાકાનો મોટો ભાગ, નિઝામનું રાજ્ય તથા ઉત્તર સરકારનો સમાવેશ થતો હતો. આ વંશના રાજ્યોને વિજયનગરના હિંદુ રાજ્ય સાથે સતત લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી. ૧૪૮૨ પછી તેના ભાગલા પડી ગયા. એક તુર્કી સરદારે ખેદરમાં પોતાના સ્વતંત્ર વંશ (ખરીદશાહી)ની સ્થાપના કરી.

ખીજપુર.—ખંદરમી સદીના આરંભના ભાગમાં આહલણી રાજ્ય ઉત્તમ હાલતમાં હતું પરંતુ પાછળથી આગ્રેના પ્રદેશોપર તેનો અંકુશ રહ્યો નહિ. ૧૪૯૦માં ખીજપુરના સુબેદારે સ્વતંત્ર બની જે આદિલશાહીની સ્થાપના કરી, તે ૧૬૮૫માં ઐરંગઝેબનો ધાતક ફટકો પડ્યો ત્યાંસુધી ટકી. જુના ખીજપુરનો ઘેરાવો ૩૦.માઈલનો કહેવાય છે અને તેનાં ખંડીઓ આજે સૌ પ્રવાસીઓને છક કરી નાંખે છે. આદિલશાહી રાજ્યોની મસ્જિદો અને કબરોની બાંધણી આગ્રા દિલ્હીથી ઘણી નિરાળી છે પણ જરાયે ઉતરતી લાગતી નથી.

અહમદનગરની નિઝામશાહીની સ્થાપના પણ ખીજપુરની પેઠે જ થઈ હતી. ૧૫૯૬માં અકબરશાહની સેનાને હંફાવી હડાવનાર વીરાંગના આંદ-ખીખી આ વંશમાં જ થઈ હતી. બાદ ચાર વર્ષ પછી અહમદનગર થોડો સમય બાદશાહના હાથમાં ગયું, પણ પાછળથી મલિકંબર નામના પ્રધાને એ પાછું મેળવ્યું. ઠેક ૧૬૩૭માં એ રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્યમાં જોડાયું હતું.

ગોવળકોંડા, આહલણી રાજ્યમાંથી ૧૫૧૮માં છુટું પડ્યું હતું. અહીં સ્થપાએલી કુતુબશાહી ઘણો વખત ચાલી. છેક ૧૬૮૭માં ઐરંગઝેબે તેનો નાશ કર્યો. ગોવળકોંડા આજના નિઝામની રાજધાની હૈદરાબાદ પાસે છે.

વરાહનું રાજ્ય પણ ઉપલાં રાજ્યોની પેઠે સ્થપાયું હતું ઇલિયપુરમાં રાજધાની હતી. લગભગ ૭૫ વર્ષ ટક્યા બાદ અહમદનગર રાજ્યે તેને જીતી લીધું.

આ પ્રમાણે આહલણી વંશમાંથી પાંચ સત્તનતો ઉભી થઈ—ખેદરની ખરીદશાહી, ખીજપુરની આદિલશાહી, અહમદનગરની નિઝામશાહી, ગોવળકોંડાની કુતુબશાહી, અને વરાહની ઇમાદશાહી.

૧૪૦૦ થી ૧૫૬૫ સુધીના દક્ષિણી ઇતિહાસનો સારાંશ ઉપરોક્ત સત્તનતો અને વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્ય વચ્ચેની લડત છે, જેમાં અતે મુસલમાનો જીત્યા; પણ પાછળથી તેમને જે દિલ્હીના મોગલો આગળ નમવું પડ્યું.

વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય.—હોયસલ રાજ્ય મહમદ તખલખે તારાજ કર્યું ત્યાર પછી એ રાજ્યના હુરિહર અને યુક્ત નામના બે માંડલિકાએ માધવાચાર્ય નામના વિદ્વાન સાધુની સલાહથી તુંગભદ્રાની તીરે (રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કિષ્કિંધા નગરી પાસે) વિજયનગર શહેર વસાવ્યું (૧૩૩૫). આ નવા રાજ્યની સ્થિતિ સત્વર સુધરતી ચાલી. મદુરામાંથી મુસલમાનોનો પગ ગયો, અને પ્રાચીન ચૌલ રાજ્ય આખું આ નવા રાજ્યમાં સમાઈ ગયું. આ રાજ્યોને માધવાચાર્ય તથા તેના ભાઈ સામણાચાર્યે પ્રધાનપદે રહી પુષ્કળ મદદ કરી હતી. “ ધર્મ અને રાજસત્તાને પરસ્પર સહાયભૂત બનાવવા માટે આ બે મુત્સદ્દી ભાઈઓ હિંદી ઇતિહાસમાં સંભારવા જોગ છે.” તેઓએ અનેક મોટા ગ્રન્થો લખ્યા હતા. સામણાચાર્યનું વેદભાષ્ય આજે કીમતી ગણાય છે.

રાજધાનીનો વૈભવ.—અબ્દુર રઝાક નામનો પ્રવાસી અહીં ૧૪૪૩માં આવ્યો હતો તે વિજયનગર વિષે લખે છે કે, “ આંખે કદી જોયું નથી, કાને કદી સાંભળ્યું નથી એવું આ શહેર છે. ” ઉંચા ડુંગરની તળેટીમાં આવેલા આ મહાન શહેરને ફરતા સાત કોટ હતા. એની શોભાનું વર્ણન આપવું મુશ્કેલ હતું. નહેરો વાટે લોકોને પાણી પુરું પાડવાની સગવડ હતી. વેપાર, વિશેષે જવેરાતનો, ધમધોકાર ચાલતો. રાજ્યમાં હીરાની મોટી ખાણો હતી. લોકોને ફુલોનો ઘણો શોખ હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા.—પૌર્ણીક પ્રવાસીઓની હકીકત પરથી માલમ પડે છે કે રાજની સત્તા ખીલકુલ આપખુદ હતી. તેના પર નાતો મોટો કોઈ પણ જાતનો અંકુશ નહતો. રાજની તહેનાતમાં સ્ત્રીઓજ રહેતી.

રાજ્યના લગભગ બસો વિભાગ પાડી, દરેક માટે એકેક સુબેદાર નીમાતો. સુબેદારને પણ પોતાના વિભાગમાં સંપૂર્ણ સત્તા હતી. દરેક વિભાગમાંથી સૈનિકો મોકલવા પડતા. કુલ સૈન્ય દશ લાખનું હતું. રાજ્યની વસુલ પણ પુષ્કળ હતી. રાજ અને અમીર ઉમરાવો સુખ્યેન ઉડાવતા અને પ્રજાના દુઃખ સામે કોઈ નજર કરતા નહિ. ગુન્હા માટેની સજાઓ પણ ઘણી આકરી હતી. “ ગમે તેવી નજીવી અને ગમે તેટલી નાની ચોરીને માટે ચોરનો એક હાથ અને એક પગ કાપી નાંખવામાં આવતો, અને મોટી ચોરી કરનારને દાહી નીચે હૂક ભેરવી લટકાવવામાં આવતા. ”

THE COUNCIL HALL, VIJAYANAGAR

समा-भवन, विजयनगर,

ચોરી ઘણી ઝોઝી થતી. દુન્ન યુદ્ધ, દિવાનની રજા લઈ, થઈ શકતાં અને એવું યુદ્ધ કરનારા માનવંત ગણાતા. એમાં જીતનારને મરનારની જગીર સોંપી દેવાતી: સતીનો રિવાજ હતો. રાજનાં મરણ સમયે સેંકડો સ્ત્રીઓને તેની પાછળ બળી મરવું પડતું.

સોળમી સદીના આરંભમાં હિંદુ રાજ્યમાં આ પ્રકારની સ્થિતિ હતી. આ રાજ્યમાં ભલે સંપત્તિ ગમે તેટલી હશે; પરંતુ નૈતિક ભાવના અધમ હતી એ તો ક્યુલ કરવુંજ પડે.

કૃષ્ણરાય દેવ વિજયનગરના રાજાઓમાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે

ઓરિસા, ગોવળકોંડા, અને બીજાં પુરને હરાવ્યા હતાં. ધર્મપરાયણતા અને હસમુખા સ્વભાવ માટે એ રાજા પંકાયો હતો. “પરાજિત શત્રુ પ્રત્યે તેની દયાવૃત્તિ, જીતાંએલાં લોકોમાં તેનાં માયાળુ અને ઉદાર કાર્યો તેની અદ્ભુત યુદ્ધ-શક્તિ, દેશદેશાન્તરના વકાલોનો સત્કાર તથા મમતા, તેની ભવ્ય આકૃતિ, હસમુખો ચહેરો અને વિવેકભરી વાણી, સાહિત્ય અને ધર્મમાટેની પ્રીતિ, પ્રજાહિત માટે દિલસોજી, અને એ સૌ ઉપરાંત જે અદ્ભુત દાન તે આપણોને તથા દેવાલયોને આપતો, તે પરથી તે દક્ષિણ હિંદના રાજ્યકર્તાઓમાં સૌથી મોટો દેખાઈ આવે છે.”

તાલિકોટની લડાઈ.—કૃષ્ણદેવ પછીના રાજાઓ અભિમાનમાં તણાઈ દક્ષિણી સુલ્તાનોનું અપમાન કરવા લાગ્યા. પરિણામે પાંચે સુલ્તાનો પોતાના મહિમામહેના ઝઘડા કોરાણે મુકી આ હિંદુ રાજા સામે એકસંપ થયા. બન્ને બાજુએ પ્રચંડ સૈન્યો રજુ થયાં. ૧૫૬૫માં તાલિકોટથી થોડે દુર લડાઈ થઈ તેમાં હિંદુ સૈન્ય છેક પાપમાલ થઈ ગયું. તેઓનું ભવ્ય રાજનગર અતિ નિર્દમ રીતે લૂંટાયું અને તારણ થયું. ઘણુંખરું રાજ્ય ખુસલ-માનોને હાથ ગયું. એક નાનો કટકોજ રાજનાં

કૃષ્ણરાય દેવ.

વંશજોના હાથમાં રહ્યો. પાછળથી તેઓએ અંદ્રગિરિમાં રાજધાની સ્થાપી. અને

એ રાજ્ય તરફથીજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને મદ્રાસવાળી જમીન પટે મળી હતી. એ જમીન પર જ મદ્રાસ શહેર વસ્યું છે.

મેવાડનો રાણો સિસોદીઆ રજપુતજાતિનો હોઈ રજપુત રાજ્યોમાં તે સૌથી મોટો લેખાય છે. તેના પૂર્વજોએ ન મોગલોને કન્યા આપી, તેમજ ન મુસલમાનો આગળ શિર ઝુકાવ્યું. તેમની જુની રાજધાની ચિતોડ આઠમી સદીમાં બની લાગે છે. અલાઉદ્દીન, ગુજરાતનો બહાદુરશાહ, અને અકબર એ ત્રણ બાદશાહોએ ચિતોડને ઘેરા ઘાલ્યા હતા. તે પ્રસંગોએ રજપુતોએ પોતાના પરાક્રમની પરિસીમા કરી બતાવી હતી. છેલ્લા ઘેરા સમયે રાણાએ રાજધાની ઉદિપુરમાં ખસેડી હતી. ચિતોડના કીર્તિસ્તંભ અને જયસ્તંભ હિંદુ કળાના નમુના છે.

ઑરિસ્સાનું રાજ્ય મુસલમાની યુગ દરમ્યાન ગંગવંશના હાથમાં હતું. એ વંશના સ્થાપક અનંતવર્મા ચૌલગંગે ૭૧ વર્ષ (૧૦૭૬-૧૧૪૭) રાજ્ય કરી ગંગા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો તમામ પ્રદેશ સર કર્યો હતો. જગન્નાથજીનું નામીયું મંદિર તેણેજ બંધાવ્યું હતું.

મુસલમાની આક્રમણો.—ઑરિસ્સાપર પહેલી ચઢાઈ લાવનાર મહમદ બખ્તીયારનો એક સરદાર હતો (૧૨૦૫). આ પ્રદેશમાં હાથી મેળવવાની સવડ હોવાથી ફિરોજશાહ વિગેરેએ પણ હુમલા કર્યા. અકબરે તેને જીતી બંગાળના સુબેદાર હેઠળ મુક્યું. આ પહેલાં બંગાળી સુલ્તાનના કાળા પહાડ નામના સેનાપતિએ ઑરિસ્સાને ઘણો ત્રાસ આપ્યો હતો.

ઑરિસ્સાનું શિદ્ધપકામ.—‘ભારે કળશો અને થોડા થાંભલા’ વાળી ઢબનાં મંદિરો ઑરિસ્સામાં ઘણાં છે.

પ્રશ્નો.

૧. મહમદ પેગમ્બરનું જીવનચરિત્ર વણવો.
૨. ઈસ્લામ ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો કયા છે ? એ ધર્મનો ત્વરિત પ્રચાર થવા માટે શા કારણો આપી શકે છે ?
૩. આરંભની મુસલમાન સ્વારીઓ હિંદપર આવી તે શા ઉદ્દેશથી ? તેમાં મુસલમાનોને કેટલે અંશે સફળતા મળી ?

૪. કયા સંજોગોને લીધે હિંદમાં સર્વોપરિ રાજ્ય સ્થાપવામાં મુસલમાનો કાવી શક્યા ?

૫. પૃથ્વીરાજ, રઝિયા બેગમ, અલાઉદ્દીન ખિલજી, મહમદ ગઝી, અને તૈમૂરલંગ વિષે ટુંક હકીકત આપો.

૬. રજપુત-યુગ દરમ્યાન મોટા ધર્મ સુધારકો કોણ કોણ થયા હતા ? તેમણે કરેલું કાર્ય ટુંકમાં જણાવો.

૭. આહમદી રાજ્યના ઇતિહાસની મુખ્ય વિગતો વર્ણવો.

૮. તાલિકાટની લડાઈનું મહત્ત્વ સમજાવો.

૯. મુસલમાની સમય (મોગલો પહેલાંના)માં વિદ્યા-કળાની શી હાલત હતી ?

૧૦. મુસલમાની સુલ્તાનો હેઠળ હિંદુ પ્રજાની હાલત કેવી હતી તેનો ચિતાર આપો.

આખર સૈન્યને ઉત્તેજિત કરે છે

ખંડ ૪ થો. મોગલ સામ્રાજ્ય

પ્રકરણ ૨૨ મું. બાબર, હુમાયુન અને શેરશાહ.

બાબરનું પૂર્વચરિત્ર.—દિલ્હીના સુલ્તાન ઈબ્રાહિમ લોદી સામે લડવા

બાબર.

માટે દોલતખાને જે કાબુલ-નરેશ બાબરની મદદ માંગી હતી તે આ જમાનામાં ઉત્તમ રાજા હતો. પિતા તરફથી તૈમૂરનો, અને માતા તરફથી ચંગીઝખાનનો વંશજ ઝહીરુદ્દીન મહમદ ઉર્ફે બાબર ફક્ત ૧૧ વર્ષની વયે પોતાના પિતા ઉમર શેખની ફરજાનાની ગાદીએ આવ્યો. પોતાનાં રાજ્યને નિર્ભય અને નિષ્કંટક બનાવવામાં તેની જુવાનીનાં ૨૫ વર્ષ વીત્યાં. આ અરસામાં તેના પર વીતેલાં વીતકો અનેક કાદમ્બરીઓ માટે સામગ્રી

પુરી પાડી શકે એવાં છે. સમરકંદનું રાજ્ય તેણે બે વાર જીત્યું અને બે વાર ખોયું. કાબુલ તેણે સર કર્યું અને તૈમૂરી રાજ્ય મેળવવામાં નિરાશ થવાથી તેણે હિંદની સુવર્ણભૂમિ તરફ લક્ષ દોર્યું.

હિંદી સ્વારીઓ.—આરંભની તેની સ્વારીઓ બહુ ફળદાઈ ન હતી. ૧૫૨૪માં પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન, તથા સુલ્તાનના કાકા અને હરીફ આલમખાનનું આમંત્રણ મળ્યાથી તે ફોજ લઈ લાહોર પહોંચ્યો અને એ શહેર હાંટ્યું. હવે દોલતખાનને પોતાની જૂલ માલમ પડવાથી તે ફરી ખેઠો, એટલે તરતમાં તો બાબરને પાછા હડવાની ફરજ પડી. બાદ દોલતખાને બાબરના રાજ્ય-વૃદ્ધિના પ્રયાસો નિષ્ફળ બનાવવા બહુ તજવીજ કરી. પરંતુ બાબર એક વખત મળેલો આવો મુંદર લાગ જવા દે એવો ન હતો. ફોજને પાછી વ્યવસ્થિત કરી તે ચઢાઈ લાવ્યો, પંજાબ લીધું

દોલતખાનને તાબે કર્યો અને તાબડતોબ દિલ્હી જવા તેણે પાણીપતને માર્ગ ઝાલ્યો.

પાણીપતની પહેલી લડાઈ, ૧૫૨૬. આ સમાચાર સાંભળી સુલ્તાન ઈબ્રાહિમ મોટી ફેજ લઈ દિલ્હીથી તેની સામે થવા નીકળ્યો. માર્ગમાં પાણીપતની રણભૂમિ પર ૧૫૨૬ના એપ્રિલ માસમાં આ બે ફેજ વચ્ચે લડાઈ થઈ. બાબર પાસે મોટું તોપખાનું તથા કસામલું અને ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમ પામેલું હથથળ હતું. તેનાં પામથળમાં જે પર્વતવાસીઓ હતા તેઓ શારીરિક સહનશક્તિમાં સુલ્તાનના સૈનિકો કરતાં ઘણા ચઢીઆતા હતા. ઉપરાંત બાબર જતે યુદ્ધવિદ્યામાં પારંગત હતો, ત્યારે સુલ્તાન પોતે “ બિન-અનુભવી, સાંકડા મનનો, અને સેનાપતિની કળાથી અણુજાણુ ” હતો. આ સઘળી હકીકતો ધ્યાનમાં લેતાં પાણીપતનું પરિણામ અનુમાનવું કઠણ નથી. બાબર જીત્યો અને ઈબ્રાહિમ હાર્યો. હિંદી સૈન્યના ૧૫૦૦૦ માણસો, સુલ્તાન સુદ્ધાં, રણમાં મુઆ, અને હિંદ, તેની રસાળ ભૂમિ, તેનું અનર્ગળા દ્રવ્ય સૌ વિજેતાના હાથમાં આવ્યું.

બાબર બાદશાહ બન્યો.—અહીંથી થઈ બાબરે દિલ્હી અને આગ્રા કબજે કર્યાં, બન્ને સ્થળે પોતાના નામના ખુલ્લા પઢાવ્યા, અને ‘ બાદશાહ ’ પદ ધારણ કર્યું. બાદ રાજ્યનો ખજાનો ઉઘાડી તેમાંથી તથા તેના સૈનિકાની લુંટમાંથી જે પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું તે સઘળું સૈન્યમાં બહેળે હાથે વહેંચી દીધું.

કહાનવા યા સિકીની લડાઈ.—આ સમયે રાજસ્થાનમાં મેવાડનું રાજ્ય પ્રબળ હતું. ત્યાંના પરાક્રમી રાણા સંગ્રામસિંહે (સંગ) અનેક સંગ્રામોમાં નામના મેળવી હતી. સુલ્તાન ઈબ્રાહિમને તેણે અનેક વાર હરાવ્યો હતો. તેનાં શરીર પર એંશી તો ઘા પડ્યા હતા. કહે છે કે પહેલાં બાબર-સંગ વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલેલો અને સંગે તેને સહાય દેવાનું વચન આપેલું. સંગને હિંદુ સામ્રાજ્ય પુનઃ સ્થાપવાની તીવ્ર અભિલાષા હતી. તેને એવો ખ્યાલ હતો કે પૂર્વે આવેલા તૈમૂર આદિ મોગલોની પેઠે બાબર પણ મળે તેટલી લુંટ લઈ સ્વદેશ ચાલી જશે. પરંતુ આ ધારણા હવે ખોટી ઠરી. બાબરે હિંદમાં સ્થાયિ રહેવાનો સંકલ્પ કરેલો હોવાથી પાડોશમાં સંગ જેવા પ્રતાપી શત્રુને સ્વતંત્ર રહેવા દેવો એ તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. બીજી બાજુ સંગ પણ જેમ બને તેમ જલદી મોગલો સાથે મુકાબલો કરી લેવા તલસતો હતો, કેમકે હજુ બાબર નવો સવો આવેલો હોવાથી હમણાંજ લડવાનો લાગ હતો.

પ્રચંડ સૈન્યને મોખરે રહી સંગ આગ્રા તરફ મોગલો સામે ધસ્યો. સિંહી નજીક આવેલા કહાનવાના મેદાનમાં બન્ને સૈન્યોનો ભેટો થયો. સંત્રા-મના આરંભમાં રણથુર રણપુતો આગળ મોગલો ઝાઝા ફાવ્યા નહિ. આશા-વાદી બાબર પણ એક વાર હતાશ થયો. આ સમયે તેનાં દિલમાં એકાએક એવો વિચાર સ્પર્ધો કે ધર્મની મના છતાં હું શરાબ પીઉં છું તેજ પાપ મને નડે છે. તરતજ તેણે પણ લીધું કે આજથી શરાબ મારે મન હરામ છે. બાદ તો પખાનાની સુંદર સેવા અને સૈનિકોમાં તેણે રેડેલા ઉત્સાહથી તે રણપુતોને હરાવી શક્યો (૧૫૨૭). પાણીપત વાળી યુક્તિ અહીં પણ કામ લાગી. પછી બાબરે અદરીગઢપર એક અઠવાડીયા સુધી સખત મારો ચલાવી તે સર કર્યો (૧૫૨૮). આ પ્રમાણે રણપુતોની સત્તા તોડી તેણે બીજી દિશાએ લક્ષ્ય દોર્યું.

ગોઆની લડાઈ.—બિહાર અને બંગાળના અફઘાન સરદારો સુલ્તાન ઈબ્રાહિમ લોદીના ભાઈ મહમુદનો પક્ષ લઈ ખડા થયા હતા. ઉપરા ઉપરી ફૂચ કરી બાબર કનોજ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ જઈ ગોઆ અને ગંગાના સંગમ આગળ તેણે અફઘાનોને હરાવ્યા, અને બિહાર કબજે કર્યું. પરંતુ બાબરના અધિકારનો આધાર કેવળ સમશેર-બળ પર હતો.

બાબરનું મરણ.—૧૫૩૦માં આગ્રા મુકામે ૪૮ વર્ષની કાચી વયે અલૌ-કિક રીતે તેનું મરણ થયું. બાબરનામાની પુરવણીમાં એવી વાત છે કે તેનો વહાલો પુત્ર હુમાયુન ઘણો માંદો પડ્યો, અને બાબરે એ માંદગી પોતે લઈ પુત્રને બચાવ્યો. “પુત્રના ખાટલાપાસે જઈ તેની આંખુઆંખુ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી તેણે એવી પ્રાર્થના કરી કે તારૂં સઘળું દુઃખ મને આવે.” પુત્ર સાંજે થયો અને પિતા ગુજરી ગયો. બાબરની છેવટની ઈચ્છા મુજબ તેનાં શયને કાચુલના પહાડોની તળેટીમાં આવેલા એક સુંદર બાગમાં દફનાવવામાં આવ્યું.

બાબરનું ચારિત્ર્ય.—બાબરના જેવી સંભારવા જેગ કારકીર્દિ ધણા થોડા વિજેતાઓની યર્ધ હશે. જીતવાના દેશની વિશાળતા, પોતાના સૈન્યની લઘુતા, મોગલો અને હિંદીઓ વચ્ચેનો ધર્મભેદ, એ સૌ આફતો છતાં બાબરે પોતાની અજબ યુદ્ધશક્તિ, વિલક્ષણ યોજકબુદ્ધિ, અને અપૂર્વ હિમ્મત વડે પોતાનો માર્ગ સરળ બનાવ્યો. આ ઉપરાંત બળવાન શરીર, આનંદી સ્વભાવ, અગાધ કુટુંબપ્રેમ, અને અપાર ક્ષમાવૃત્તિ તેનામાં હતાં. મોગલકુળના સઘળા બાદશાહોની પેઠે તેને પણ સાહિત્ય તેમજ વિદ્યા અને સરકારી પુરષોની સોબત બહુ ગમતાં. તેનાં રચેલાં અનુપમ આત્મચરિત્રમાં

તેણે પોતાનું, પોતાના ગુણદોષોનું, પોતાનાં સત્કર્મો અને ભૂલોનું આબેહુજ ચિત્ર આલેખેલું છે. કાઈ કાઈ વેળા તેના પૂર્વજોનું ધાતકીપણું તેનામાં દેખાઈ આવતું, પરંતુ એકંદરે તેનું વર્તન ઉદાર હતું. સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય તરફ તેને ગાઢ પ્રેમ હતો. શરાબી તેનો મોટો દોષ હતો. એ લાંબા વખતની લત. સિકીના સંગ્રામ સમયે તેણે જોતજોતામાં છોડી દીધી એ તેનો અજબ સંયમ. સૂચવે છે. તેને વિષે એક યુરોપી ઇતિહાસક કહે છે કે “ મોગલ છતાં દયાવાન, મુસલમાન છતાં પરધર્મી સાથે મમતાથી વર્તનારો, શરો, ઉદાર, ગરીબનો ખેલી, માતૃલકત પુત્ર, ખારપૂર્ણ પિતા, એવા બાબર બાદશાહમાં મહાનપણાને માટે જરૂરી ગણાતા તમામ ગુણો હતા.”

દુકા આયુષ્યને લીધે પોતાના નવા રાજ્યમાં તે વ્યવસ્થા અને વહીવટનો ઉકેલ કરી શક્યો નહિ. આને લીધે તેને મોગલ સામ્રાજ્યનો સ્થાપક કહી શકાય નહિ. જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો પોતાના અદ્ભુત ગુણોને લીધે તે જીતેલા દેશમાં મુંદર અને સંગીન રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપત, તથા અસાધારણ સેનાનાયક ઉપરાંત કાબેલ વ્યવસ્થાપક તરીકે પણ પંકાત, એ વિષે ઝાઝો સંશય ન હોઈ શકે.

હુમાયુન.—બાબરપછી તેનો મોટો પુત્ર હુમાયુન ગાદીએ આવ્યો. દેખીતી રીતે તેનું રાજ્ય મોટું હતું પરંતુ તેમાં ઝાઝું સ્થાિપણું ન હતું. કાબુલ અને પંજબ હુમાયુને પોતાના ભાઈ કામરાનને સોંપ્યાં. બીજા બે ભાઈઓને પણ તેણે સુબાગિરી આપી. આ આદર્શ બંધુપ્રેમ રાજકીય દષ્ટિએ મહાદોષ નીવડ્યો.

હુમાયુનની પડતી.—વાયવ્ય પ્રદેશ કામરાનને સોંપાથી એ દિશામાંથી વખતો-વખત જે તાજ લશ્કરી ભરતી થતી તે અટકી. હુમાયુન બે બળવાન સત્તા વચ્ચે આવી ગયો. એક બાજુ ગુજરાતનો બહાદુરશાહ, અને બીજા બાજુ બિહારવાળો શેરશાહ.

ગુજરાતની હુંગામી જીત.—રાજ્યમાં

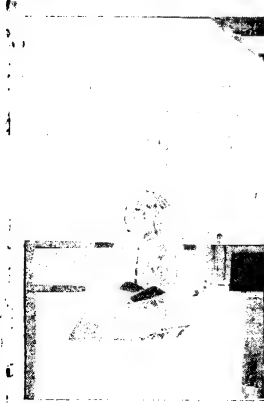
હુમાયુન.

આરંભમાંજ હુમાયુને ગુજરાતપર ચઢાઈ કરી. બહાદુરશાહ હાર્યો. ચાંપાનેરનો કિલ્લો સર કરી લાંબો ખંખનો કબજો લઈ બાદશાહે બહાદુરનું અભિમાન ઉતાર્યું. પરંતુ ગુજરાત સાથેનું યુદ્ધ વસ્તુતઃ તેની પડતીનું પ્રથમ પગથીઈ હતું. હુમાયુને જે વિજય અહીં

મેળવ્યા તે હંખામી હતા, કેમકે એ અરસામાં પૂર્વપ્રદેશમાં જખરો બળવો જનવાથી તેને યુજરાત છોડવું પડ્યું. તેની પીઠ ફરી અને બહાદુરશાહે પોતાનો પ્રાન્ત પાછો જીતી લીધો.

શેરશાહનો વિજય.—હુમાયુન પૂર્વ તરફ ધસ્યો, બનારસ પાસે આવેલો ચુનારગઢ લીધો, બિહાર કબજે કર્યું, અને ઠેઠ ગૌડનગર સુધી વધી ગયો. પરંતુ આ જીતો સ્થાિિ ન હતી. છેવટનો નિકાલ થઈ જાય એવી લડાઈ તરતમાં જ શેરશાહ સામે કરવાને બદલે તે ગૌડ આગળ મોજશાખ માણવા છ મહિના સુધી પડી રહ્યો. દરમ્યાન વિલાસી જીવનથી દુર્બળ બનેલા મોગલો બંગાળી ઉનાળાનો કડક તાપ સહન કરી શક્યા નહિ. જાવણીમાં માંદગી ફાટી નીકળી. વળી આજ અરસામાં હુમાયુનના બે ભાઈઓ બંડ ઉઠાવી આત્રાપર ધસી આવ્યા. બાદશાહે રાજધાની તરફ જવા માંડ્યું પણ માર્ગમાં તેની માઠી હાલતનો લાભ લઈ શેરશાહે તેને બકસર નજીક હરાવ્યો. બીજે વર્ષે કનોજ આગળ બીજી માટી હાર થતાં હુમાયુનનું લાગ્યું હણાઈ ગયું અને તેને રાજપાટ તજ નાસવું પડ્યું. શેરશાહ બાદશાહ બન્યો. આ રીતે, બાબરે મેળવેલું રાજ્ય તેના પુત્રે ફક્ત દશ વર્ષમાં જ ખોયું.

શેરશાહને ગાદી બથાવી પડનાર કહેવાની ‘ફેશન’ થઈ પડી છે. વાસ્ત-

શેરશાહ.

વિક્રીતે જેટલો હુમાયુનને હક્ક હતો તેટલો જ શેરશાહને હતો. જેની સમશેરમાં તાકાત તેનું રાજ્ય એવો એ જ માનેલો હતો. શેરશાહ પ્રથમ બાબરની નોકરીમાં હોઈ ચંદેરીના ઘેરા સમયે હાજર હતો. તે સમયથી જ મોગલ સત્તાનું રહસ્ય પામી જઈ તેના મનમાં રાજ્યલોભ પેદા થયો. ક્રમે ક્રમે તેણે બિહાર અને બંગાળા સર કર્યા. હવે બાદશાહત મેળવી તેને પાછા યુદ્ધમાં રોકવું પડ્યું.

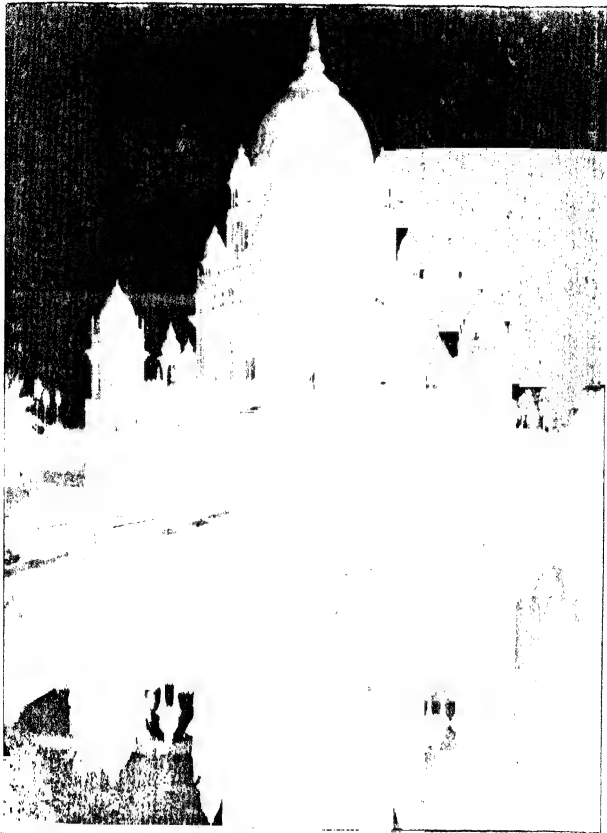
ચઢાઈઓ.—બંગાળામાં ખિજરખાન નામના સરદારે બંડ કર્યું સાંભળી શેરશાહે જાતે જઈ તેને સજા કરી. પછી તેણે રજપુતાના, માળવા અને છુદેલ-બંડ જીતવા બહુ મહેનત કરી. માળવામાં આવેલા રાયસેનગઢપર તેણે ઘેરા નાંખ્યો. ત્યાંના રાજા પ્રાણમલે છ

મહિના સુધી ટકાવ કર્યો. અંતે કાંઈ ઇલાજ ન રહેવાથી તે શેરશાહને શરણે ગયો. શેરશાહે તેને અલમ વચન આપ્યું પણ પાછળથી વિશ્વાસઘાત કરી તેણે રજપુતોપર મારો ચલાવ્યો. આ કૃત્ય શેરશાહના ચારિત્ર્યપર કલંક સમાન છે.

ત્યારબાદ તેણે કાલિંજરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો, તે દરમ્યાન શત્રુનો એક ગોળો અચાનક તેના દારૂખાનામાં આવી પડતાં તે સઘળું ઝૂટી ગયું અને શેરશાહને ભારે જખમ થયો. તેજ દિવસે તેનું મરણ થયું (૧૫૪૫).

રાજ્યવ્યવસ્થા.—નાના જીલા-અધિકારીમાંથી ઠેઠ બાદશાહપદે પહોંચનાર શેરશાહ યુદ્ધકુશળ હોવા ઉપરાંત નિપુણ રાજ્યકર્તા પણ હતા. હિંદુસ્તાનમાં થએલા બાદશાહોમાં શેરશાહ ન્માથીપણા અને પ્રજાપ્રેમમાટે પંકાયે છે. ચુસ્ત ઇસ્લામી હોવા છતાં તેણે હિંદુ રૈયતપર જીલમ ગુજન્યાં લાગતા નથી. ખેતીની કાળજી કરવામાં તેણે કશી કચાશ રાખી નહિ. પ્રવાસની સવડ માટે પ્રાચીન હિંદુ રાજ્યોનું અનુકરણ કરી તેણે સિંધુથી બંગાળા સુધીનો બે હજાર માઇલ લાંબો રાજમાર્ગ બનાવ્યો, તેની બંને બાજુએ ઝાડ રોપાવ્યાં, અને થોડે થોડે અંતરે ધર્મશાળાઓ અને કુવાઓ બંધાવ્યા. દરેક ગામમાં થતા ગુન્હાઓ માટે આખા ગામને જોખમદાર ગણવાનો રિવાજ કાઢી તેણે ગુન્હા ઓછા કર્યા. ગમે તેવી મોટી પદવીવાળો માણસ પણ તેનાં રાજ્યમાં પક્ષપાત પામી શકતો નહિ. તેનો ઇન્સાફ તાત્કાલિક તથા તડ ને ફડ જેવો હતો છતાં તે સૌને સમદષ્ટિથી જોતો. જમીનનાં કદ અને પાકને આધારે તેણે ઘડેલી જમાબંધી લવિષ્યના જમાનાઓ માટે આધારરૂપ થઈ પડી. ચલણી નાણું પણ તેણે સુધાર્યું. તેના રૂપિયા શુદ્ધતા તેમજ બનાવટમાં સુંદર હતા. તેણે ઘણી સારી ઇમારતો બંધાવી. શેસારામ આગળ આવેલી તેની કબર (તેણે જાતે બંધાવેલી) હિંદનાં સૌથી સુંદર સ્મારકોમાં લેખાય છે.

શેરશાહના વંશજો.—શેરશાહ પછી તેના પુત્ર સલીમશાહે નવ વર્ષે રાજ્ય કર્યું. તે શૂરો હતો પરંતુ એ અસ્થાયિ જમાનામાં અમલ ચલાવી શકે એવી બુદ્ધિ એનામાં ન હતી. તેના પછી તેનો બાળપુત્ર ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ આ બાળરાજાને તેના મામાએ ઠાર મારી પોતાનો રાજ્યલોભ તૃપ્ત કર્યો. પછી મહમદ આદિલશાહ નામ ધારણ કરી તે ગાદીએ બેઠો. નામ આદિલ છતાં તેનામાં અદલપણું ન હતું. તેણે રાજ્યની સઘળી લગામ હેમુ નામના

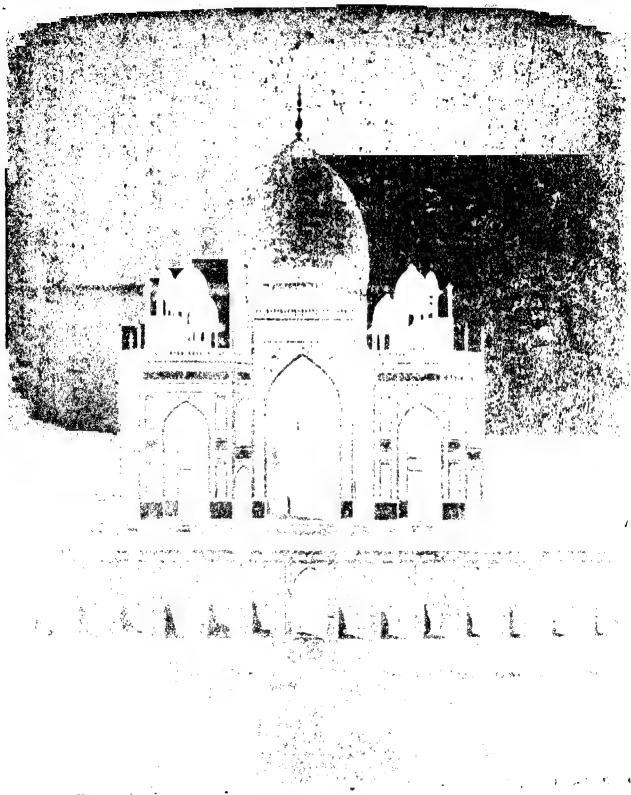
२८

Tomb of Sher Shah,
शेरशाहजो रोजो.

મેવાતી વણિકને સોંપી હતી. રાજ્યમાં ખરો કર્તા હતા હેમુજ હતો. આ સમયે આગ્રામાં ઈબ્રાહિમ સુર અને પંજાબમાં સિકંદર સુર એ બેએ સ્વતંત્ર આદેશાહપદ ધારણ કર્યાં. આદિલશાહ ચુનાર તરફ હડી ગયો.

હુમાયુનની પુનઃસ્થાપના.—આ કથા અહીંથી અટકાવી હવે હુમાયુનની આ પંદર વર્ષ દરમિયાન શી દશા થઈ હતી તે જોઈએ. કુનોજમાં હાયા પછી હુમાયુન ધરઆરવિનાના અહીં તહીં ભટકનાર પુરૂષની હાલતમાં આવી પહોં. તેની દુર્દશાની કથની વજનર જેવા હૃદયને પણ પિગળાવી નાંખે એવી છે. પ્રથમ તેણે પોતાના ભાઈ કામરાનની મદદ મેળવવા પ્રયાસ કર્યા પણ તે વ્યર્થ ગયા. ત્યારબાદ સિંધ અને માળવામાં આશ્રમભાટે તેણે ફાંફાં માર્યાં. નિર્જળ રણમાં મુકીભર માણસો સાથે હુમાયુન પોતાનો દુઃખમય પ્રવાસ કરતો હતો તે અરસામાં ઉમરકોટ મુકામે તેના પુત્ર મહમદ જલાલુદ્દીન અકબરનો જન્મ થયો (૧૫૪૨). ત્યાંથી કંદહાર થઈ તેને ઈરાન જવું પડ્યું. ઈરાનના શાહ તમારુપે તેનો સત્કાર કર્યો. ઈરાની સૈન્યની સહાયથી તેણે કંદહાર અને કાબુલ જીત્યાં. હિંદમાં શેરશાહના વંશજોના સમયમાં ચાલતી અંધાધુંધી અને અરાજકતા હુમાયુનની નજર બહાર ન હતાં. લાગ સાધી તેણે સિંધુપાર આવી દિલ્હીનો કબજો લીધો. પરંતુ દિલ્હીનું રાજ્ય ભોગવવા તે જીવ્યો નહિ. છ મહિનામાંજ અચાનક પોતાના મહેલના લીસા દાદર પરથી લપસી પડવાને લીધે તેનો દેહાન્ત થયો.

હુમાયુનના ગુણદોષ.—હુમાયુનના ચરિત્રમાંથી બોધ એ મળે છે જે મોટામાં મોટા મનુષ્યને પણ ચઢતી પડતી, અને આસ્માની સુલ્તાનીની ઘટ-માળમાંથી પસાર થવું પડે છે. ક્યાં દિલ્હીના સિંહાસને ખેસનાર હુમાયુન, અને ક્યાં ધરઆર વિનાનો આશ્રમભાટે જ્યાં ત્યાં ભીખ માંગતો હુમાયુન ! દૈવના ખેલ કેવા વિચિત્ર છે ! મનુષ્ય તરીખે તેનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં. તેના વંશના ધણા પુરૂષો પેઠે તે મહાવિદ્વાન હતો. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન, વિશેષે ગણિત અને જ્યોતિષ ઉપર તેને પુષ્કળ પ્રેમ હતો. રાજ્ય તરીખે તે નિષ્ફળ નીવડ્યો તે ઘણે અંશે તેની અશીલુની આદત તથા ચારિત્ર્યની અસ્થિરતા અને નિર્બળતાને લીધે હશે. સ્વભાવે તે દયાળુ અને ઉદાર હતો. એકંદરે તે “આખરને શાભે તેવો પુત્ર અને અકબરને શાભે તેવો પિતા હતો એમાં સંશય નથી.”

TOMB OF HUMAYUN

हुमायुननो रोज़ो.

પ્રકરણ ૨૩ મું. આરંભના યુરોપી સંસ્થાનીઓ.

વિવિધ યુરોપીઓનાં આગમન.—પંદરમી સદીના અંતમાં હિંદમાં વિવિધ જાતિની યુરોપી પ્રજાઓ વેપાર માટે આવી, અને સોળમી અને સત્તરમી સદી દરમિયાન તેમણે વેપાર અને વસાયતની ખાખતમાં જે પ્રગતિ કરી તેનું ટુંક વિવેચન આ સ્થળે કરી લેવું અનુકૂળ છે.

વિજયનો નિશ્ચય કરી આવેલા ભોગલો વામવ્યમાંથી ચઢી આવ્યા, ત્યારે સોદાગર વેશે આવેલા યુરોપીઓનો હિંદના દક્ષિણ કિનારે ઉતર્યા હતા. હિંદ તે સમયમાં સુવર્ણ-ભૂમિ ગણાતું હોવાથી દરેક પ્રજાને તેની સાથે વેપારી સંબંધ જોડવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી. વિજેતા તરીકે આવનારા ભોગલોએ પોતાની અભિલાષા પાર પાડી, સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા જમાવી, છતાં તેમની સત્તા અદ્યજીવી હતી. બે સદી સુધી જાહો-જલાલી ભોગવ્યા પછી તેમની દશા, તેઓએ પરાજિત કરેલા લોકોના જેવીજ થઈ. પરંતુ સોદાગરના નમ્ર પોશાકમાં આવનારા યુરોપીઓનો પાછળથી સંસ્થાની સામ્રાજ્યો સ્થાપવા તત્પર થયા. પહેલાં હિંદી રાજાઓના પરવાના લઈ વેપારી કોડીઓ સ્થાપી, પછી તેની આસપાસ કિલ્લેબંધી કરી, પછી થોડીધણી ફોજ રાખી, પછી થોડોક મુલક હાથ કરી તેઓ ક્રમે ક્રમે વેપાર અને રાજ્યપ્રાપ્તિ બન્ને કામ કરવા લાગ્યા. કેટલાકને હંગામી ફત્તેહ મળી. કેવળ અંગ્રેજોને જ ચિરંજીવી સામ્રાજ્ય સ્થાપી શક્યા, જે ધીમે ધીમે એટલું વિશાળ બન્યું કે હિંદનો ઇતિહાસ એટલે એ સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ એમ ગણાવા લાગ્યું.

યુરોપી સંસ્થાનીઓમાં પોર્ટુગીઝ, ડચ, ફ્રેન્ચ, અને અંગ્રેજ મુખ્ય હતા. ડેઈન અને જર્મનો પણ અહીં આવેલા પરંતુ તેમનો પ્રભાવ નહિ જેવોજ હતો.

હિંદમાં પોર્ટુગીઝ.—પોર્ટુગલથી ઉપડેલો વાસ્કો-ડી-ગામા મલબાર કિનારે કાલીકટ બંદરે ૧૪૯૮ માં ઉતર્યો. અંહીના હિંદુ રાજા ઝામોરીને તેનો સત્કાર કર્યો તથા તેને કોડી ખોલવા રજા આપી. આ સમયે અરબ વેપારીઓનું જોર વિશેષ હતું. ગામા પણ વેપારમાટે અહીં આવ્યો હતો. આ રીતે બન્નેના સ્વાર્થ એકમેક સાથે અથડાતા હોવાથી તેમની વચ્ચે હેંસા તોંસી ચાલી. પરિણામે છ મહિના રહી ગામાને થોડો ધણો માલ ખરીદી પાછા સ્વદેશ જવું પડ્યું.

તેના પછી આવનારાઓને ઝામોરીન સાથે લડાઈ થઈ, અને કાલીકટ છોડવું પડ્યું. બાદ તેઓ ઝામોરીનના શત્રુ કોચીનના રાજાના આશ્રય હેઠળ રહ્યા. ગામા પાછો અહીં આવ્યો હતો. તેનો સ્વભાવ બહુ કૂર હતો. તેણે યુક્તિ-પ્રયુક્તિવડે મલબારકાંઠાના ધણા રાજાઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યો.

આદમૈડા નામનો પ્રથમ પોર્ટુગીઝ ગવર્નર ૧૫૦૫ માં આવ્યો. અરબોને હરાવી તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપી. પછી ચોલ આગળ તેની હાર થઈ, પરંતુ ત્યારપછી દિવ નજીક થયેલા જલ-યુદ્ધમાં તેણે અરબોને સખત હાર આપી. જલ-સત્તાવિષે તેને વિશેષ શ્રદ્ધા હતી.

આદમૈડાએ આલ્ફુકર્ક આદમૈડાની જગ્યાએ આવ્યો. તે પોર્ટુગીઝ ગવર્નરોમાં સૌથી મોટો હતો. પોર્ટુગીઝ સત્તા વિશાળ અને સ્થાયિ બનાવવા તેણે મુલકો જીતવાનો અને બંદરો સર કરવાનો અને બંધાવવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. ૧૫૧૦માં ગોવા જીતી ત્યાં વેપારી તેમજ રાજકીય મથક બનાવ્યું. પછી મલાક્કા જીતાયાથી પોર્ટુગીઝના હાથમાં મસાલાના ટાપુઓ, ચીન અને જાપાનનો વેપાર આવ્યો. સિલોન અને ઓર્મઝ પણ તેમના કબજામાં આવ્યા. આબુબાબુનાં નાનાં દેશી રાજ્યો પાસે ખંડણી લઈ આલ્ફુકર્ક તેમની પાસે પોર્ટુગીઝનું ઉપરીપણું કબુલવ્યું. હિંદુઓને તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધા. પોર્ટુગીઝ રાજ્ય જેટલું તેની હિંમત અને લશ્કરી સાહસને તેટલુંજ તેની ઉદારતા અને ન્યાયપ્રિયતાને આભારી હતું. તોપોના વિશેષ જ્ઞાનને લીધે પોર્ટુગીઝ હિંદીઓ સામે સહેલાઈથી જીત મેળવતા. હિંદની ભૂમિપર જગ મુકમાને પુરાં સો વર્ષ થયાં ત્યાર પહેલાં તો તેઓ આખો હિંદી મહાસાગર ખેડી ચુક્યા હતા. સોળમી સદીને અંતે ૧૨૦૦૦ માઈલ કરતાં વધારે લાંબા કિનારાપર તેમની સત્તા થઈ હતી. અહીં સારાંમાં સારાં સ્થળો ખસંદ કરી તેઓએ ત્રીશક ફાહીઓ સ્થાપી. ફેટલાક કિલ્લા અને થાણાં પણ બનાવ્યાં. તેમનું ખર્ચ બળ દરિયાપર હતું. વેપારી માર્ગોપર તેમનાં વહાણો દેખરેખ રાખતાં. બીજી પ્રજાનાં વહાણોને તેમના ‘પાસ’ ખરીદવા પડતા. પૂર્વની સઘળી દોલત પોર્ટુગીઝ લોકોજ લઈ લેતા. પોર્ટુગીઝ સફરીઓ ટુંક વખતમાં અઢળક દોલત પ્રાપ્ત કરી આવતા એ જોઈ આખું યુરોપ ચક્રિત થતું.

પોર્ટુગીઝ રાજ્યની સ્થાપના આલ્ફુકર્કની અદ્ભુત શક્તિને ધણી આભારી હતી, જેકે ધણીખરી જીતો તેના મરણપછી થઈ. ઉપરોક્ત સુંદર

સજસેવા છતાં પાંચ વર્ષના અમલ પછી તેને બરતરફ કરવામાં આવ્યો. આ અપમાન તેને એટલું સખત લાગ્યું કે ટુંક વખતમાં હતાશ હાલતમાં ગોવા પાસે તેનું મરણ થયું. તેણે પોતાની હિંદુ પ્રજામાટે નિશાળો ખોલી હતી. હિંદુઓને તે પદવીઓ આપતો. તેણે દેશી પલટન પણ ઉભી કરી હતી. હિંદી-પોર્ટુગીઝ લગ્ન ઉત્તેજવા ઉપરાંત તેણે હિંમતપૂર્વક સતીનો શિવાજી પોતાના રાજ્યમાં બંધ કર્યો હતો. મુસલમાનો પ્રત્યે તે તિરસ્કાર દર્શાવતો. એક વેળા તેણે ગોવામાંના સઘળા મુસલમાનોની કતલ કરાવી હતી.

પોર્ટુગીઝની પડતી સત્તરમી સદીના આરંભથી સત્તર થવા લાગી. ૧૫૮૦માં પોર્ટુગલ રૂપેઈનને તાબે બન્યું. રૂપેઈનને અમેરિકામાં વિશાળ રાજ્ય હોવાથી તે પૂર્વના વેપાર માટે ઝાઝી પરવા કરતું નહિ. પોર્ટુગલનું સહસ્ત્ર ગાણુ ગણાતું.

વળી પોર્ટુગીઝ રાજ્ય કેવળ કિનારાપર હોવાથી આંતરિક બળવા અથવા બહારના હુમલા પ્રસંગે પાછા હઠવાનો આશય રહેતો નહિ. રાજ્યની અંદર બળવા સફળ થતો તો તેમને દરિયાપર નાસવા શિવાય ધલાજ ન હતો. બહારનો હુમલો સફળ થતો તો તેમને તાબે થવું પડતું અથવા તેમનું નિકંદન થતું.

આલ્થુકર્ક પછી તેના જેવા ચતુર અને પ્રમાણિક અમલદારો આવ્યા નહિ. ઘણાખરા તો લાંચીઆ, નિર્બળ અને એશઆરામી થઈ ગયા હતા. ઉપરાંત રાજનીતિમાં તેઓ કેટલીક ગંભીર ભૂલો કરી બેસતા. તેમની સાથી ખરાબ ભૂલ ખ્રિસ્તી ધર્મ બળાકારે ફેલાવવાની હતી. આ કાર્ય માટે તેમણે ઘણા આકરા અસાધ્યારો આદર્યા હતા.

અંતે શત્રુઓના ફટકા પડવા માંડ્યા ત્યારે રાજ્યની વિશાળતાને લીધે તેનો બચાવ થઈ શક્યો નહિ, અને આખરે તેનો નાશ થયો. આજે હિંદમાં ફક્ત દિવ, દમ્બણ ને ગોવા પોર્ટુગીઝનાં છે.

૩૪ લોકો.—પોર્ટુગલના એકહથ્થુ વેપારને તોડનારી પ્રથમ યુરોપી પ્રજા ૩૪ હતી. વહાણવટામાં આ લોકો અતિ નિપુણ હતા. રૂપેઈન સામે બળવો કરી પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી તેઓ દુનિયાના વેપારના વાહક બન્યા. ઇસ્ટ ઈન્ડીઝમાં તેઓએ પોતાનું મુખ્ય મથક સ્થાપ્યું. તેમને પહેલાં પોર્ટુગીઝ સાથે અને પાછળથી અંગ્રેજો સાથે ઝઘડવું પડ્યું હતું. પોર્ટુગીઝ સામે તેઓ ફાવ્યા. પોર્ટુગીઝની જલસત્તા તોડી પાડી, તેમનાં સારામાં સારા સ્થળો

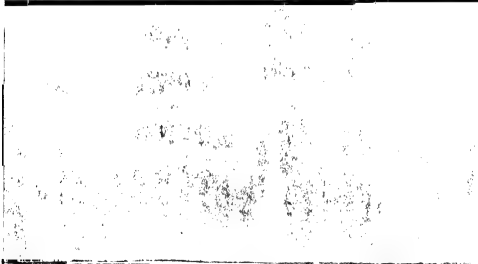
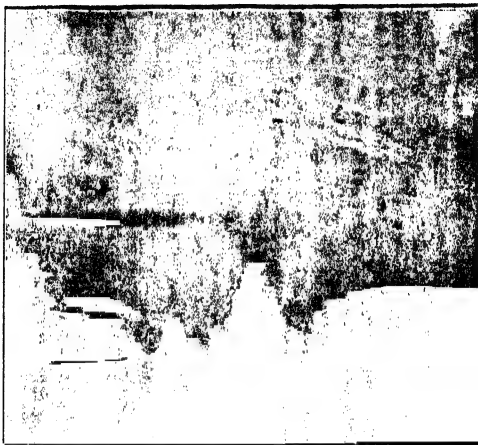
જીતી લઈ, ડચ લોકોએ મલય દેશમાં જમાવટ કરી. પરંતુ અંગ્રેજ સાથેની હરીફાઈમાં તેમની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ ઉગતી ડમાઈ હતી. આજે હિંદમાં તેમનું નામનિશાન નથી.

તેમની પડતીનું મુખ્ય કારણ તેમનું અનહદ એકલથ્યુપણું હતું. પૌર્ણ-ગીઝની પેઠે તેમની દાનત પણ પૂર્વની તમામ દોલત પોતા માટે જ રાખવાની હતી. આથી ઈંગ્લેંડને ઈર્ષા પ્રગટ થઈ. એક સદી સુધી તો ડચ લોકો દ્વારે પણ ત્યારપછી તેમની સત્તા ક્ષીણ થતી ગઈ. અંગ્રેજોને હાથે તેઓ હાર્યા. પાછળથી પોતાનાં હિંદી સંસ્થાનો બોજન સમ લાગ્યાથી તેઓએ તે કાઢી નાંખ્યાં.

અંગ્રેજોની પહેલી કંપની.—પૂર્વના વેપારમાં હિસ્સો મેળવવા હાંડનના કેટલાક વેપારીઓએ ઈ. સ. ૧૬૦૦માં ઈલિઝાબેથ રાણી પાસે પરવાનો મેળવ્યો અને એ રીતે જગતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનો જન્મ થયો. પૌર્ણગીઝ અને ડચ લોકોએ આ નવા હરીફાઈના માર્ગમાં પથરા નાંખવા બની તેટલી તજવીજ કરી. પરંતુ સુરત નજીક આવેલા સુવાલી બંદર આગળ અંગ્રેજોએ બે વખત હારાવ્યાથી પૌર્ણગીઝો નરમ પડી ગયા.

સુરતમાં કોઠી.—આદલાહી પરવાનો મેળવી અંગ્રેજોએ પોતાની પહેલી કોઠી સુરતમાં ૧૬૧૨માં સ્થાપી. ત્રણ વર્ષ પછી પહેલા જેઈમ્સે પોતાના વકીલ તરીકે સર થોમસ રોને જહાંગીર આદલાહ પાસે મોકલ્યો હતો. અહીં તે ત્રણેક વર્ષ રહ્યો. તે દરમ્યાન પોતાનું ધારણું કામ તે કરી શક્યો નહિ છતાં અંગ્રેજોને તે ઘણો સહાયરૂપ થઈ પડ્યો. તેણે પોતાની પ્રવાસ પોથીમાં જહાંગીર આદલાહનાં ચારિત્ર્ય, દરબાર, અને રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે રસભર્યો હેવાલ લખ્યો છે.

મુ'બાઈ.—૧૬૬૧માં બીજા ચાલ્સર્સે પૌર્ણગીઝની રાજકન્યા સાથેનાં લગ્ન વખતે મુ'બાઈબેટ પહેરામણીમાં મળ્યો. મુ'બાઈનું લવિષ્યનું મહત્ત્વ નહિ સમજવાથી ચાલ્સર્સ રાજ્યએ એ બેટ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને, દર વર્ષે ૧૦ પાઉન્ડ લેવાની શરતે આપ્યો. અદારમી સદીમાં મુ'બાઈ સંસ્થાને ઝાઝી પ્રગતિ કરી નહિ. અત્યારે મુ'બાઈ ઇલાકામાં ગણાતો ઘણાખરો ભાગ મરાડી વિગ્રહોનાં પરિણામરૂપે ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં મળ્યો હતો. એડન ૧૮૩૯માં, અને સિંધ ૧૮૪૩ માં ઉમેરાયું હતું.

मुंबईनो किलो.

મદ્રાસ માટેની જમીન ખરીદાઈએ વિષે આગળ (પ્રકરણ ૨૧ માં) આવી ગયું છે (૧૬૩૯). ત્યારબાદ ૧૭૬૩ માં કુર્ણાટકના નવાબે આજનું ચિંગલપટ પરગણું જંગીર તરીકે આપ્યું. ‘ઉત્તર સરકાર’ને નામે ઓળખાતો મદ્રાસ ઇલાકાનો ઉત્તર ભાગ ૧૭૬૫ થી ૧૭૬૮ સુધીમાં પ્રાપ્ત થયો. ૧૮૦૧ માં લોડ વેલેસ્લીએ કુર્ણાટકના નવાબનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. મદ્રાસ ઇલાકાનો બાકીનો ભાગ મૈસોર વિગ્રહો વખતે (૧૭૯૨, ૧૭૯૯) મળ્યો.

કલકત્તા.—જેબ ચાર્નોક નામના અંગ્રેજ સુતનત્તી નામના ગામમાં વસવાટ શરૂ કર્યો. પાછળથી ત્યાં થોડીઘણી કિલ્લેબંધી થઈ અને પછી શ્રેષ્ઠ વિલિયમ નામનો કિલ્લો બંધાયો. ૧૭૦૦ માં કંપનીએ કાલીઘાટ અને ગોવિંદપુર નામનાં ગામડાં બંગાળના સુબેદાર કનેથી વેચાતાં લીધાં. ઉપરોક્ત ત્રણ ગામોની જમીન પર જે શહેર વસ્યું તે કલકત્તા નામથી નામીયું થયું. બાલાજી બાજરાવ પેશ્વાના સમયમાં મરાઠાઓના ત્રાસમાંથી બચવા અંગ્રેજોએ નવાબ અલીવર્દીખાનનો પરવાનો લઈ એક ખાઈ બંધાવી, જે પાછળથી ‘ મરાઠા ખાઈ ’ એ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ.

૧૭૫૬ પછીનો કલકત્તાનો ઇતિહાસ બ્રિટિશ હિંદના ઇતિહાસમાં સમાય છે. ૧૭૭૪ માં વોરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર-જનરલ નીમાયો ત્યારથી તે ૧૯૧૨ સુધી કલકત્તા સામ્રાજ્યધાની હતું. ૧૯૧૨ માં સામ્રાજ્યધાની દિલ્હી લઈ જવામાં આવી. સત્તરમી સદીમાં બંગાળી સંસ્થાનો મદ્રાસ હેઠળ ગણાતાં, અને મદ્રાસ સુરત હેઠળ હતું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કથા.—ઈલિઝબેથની સનદ છતાં કંપનીની સામે ઘણા અંગ્રેજ વેપારીઓ હરીફાઈ કરતા. આથી કંપનીને તુકશાન થતું. ૧૬૬૧માં બીજા ચાર્લ્સે નવી સનદ આપી તેમાં કંપનીને સિક્કા પાડવાનો તથા અંગ્રેજ રાયતપર હકુમત ચલાવવાનો હક્ક મળ્યો. ત્રીશક વર્ષ પછી પાછી કંપનીની મુશ્કેલીઓ વધી પડી. અંતે ૧૭૦૨માં તેની પુનર્ચના કરી તેનું નામ ‘ સંયુક્ત ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ’ પડ્યું. આ રીતે હરીફાઈ કરતાં અંગ્રેજ વેપારી મંડળો એક થયાં.

ફ્રેન્ચ.—હિંદમાં સૌથી છેલ્લા આવનારા યુરોપીઓમાં ફ્રેન્ચ મુખ્ય હતા. શરૂઆતના તેમના પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. અંતે ચૌદમા લુઈ જેવા રાજા અને કોલ્બેર જેવા પ્રધાનના આશ્રય અને ઉત્તેજન હેઠળ તેમણે એક કંપની સ્થાપી. પાછળથી ફ્રેન્ચ સરકારે આ કંપનીનાં કાર્ય તરફ ઝાંઝું લક્ષ આપ્યું.

अकबर

अकबर.

નહિ અને સ્વદેશના આશ્રમને અભાવે ક્રેન્ચ લોકોનાં હિંદી સાહસોને વેઠવું પડતું. તથાપિ ૧૬૭૪ માં સ્થપાએલું પોન્ડીચેરી આખા સંસ્થાન બન્યું અને આજે તેની સમૃદ્ધિ સારી છે. માહી, કારીકલ અને ચંદ્રનગરમાં પણ તેમની કાઠીઓ સ્થપાઈ. દક્ષિણ હિંદમાં ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજ વચ્ચે સર્વોપરિતા માટે જે હરીફાઈ ચાલી હતી તેનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

મકરણ ૨૪ મું. અકબર.

આરોહણ.—હુમાયુનનાં મરણ સમયે તેનો બાળપુત્ર પંજબમાં બહેરામખાન સાથે હતો. બહેરામ હુમાયુનનો વફાદાર અમલદાર હોઈ ફોજ લઈ સિકંદરની પૂઠે પહોં હતો.

આ બાળ હુમયે દિલ્હી અને આગ્રા લીધાં તથા રાજા વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કર્યું. કાબર પુરખોએ અકબરને કાણુલ નાસી જવા સલાહ આપી પરંતુ બહેરામે હિંદનું સામ્રાજ્ય મેળવવા સંકલ્પ કર્યો અને લડાઈ માટે તૈયારી કરી. અકબરને આ સંકલ્પ ગમ્યોજ હશે.

પાણીપતની બીજી લડાઈ.—ત્રીશ વર્ષ પૂર્વે જે ક્ષેત્રપર ઈસ્લાહિમ લોદી અને તેના ઘણા યોદ્ધાઓનો વિનાશ થયો હતો તેજ પાણીપતનાં મેદાનમાં હુમુ બળવાન ફોજ લઈ આવ્યો. હુમુની આશા ગજબળ ઉપર હતી. પરંતુ શત્રુની તોપોના અવાજથી તેના હાથીઓ ભડકી નાઠા. લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. તથાપિ હુમુ પોતાના અંગરક્ષકોને લઈ બહાદુરીથી લડ્યો. અંતે તેની આંખમાં તીર લાગવાથી તે બેભાન થઈ પડ્યો. તેનું સૈન્ય નાકું અને તે બેભાન હાલતમાં કેદ પકડાયો. પછી બહેરામખાને અકબર પાસે તેનો વધ કરાવ્યો. આ રીતે અકબરના સૌથી જબરા શત્રુનો નિકાલ થયો. પાણીપતે અકબરને નિર્ભય બનાવ્યો (૧૫૫૬). બાદ મોટા સમારંભ સાથે દિલ્હીમાં દાખલ થઈ તે પિતાના તખ્તપર બેઠો.

અજમેર, ગ્વાલીઅર, અને જોનપુર.—પાણીપત પછીનાં ત્રણ વર્ષો સુરવંશી પુરખોને હરાવી અજમેર, ગ્વાલીઅર, અને જોનપુર જીતવામાં ગયાં. અત્યારે અકબરના વતી બહેરામખાન ખાન-ખનાનના ઇલકાબ સાથે રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો.

બહેરામખાનની બરતર્ફી.—લગભગ યુવાવસ્થાએ પહોંચેલા અકબરને હવે બહેરામખાનનો અંકુશ સાલવા લાગ્યો. વળી જનતાખાનાની

સ્ત્રીઓએ પણ તેને બહેરામ વિરૂદ્ધ ખુબ બંધીયો. આથી બહેરામ આગ્રા ગયો એ લાગ સાધી અકબરે તેને લખી જણાવ્યું કે “ તમારી પ્રમાણિકતા અને વફાદારીની પુરેપુરી ખાત્રી હોવાથી રાજ્યનાં તમામ મોટાં કામ તમને સોંપી મેં કેવળ મોજ માણી છે. હવે મેં રાજ્યની લગભગ મારા પોતાનાં હાથમાં લેવા નિશ્ચય કર્યો છે. લાંબા વખતથી મહાની હજ કરવા જવા તમે ઇચ્છતા હતા એ હજ પર હવે તમે જાઓ એ ઇચ્છવા જોગ છે. તમારા નિલાવ માટે તમને જાગીર અપાશે.” આ હુકમથી બહેરામ ખુબ ગુસ્સે થયો અને તેણે બળવો ઉઠાવ્યો. પરંતુ તરતજ હારી જતાં બાદશાહે તેને ક્ષમા આપી. સારખાદ મકકે જતાં માર્ગમાં પાટણ મુકામે એક અશ્વધાન વેરીએ તેનું ખુન કર્યું.*

અકબરની જીતો.—અકબરના લાંબા રાજ્ય દરમ્યાન મોગલ સમશેર કદિ મ્યાન થઈ ન હતી, અને તેના સરદારોને આરામ ન હતો. એ સમયની તવારીખો કાવત્રાં, ખુન, બળવા, અને યુદ્ધનાં વર્ણનોથી ભરપુર છે. સાધારણ રીતે અકબર જાતે દયાળુ અને ક્ષમાવૃત્તિવાળો હોવાથી તેને હાથે કરતાનાં કામો થતાં નહિ. પરંતુ તેના સેનાપતિઓ ઘણીવાર પોતાનું અસલી મેંગોલી ઝનુન દર્શાવતા. માળવાની જીત દરમ્યાન પીર મહમદખાને જે હત્યાકાંડ મોડેલું તેથી બદાઉની જેવો લેખક પણ કમકમી ગયો હતો. અકબરના કીર્તિકર રાજ્યમાં મુખ્ય બાબત તેની સંખ્યાબંધ જીતો નહિ, પણ તેનું પોતાનું ચારિત્ર્ય અને તેની અનુપમ રાજનીતિ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ચિતોડનો ઘેરો અકબરનાં સૌથી મોટાં લશ્કરી કાર્યોમાં ગણાય છે. એ ઘેરો ચાર મહિના સુધી ચાલ્યો હતો. ચિતોડમાંના રજપુતોએ પોતાને

* જે કનોજની લડાઈમાં હુમાયુનની પામમાલી થઈ તેમાં બહેરામખાન હાજર હતો. પોતાના લિખારી બનેલા માત્રીકને તે સદાયે વફાદાર રહ્યો હતો. હુમાયુનના દુઃખમાં અંત સુધી તેણે લાગ લીધો. હુમાયુનનું મરણ થતાં તે અકબરનો વાલી અને રક્ષક બન્યો. ધાર્યું હોત તો હુમાયુનના બાળપુત્રને સહેલાઈથી દબાવી દઈ તે પોતે ગાદી મેળવી શકત. પરંતુ તેમ કરવાને બદલે તેણે અકબરનો માર્ગ સરળ અને નિર્ભય બનાવ્યો, એ તેની અડગ નિમકહલાલી સિદ્ધ કરે છે. “ પાછળથી સત્તાના મદમાં તે નિષ્કુર, હઠીલો, અને ડંસીલો, બન્યો હતો.” આથી દરબારમાં તેમજ જનતાનાં ખાતામાં તેના અનેક શત્રુઓ થયા. આને પરિણામેજ તેની પડતી થઈ.

સ્થાને રહી રાજનગરનો વીરતાપૂર્વક બચાવ કર્યો. આ બાબુએ અકબર જતે હાજર હતો. અંતે તેના એક તીરે રંજપુત સેનાપતિ જયમલને વીધી નાંખ્યો. બાદ પોતાની સ્ત્રીઓ અને પુત્રીઓનાં બલિદાન આપી રંજપુતો દુર્ગના દ્વાર ખોલી સામી છાતીએ લગ્ના અને મુઆ (૧૫૬૮). રાણો ઉદયસિંહ આ સમયે અરવલ્લીના દુર્ગમ દુર્ગરોમાં સંતાતો ફરતો હતો. તેણે પાછળથી ઉદેપુરમાં રાજધાની સ્થાપી હતી. આ પછીનાં એ વર્ષોમાં અકબરે રણથંભોર અને કાલિંજરના મંજ્યુત કિલ્લા જીતી લીધા.

ગુજરાતની જીત.—જે વીર બહાદુરશાહને હુમાયુન સાથે યુદ્ધ થયું હતું, તેના પછી તેના વંશજો નમાલા નીકળ્યા. ગુજરાતમાં ચાલતાં કુસંપ, ટંટા અને અંધાધુંધીનો લાલ લઈ અકબરે એ રાજ્ય જીતી લીધું. આ પ્રાન્તનો રાજ્ય-બંદોબસ્ત કરી, ખંભાતમાં પહેલી વાર સમુદ્રદર્શન કરી તે સિક્કી ગયો. તરતમાંજ બળવાના સમાચાર મળતાં, પવનવેગી સાંઢણીપર સ્વાર થઈ તે ફક્ત નવ દિવસમાં ૮૦૦ માઈલનું અંતર કાપી અમદાવાદ આવ્યો. બળવાખોરો તેને અહીં જોઈ ચકિત થયા. સખત યુદ્ધ થયા બાદ બળવો સમ્યો. આવું સુંદર અને સત્વર કામ કરનારા સમ્રાટો જગતના ઇતિહાસમાં જડવા મુશ્કેલ છે. સુરતનો મંજ્યુત કિલ્લો પણ દોઢ મહિનાના ઘેરા પછી જીતાયો હતો. સિક્કીને ફતેહપુર નામ અપાયું અને ૧૫૮૬ સુધી ત્યાંજ બાદશાહનો મુકામ રહેતો.

બંગાળાની જીત.—ચૈદમી સદીથી બંગાળામાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય ચાલતું હતું એ આગળ આવી ગયું. સુલેમાન નામના રાજાનાં રાજ્યમાં તેનો સેનાપતિ રાજુ (કાલા પહાડ) જગન્નાથનું મંદિર લુંટી એરિસાપર કરી વળ્યો હતો. સુલેમાન પછી તેનો પુત્ર દાઉદ બંગાળાની ગાદીએ આવ્યો. સુલેમાને શામ દામથી વર્તી અકબરને ખુશ રાખ્યો હતો. પરંતુ તેના મૂર્ખ અને અભિમાની પુત્રે સ્વતંત્રતા જાહેર કરી અકબરનો કોપ વહોરી લીધો. ગુજરાતની સ્વારી પુરી થતાં અકબરે દોડરમલને પૂર્વ દિશાએ મોકલ્યો.

૧૫૭૪ માં વર્ષાઋતુનાં પુરજોસ દરમ્યાન અકબર જતે પટના નજીક આવ્યો. દાઉદ હાર્યો. અને એરિસા નાસી ગયો. ત્યારપછી કેટલીક નાની નાની હાર ખાધા બાદ અંતે તે પકડાયો. અકબરના અમલદારોએ તેનો વધ કર્યો. આ રીતે બંગાળાનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યનો અંત આવ્યો (૧૫૭૬).

હુલદીઘાટની લડાઈ.—ખંગાળાની સ્વારી દરમ્યાન રજપુતાનામાં

રાણા પ્રતાપસિંહ.

જખરો બળવો થયો હતો. ઉદેપુરને રાણો પ્રતાપસિંહ આગેવાન હતો. માનસિંહ અને શાહજહાં સલીમ મોઢું સૈન્ય લઈ આવ્યા. હુલદીઘાટ આગળ પ્રતાપસિંહે પોતાના બાવીશ હજાર સીસોદીઆ સાથે શત્રુઓને આંતરી પરાક્રમની કમાલ કરી બતાવી.* આખરે પ્રયંત મોગલ સૈન્યે તેને હરાવ્યો. રજપુતો પર કાબુ રાખવા અરવલ્લીના કુંગરી પ્રદેશમાં ૫૦ થાણાં બેસાડવામાં આવ્યાં છતાં ઉદેપુર પ્રદેશ ખરેખરો કદિ જતાયો નહિ. અકબરના મરણ પહેલાં પ્રતાપસિંહે પોતાનો ઘણોખરો મુલક પાછો જીતી લીધો.

ખંગાળા બિહારમાં બળવો.—બાદશાહી અમલદારોની મહેસુલ ઉધરાતમાં થતી સખ્તાર્થ, અને અકબરની ઈસ્લામ ધર્મ પ્રત્યેની બેપરવાઈ,— આ બે કારણોને લીધે ખંગાળામાં ૧૫૮૦ માં ભારે બળવો થયો. ખંગાળાના મુસલમાન ઉમરાવો અકબરને સ્થાને તેના ઓરમાન લાઈ હુકીમને ગાદીએ આણવા ઇચ્છતા હતા, કેમકે તે ચુસ્ત મુસલમાન હતા. અતે ખંગાળી બળવો સમાવી દેવામાં આવ્યો.

કાબુલ.—અકબરનો ઓરમાન લાઈ મહમદ હુકીમ મીરઝા અકબરથી બાર વર્ષે નાનો હતો. નાનપણથીજ કાબુલ પ્રાન્ત તેને સોંપાયો હતો. મીરઝાએ રાજ્યલોભથી પ્રેરાઈ પંજાબ પર સ્વારી કરી, પરંતુ તેને હારી પાછા જવું પડ્યું તથા અકબરનું સ્વામિત્વ કબુલ કરવું પડ્યું. ૧૫૮૫માં અતિશય શરાબીને સખબે તેનું મરણ થતાં અકબરે કાબુલ ખાલસા કર્યું અને રાજા માનસિંહને ત્યાંનો સુબેદાર નીમ્યો.

* આ બનાવ વિષે પારસી કવિ ખબરદારે ગુજરાતીમાં “ શૂરા બાવીસ હજાર ” નામક સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે.

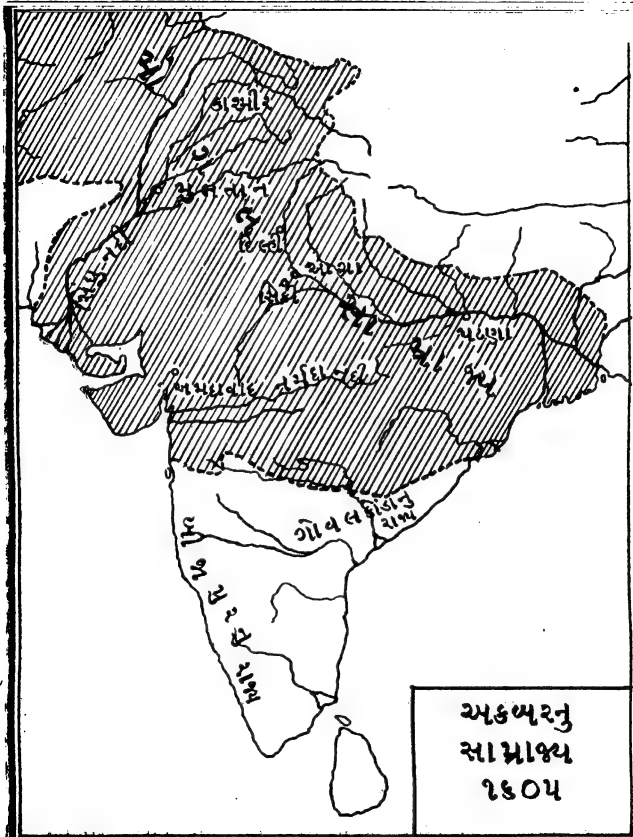
લાહોર રાજધાની.—લાહના મરણ પછી અકબર ફતેહપુર સિકંદીથી નીકળી અટક પહોંચ્યો. આ ઉત્તર પ્રદેશમાં તેણે ૧૩ વર્ષ ગાળ્યાં, તે દરમ્યાન લાહોરને રાજનગર બનવાનું માન મળ્યું હતું.

કાશ્મીર અને સિંધની જીત.—બાબરના સમયથી મોગલ બાદશાહોને કાશ્મીરનો મનોહર પ્રદેશ કબજે કરવાનું બહુ મન હતું, પરંતુ એ જીતવા માટે બાબર અને હુમાયુનને ધૂરસદ મળી ન હતી. અત્યાર સુધી અકબર અન્ય પ્રદેશો જીતવામાં રોકાયો હતો. હવે સપાટ પ્રદેશ પર તેનું રાજ્ય નિર્ભય બનાવી તેણે આ પહાડી રાજ્ય તરફ નજર નાંખી. ૧૫૮૬ માં તેના સરદારોએ એ દેશ જીત્યો. તે દિવસથી કાશ્મીર મોગલ સામ્રાજ્યમાં હોઈકાબુલના સુબેદારને તાબે ગણાતું. ત્યારબાદ સિંધ અને કંદહાર જીતાયાં.

દક્ષિણની સ્વારી.—આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદનું કામ પુરું કરી અકબરે દક્ષિણનો વિચાર કર્યો. પ્રસંગ પણ અનુકૂળ હતો કેમકે દક્ષિણી સુલ્તાનો અને ઉમરાવોમાં અનેક ટંટા ચાલતા હતા. પ્રથમ તો અકબરે પોતાના વકીલો મોકલી દક્ષિણનાં ચાર રાજ્યોને—ખાનદેશ, બીજપુર, ગોવળકોંડા, અને અહમદનગરને સુલેહશાંતિથી તાબે થવા કહાવ્યું. પરંતુ તેઓ ખાનદેશ શિવાય અન્ય સ્થળે કાબ્યા નહિ. ખાનદેશના તાબે થવાથી યુરુનપુર અને આસીરગઢ થઈ જનારો દક્ષિણ માર્ગ મોગલોમાટે ખુલ્લો થયો.

અહમદનગરનો ઘેરો.—શત્રુના ધુટેલા ઉમરાવોનાં આમંત્રણોને લીધે મોગલોનો માર્ગ સરળ બન્યો. (૧૫૯૫ના અંતે) અકબરના બીજા પુત્ર મુરાદે અહમદનગર પર હુમલો કર્યો. પરંતુ અખ્યાત આંદબીબીએ તેનું અદ્ભુત વીરતાવરે રક્ષણ કર્યું. પાછળથી આ વીરરમણીનું તેના પોતીકા બાપલા ઉમરાવોને હાથે ખુન થતાં અહમદનગર પડ્યું. આ સમયે અકબરનો સૈાથી નાનો પુત્ર દાનીયલ મોગલ સેનાપતિ હતો. અકબરે અહમદનગરનો નવો પ્રાન્ત બનાવ્યો, પરંતુ એ રાજ્યનો ધણોખરો ભાગ ૧૬૩૭ સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

આસીરગઢનો ઘેરો.—દશ વર્ષ પહેલાં તાબે થએલું ખાનદેશ હવે તોફાને ચઢ્યું. યુરુનપુરની ધશાને, સાતપુડાની એક ટેકરી ઉપર આવેલો આસીરગઢ દક્ષિણના માર્ગની ચાવી સમાન હતો. હિંદમાં સર્વોત્તમ ગણાતો આ કિલ્લો ખાનદેશ તાબે હોવાથી એ સર કર્યા વિના બાદશાહી લશ્કરથી ઉત્તર તરફ જવાય એમ ન હતું. પરિણામે તેના પર ઘેરો નાંખાયો. અચંડ

તૈયારીઓ છતાં અગીઆર અગીઆર મહિના સુધી ભોગલો કાઢ્યા નહિ. અકબરના બળની ખરેખરી કસોટી થઈ. આખરે લાંચરૂસ્વત વડે તેણે એ ગઢનો કબજો લીધો.

અહમદનગર અને આસીરગઢની જીત સાથે અકબરની લાંબી વિજય પરંપરાનો અંત આવ્યો.

સારાંશ.—આ રીતે ૪૫ વર્ષના શ્રમ પછી અકબરે ભોગલ સામ્રાજ્યને કાબુલથી બંગાળા, અને હિમાલયથી અહમદનગર સુધી પહોંચાડ્યું. દક્ષિણનો વિજય લવિષ્મના ભોગલો માટે બાકી રહ્યો.

અકબરના નાલાયક પુત્રો.—અકબરના છોકરા કપુત ઉચ્ચ હતા. તેઓ શરાબ શરીરને પાચમાલ કરી નાંખતા હતા. મુરાદ અને દાનીયલ એ કારણે પિતાની હયાતીમાંજ ગુજરી ગયા. પાટવી કુંવર સલીમ પણ ઘણાખરે વખત દાડ્યાજીમાંજ ગાળતો પરંતુ તેનો બાધા મજબુત હોવાથી તે લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શક્યો.

સલીમનો બળવો.—સલીમને પિતાની રાજગાદી પડાવી લેવાનો દુષ્ટ ખ્યાલ આવતો. અકબરને તેના આ ખ્યાલ વિષે ખાતશી હોવાથી તે તેને રજપુતાના અને બંગાળામાં બળવા સમાવવા મોકલવાની તજવીજ કરતો. પરંતુ શાહજહાં પિતાના હુકમનો અનાદર કરતો; દરબારમાં પણ જતો નહિ. તે ઘણાખરે વખત અલ્હાબાદ રહી લાંબુલમ ગુજરતો. અંતે ૧૬૦૧ માં તેણે બાદશાહપદ ધારણ કર્યું અને બિહારનો બળનો કબજો કર્યો.

અબુલફઝલનું ખુન.—બીજે વર્ષે અકબરનો ઉત્તમ મિત્ર, સલાહકાર અને મંત્રી અબુલફઝલ દક્ષિણની સ્વારીમાંથી પાછો ફરતો હતો તે સમયે માર્ગમાં સલીમે એક છુદેલા સરદાર પાસે તેનું ખુન કરાવ્યું. આ સમાચાર સાંભળી બાદશાહને ઘણો શોક થયો, અને તે બોલી ઉઠ્યો કે “જો સલીમને બાદશાહ થવું હતું તો તેણે મને મારવો જોઈતો હતો.” આ બનાવ પછી કેટલાક દિવસ સુધી બાદશાહનાં આંસુ અટક્યાં ન હતાં. અંતે પિતા-પુત્ર વચ્ચે સંધી થઈ અને સલીમ પિતાપાસે હાજર થયો.

સલીમ ગાદી વારસ નીમાયો.—ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે અકબરનું ઉત્તર જીવન દુઃખી દુઃખી * થયું હતું. તેનું શરીર દિન પર દિન કથ-

* સાક્ષરરત્ન જ્ઞાનાલાલ દલપતરામ કવિએ ‘એકલવાયો બાદશાહ’ એ મથાળા હેઠળ અકબરશાહના છેલ્લા દિવસો વિષે જે મુંદર ચિતાર આપ્યો છે તેમાંથી થોડી ઘણી લીટીઓ અહીં ટાંકીએ તો અનુચિત નહિ ગણાય.

જાતું ગયું. રાજા માનસિંહ આદિ કેટલાક મોટા ઉમરાવો સલીમ જેવા જલીમના હાથમાં રાજ્ય જાય એ જોવા ઇચ્છતા ન હતા. તેમણે તેને ફેરાણે મુકી તેના પુત્ર ખુશરૂની હિમાયત કરી. પરંતુ તેમની યોજનાઓ નિષ્ફળ ગઈ. અકબરે જાતે સલીમને ગાદીવારસ નક્કી કર્યો.

“ સાધુ, સન્તો, ફકીરો, કલન્દરો
મહા વિદ્વાનો, મહા સૈનિકો:
જગતનો ફાલ અહીં ઠલવાતો.
આગ્રા અને સિક્રીનો સંગમ કરતાં
મનુષ્યોની મેદનીનાં પૂર.
સન્ધ્યાકાળે વડલે પંખેરૂં બોલે
એટલી બોલી બોલાતી અહીં.
અનેક ધર્મો ને અનેક ધર્મશાસ્ત્રો
દેવકૂલની પેઠે ફેરતાં દેવફેરમ
દીને ધલાહીના ધખાદતખાનામાં

.....
મહારા પહેલુમાંનો પહેલવાન,
અકબરશાહનું બીજું હૈયું અને ત્રીજો હાથ,
રૂસ્તમનો અવતાર રાજા ભગવાનદાસ !

.....
બાદશાહી દરબારમાંની અશ્વત્થામાની કુમારોની જોડલી,
મહારા રાજમહેલને બે ટોડલે વિરાજતા
કેકાવલિ લલકારતા બે મોરલા;
દિવસે સૂર્ય અને રાત્રિએ ચન્દ્ર શા,
અકબરશાહને અખંડ અજવાળતા,
વાગીશ્વરો, મંત્રીશ્વરો, સાગર શા ગંબીરા,
યુગયુગની મૈત્રીના એનમૂન નમુના,
મુગલ સલ્તનતના રામલક્ષ્મણ,
શેખ ફૈઝી ને શેખ અબુલ ફઝલ:
ગયા સૌ એ જોયના પડદાની પાછળ.

અકબરનું મરણ.—૧૬૦૫ માં ત્રેસઠ વર્ષની ઉંમરે અકબરશાહે પોતાનું નામ અજરામર કરી દેહ છોડી. ખુશરૂના પક્ષકારોએ થોડા ઘણાં

લક્ષ્મીપુત્ર, વિષ્ણુદેવના પરમ વૈષ્ણવ,
આદશાહી ભંડારના ભંડારી,
ખડ્ગ ધારેશ્વર, ભુમિપુત્રોના હિતસ્વી,
રાજભટ્ટ રાજા ટોડરમલજી.

.....
વીરત્વના દુર્ગ સમોવડી,
સુજનતાની પરમ સમશેર,
કિરણસમ પ્રકાશતો ને દઝડતો,
સિધાવ્યો હિન્દુનો સુરજ,
અટંકી રણરઢિયાળો રાણો પ્રતાપ.

.....
એ મહારી જીવિતેપણાના જમટંકારઃ
સાગરપાળ સૂધીનું સાવંભોમત્વ,
ચિતોડગઢની કલગી ચુંટવી
વાઘબકરીને એક આરે નીર પાવાં !
જતિઓનો, ધર્મોનો, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વયઃ
કુદલ-યે-કુદલ,

.....
કેટકેટલી ઝિયારતો કીધી ત્યારે
અજમેરીએ આખ્યા ત્રણ પુત્રોના આશિર્વાદ.
ખેએ શરાબનાં ઝેર પીધાં,
ત્રીજાએ રોખ્યો બળવાનો બુંડો.
મોહ અને શરાબ એના મહાદુશ્મનો.
મોહમાંથી કાંઈકે છોડાવ્યો,
અર્ધવાનમાં પાઠવી ઈસ્કહાનની નાઝનીને.
પણ શરાબી ! ઓ શરાબી !
કહાનવાના રણુમથદાન વચ્ચે

કાંઈ માર્ગ, પરંતુ રાજા રામદાસે સલીમનો પક્ષ લઈ આદશાહી તિજોરી પર રજપુત ઘોડેસ્વારોનો પેરા મુકી દીધો. આ રીતે સલીમનું કાર્ય ચોક્કસ થયું. આદ રાજા માનસિંહે ખુશ અને તેના પિતા સલીમ વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું.

અકબરનો ઉદ્દેશ.—ઉપર વર્ણવેલા વિજયો મેળવવામાં કેવળ રાજ્ય-લોભ ઉપરાંત અકબરના મગજમાં બીજો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો. કાશ્મીરના આરંભમાં તેણે આખા હિંદુસ્તાનને પોતાના એકછત્રી અધિકાર હેઠળ આણવાની એવી યોજના ઘડી હતી કે હિંદની તમામ જાતિઓ, દેશી અને પરદેશી, હિંદુ અને મુસલમાન સા એકત્ર થઈ સામાન્ય હિતને મોટું મહેનત કરે. તે પોતાને પ્રભુનો પ્રતિનિધિ માનતો હતો. તેને ખાતરી હતી કે હું આખા હિંદમાં સુવ્યવસ્થા આણી શકીશ.

જળ્યાવેરો માફ.—પોતાનાં રાજ્યના નવમા વર્ષમાં, એટલે કે ફૈઝી અને અલુલક્ષ્મીનો સમાગમ થતાં પહેલાં અકબરે બિન-ઈસ્લામીઓ પાસેથી લેવાતો જળ્યા વેરો માફ કર્યો. વસ્તીનો મોટો ભાગ હિંદુઓનો હતો અને હિંદુઓને આ વેરો અતિનિંદ્ય અને અપમાનકારક હોવાથી પૂર્વે એને લીધે હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે કડવાશ ચાલતી હતી. એ ઉપરાંત જત્રાણુઓ પાસેથી લેવાતો માથાદીઠ કર પણ રદ થયો. અકબરનું આ એકજ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે કે હિંદુઓની સહાય વિના માફ સામ્રાજ્ય સ્થાપિ નહિ અને એ વસ્તુ તે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં જ સમજ્યો હતો. સતીનો રિવાજ બંધ કરાવવા તેણે બનતી તજવીજ કરી હતી.

રજપુત કન્યાઓ વેરે લગ્ન.—અકબરે અનેક રજપુત કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. મેવાડશિવાયના બધાં મુખ્ય રજપુત રાજ્યોએ આ રીતે પોતાની કન્યાઓ આપી હતી. જહાંગીર આદશાહ જમપુરની રાજકુંવરીનો પુત્ર હતો. અકબરના સૌથી વિશ્વાસુ અમલદારો અને દિલોજન દોસ્તોમાં કેટલાક હિંદુઓ હતા. જમપુરના રાજા ભગવાનદાસ તથા તેનો ભત્રીજો રાજા માનસિંહ મોટામાં મોટી પદવીએ ચઢ્યા હતા અને આદશાહને ખાતર તેઓ

ત્હને પછાડી, ફેડી, ઢોળી,
ત્હોયે છો તું સદાની યે સજ્જવન.

.....

આર્ચાવર્તની ગાયો મ્હેં ઉગારી.”

ખુદ પોતાના જાતબાઈઓ સામે પણ બહાદુરીથી લડ્યા હતા. ગુજરાતની સ્વારી દરમ્યાન માનસિંહે એક અણીને પ્રસંગે બાદશાહનો જન બચાવ્યો હતો. તે કાબુલનો અને પછી બંગાળનો સુબેદાર નીમાયો હતો.

બીરબલ.—બાદશાહનો બીજો એક ખાસ મિત્ર રાજા બીરબલ હતો. તે કાલ્પીનો વતની હોઈ તેનું મૂળ નામ મહેશદાસ હતું. ગવૈયો હોવા ઉપરાંત ઇવનોદ અને હાજરજવાબી તો તેનાં જ ગણાતાં. ‘બાદશાહ અને બીરબલ’ નામના ગ્રંથમાં તેની હાજર જવાબીના અનેક દાખલા છે. તેનાં શાયથી ખુશ થઈ અકબરે તેને રાજા બીરબલ એવો ઈલકાબ આપ્યો હતો. કાબુલની સ્વારી દરમ્યાન લડાઈમાં તેનું મરણ થયું હતું.

રાજા ટોડરમલ અને જમાબંધી.—અયોધ્યાના ખત્રી ટોડરમલે અકબરની સેવા સ્વીકારી. સેનાપતિ તરીકે વામવ્ય પ્રદેશમાં તેણે ઉત્તમ કામ કરી બતાવ્યું. ગુજરાત જતાયા પછી ત્યાંનું જમાબંધીનું કામ તેને સોંપાયું હતું. ધર્મચુસ્ત વૈષ્ણવ હોઈ તે અકબરના નવા ધર્મમાં ભળ્યો ન હતો, છતાં બાદશાહે તેને દુભવ્યો ન હતો. ૧૫૮૯ માં લાહોરમાં તેનું મરણ થયું. તેની જમાબંધીએ તેની કીર્તિ અમર બનાવી છે. શેરશાહની જમાબંધી તો અભ્યાસ કરી તેણે પોતાની યોજના ઘડી. જમીનોની પુરેપુરી માપણી કરાવી, ફળદ્રુપતાના આધારે તેના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ભેદ પાડ્યા. સરેરાસ પાકની ઝીણવટથી ગણતરી કરી. ટોડરમલે $\frac{૧}{૩}$ ભાગ સરકાર ધારે નક્કી કર્યો. સરકાર ધારે સાધારણ રીતે રોકડ અથવા અનાજરૂપે આપવાની છુટ હતી. મહેસુલ-ઉધરાત માટે અપાતા ઇન્જરા બંધ કરી ટોડરમલે ગરીબ અને અજ્ઞાત ખેડુતોપર થતો ઇન્જરદારોનો જુલમ અટકાવ્યો. કેટલાક યુરોપી લેખકો ધારે છે કે પાકના $\frac{૧}{૩}$ ભાગ જેટલો સરકારધારે આકરો કહેવાય. પરંતુ અકબરે મહેસુલ સિવાયના બીજા અનેક કરો માફ કરેલા હોવાથી ખેડુતોનો બોળો એકંદરે બહુ ન હતો.

મુલ્કી વહીવટ માટે અકબરે સામ્રાજ્યના અરાઠ સુબા* વા પ્રાન્ત પાડી દરેક પર એકેક સુબેદાર નીમ્યો. સુબેદાર પદે સાધારણ રીતે શાહજહાં અથવા મોટા ઉમરાવો નીમાતા. તે બાદશાહી હુકમો અનુસાર મુલ્કી તેમજ લશ્કરી કામકાજ ચલાવતો. તેના હાથ તળે કામ કરવા બાદશાહ તરફથી

* કાબુલ, લાહોર, મુલ્તાન, સિંધ, ગુજરાત, માળવા, અજમેર, દિલ્હી, આગ્રા, અલ્હાબાદ, અયોધ્યા, બિહાર, બંગાળ, વરાડ, ખાનદેશ, અહમદનગર, ઓરિસા અને કાશ્મીર.

એક દિવાન નીમાતો. દરેક પ્રાંતના સોએક ભાગ (સરકાર) પાડી, એ દરેક ભાગના પાછા પેટા વિભાગ (મહાલ) પાડવામાં આવ્યા હતા. આ સૌમાટે મોટા નાના અમલદારો નીમાતા.

મનસખદારો.—સઘળા કારોબારી અમલદારોને લશ્કરી પદવી મળતી હોવાથી તેઓ મનસખદાર કહેવાતા. મનસખદારોમાં ૩૩ પદવી હતી. ઉંચામાં ઉંચો મનસખદાર દશ હજાર સ્વારોનો ઉપરી ગણાતો. પહેલાં તેમને જગીરો આપવાનો રિવાજ હતો તે બંધ કરી અકબરે પગારનો રિવાજ દાખલ કર્યો. ઉંચામાં ઉંચી મનસખો શાહજહાંઓને અપાતી.

આર્થિક અને લશ્કરી વ્યવસ્થા.—હિંદમાં બાદશાહની મુખ્ય આવક જમીનવેરામાંથી થતી અને થાય છે. ૧૬૦૦ માં અકબરનું મહેસુલ સાડા સત્તર કરોડ રૂપિયા જેટલું હોય એમ લાગે છે. જકાત અને પરચુરણ કરવેરામાંથી પણ સારી આવક થતી. ટોડરમલે ધણા કરો માફ કરાવ્યા હતા.

લશ્કર મુખ્યત્વે ઘોડેસ્વારોનું હતું. મનસખદારો પોતપોતાના ઓઢા મુજબ પલટનો રજુ કરતા. સ્થાયિ સૈન્ય ૨૫૦૦૦ નું હશે જેમાંનાં અર્ધાં તોપખાના-પર તથા પામદળમાં હતા. યુદ્ધમાં પકડાએલા કેદીઓને ગુલામ બનાવવાનો મોઠો ચાલ અકબરે બંધ કર્યો. (૧૫૬૩).

અબુલફઝલ અને આઈની અકબરી.—અબુલફઝલે ‘અકબર-

નામા’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો તેમાં ‘આઈની અકબરી’ એક ભાગ છે. તેમાં દરબાર તથા રાજ્યનાં દરેક ખાતાંની સવિસ્તર હકીકત વર્ણવાઈ છે. એ ગ્રંથ ઇતિહાસકોને અનુપમ અને અમુલ્ય છે. તેમાં બાદશાહી નિયમો અને કાનુનોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ હોવાથી તે સમયનો આબે-હુબ ચિતાર એ ગ્રંથ રજુ કરે છે.

શેખ અબુલફઝલની પહેલી બાદશાહ સાથે ની મુલાકાત ૧૫૭૪માં થઈ હતી. મહાસમર્થ વિદ્વાન હોઈ આજે પણ તે

અબુલ ફઝલ.

‘મહાન મુન્શી’ને નામે ઓળખાય છે. અકબરના મંત્રીઓમાં તે સૌથી

મોટા ગણાતો. આદશાહ ઇસ્લામ પંથથી ક્રમે ક્રમે વિમુખ બન્યો તે ધણું-
ખરું અમુલકઝલ અને તેના વિદ્વાન ભાઈ શેખ ફૈઝી*ની મૈત્રીને લીધેજ
હતું. અમુલકઝલની ફિલસુફી તેના અહીં આપેલા શબ્દોમાંથી સમજાશે—
' ઓ ઇશ્વર, મંદિરે મંદિરમાં હું એવા લોકોને જોઉં છું જે તારી શોધમાં
ફરે છે; ભાષાએ ભાષામાં હું લોકોને તારી સ્તુતિ કરતા સાંભળું છું. મસ્જિદમાં
લોકો ઝીણે સ્વરે તારી બંદગી કરે છે. ખ્રિસ્તી દેવળમાં લોકો તારા પ્રેમને
લીધે, ઘંટ વગાડે છે. કવચિત્ હું ખ્રિસ્તી દેવળમાં અને કવચિત્ મસ્જિદમાં
જઈ છું, પરંતુ મંદિરે મંદિર હું તારીજ શોધમાં ફરું છું. ”

અકબરની શ્રદ્ધા તુટી.—અકબરની ઇસ્લામ પરની શ્રદ્ધા ઉઠવાનું
એક કારણ અમુલકઝલ અને ફૈઝીનો સમાગમ હતો. એ શિવામ, બાળપ-
ણથીજ તેનું લક્ષ સુરીપંથી હુશીઝ કવિ પ્રત્યે ખેંચાયું હતું. સુરીપંથના
ધણા સિદ્ધાન્તો હિંદુ સિદ્ધાન્તોને મળતા છે. વળી તે નાનપણથીજ હિંદુઓ-
ના સમાગમમાં આવ્યો હતો. તેનાં જ્ઞાનખાનાંની રજપુતાણીઓ હિંદુધર્મ
પાળતી તેથી હિંદુ આચાર વિચારથી પરિચિત થવાના અકબરને ધણા
પ્રસંગો મળતા. ધાર્મિક પ્રશ્નો વિષે ધણો જ્ઞાસુ હોવા છતાં એકે ધર્મ-
પંથ તેને સંપૂર્ણ સંતોષ આપી શક્યો નહિ. મુસલમાન, હિંદુ, જૈન,
જરથોસ્તી, ખ્રિસ્તી આદિ ધર્મના આચાર્યોના વાદવિવાદ તે રસપૂર્વક સાંભ-
ળતો, પરંતુ તે એકે સંપ્રદાયનો અનુયાયી થયો નહિ.

દીને ઇલાહી.—ઉપર જણાવ્યા મુજબના વાદવિવાદોપરથી અકબરને
ખાત્રી થઈ કે દરેક ધર્મમાં પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ અને સત્યજ્ઞાન રહેલાં
છે; કોઈપણ એક ધર્મ પાસે એ વિષેનો ઇજ્જારો નથી. આદ અમુલકઝલ
અને બીજા અનેક પંડિતોની સહાયવડે તેણે સઘળા ધર્મોનું સત્ત્વ ખેંચાવી
' દીને ઇલાહી ' નામનો નવો પંથ સ્થાપ્યો. ' ઇશ્વર એક છે અને અકબર
તેનો દુન્યવિ પ્રતિનિધિ છે ' એ તેનું મુખ્ય સુત્ર હતું. થોડાક દરબારીઓ અને

* શેખ ફૈઝી અમુલકઝલનો મોટો ભાઈ હતો. તે કવિ અને ફિલસુફ હતો.
મુસલમાન છતાં તેનું સંસ્કૃત ધણું સુંદર હતું એ જાણી આપણને આશ્ચર્ય
લાગે છે. પરંતુ એ જમાનામાં ધણાયે હિંદુઓ એવા હતા કે જે ફારસી
ભાષામાં પારંગત થયા હતા અને કેટલાયે મુસલમાનો એવા હતા કે જેણે
સંસ્કૃતનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

મિત્રો એ પંથમાં સામેલ થયા પરંતુ ઝુનુની મુસલમાનોના સખત વિરોધને લીધે એ ધર્મ આગળ ચાલ્યો નહિ અને અકબરના મરણપછી તેનો લોપ થયો.

સાહિત્ય અને કળાને આશ્રય આપવાની બાબતમાં તે મોગલકુળના ઘણાખરા બાદશાહોના જેવો જ હતો. નાનપણમાં તેને લખવા તરફ પ્રીતિ ન હતી અને ઠેઠસુધી તેને લખતાં વાચતાં આવડતું ન હતું. પરંતુ પોતાની પાસે પડિતો રાખી તેમની પાસે તે સદાયે વંચાવતો અને એ રીતે તેણે કુર્ણોન્દ્રિય મારફતે પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવ્યું. તેની બાદદાસ્ત અદ્વલુત, અને સમજશક્તિ અતિ તીવ્ર હતી.

તેણે મેગા કરેલા પુસ્તકાલયમાં ૨૪૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રન્થો હતા. આ ગ્રન્થો તેણે સારામાં સારા લઢીઆઓ પાસે લખાવ્યા, અને સારામાં સારા ચિત્રકારો પાસે તેમાં ચિત્રો મુકાવ્યાં હતા. આમાંના કેટલાક ગ્રન્થો હજી મોજુદ છે.

રામચંદ્ર વાઘેલાના દરબારમાં તાનસેન નામનો ગવૈયો હતો તેને અકબરે પોતાના દરબારમાં બોલાવી લીધો હતો. તાનસેન આજે જગપ્રસિદ્ધ બન્યો છે. અણુલક્ષ્મણનું કહેવું એવું છે કે તેના જેવો ગવૈયો હિંદમાં એક હજાર વર્ષ દરમ્યાન થયો ન હતો.

શિલ્પપર અકબરને ઘણો પ્રેમ હતો અને તેણે બાંધેલાં ફતેહપુર સિક્રીનાં અનેક સુંદર મકાનોનાં ખંડીઓરો આજે એ વાતની સાક્ષી પુરે છે. એ શહેર બાંધવા પાછળ અકબરે પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ્યો, જે કે ત્યાં રહેવાનું તો થોડાં વર્ષ જ થયું.

અકબરનું ચારિત્ર્ય.—અકબર ઘણો દયાળુ હતો. છતાં તેને સંત કહી શકાય નહિ. તેનામાં કેટલાક દોષો અને નિર્બળતાઓ હતી. રાજ્યના આરંભમાં, બહેરામખાનની ખરાબી પછી-તેના સલાહકાર સારા ન હતા. માળવામાં અપાર સિતમ ગુજરનાર દુષ્ટ પીર મહમદને ઠપકો મુઠ્ઠાં અપાયો લાગતો નથી. પાછલા ૪૦ વર્ષમાં સર્વ સત્તા અકબરે પોતાના હાથમાં જ રાખી હતી. તેનો ઉદાર સ્વભાવ કંઈક અંશે બગડવાથી તેણે કેટલાંક મૂર્ખાઈ-ભ્રમો કામો કર્યાં હતાં; ઈસ્લામથી તે વિમુખ બન્યો હતો. તેને અશીશનું માફું વ્યસન હતું. તેનામાં મિથ્યાભિમાનનો કાંઈક અંશ હતો.

આ સઘળા દોષો છતાં તે હિંદના મોટામાં મોટા રાજ્યોમાં ગણાવા લાયક છે. અશોક સાથે તેનો મુકાબલો કરી શકાય.

તેનું અંગબળ અદ્ભુત હતું. તેને લીધે અથાગ શક્તિ અને અજબ સહનશીલતાના પ્રયોગો તે કરી શકતો. કસરત અને હાથીઓનો તેને ધણો શોખ હતો. રોજ સવારમાં વહેલો ઉઠી તે સાડાત્રણ મણુ લોહની સાંકળ લઈ કસરત કરતો. હાથીની બાબતમાં ગજબગજ કરતો. એક હાથીની પીઠપરથી કુદી બીજા ગમે તેવા મસ્તીખોર હાથીની પીઠ પર બેસવું તેને મન બાળકનો બેલ હતો. નિશાન તાકવામાં તે અચૂક હતો. ‘પોલો’ ની રમતનો તેને એટલો બધો શોખ હતો કે કોઈ કોઈ વાર રોશની કરાવી તે રાતે પણ બેલતો.

નિરક્ષર છતાં તેનો માનસિક વિકાસ જેવો તેવો ન હતો. હિંદુઓ પ્રત્યેની તેની સહિષ્ણુતા, તેના ઉત્તમ સુધારા, તેની વ્યવસ્થા-શક્તિ એ સર્વે તેના મનોવિકાસના ચોખ્ખા પુરાવા છે. આ ગુણોવડે તેણે પોતાનો રાજ્ય-લોભ તૃપ્ત કર્યો અને અનેક રાજ્યોને માંડલિક બનાવી અને વિશાળ મુલક મેળવી પોતાની મહત્તા સ્થાપી. મોગલ સામ્રાજ્યનો સાચો સ્થાપક તેજ હતો.

વળી તેની માણસ-પરીક્ષા બહુ સારી હોવાથી તેને વફાદાર સેવકોનો ટોટો ન હતો.

હવે કેવળ એક બે અભિપ્રાયો ટાંકી આ પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત કરીશું.

“અકબરના જેવા મહાસાની અને પવિત્ર હૃદયના સમ્રાટનાં દર્શન પૃથ્વીએ ભાગ્યેજ કદાપિ કર્યાં હશે.”

(રમેશ ચંદ્ર દત્ત).

સમકાલીન મહાન વ્યક્તિઓ. અકબરના જમાનામાં રાણા પ્રતાપસિંહ, તુલસીદાસ અને સુલ્તાના આંદાબીબી એ ત્રણ વ્યક્તિઓ એવી હતી કે તેમનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

રાણા પ્રતાપસિંહ ઉદયસિંહનો પુત્ર હતો. તેની સ્થિતિ ધણીજ કંફાડી હતી. તે રાજ્યવિનાશો રાજ્ય હતો. રાજસ્થાનના મુખ્ય રાજ્યોએ અકબર સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધ્યો હતો, તેનું સર્વેપરીપણું સ્વીકાર્યું હતું, અને કેટલાક તો મુસલમાન પણ બન્યા હતા. કેવળ મેવાડના સ્વમાની રાજકુળેજ અકબરની આ નીતિ માન્ય રાખી ન હતી. તેને નમાવવા અકબરે બહુ બહુ

“ આવડું મોટું સામ્રાજ્ય, આવી અપાર સંપત્તિ, આટલા બધા લડાયક હાથી ઘોડા વગેરે સર્વ કાંઈ હોવા છતાં તેણે પોતાનો નમ્ર સ્વભાવ અને ઇશ્વરભક્તિ તલભાર પણ ઓછી થવા દીધી ન હતી.”

(જહાંગીર આદશાહ).

કાંઈ મામલો. ચિતોડ લીધું; છતાં ટેકીલા અને શરા સિસોદીઆઓ તેને વશ થયા નહિ. પ્રતાપે અરવલ્લીના દુર્ગમ કુંગરોમાં વાસ કરી સાંથી મુસલમાનો પર નિરંતર મારો ચલાવ્યા કર્યો. સલીમ અને માનસિંહના સૈન્યને હુલદી-ઘાટ આગળ આંતરી તેણે જે પરાક્રમ કરી બતાવેલું તે આગળ આવી ગયું. આદશાહનાં મોટાં સૈન્ય આગળ પ્રતાપ ઝાઝું ટકી શક્યો નહિ. પણ પાછળથી ધીરે ધીરે તેણે મેવાડ પ્રાન્ત જીતી લીધો, પરંતુ ચિતોડ તેને હાથ ન આવ્યું. અતિશય પરિશ્રમને લીધે ૧૫૯૭ માં તેનો દેહાન્ત થયો. અર્વાચીન કાળમાં થએલા હિંદી દેશભક્તોમાં પ્રતાપ ધણું ઉંચું સ્થાન ભોગવે છે. અકબર પણ તેનો અડગ ટેક જોઈ છક થયો હતો. પ્રતાપે એવું પણ લીધું હતું કે જ્યાંસુધી મેવાડનો સંપૂર્ણ ઉદ્ધાર નહિ કરે ત્યાં સુધી મારે મહેલમાં રહેવું નહિ, દાઢી મુંડાવવી નહિ, ધાતુપાત્રમાં જન્મવું નહિ, અને તળાઈ પર સુવું નહિ.

સુલ્તાના ચાંદબીબી. અહમદનગરમાં બાળરાજ્ય હોવાથી ત્યાં પક્ષા-પક્ષી ચાલતી હતી. એક પક્ષે મોગલોને આમંત્રણ મોકલ્યું; પરંતુ તે આવે ત્યાર પહેલાં બાળરાજની ફાઈ ચાંદબીબીએ અપૂર્વ તદબીરથી રાજ્યના ઉભરાવોને એકત્ર કર્યો. બાદ તેણે મોગલ સૈન્ય સામે બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. જાતે હથિયાર સજ્જ, બખતર પહેરી તે શત્રુઓની કતલ કરવા લાગી. શહેરના ફાટમાં શત્રુઓએ ગાળડું પાડ્યું તો જાતે ત્યાં ઉભી રહી ફાઈ મહા વીરની પેઠે લડવા લાગી. દારૂગોળા ખુટતાં તેણે સોનાચાંદીના દાગીના ગળાવી તેની ગોળાઓ શત્રુ સામે છોડી હતી. ચાંદબીબીના શુરાતન આગળ મોગલોનું કશું ચાલ્યું નહિ. તેમને પાછા જવું પડ્યું. અહમદનગરનાં દુર્ભાગ્યે દુશ્મનનો ભય દૂર થતાં પાછા પક્ષ બંધાયા. ટુંક વખતમાં પ્રાણના ભોગે પણ દેશનું રક્ષણ કરનાર ચાંદ સુલ્તાનાનું દગાથી ખુન થયું.

તે બીજાપુરના રાજા સાથે પરણેલી, પણ ટુંક સમયમાંજ વિધવા બની હતી. આખર સુધી તેણે પવિત્ર જીવન ગાળ્યું હતું. તેના અનુપમ શૌર્યથી, તેની દેશભક્તિ અને રાજનિષ્ઠા વડે તેની કીર્તિ અજરામર બની છે.

પ્રકરણ ૨૫ મું. જહાંગીર; શાહજહાન.

જહાંગીરનું આરોહણ. ૩૭ વર્ષની ઉંમરે સલીમ, જહાંગીર

(જગતનો જીતનાર) નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. પિતા પ્રત્યે માન-વૃત્તિના અભાવ માટે તે કુખ્યાત હતો, અને દૈવે જાણે તેનાપર વેર લેવા એવી અજબ ઘટના ઘડી કે રાજ્યના આરંભમાંજ તેનો પુત્ર ખુશરૂ તેની સામે થયો. ખુશરૂ અને ખુરમ (શાહજહાન) ને અકબર પ્રાણસમાન ગણતો. જહાંગીરના હક્ક કુખ્યાવી ખુશરૂને ગાદી અપાવવા તજવીજ થએલી તે આપણે જોઈ ગયા.

જહાંગીર.

ખુશરૂ અને તેના પક્ષકારોએ લાહોર કબજે કરી બળવો કર્યો. જહાંગીર તરતજ તેની પાછળ પડ્યો અને ત્રણ અઠવાડીઆમાં બળવો શાંત પડ્યો. ખુશરૂ ચિનાબ નદી ઓળંગવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં તે પકડાઈ ગયો. જહાંગીરે તેના અનુયાયીઓને ઘણી કડક સજા કરી. ખુશરૂનું અત્યંત અપમાન અને તુચ્છકાર કર્યા બાદ તેને સખત બ્રાહ્મણ સાથે બંદીખાને નાંખવામાં આવ્યો. તેના બે મુખ્ય પક્ષકારોને બળદ અને ગધેડાનાં ચામડાંમાં જીવતા સીવડાવી આખા શહેરમાં ઘસડાવ્યા. બીજા સેંકડો બળવાખોરોને એક સાથે હારબંધ શૂળીઓ પર ચઢાવી દીધા. પાછળથી ખુરમની બટપટને લીધે લાયક અને સુશીલ ખુશરૂનું મરણ થયું હતું.

તુલસીદાસ. અકબરી જમાનાના સૌથી મોટા લક્ત કવિ તુલસીદાસજી બાદશાહના સમાગમમાં આવ્યા લાગતા નથી. હિંદી ભાષામાં તેનું રચેલું રામાયણ બહુ લોકપ્રિય હોઈ આજે પણ હજારો લોકો એ હોંસે વાંચે છે, તથા કંઠે કરે છે. તેમાંના કેટલાક દુહા તો કહેવત રૂપ થઈ પડ્યા છે. એ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથો તેણે રચ્યા છે. તેણે બંધાવેલું સીતારામનું મંદિર અને મઠ આજે પણ બનારસમાં છે.

યુદ્ધો. પિતા કરતાં માનસિક તેમજ નૈતિક દષ્ટિએ ઉતરતો છતાં જહાંગીર મૂર્ખ તો ન હોતોજ. પિતા તરફથી મળેલું રાજ્ય તે સંગોપાંગ બળવી શક્યો હતો. આરંભમાં તે કાબુલ ગયો હતો અને કેટલાંક વર્ષ પછી ત્યાં થયેલો બળવો તેણે સમાવ્યો હતો. સામ્રાજ્યના મધ્યમાં આવેલા પ્રાન્તોમાં તેને ઝાઝી મુશીબત નહીં, પરંતુ રજપુતાના, બંગાળા, દક્ષિણ, અને કાબુલમાં વખતોવખત સૈન્ય મોકલવાં પડતાં.

જહાંગીરનો રાજ્યલોભ. જહાંગીરની બે મુખ્ય અભિલાષા હતી; એકસસ નદીને પેલે પાર આવેલું પૂર્વજેનું રાજ્ય પાછું મેળવવું, અને આખા દક્ષિણને પોતાની હકુમત હેઠળ આણવું. આ બેમાંથી એકે કામ તે કરી શક્યો નહિ. તેનાં સૈન્યો કદી એકસસ નજીક જઈ શક્યાં નહિ. અકબરે મેળવેલું કુંદહાર ધરાનીઓએ (૧૬૨૨ માં) પાછું જીતી લીધું. જહાંગીરે એ માટે સ્વારી યોજેલી ખરી પણ મોકલેલી નહિ.

દક્ષિણમાં અકબરે અહમદનગર લીધું હતું તે ત્યાંના મલિકંબર નામના હબસી પ્રધાને પાછું જીતી લીધું. તેણે મોગલ સેનાને યુરાનપુર તરફ નસાડી તથા તેનાપર તુટક તુટક મારો ચલાવી થકવી નાંખી. પછી શાહજહાન પુરમે દક્ષિણ જઈ મલિકંબરને હરાવ્યો અને અહમદનગરનો કિલ્લો લીધો. છતાં દક્ષિણમાં જહાંગીર ઝાઝી પ્રગતિ કરી શક્યો નહિ.

બંગાળામાં ઉસ્માનખાન નામના અફઘાને બંડ ઉઠાવ્યું પરંતુ તેનો વધ થતાં બંડ સમી ગયું.

મેવાડ. બાબર અને અકબર સામે જેણે ટક્કર ઝીલી હતી, તે મેવાડનો રાણો અમરસિંહ પુરમને હાથે હાર્યો. પુરમે મેવાડીઓને ખૂબ તગડા અને તેમની સ્થિતિ છેક ખરાબ કરી નાંખી. અતે ૧૬૧૪ માં રાણો વશ થયો. “મેવાડની કાઈ કન્યા બાદશાહી કુટુંબમાં નહિ આપવી, મેવાડનો પાટવી કુંવરજ માત્ર દરબારમાં નોકરી કરે,” એ શરતે અમરસિંહે જહાંગીરનું સર્વોપરીપણ કબુલ કર્યું. કુંવર કરણ બાદશાહી દરબારમાં ગયો, ત્યાં જહાંગીરે તેને સારો આવકાર આપ્યો.

આ રીતે જમાનાથી હિંચું માથું રાખનાર મેવાડ નમ્ચું; અને એ કાર્યનું અપૂર્વ માન પુરમને મળ્યું.

કાંઝા. (૧૬૨૦ માં) પંજબમાં આવેલો કાંઝાનો પ્રખ્યાત અને મજબુત કિલ્લો લેવાયો. આ વિજય માટે જહાંગીર ઘણું અભિમાન ધરાવતો. ત્યાંનું દેવાલય તોડી તેણે મસીદ બંધાવી.

પ્લેગ. પંજબમાં લયંકર પ્લેગ ચાલ્યો હતો. જહાંગીર એમ માનતો કે એ રોગ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં ન હતો. પંજબમાંથી એ દિલ્હી, કાશ્મીર, અને અન્ય ભાગોમાં ફેલાયો. હાલની જેમ એ રોગ દરમ્યાન ઉંદરો પણ પડતા.

નુરજહાન. ૧૬૧૧ માં મિહરનિસા નામની ધરાની સ્ત્રી સાથે જહાંગીરનું

લગ્ન થયું એ આ રાજ્યનો સૌથી મોટો ખનાવ ગણી શકાય, કેમકે ત્યારપછી એ સ્ત્રીની સત્તા અમર્યાદ બની. જહાંગીરે તેને નુરજહાન (દુનિયાનું નુર) નામ આપ્યું. પિતાની હયાતીમાંજ એ તેના ખારમાં પડ્યો હતો, પરંતુ અકબરને આ વાત નાપસંદ પડવાથી તેણે એ સ્ત્રીને શેરઅફઘાન નામના અમલદાર સાથે પરણાવી બર્દવાન મોકલી દીધી. ગાદીએ આવ્યા બાદ શેરઅફઘાનનો વધ કરાવી જહાંગીરે તેની વિધવાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધી. પરંતુ ચાર વર્ષ વીત્યાં ત્યારપછીજ નુરજહાને લગ્ન માટે હા પાડી. તેને પટ-

નૂરજહાન.

રાણી પદ અપાયું અને બાદશાહ તેના કબ્જાસર ચાલવા લાગ્યો. શિક્ષાપર જહાંગીર સાથે તેનું નામ પણ છપાયું. અરજીઓ સાંભળી તે ઈન્સાફ કરતી. તેણે પોતાની સત્તાના બળે પોતાના કુટુંબીઓને ચઢાવવા તજવીજ કરી. તેનો બાપ ઈતિમદ્દાલા અને ભાઈ અસફખાન બન્નેને ઉમરાવ પદ મળ્યાં. મંત્રીઓ તરીકે એ બન્ને શાણા અને સારા નીવડ્યા. તેમની દોરવણી હેઠળ નુરજહાન આખા સામ્રાજ્યનું કામકાજ કરવા લાગી. તે શરવીર, દમાળુ અને પરાપકારી હતી. શાહજહાનના આરોહણ પછી તેની સત્તાનો અંત આવ્યો.

હોટી-સ પહેલા જોઈશનો પત્ર જહાંગીરને આપે છે

પણ શાહજહાને તેને રૂપ લાખનું સાલિયાણું આંધી આપ્યું હતું. ૧૬૪૫ માં લાહોરમાં તેનું મરણ થતાં તેને જહાંગીરની કબરમાં દફનાવવામાં આવી.

ખુરમનો બળવો. નુરજહાને પોતાની સત્તા કાયમ કરવા માટે ખુરમને પોતાના ભાઈની પુત્રી (પ્રખ્યાત મુમ્તાઝ મહાલ) પરણાવી; અને પોતાની પહેલી વારની પુત્રી શહરિયારને આપી. પહેલાં ખુરમ પર તેની કૃપા હતી, પણ દક્ષિણમાં અને રંજપુતાનામાંની જીતોને લીધે તેની કીર્તિ વધી જતાં નુરજહાનને ઈર્ષ્યા આવી અને તેણે શહરિયારનો પક્ષ લીધો. તેની ખટપટો અને કારસ્થાનોને પરિણામે ખુરમે બળવો કર્યો. પરંતુ આદશાહી સેનાપતિ મહોબતખાને તેને હરાવ્યો અને ખુરમને મારાબા, દક્ષિણ, બંગાળા, બિહાર વિગેરે સ્થળોએ નાસવું પડ્યું. અંતે આદશાહે તેને મારી આપી, તથા શાહજહાન (દુનિયાનો રાજા) એવો ઈલકાબ આપ્યો (૧૬૨૫).

મહોબતખાનનો બળવો.—મહોબતખાનની આદશાહી સંન્યમાં ઘણી લાગવગ હોવાથી નુરજહાનને તેની પણ ઈર્ષ્યા આવી. આત્મ-રક્ષણ સારૂ મહોબતને બળવો કરવો પડ્યો. ૧૬૨૬માં આદશાહ અને આદશાહ-ખાનુ કાશુલના પ્રવાસે નીકળેલાં હોઈ લાહોરમાં હતાં એ લાગ સાધી મહોબતખાન થોડા યુનંદા રંજપુત સ્વારો સહિત ત્યાં પહોંચ્યો અને એકાએક આદશાહને પરહેજ કર્યો. બીજો વર્ષે નુરજહાને ઘણીજ ચતુરાઈથી પતિને મુક્ત કર્યો.

સર થોમસ રો નામનો ઇંગ્લેંડના રાજાનો વકીલ જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો હતો. આદશાહે તેનો સારો સત્કાર કર્યો. તેને અનેક મિજબાનીઓમાં તેજો. તેણે જહાંગીર અને તેના દરબારનું વર્ણન લખ્યું છે. હોકિન્સ નામનો બીજો એક અંગ્રેજ રોથી થોડાં વર્ષ પહેલાં આગ્રા આવ્યો હતો. તેને પણ સન્માન મળ્યું હતું. જહાંગીર તેના પર પ્રસન્ન થયો હતો. આદશાહ સાથે ખાનખાન માટે તે અનેક વેળા ધુશાલ ખાનામાં જતો અને ત્યાં તે આદશાહને યુરોપ વિષે વાતો કરતો. આદશાહે તેને સુરતમાં કાઢી નાંખવાની પરવાનગી આપી હતી.

જહાંગીરનું મરણ, ૧૬૨૭.—ગરમીના દિવસોમાં જહાંગીર કાશ્મીર જતો. કાશ્મીર દેશ તેને બહુજ ગમતો. ૧૬૨૭માં ત્યાંથી પાછા ફરતાં માર્ગમાં તેનું મરણ થયું. લાહોરમાં તેની સુંદર કબર છે.

જહાંગીરનું આચર્ય.—મહમદ તખલખની પેઠે, જહાંગીરમાં વિરોધી ગુણોનું મિશ્રણ હતું. દયા અને ક્રૂરતા, ન્યાયીપણું અને ધુનીપણું, સમ્મતા અને પશુવૃત્તિ, પરિપક્વ બુદ્ધિ અને છોકરવાદી—આવા વિરોધી ગુણોનું અજબ સંમિશ્રણ તેનામાં હતું. પોતાના ન્યાયપ્રેમ માટે તેને બહુ અભિમાન હતું. કેમ અથવા સ્થિતિના બેદલાવ વિના સૌને સરખો ઇન્સાફ મળે એ તેની અભિલાષા હતી. ખુન માટે એક ઉમરાવને દેહાંતદંડ થયો તે વિષે આદશાહ લખે છે કે “આવાં કામોમાં અપરાધી શાહજહાં છે કે ઉમરાવ છે એ ખ્યાલ મારા મનમાં ન આવે એવું હું પ્રભુ પાસે માંગું છું.” તેની સળઓ ઘણી કડક હતી. ખુશના અનુયાયીઓની તેણે કેવી વલે કરી હતી તે આપણે જોઈ ગયા. તેનાં શરીરનો આંધો સુંદર અને મજબુત હતો. મદાઈની રમતોનો તેને ઘણો શોખ હતો.

કુદરત તેમજ કળાનો તે શોખીન હતો. તેની ચિત્રપરીક્ષા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. સારાં દસ્યો અને સુંદર દુલ્હા તેને આનંદ આપતાં.

શાહ જહાન.

જુવાનીમાં તે બગચો હતો. મોહ અને શરાબીએ તેના સર્વ સદ્ગુણો પર પાણી ફેરવ્યું હતું. આદશાહ બન્યા પછી નુરજહાનના સમાગમથી તેણે પોતાનું વર્તન કંઈક બદલ્યું લાગે છે. પિતાની રાજનીતિ અને વ્યવસ્થા ઘણીખરી કાયમ રાખી, તેણે મોગલ સામ્રાજ્ય અણીશુદ્ધ જાળવી રાખ્યું.

શાહજહાનનું આરોહણ. જહાંગીરના મરણસમયે તેના બે પુત્રો હયાત હતા. મોટો ખુરમ એ સમયે છેક દક્ષિણમાં હતો. શહરિયાર લાહોર આવી પહોંચ્યો; પરંતુ તેનામાં ચાલાકી ન હોવાથી તેણે આ અણીના અમુલ્ય પ્રસંગનો લાભ લીધો નહિ. વળી

શાહજહાનના સસરા અને હિતસ્વી અસફખાનની ચતુરાઈ આગળ તે સાવ તુચ્છ હતો. અસફખાને ખુશના પુત્ર દાવરબક્ષ બુલાખીના નામની આણ તુરતાતુરત ફેરવી, શહરિયારને કેદ પકડ્યો અને તેની આંખો ફેડાવી નાંખી. દરમ્યાન શાહજહાન રાજ્યાની તરફ પુરપાટ પ્રયાણ કરતો હતો, અને

આગ્રા પહોંચતાંજ તેણે આદશાહપદ ધારણ કર્યું, તથા પોતાની ગાદી નિષ્કંટક બનાવવા તેણે ખાનગીમાં એવો હુકમ કર્યો કે ગાદી માટે દાવો કરી શકે એવા તમામ નર-કુટુંબીઓને ઠાર કરો. આ આસુરી આજ્ઞાનો સંપૂર્ણપણે અમલ થયોજ હશે. દાવરબક્ષ ઇશાન નાસી છુટ્યો હતો. આ રીતે લોહીની નીકામાં પગ મુકી શાહજહાન તખ્તનશીન થયો.

દક્ષીણનાં યુદ્ધ. પિતા અને પિતામહની પેઠે શાહજહાનને પણ એકસસ પ્રારના પ્રદેશો તથા દક્ષિણ જીતવાની તીવ્ર અભિલાષા હતી. જહાંગીર કરતાં તે વધારે ફતોહમંદ થયો. દક્ષિણમાં ૧૬૩૦-૧૬૩૬ દરમ્યાન ખાનજહાન લોહી નામના અમલદારે બળવો કર્યો હતો. દક્ષિણનો મુખેદાર હોઈ તે અહમદનગરના ઉમરાવો સાથે મળી ગયો હતો. આદશાહી સૈન્યે તેની સજડ પૂંઠ લીધી; તે હાર્યો અને માર્યો ગયો. ૧૬૩૨ માં અહમદનગર રાજ્ય ખાલસા થયું. ત્યારબાદ બીજાપુર રાજ્ય તાબે થયું. આ રાજ્યના અંત સમયે શાહજહાન આઐરંગઝેબને હાથે બીજાપુર અને ગોવળકોંડા બન્ને પરાલવ પામવાની તૈયારીમાં હતાં એવામાં પિતાની ભયંકર માંદગીના સમાચાર મળવાથી આઐરંગઝેબને તાબડોલો ઉત્તર તરફ જવું પડ્યું હતું.

અફઘાનીસ્તાનમાં યુદ્ધ. વેપાર તેમજ યુદ્ધકળાની દૃષ્ટિએ કુંદહાર અફઘાનીસ્તાનનું સૌથી મોટું શહેર હતું. ઇશાન, હિંદુસ્તાન વચ્ચેના રાજમાર્ગનું એ નાકું હતું. તેથી એનો કબ્જો લેવા ઇરાનીઓ અને મોગલો સદાયે ઝઘડતા. એક વાર ઇરાનના હાથમાં, તો બીજી વાર મોગલોના કબ્જામાં એવી એની હાલત હતી. શાહજહાનના રાજ્ય દરમ્યાન ઇરાનીઓએ કુંદહાર સર કર્યું (૧૬૪૯). આદશાહે એ પાછું મેળવવા જીવતા મહેનત કરી. ત્રણ ત્રણ જગ્યા સ્વારીઓ મોકલી. પહેલી બેમાં આઐરંગઝેબ, અને ત્રીજીમાં આદશાહનો મોટો અને માનીતો પુત્ર દ્વારા સેનાપતિ હતો. ત્રણે પ્રસંગે મોગલોએ એ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ આઐરંગઝેબ અને દ્વારા બન્નેને પરાજયનાં કડવાં ફળ ચાખવાં પડ્યાં. હાર કબુલ કરવી પડી. આ પરાજય ઘણા ખર્ચાળ નીવડ્યા કેમકે એ ત્રણ સ્વારીઓમાં બાર કરોડ રૂપિયા જેટલો ખર્ચ થયો હતો. છેલ્લા પ્રયાસમાં નિષ્ફળ થયા પછી મોગલોએ કુંદહાર લેવા ફરી મહેનત કરી નથી.

ગુજરાતમાં દુકાળ.—૧૬૩૦-૩૨ ના ગાળામાં દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. જમીનપર જ્યાં ત્યાં મુડદાં નજરે પડતા.

લોકોનો ભૂખમરો ધણોજ સખત હતો. તેની સાથે રોગ પણ ફાટી નીકળ્યો હતો. મુરતમાં આથી ઘણાં મોત નીપજ્યાં હતાં. શાહજહાને આ સમાચાર સાંભળી થોડીક મહેસુલ માફ કરી, દોઢેક લાખ રૂપિયા ધર્માદામાં વાપર્યાં, અને કેટલેક ઠેકાણે રસોડાં ખોલાવ્યાં, એવું બાદશાહનામાનો લેખક લખે છે. આટલાથી દુકાળપીડિત લોકોની ભૂખ નહિ લાંગી હોય એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે.

પૌર્ણગીઝનો પરાલવ.—અકબર અને જહાંગીર બન્નેની ચુરોપી વેપારીઓ પર કૃપા હતી. પૌર્ણગીઝ લોકોએ હુગલી મુકામે બાદશાહી પરવાનો લઈ કાઠી સ્થાપી હતી. શાહજહાને તેમનો નાશ કર્યો. તેમનાં કર્મો પણ એવાં હતાં. દરિયાપર ચાંચીયાનો ધંધો કરવા ઉપરાંત જો લોકો તેમના પંજમાં સપડાતા તેમને તેઓ વટલાવતા તથા ગુલામ તરીકે વેચતા. પોતાનાં સામ્રાજ્યમાં પરદેશીઓ આવા અત્યાચાર કરે એ શાહજહાન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે હુકમ કર્યો કે એ કાફરોને દેશમાંથી કાઢો. ૧૬૩૨ માં બાદશાહી ફોજે હુગલીપર ઘેરો નાંખ્યો. કિલ્લામાંના કેટલાક નદીમાર્ગે નાસી છુટ્યા, અને બાકીના કેદ પકડાયા. તેમને આગ્રા લઈ જઈ ઘણી કડક સજા કરવામાં આવી. હુગલીનું પૌર્ણગીઝ થાણું ઉડી ગયું.

શાહજહાનનું ચારિત્ર્ય અને તેની રાજ્યવ્યવસ્થા.—શાહજ-

મુમતાઝ મહાલ.

હાનનાં લશ્કરી પરાક્રમો, તેની જાહોજલાલી, અને તેની સુંદર રાજ્યવ્યવસ્થા છતાં તેનાં ચારિત્ર્યવિષે હાલ ઘણો મતભેદ છે. આરંભમાં તે દૂષી, ખટપટી, અને ક્રૂર હતો પરંતુ ત્યાર પછીનાં તેનાં જીવનમાં ઘણો ફેર થયો લાગે છે. દયા, મમતા, મનની મોટાઈ, ન્યાયપ્રિયતા એવા ગુણો તેનામાં પ્રગટ થયા હતા. શૈર્ષ, મુત્સદ્દી-પણું અને રાજકાજ માટે તો તેણે શરૂઆતથી જ નામ કાઢ્યું હતું. કેટલાક અર્વાચીન લેખકો તેને દયાહીન, લોભી, વિષયી અને હત્યારો ગણે છે.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં શાહજહાન ધણો ચોક્કસ હતો. જાહેર રાજમાર્ગો સાવ નિર્ભય અને તે સાફ એ ખાસ ચિવ્વટ રાખતો. પ્રસિદ્ધ મુસાફર ટેવર્નિયરે કહે છે કે “શાહજહાન પોતાની પ્રજાને પુત્રવત પાળે છે. તેની રાજ્યવ્યવસ્થા એવી સુંદર છે કે દેશભરમાં સર્વત્ર ચોરહુંડારાનો ભય ટળ્યો છે. અમલદારોના અત્યાચાર પણ અટક્યા છે. પ્રજાની સુખસમૃદ્ધિનો પાર નથી.” ખેતી અને વાણીજ્ય ધણું આબાદ હતાં. તેના વજીરોમાં અસફખાન અને સાદુલાખાન અમુલાખી પ્રખ્યાત છે. સાદુલાખાન જેવા હોશિયાર અને પ્રમાણિક પ્રધાનો ઇતિહાસમાં કવચિત્ કવચિત્ જ માલમ પડે છે. ઐરંગઝેબે પણ તેની ધણી તારીફ કરી છે. શાહજહાનની સુવ્યવસ્થા ધણે અંશે આ વજીરને આભારી હતી.

“શાહજહાનના સમયમાં જમીનની ફળદ્રુપતા ધણી વધી. અકબરના વખતમાં જે જમીનની ઉપજ ત્રણ લાખ હતી, તેનીજ ઉપજ શાહ જહાનના વખતમાં દશ લાખની થઈ હતી. રાજ્યનો વિસ્તાર અત્યંત હતો છતાં ફરિયાદો એટલી થોડી હતી કે અઠવાડીએ એક દિવસ એ કામમાટે બસ હતો.”

(રાજ બહાર મલ)

“ચોક્કા તરીખે, કામદા કાતુનના ઘડનાર તરીખે અકબર ભલે મોટા કહેવાય, પરંતુ મુલ્કી અને મહેસુલી બંદોબસ્ત કરી પ્રત્યેક ખાતાંની વ્યવસ્થા બાંધી આપવામાં શાહજહાનની બરાબરી કરે એવો બીજો બાદશાહ આજ સુધી થયો નથી.”

(ખાશીખાન).

“શાહજહાનની કારકીર્દિ દરમ્યાન મોગલ સલ્તનત જાહોજલાલીની ટોચે અડી હતી. તેના સમયમાં દેશમાં જે શાન્તિ, સુવ્યવસ્થા, અને આબાદી હતી તેવી પહેલાં કદી નહતી. રાજસ્થાનના માંડલિક રાજ બાદશાહી હુકમ પાળવાને પહેલાં કદી આટલા તૈયાર ન હતા. દરબારી ઠાંઠ, બાદશાહી સત્તા, સંપત્તિ અને સન્માનની બાબતમાં શાહજહાનની બરાબરી કરે એવો બીજો મોગલ બાદશાહ થયો નથી.”

(ઓબન)

ધર્મની બાબતમાં તે અકબર અને જહાંગીર જેટલો ઉદાર ન હતો. ધર્મચુસ્ત ઇસ્લામી ગણાવાની ઇચ્છાથી તેણે હિંદુઓનાં નવાં બંધાએલા મંદિરો તોડાવતા હુકમ કર્યા હતા (૧૬૩૨). એકલા બનારસ જિલ્લામાં ૭૬ મંદિરોને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

શાહજહાનનો ખજાનો.—શાહજહાનનો ખજાનો લખણુટ હતો છતાં તેની તિજોરી ભરપુર હતી. તેનાં રાજ્યના અંતે છ કરોડ રોકડ અને ચોવીસ કરોડનું જરૂરેસાત બાદશાહી ખજાનામાં હતું. શાહજહાન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સામ્રાજ્યે શાંતિનાં શુભ ફળ મેળવ્યાં હતાં. વળી તે જમાનાના ધનિકમાં ધનિક બાદશાહ અકબરની દોલતનો વારસો તેને મળ્યો હતો. અકબરની મહેસુલી પદ્ધતિને લીધે રાજ્યની તિજોરી જધ્ધાજધ્ધા ભરાઈ ગઈ હતી, જહાંગીરના સમયમાં વસુલ વધતી ગઈ, અને આરોહણુસમયે શાહજહાન અખુટ દ્રવ્યનો માલિક બન્યો. મુશીફ કુલીખાન નામનો મહા ચતુર મહેસુલી અધિકારી તેની સેવામાં હતો. તેણે દક્ષિણમાં ઉત્તરના જેવી જમાબંધી થોડા ઘણા સ્થાનિક ફેરફારો સહિત દાખલ કરી. ટોડરમલે જે સેવા અકબરની બળવી તે સેવા મુશીફ કુલીખાને શાહજહાનની બળવી. પરિણામે શાહજહાનનું મહેસુલ અકબર કરતાં દોઢું થઈ ગયું.

આવા અખુટ ખજાનામાંથી શાહજહાને, જે સુંદર ધમારતો આજે જગતનું ચિત્ત હરી રહી છે અને જેને લીધે શાહજહાનની કીર્તિ દેશદેશાન્તરમાં થઈ છે તે બંધાવી. એ વિષે આગળ ઉલ્લેખ કરીશું. તેના દરબારની લખત પણુ અલૌકિક હતી. ‘મયૂરાસન’ અથવા ‘તખ્તે તાહિસ’ નામનું સિંહાસન તેણે પોતાને માટે બનાવ્યું હતું તેમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા તેની કારીગરી અને દેખાવ પણુ તેવાંજ હતાં.

શાહજહાનના પુત્રો. શાહજહાનને ચાર પુત્રો હતા,—દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ. ૧૬૫૭ માં તે સખત મદિ પછો ત્યારે આ ચારે પુખ્ત ઉમરે પહોંચેલા શાહજહાનનાં તખ્ત મેળવવા તળવીજ કરી. અનુભવી અને ચતુર શાહજહાને તેમની અંદર સલાહસંપન્ન બળવવા દરેકને મોટા મોટા પ્રાન્તોની મુખેદારી આપી એકમેકથી વેગળા કર્યા હતા. પરંતુ બાદશાહની માંદગીના સમાચાર મળતાંજ તેઓએ એકમેકનો વિનાશ આદર્યો.

ભાઈ ભાઈનાં યુદ્ધ. મદ અને મિથ્યાભિમાનથી ભરેલા સુજાએ પહેલ કરી બંગાળામાં પોતાની આણુ ફેરવી; મુરાદે અમદાવાદમાં તેનું અનુકરણ કર્યું. સાવધ અને દરબારી દાવપેચમાં કુશળ ઔરંગઝેબે હાલ તરત કરોડ બાદશાહી ડોળ કર્યો નહિ. સુજા પોતાનાં સૈન્યને મોખરે રહી રાજધાની તરફ ધસ્યો, પરંતુ દારાએ તેને મારી હઠાવ્યો. ઔરંગઝેબે એવું ઉછાંછળું પંગલું

ભયું નહિ. મીઠા શબ્દો વડે તેણે મુરાદને પોતાના પક્ષમાં લીધો. કરોળીઆએ કપટ જાળ પાથરી અને તેમાં મૂર્ખ અસાવધ માખી ઉઘાડી આંખે સપડાઈ. બોજો મુરાદ ઔરંગઝેબનો પ્રેમ જોઈ અર્ધો અર્ધો થઈ ગયો. બન્નેનાં સંયુક્ત સૈન્ય ઉત્તર તરફ વધ્યાં. દ્વારા બાદશાહી ફેંજ લઈ આવ્યો તો ખરો પરંતુ સમુગઢની ઝનુની લડાઈમાં તેનો પરાજય થયો.

સમુગઢની જીત પછી ઔરંગઝેબના હુકમથી વૃદ્ધ બાદશાહને નજરકેદ થઈ અને જીંદગીનાં બાકીનાં આઠ વર્ષ તેણે પોતાના આગ્રાના મહેલમાં કેદી તરીકે ગાળ્યાં. શાહજહાં જહાનઆરા તેની સાથે રહેતી.

દરમ્યાન ઔરંગઝેબ હરીફોનું નિકંદન કરવામાં રોકાયો હતો. અત્યારસુધી તે મુરાદને બાદશાહને લાયકનું માન આપતો. મુરાદ એમજ માનતો કે મારો ભાઈ મને ગાદી અપાવવાજ આ સઘળો પરિશ્રમ ઉઠાવે છે. પરંતુ હવે પડદો ખોલવાનો, ભ્રમ ફેડવાનો વખત આવ્યો. મુરાદને મિજબાનીમાં બોલાવી ખૂબ દારૂ પાઈ છેકે બેલાન બનાવી બંદીખાને નાંખવામાં ઔરંગઝેબને ઝાઝી મુશ્કેલી નડી નહિ. એ વર્ષ કેડે કાંઈક બહાનું હાથ લાગતાં તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. મુરાદને બંદીખાને નાંખી ઔરંગઝેબ દ્વારાની પૂઠે પહોંચ્યો; તેને હરાવી કેદ કરી તેના પણ મુરાદના જેવા, તેથીયે ખૂરા હાલ કર્યાં. દ્વારાની હાલત તેના પૂર્વજ હુમાયુન કરતાં પણ ખરાબ બની હતી. એ કમનશીબ શાહજહાંને સગા ભાઈને હાથે કુતરાને મોતે મરવું પશું હતું. દ્વારા સુપ્રીપંથી હોઈ તેના ધાર્મિક વિચાર અકબરના જેવાજ હતા. સુળએ થોડો તો ટકાવ કર્યો પરંતુ પછીથી ઔરંગઝેબના બાહોશ સેનાપતિ મીરજુમલાએ તેને હરાવી આરાકાન તરફ નસાવ્યો. ત્યારપછી તેનું શું થયું તે જણાતું નથી.

આ પ્રમાણે ઔરંગઝેબે ગાદી મેળવી. પરંતુ જે હાથમાં રાજદંડ આવ્યો તે ભાઈભાંડુના લોહીથી ખરડાએલો હતો. શાહજહાંને ગાદીએ આવતી વેળા ભાઈ ભત્રીજાનો નાશ કર્યો હતો ખરો, પરંતુ ઔરંગઝેબે તો તે કર્યાં ઉપરાંત પિતાને જીવતાં જીવત કેદ કરી, ‘બાપથી બેટા સવાયો’ એ કહેવત સાચી કરી બતાવી.

શાહજહાંનું મરણ થતાં તેને તાજમહેલમાં તેની પ્રિયતમ રાણી મુમતાઝ મહાલની કબરમાં દફનાવવામાં આવ્યો.

२२३

THE TAJ MAHAL
ताज महल,

મુમતાઝ મહાલ નુરજહાનની લત્રીજી હોઈ ઘણી રૂપાળી હતી. વળી તેનામાં જેવું રૂપ હતું તેવાજ ગુણો હતા. શાહજહાન તેને અત્યંત ચાહતો. તેને ઉપરોક્ત ચાર પુત્રો, તથા જહાનઆરા અને રોશનઆરા નામની પુત્રીઓ હતી.

મોગલોની શિલ્પકળા. મોગલોઈ દરમ્યાન શિલ્પને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું, શાહજહાને તો તેમાં હદ કરી હતી. આખર અને હુમાયુન બંનેને એ વિષેનો શોખ હતો. તેમણે ઘણી ઇમારતો બંધાવી હતી, પરંતુ તેમાંની ઘણીખરી નાશ પામી છે. અકબરને બાંધકામ પર પ્રીતિ હતી અને તેણે પોતાના પિતાની ભવ્ય કબર દિલ્હી નજીક બંધાવી તે મોગલ શિલ્પનો એક ઉત્તમ નમુનો છે. ફતેહપુર સિક્રીની ઇમારતો સર્વસ્તુત્ય છે. સિકંદ્રામાં જહાંગીરે ચોળેલી અને બંધાવેલી અકબરની કબરની કલ્પના અલૌકિક છે. જહાંગીરના જમાનાની અન્ય કૃતિઓ ઘણીખરી લાહોરમાં છે.

શાહજહાનનાં બાંધકામ ન મૂતો ન મવિષ્યતિ જેવાં છે. પોતાની વહાલી એગમ મુમતાઝ મહાલની છેવટની માંગણી મુજબ આગ્રામાં તેની અપૂર્વ બંધાવી તેજ તાજ મહેલના નામે મશહૂર છે. આ ઇમારતની સુંદરતા અને ભવ્યતાનું મથાર્ય શબ્દ ચિત્ર ચિતરવું અશક્ય છે. સૌ કોઈએ જીંદગીમાં એક વાર તો એનાં દર્શન કરવાંજ કરવાં. તેને માટેની સામગ્રી દૂર દૂરના દેશોમાંથી મંગાવી હતી. કારીગરોની ફોજની ફોજ રોક્યા છતાં તેને બાંધતાં આવીશ વર્ષ થયાં હતાં. તેની પાછળ નવ દશ કરોડ ખર્ચાયા લાગે છે. આજે પણ આખા જગતમાં એની બરાબરી કરે એવી કોઈ ઇમારત નથી. જમનાને તીરે આવેલો આ તાજમહેલ આખી દુનિયાને મોગલ જહોજલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ઉપરાંત શાહજહાને દિલ્હી શહેર ફરી બંધાવી તેનું નામ શાહજહાનાબાદ પાડ્યું હતું. અનેક જળાશયો, નહેરો, મસ્જિદો, અને મહેલો તેના સમયમાં બંધાયાં હતાં. તેના સમયનું ચિત્રાલેખન પણ મનોહર હતું. આ કળાને પણ મોગલો સાફ ઉત્તેજન આપતા.

---

† કવિ ન્હાનાલાલ એ વિષે લખે છે કે,

“ પ્રેમની કવિતા કેરો, કે એ જહોજલાલી નો;
સૌન્દર્યનો, કલાનો, કે મુતાજ એ મતાઝનો ?”

२२८

DIWAN-I-KHAS OF DELHI PALACE

दिवाण-इ-खास,

પ્રકરણ ૨૬ મું. ઔરંગઝેબ.

૧૬૫૮ માં ગાદીએ આવતી વેળા ઔરંગઝેબની ઉંમર ૪૦ વર્ષની હોઈ, તે શરીરે તેમજ બુદ્ધિમાં પરિપક્વ, અને મુલ્કી તેમજ લશ્કરી કામમાં પાવરધો હતો. તેની દૃઢ માન્યતા એવી હતી કે ગમે તે ભોગે સ્વધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો એ મારી ફરજ છે. તેનાં અર્ધી સદીના રાજ્યનો સારાંશ એ છે કે મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મ પાળનારી પ્રજાવાળા વિશાળ સામ્રાજ્યમાં મુસલમાન ઉદ્દમાના સિદ્ધાન્ત મુજબ રાજ્ય ચલાવવાના પ્રયાસમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

દેખીતી ફત્તેહ. ઔરંગઝેબના અમલનું ઉતાવળું અને ઉપરઉપરનું દર્શન કરનારાને તે સૌથી સફળ બાદશાહ, અને તેના વખતનું મોગલ સામ્રાજ્ય સત્તા અને કીર્તિની ટોચે પહોંચેલું કદાચ માલમ પડે. તેનાં રાજ્યમાં બનેલા મુખ્ય બનાવોની ટુંકી નોંધ અનર્થ કરાવે, ભ્રમમાં નાંખે, એમ છે. દાખલા તરીકે, બંગાળના સુબેદાર મીરજુમલાએ આસામપર ચઢાઈ કરી. ત્રણ વર્ષ બાદ ઔરંગઝેબના મામા શાહસ્તિખાને આરાકાન જીત્યું અને જોશું. બીજા છ વર્ષ વીત્યાં પછી બાદશાહી સૈન્યે સત્તામીઓનો બળવો દાબી દીધો, અને તેમને નારનોળ આગળ (દિલ્હી નજીક) હરાવ્યા. વળી છ વર્ષ કેડે ઔરંગઝેબે રજપુતો સામે કમ્મર કસી, તેમનો દેશ આગ અને તરવાર વડે વેરાન બનાવ્યો, અને દેખીતી ફત્તેહ મેળવી. બાદ પોતાના બળવાખોર પુત્ર અકબરને હરાવી દક્ષિણ અને ત્યાંથી ઈરાન તરફ નસાવ્યો. ૧૬૮૫ માં તેણે બીજાપુર જીતી જોડ્યું. આ શિવાય ૧૬૬૪-૧૭૦૭ સુધીના ૪૩ વર્ષના ગાળામાં તેને મરાઠાઓ સાથે અનેક યુદ્ધ ચતાં હતાં. અન્ય શત્રુઓની જેમ મરાઠાઓ સામે તેને ઘણી ફત્તેહ મળી નહિ; પરંતુ સાથે એમ પણ ન કહેવાય કે તે તેમને હાથે હાર્યો. તેની હમાતી દરમ્યાન સામ્રાજ્યની સમતા જળવાઈ રહી હતી. આ રીતે પિતા તરફથી મેળવેલો વિશાળ મુલક તેણે અણીશુદ્ધ જાળવી રાખ્યો એટલુંજ નહિ પણ બીજાપુર, ગોવળકોંડાનાં સંજોગો ખાલસા કરી રાજ્યમાં વધારો કર્યો હતો. છેક દક્ષિણે વસતા પાલી-ગારો પણ તેને ખંડણી ભરતા થયા હતા. તેના મરણ સમયે મોગલ સામ્રાજ્ય હિમાલયથી કાવેરી, અને પૂર્વ-સમુદ્રથી પશ્ચિમ-સમુદ્ર સુધી વ્યાપ્ય હતું.

ઔરંગઝેબની દેખીતી આબાદી સિદ્ધ કરવા ખીજે એક પુરાવો એ હતો

કે રાજ્યની વસુલમાં અતિશય વધારો થયો હતો. ફક્ત મહેસુલમાંથી ૪૮ કરોડ રૂપિયાની આવક હતી. કુલ ઉપજ સવા અબજ જેટલી હતી. આ રીતે બહારનું સ્વરૂપ જોતાં, તેની હકુમત હેઠળનો વિશાળ મુલક, અને તેની અઢળક ઉપજ બન્નેપરથી એવું અનુમાન નીકળે કે ઔરંગઝેબ મોગલોમાં સૌથી ફત્તેહમંદ આદશાહ હતો.

વાસ્તવિક નિષ્ફળતા. પરંતુ

ઉપર કહેલી આબતો છતાં ઔરંગઝેબનું રાજ્ય વાસ્તવિક રીતે નિષ્ફળ છે. તેની બુદ્ધિ, ધૂર્તતા, ચતુરાઈ,

ઔરંગઝેબ.

યુદ્ધશક્તિ આદિ ઉંચી કોટીનાં હતાં એ આપણે કબુલ કરીએ, તથાપિ તેને હાથે ફટલીક ગંભીર ભુલો થએલી હોવાથી તે સામ્રાજ્યની પડતીનાં ખીજ વાવનારો ગણાય છે. આ પડતી તેની હમાતીમાં નહિ પણ તેના મરણપછી તરતમાં જ આવી.

નિષ્ફળતાનાં કારણો:-વહેમી સ્વભાવ.—ઔરંગઝેબ પોતાની આસપાસના પુરૂષોનો કદી વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેના સંખ્યાબંધ આતમીદારો તેને ઝીણામાં ઝીણી વાતો અને વિગતોની આતમી મોકલતા. તે અમલદારોની ઉપરાઉપરી બદલીઓ કર્યાં કરતો અને તેમને તેમની જગીરોથી દૂર રાખતો. વળી તેમનાં બાળબચ્ચાને જમીનરૂપે રાજધાનીમાં રાખતો. સગા દીકરાઓનો પણ તેને ભરોસો ન હતો. શાહજહાંઓ સાથે તે ઉપર કહ્યા જેવું જ વર્તન રાખતો. બેવકાઈના સહેજ વહેમ પરથી તેણે પોતાના ખીજ પુત્રને છ વર્ષ સુધી કેદમાં નાંખ્યો હતો. આવી નીતિનું સામાન્ય પરિણામ એ આવ્યું કે આખું વાતાવરણ વહેમ અને અણુવિશ્વાસ ભર્યું બન્યું અને આ સ્થિતિમાં ખરા દિલની વફાદારી ન સંભવે એમાં જરાયે નવાઈ નથી. મનુષ્યને વશ કરવામાટે ડર કરતાં પ્રેમનો પંથ જ ઉત્તમ છે.

ધાર્મિક નીતિ.—ઔરંગઝેબની નિષ્ફળતાનું સૌથી મોટું કારણ ધર્માધતા હતું. મનુષ્ય ધર્મચ્યુસ્ત હોય એ સૌને ગમે, પરંતુ જો તે અન્યધર્મીઓને કેવળ ધર્મભેદને સબબે કનડે તો એવો પુરૂષ સર્વદા નિંદાપાત્ર છે. ઔરંગઝેબનાં જીવનમાંની કાંઈ પણ વસ્તુ, —તખ્ત, સ્નેહ, કે વિલાસ, —તેને હિસાબે ઈસ્લામી ધર્મના અક્ષરેઅક્ષર પાલન આગળ તુચ્છ હતી. હિંદુઓને તે કાફર ગણતો; શિયાઓને તે અધમ માનતો. આવા વિચારોને લીધે તેણે રજપુતાના તેમજ દક્ષિણના હિંદુઓની શત્રુતા વહોરી લીધી, અને બીજાપુર, ગોવળકોંડા સામે લડીને મોગલ બળ નિર્બળ બનાવ્યું.

સાધારણ હિંદુઓની શત્રુતા.—અકબર, જહાંગીર, અને શાહજહાને પોતાની હિંદુ પ્રજા સાથે અપસાર કરેલી ધર્મછુટની ઉદાર નીતિ ઔરંગઝેબે ગાદીએ આવતાંજ બંધ કરી. લગભગ એક સદીથી વિસારે મુકાએલા ધાર્મિક અસાચારો પુનઃ આરંભી તેણે ઘણાં હિંદુ મંદિરો અને પાઠશાળાઓને જમીનદોસ્ત કરાવ્યાં. આથી પંજાબમાં સત્નામીઓએ બંડ કયુ પરંતુ અતિશય સખ્તાઇથી તે દાબી દેવાયું. સારપછી હિંદુઓ સામેના જમા ઘટવાને બદલે વધારે આકરા થયા. મહેસુલખાતામાંના તમામ હિંદુ અમલદારોને રજા આપી, તેણે જજીયાવેરો પાછો ચાલુ કર્યો. રજપુત-મોગલો વચ્ચે લગ્નસંબંધથી રજપુત રાજાઓની મૈત્રી મેળવવાની દીર્ઘ દૃષ્ટિ ભરી નીતિ બંધ થઈ. હિંદુઓને મુલ્કી વહીવટ તેમજ લશ્કરી નોકરી-માંથી કાઢવામાં આવ્યા. આ રીતે આખા સામ્રાજ્યમાં હિંદુઓ અપમાનિત થયા, અને તેઓ નિમકહલાલ મિત્ર મટી અતૃપ્ત, અને મોગલ ઝુંસરી ફેંકી દેવા ઇતેજાર બન્યા.

રજપુતોની શત્રુતા.—આ રીતે બાદશાહ અને રજપુતો વચ્ચેના સંબંધ છેક ખરાબ થઈ ગયા હતા, તેવામાં ઔરંગઝેબે મારવાડના માણસો જશવંતસિંહના કુંવરોને પકડાવી મુસલમાન બનાવવા પ્રયાસ કરી આખા રાજસ્થાનનું રાષ્ટ્રીય અપમાન કર્યું. અંબર શિવાયના તમામ રજપુત રાજ્યો રાષ્ટ્રની ઇજ્જતના રક્ષણમાટે ખડાં થયાં. રજપુતાના પર ચઢાઈ થઈ; ધર્માધતા અને ઝનુનથી ભરેલા મુસલમાનોએ હિંદુ દેવાલયોનો નાશ કર્યો, અને એ કમનશીબ પ્રજા પર નિર્દય અને નિકંદનકારક યુદ્ધની સઘળી ભથ્થકર આફતો આવી પડી. ઘણા ચઢીઆતા શત્રુબળ આગળ રજપુતોને નમવું પડ્યું. ૧૬૮૧ માં સંધી થઈ. પરંતુ આ વિરામ રજપુત

યુદ્ધનો અલ્પ વિરામ જ હતો. જે રજપુતો એક સમયે સામ્રાજ્યના સખળા સ્તંભો હતા તે હવે કદામાં કદા શત્રુ બન્યા. ઔરંગઝેબના આખા રાજ્ય દરમ્યાન રજપુતોનો ખળભળાટ ચાલુ જ રહ્યો. તેમણે શત્રુસામે તુટક તુટક હુમલાનો મારો ચાલુ રાખ્યો. પરિણામે ઔરંગઝેબને વિશાળ અને ખર્ચાળ સૈન્ય રણમાં રાખવું પડતું, છતાં રજપુતોની થકવી નાખનારી યુદ્ધનીતિને લીધે આ મોટું સૈન્ય બીનઉપયોગી નીવડતું. મોગલ પ્રતિષ્ઠા દિન પર દિન ઉતરવા લાગી અને અંતે રજપુતોની શત્રુતાએ મોગલ સામ્રાજ્યના પાયા હચમચાવી નાંખ્યા.

દક્ષિણના હિંદુઓની શત્રુતા.—રજપુતાનાના જેવીજ દુઃખદ સ્થિતિ દક્ષિણમાં મોટા પ્રમાણમાં થઈ હતી. અહીં મહારાષ્ટ્રનો વીર અને મરાઠી રિયાસતનો સ્થાપક ક્રમે ક્રમે પોતાનું બળ શી રીતે જમાવતો હતો તેની સવિસ્તર હકીકત આગળ આવશે. મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી અને વિનાશમટે બીજા કોઈ એક પુરૂષ કરતાં શિવાજી વધારે કારણભૂત હતો. ઔરંગઝેબના ધાર્મિક જીલમોને લીધે તે હિંદુઓનું સુંદર સંગઠન કરી શક્યો હતો. તેની સામે ઔરંગઝેબે પોતાના સારામાં સારા સેનાપતિ શાહસ્તિખાનને મોકલ્યો હતો, પરંતુ તેને દક્ષિણમાંથી અપમાનિત થઈ પાછા જવું પડ્યું હતું. ત્યારબાદ મરાઠા મોગલ વચ્ચે ઘણાં વર્ષોસુધી યુદ્ધ ચાલ્યાં હતાં. તેમાં મરાઠાઓ રજપુતોના જેવીજ યુદ્ધનીતિએ લજ્યા હતા. વ્યવસ્થિત લડાઈ તેઓ કરતા નહિ. અંતે મોગલો થાક્યા હતા.

ઔરંગઝેબની નિષ્ફળતા અને શિવાજીની સફળતાનાં કારણો નીચે મુજબ છે.—

ક. સામસામા સૈન્યોનો તફાવત.

૧. મોગલ સૈન્ય પ્રચંડ અને બેબંધ હોવાથી ધીમી ગતિજ કરી શકતું.

૧. શિવાજીની ટુકડીઓ પ્રમાણમાં નાની હોવાથી ટુંક વખતમાં લાંબી મજલ કરી શકતી. ઘણી વાર તેઓ બીલકુલ અણુધારી જગાએ અને બીલકુલ અણુધારેલે વખતે ચઢી આવતા, અને તેટલાજ ઓચિંતા અલોપ થઈ જતા.

૨. મોગલ સૈન્ય વિશાળ હોવાથી તેની સાધનસામગ્રીનું કામ મહા કંઠણ હતું; તેમાં વળી મરાઠાઓ આબુખાબુના પ્રદેશ ઉજ્જડ કરી તેમનાં સાધનો કાપી નાંખતા, એટલે મુશ્કેલીઓનું શું પુંછવું ?

૩. એશઆરામમાં બામલા બનેલા મોગલો મરાઠાઓની બરાબરી કરી શકે એવા ન હતા.

૨. મરાઠાઓને આવી મુશ્કેલી હતીજ નહિ. દરેક સૈનિક પોતાને થોડાક દિવસ ચાલે એટલું બાથું પોતાનાં અંગપર જ રાખતો.

૩. મરાઠાઓ મજબુત તથા પહાડી હતા, સાદાં જીવન ગાળતા, અને શારીરિક શ્રમથી ટેવાએલા હતા.

ખ. સેનાપતિઓનો તફાવત.

૧. ઔરંગઝેબ વહેમી હોઈ સરદારોપર ભરોસો રાખતો નહિ. પરિણામે તેઓ મન મુકી લડતા નહિ.

૨. ઔરંગઝેબ મિત્રોને શત્રુ બનાવી પોતાની સ્થિતિ છેક ખરાબ કરી નાંખતો. મરાઠાઓના શત્રુ બીજપુર અને ગોવળકેંડાને પાંખમાં ઘાલવાને બદલે તેણે તેમનો નાશ કર્યો.

૧. શિવાજીને અનુયાયીઓનો તન-મન-ધનનો ટેકા હતો. તેમની નિમકહલાલી નમુનેદાર હતી. ઉપરાંત યુદ્ધવિદ્યામાં શિવાજી જેવો તેવો ન હતો. બ્યવસ્થિત લડાઈઓથી સંભાળપૂર્વક અળગા રહી તે તુટક તુટક હુમલાઓથી શત્રુને થકવી નાંખતો.

આ સઘળી હકીકતો એકની નિષ્ફળતા અને બીજીની સફળતા શી રીતે થઈ તે બરાબર સમજાવે છે. દક્ષિણમાં થએલી નિષ્ફળતા રજપુતાનામાંની કરતાં બે ખરાબ હતી. બાદશાહનાં મરણ પછી શિવાજીના સ્થાપેલા નવા હિંદુ રાજ્યે મોગલાઈની સામે થવામાં પહેલ કરી હતી.

બીજપુર અને ગોવળકેંડાના રાજાઓ શિમાપંથી હોવાથી ઔરંગઝેબ તેમને ધર્મશત્રુ ગણતો. ૧૬૮૧માં તેમની તેમજ મરાઠાઓની સત્તા તોડવા તથા આખા દક્ષિણને સુન્ની અધિકાર હેઠળ આણવાના હેતુથી તે દક્ષિણમાં સ્વારી લાવ્યો. મરાઠાઓ સામે તે બહુ ફાવ્યો નહિ, એનું વર્ણન

આગળ આવશે. ૧૬૮૬ માં બીજાપુરને એક વર્ષના ઘેરા પછી જીત્યું. તેની સુંદર રાજધાની બીજાપુર મોગલોને હાથે પાચમાલ થઈ. બીજાપુરનું સ્વતંત્ર રાજ્ય શીટી ગયું. બીજા વર્ષે ગોવળકોંડાના એજ હાલ થયા. શસ્ત્રબળમાં ન ફાવતાં લાંચ રૂશ્વત વડે શત્રુના આદમીઓ ફેડી અંતે ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડા સર કર્યું. રાજધાનીના પતન સાથે એ આખું રાજ્ય મોગલ સામ્રાજ્યમાં સામેલ થયું.

પરંતુ રાજકીય દૃષ્ટિએ બીજાપુર-ગોવળકોંડાની જીત મહાદોષ ગણી શકાય. એ રાજ્યો ધણાં જીનાં હોઈ તેમને માટે લોકોનાં દિલમાં કાંઈક પુન્યભાવ હતો. આદશાહ સલુકાઈ થી તેમની સાથે વત્યો હોત તો તેઓએ તેને મરાઠાઓ સામે સહાય કરી હોત. તેઓ પણ મુસલમાનો હતા. આ દક્ષિણી સલ્તનતો તુટવાથી મોગલ પ્રતિષ્ઠાને ભારે ઘોડો લાગ્યો, ક્રમકે હવે મરાઠાઓને સ્થાનિક શત્રુઓનો ભય ન હોવાથી તેઓ મોગલો સામે એકાગ્રચિત્તે લડવા લાગ્યા. વળી બીજાપુર-ગોવળકોંડાના છુટા થએલા સૈનિકોનાં ટોળેટોળાં મરાઠી રાજ્યની નોકરીમાં રહી મોગલો સામે પોતાને થએલા અપમાનનું વેર વાળવા લાગ્યા. અંતે ઔરંગઝેબનાં આર્થિક સાધનો એટલાં બધાં ઘટી ગયાં અને તેની મુંઝવણ એટલી બધી વધી ગઈ કે વીશ વીશ વર્ષની અખંડ મહેનત પર પાણી ફેરવી તેને વીલે મેદિ અહમદનગર ભાગી જવું પડ્યું. અહીં ૧૭૦૭ માં ૮૮ વર્ષની યુઝર્ગ ઉમ્મરે તેનું મરણ થયું. તેની સાદી કબર દેહલતાબાદ પાસેનાં એક ગામડામાં છે.

ઔરંગઝેબના ગુણદોષ.—અંતકાળ સમયે આ મહાન મોગલે પોતાના પુત્રોને ખેદજનક અને નિરાશાદર્શક પત્રો લખ્યા હતા તે પરથી લાગેછે કે ઔરંગઝેબને પોતાનાં કૃત્યો માટે અત્યંત પસ્તાવો થયો હતો.—“મેં અસંખ્ય અપરાધ કર્યા છે, તેને માટે મારે કેવી સજા ખમવી પડશે તેની મને ખબર નથી....આ દુનિયામાં આવ્યો ત્યારે મારી સાથે કંઈ લાવ્યો ન હતો અને જઈ છું ત્યારે કંઈ લઈ જતો નથી. માત્ર મનુષ્ય તરીકે કરેલાં પાપનું પોટલું લેતો જઈ છું.....અધિકારમાં જે સમય ગયો છે તે માત્ર શોકજ પાછળ મુક્યો છે. હું રાજ્યનો રક્ષક થયો નથી. મારો કિમતી વખત એળે ગયો છે.” તેની રાજનીતિ અને તેનાં વર્તન વિષે ગમે તેવી સખત ટીકા કરનારને પણ આવા હૃદયના સાચા ઉદ્ગાર વાંચી એ વૃદ્ધ આદશાહ માટે દયા આવ્યા વિના રહે નહિ.

મનુષ્ય તરીકે જોવા જઈએ તો તેનામાં ધણા ઉત્તમ ગુણો હતા. તેના પીરત્વ, રણકુશળતા, ઉદ્ધોગ અને સાદાર્થિ ઉંચી ડોટીનાં હતાં. તેના જેવા ઉદ્ધોગી અને ધર્મપરાયણ આદર્શાહ લાગ્યે જ થયો હશે. ઝીણામાં ઝીણી આપતો પણ તે જાતે એંશી વર્ષની ઉંમરે પણ પતાવતો. પરંતુ ધર્માધતા અને વહેમીપણાના મહાદોષોએ તેના સધળા ગુણોપર પાણી ફેરવ્યું હતું.

ઔરંગઝેબના છેલ્લામાં છેલ્લા ચરિત્રલેખક પ્રોફેસર જહુનાથ સરકાર એને વિષે કહે છે કે—“હડીલો, દુરાગ્રહી, અને સંશયી હોવા છતાં મહત્તા મેળવી આપનારા કેટલાક ગુણ તેનામાં હતા. શિક્ષક, સેનાપતિ, વજીર, હાફેજ જેવા એકાદ ઓઢામાટે તે ધણા યોગ્ય હતો. પરંતુ લાખો અને કરોડો મનુષ્યોના હૃદય ઉપર અમલ કરવાનું જે આદર્શાહનું કર્તવ્ય છે તે માટે તે નાલાયક હતો. તેનું ખાનગી જીવન સાદું અને પવિત્ર હતું.....અત્યેક વાત પોતે કરવી એ દુરાગ્રહને લીધે અમલદારો કેવળ મંત્ર સમાન બન્યા હતા. તેમની શુદ્ધિના વિકાસમાટે, તેમની ચતુરાઈના પ્રકટીકરણમાટે સ્થાન ન હતું. તેના પુત્રો શુદ્ધિશાળી છતાં તેના વહેમી સ્વભાવને લીધે તેમની અંગત હોશિયારી અને ચાલાકી નાશ પામી હતી. અંતઃકરણ કંઈક હોઈ તેને દયાની લાગણી ખીલકુલ થતી નહિ. શરણે આવેલા શત્રુ સાથે ઉદારતાથી વર્તવું, ખાનગી વ્યવહારમાં મળતાવડાપણાથી લોકોમાં ભળવું એ અકબરશાહના ગુણોનો ઔરંગઝેબમાં છાંટો યે ન હતો. લલિત કળાઓનો તેણે ત્યાગ કર્યાથી તેને માટે આનંદનું સ્થાન રહ્યું ન હતું. લોકોના સુખદુઃખની તેને કદી પરવા ન હોવાથી તેનું સધળું જીવન નીરસ થઈ પડ્યું હતું. ટુંકમાં કહીએ તો પચાસ વર્ષની કારકીર્દિ દરમ્યાન તેણે પોતાના રાજ્યના વિનાશની સંપૂર્ણ તૈયારી ઉત્તમ પ્રકારે કરી રાખી હતી.”

અકબર અને ઔરંગઝેબ.—ઔરંગઝેબની નિષ્ફળતાનું મહત્ત્વ બરાબર સમજવા તેનો અકબર સાથે મુકાબલો કરીશું. અકબરે મોગલ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું સારે તેના પ્રપૌત્રે એ રાજ્યના વિનાશનાં ખીજ વાવ્યાં.

બન્ને મહાન વિજેતા હતા.

અકબરે સામ્રાજ્યની સીમા હિમાલયથી અહમદનગર, તથા અંગાળથી એકસસ સુધી પહોંચાડી હતી.	ઔરંગઝેબના અમલમાં સામ્રાજ્ય ઠેક કાવેરી સુધી પહોંચ્યું હતું. એક દક્ષિણમાં વસતા પાલીગારો પણ તેને ખંડણી ભરતા.
--	---

પરંતુ વિજેતા તરીકે ચે અકબર વધારે મોટો હતો.

અકબરને બધી બાબતોની આકૃતિ હતી. તેનું સૈન્ય નાનું તથા થોડા વખત પરજ શેરશાહને હાથે હારેલું હતું; જીતવાનો મુલક વિશાળ હતો; ધાર્મિક ભેદને લીધે આરંભમાં હિંદુઓ અને મુસલમાનોને તે ખમતો નહિ. આ સઘળી આકૃતિ પાર કરી તે સફળ બન્યો.

ઔરંગઝેબને ગાદીએ આવતી વેળા આવી કોઈ આકૃતિ ન હતી.

બીજી બાબતોમાં તેઓ વચ્ચે બહુ ફેર હતો.

શાણો રાજનીતિમાં હોઈ અકબરે પોતાનાં ખંડીઆ રાજ્યોને તાબે કર્યાં, પણ છુંદી ન નાંખતાં તેમને મિત્રો બનાવ્યા. હિંદુઓને અનેક ઉપાયે શાંત પાડ્યા અને હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે લમ્પસંબંધ બાંધવાની હિમ્મતભરી અને ફત્તેહમંદ નીતિ શરૂ કરી. રજપુત રાજ્યોને વશ કરી તેમની સાથે મૈત્રી બાંધી. તેમને મુલ્કી વહીવટ તેમજ લશ્કરમાં મોટી મોટી જગ્યાઓ આપી. પરિણામે હિંદુઓ અને મુસલમાનો સાથે રહી સામ્રાજ્યના શત્રુઓ સામે લડ્યા.

રાજકીય દૃષ્ટિએ ઔરંગઝેબ ઘણી ટુંકી બુદ્ધિનો હતો. બીજા પુરગોવળ-કોંડાની સલ્તનતો તોડી તેણે દક્ષિણમાં મુસલમાન નામ હલકું પાડ્યું. ધર્માધતાને લીધે હિંદુઓની શત્રુતા વહોરી; તેમનાં મંદિરો તોડ્યાં, જજ-માવેરો ચાલુ કર્યાં, અને મુલ્કી વહીવટ તેમજ લશ્કરમાંથી હિંદુઓને પણ કાઢ્યો. પરિણામે રજપુતો અને મરાઠાઓ તેની સામે થયા અને તેનાં રાજ્યના અંતમાં મોગલ સામ્રાજ્યે અધઃપાત અને વિનાશનો માર્ગ માપવા માંડ્યો. ઔરંગઝેબ ધર્મપાલનમાં ચુસ્ત હતો, એ કબુલ, અને આજે મુસલમાનો તેને જે માન આપે છે તે પણ ઠીક છે. પણ બાદશાહ તરીકે તે સાવ નિષ્ફળ હતો.

પ્રકરણ ૨૭ મું. મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી.

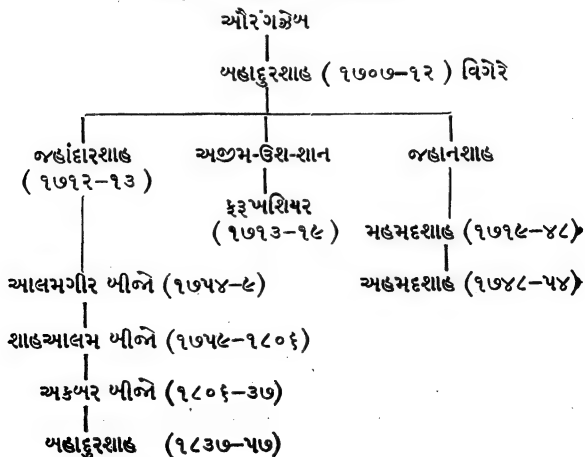
૧૫૨૬ થી ૧૭૦૭ સુધીના ગાળામાં થયેલા છ બાદશાહો મહાન મોગલો લેખામ છે. તેમના વંશજો તેમના કરતાં હલકી પકિતના પુરૂષો હોઈ મોટા

સામ્રાજ્યની લગભગ હાથમાં રાખવા નાલાયક હતા. ક્રમે ક્રમે સામ્રાજ્યનું વૃક્ષ જીર્ણ થયું અને ખવાતું ચાલ્યું અને અંતે ૧૮૫૮ માં તે જડમૂળથી ઉખડી જમીનદોસ્ત બન્યું. દોઢસો વર્ષના આ પડતીના કાળના આપણે અનુકૂળતાની ખાતર બે વિભાગ પાડીશું; પહેલો ૧૭૦૭-૪૮, અને બીજો ૧૭૪૮-૧૮૫૮ સુધીનો.

૧૭૦૭ માં સામ્રાજ્યની હાલત.—ઔરંગઝેબના લાંબા રાજ્ય દરમ્યાન લડતનું કામ નિરંતર ચાલુ રહેલું હોવાથી મોગલ સૈન્ય હાંશી ગયું હતું. જમ્મેલા દુશ્મનના દઢ સંકલ્પબળને લીધે મોગલોની લશ્કરી પ્રતિષ્ઠા છેક હલકી પડી ગઈ. વળી ઔરંગઝેબના ધાર્મિક અત્યાચારોને લીધે જ્યાં ત્યાં અસંતોષનાં બીજ વવાયાં હતાં. હિંદુઓ કદા શત્રુ બન્યા હતા. ઉપરાંત બીજાપુર ગોવળકાંડનો નાશ કરી ઔરંગઝેબે પોતાને હાથે સામ્રાજ્યપર કુહાડો માર્યો હતો. પરિણામે તેના મરણસમયે સર્વત્ર અશાંતિ, ઉંચાનીચી, અને ખળભળાટ નજરે પડતાં હતાં. અકબરે જે જુદી જુદી કોમોને સુંદર રીતે એકત્ર કરી હતી, તે કોમો અત્યારે પરતંત્રતાથી અધીરી બની સામ્રાજ્યમાંથી અળગી થવા એકેકે પગે થઈ હતી.

બાદશાહોની નાલાયકી.—પડતા સામ્રાજ્યના બાદશાહો નાલાયક રાજ્યકર્તા હતા. પહેલા બે, બહાદુરશાહઃ અને જહાંદારશાહ બુદ્ધીકરખાન

* છેવટના મોગલોની વંશાવળી.

નામના બળવાન ઉમરાવના કહ્યા મુજબ ચાલતા. તે પછીના ચાર આદશા-
હોના સમયમાં ‘સૈયદ લાઈઓ’ નામના બે સાહસિક, તેજસ્વી, અને
રાજભક્ત પુરૂષોના હાથમાં રાજ્યની મુખ્ય લગામ હતી. સૈયદ હુસેન
બિહારનો, અને તેનો ભાઈ સૈયદ અબ્દુલ્લા અલ્લાબાદનો સુબેદાર હતા.
તેમણે કુદરીકરખાનને હરાવી, જહાંદારશાહને કેદ કરી ફરખશિયરને ગાદીએ
બેસાડ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં નવા આદશાહે એક ભાઈને સેનાપતિ
અને બીજાને વજીર નીમ્યો. તેમની સત્તા ઘણી વધી જવાથી ઘણા ઉમ-
રાવો તેમના દુશ્મન બન્યા. ખુદ આદશાહને તેમની સત્તા રૂચતી નહતી.
પરિણામે ઉપર કહેલા બન્ને પક્ષો વચ્ચે તકરાર થઈ, સૈયદો જીત્યા, અને
ફરખશિયરને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. આદ સૈયદભાઈઓએ આદશાહી
કુળના બે બાળકોને અનુક્રમે ગાદી આપી, છેવટે મહમદશાહને ગાદીએ
બેસાડ્યો. આ રીતે ચાર આદશાહો તેમની સહાયથી ગાદીએ આવેલા હોવાથી
તેઓ ઇતિહાસમાં “આદશાહ બનાવનાર” કહેવાય છે.

મહમદશાહને પણ તેમનો અંકુશ નાપસંદ પડવાથી તેણે સ્વતંત્ર થવાની
તજવીજ ચલાવવા માંડી. દરમ્યાન તેમના શત્રુઓ ઘણા વધી ગયા હતા.
આખરે એક ભાઈ આદશાહના કપટનો અને બીજો ઉમરાવોના કાપનો ભોગ
થઈ પડ્યો.

ઉપર કહેલા કેવળ નામધારી આદશાહોને સુસ્થાપિત અને સુવ્યવસ્થિત
રાજ્ય મળ્યાં હોત તો પણ તેઓ નિષ્ફળ નીવડત. તો પછી ઔરંગઝેબની
કૃતિઓને લીધે નીપજેલી અંધાધુંધી અને અવ્યવસ્થા તેઓ કેમજ સુધારી
શકે ? તેમની નાલાયકીએ અધોગતિનો વેગ વધારી દીધો.

આંતારક ઝઘડાથી પણ સામ્રાજ્ય ચીરાઈ જતું હતું. આ ઝઘડાનું
એક કારણ તો ગાદી-વારસામાટે થતી ઉપરાઉપરી ઝપાઝપીઓ હતી. એને
લીધે દેશમાં અરાજકતા વ્યાપતી અને સામ્રાજ્યની ઈમારત દોદળી થઈ
જતી. વળી સીખ લોકોએ સામ્રાજ્યની સમતા હચમચાવી નાંખી.

સીખપંથ.—પંદરમી સદીમાં ગુરૂ નાનકે સીખ પંથ સ્થાપ્યો હતો
એ આપણે જાણેલા. એના વિચારો કબીરના જેવા જ હોઈ તેના પંથમાં
હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને ધર્મોનું અજબ મિશ્રણ હતું. તેનું મુખ્ય પુસ્તક
‘ગ્રંથ સાહેબ’ છે. પાછળથી પરિસ્થિતિ બદલાતાં સત્તરમી સદીમાં તેઓને

શાંત જીવન છોડી શસ્ત્રો લેવાં પડ્યાં. મોગલોનો તેમના પર જીલમ થતાં તેઓ મોગલાઈના પ્રગટ શત્રુ બન્યા. આ બીના જહાંગીરના રાજ્યમાં બની હતી. સત્તરમી સદીના આરંભથી સીખ ગુરૂઓએ ધર્મક્ષેત્ર છોડી રાજદ્વારી બાબતોમાં માર્થા મારવા માંડ્યાં હતાં.

ખાલસા.—ઔરંગઝેબના સમયમાં તેમના પરના અસાચાર વધતા જવાથી તે વખતના સીખ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહે સ્વધર્મની રક્ષા સારૂ તમામ સીખોનું લશ્કરી મંડળ બનાવ્યું. ઉત્તમ પ્રકારની લશ્કરી તાલીમ લેવી એ સીખોની ધાર્મિક ફરજ છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે ઉભું થયેલું સીખ સૈન્ય ‘ખાલસા’ (ઐક્ય) ને નામે ઓળખાયું. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા થવાથી, તથા મૂળથીજ નાતજાતનો ભેદ ન હોવાથી સીખોમાં એક ઔર જાતનું બળ આવ્યું.

સીખ અને મુસલમાનો વચ્ચે ધાર્મિક કારણોને લીધે પુષ્કળ ઠંડા થતા. ઔરંગઝેબના સૈન્યે ગુરૂ ગોવિન્દને થકવી નાંખ્યો. બાદ એક પંઠાણને હાથે તેનું ખુન થતાં સીખો આવેશમાં આવી ગયા. બંદા નામના સીખ સરદારે મોગલાઈ સામે બળવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો. પોતા પર વીતેલા અત્યાચારો સંભારી સંભારી સીખોએ મુસલમાનો પર વેર લીધું. મસીદો તોડી, મુદલાં-ઓને માર્યા, એક પછી એક શહેરો લુંટ્યાં, અને જરાએ દયા આજમાવિના રૈયતની એક સરખી કતલ કરી નાંખી. આખરે બહાદુરશાહ જાતે તેમની સામે ગયો. ફરૂખશિયરના રાજ્યમાં સીખોની સખત હાર થઈ. બંદા કેદ પકડાયો અને તેને અતિ અમાનુષી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો. હજારેક બીજા સીખો પણ કતલ થયા.

હિંદુ રાજ્યો.—વળી આખા સામ્રાજ્યમાંના હિંદુઓ મોગલોની ઝુંસરી ફેંકી દેવા ઉત્સુક બન્યા હતા. પ્રથમ સ્વતંત્ર બનનાર રંજપુતો હતા (૧૭૦૯). મરાઠાઓ તેમના પછી સ્વતંત્ર બન્યા. તેમણે દક્ષિણમાંના મોગલ પ્રાંતોમાં યોથ ઉધરાવવા માંડી (૧૭૧૮). સારખાદ તેઓ મુલક જીતવાનું કામ લઈ એક અને ૧૭૩૮ માં થયેલા સિરોજના તહનામા મુજબ તેમને માળવા અને નર્મદા-ચંબલ વચ્ચેનો પ્રદેશ મળ્યો. ૧૭૪૦ ની લગલગમાં મોટા મોટા મરાઠા સરદારોની ઉન્નતિ થઈ અને પૈશ્વા, હોલ્કર, સિંધીઓ, લોંસલે અને ગાયકવાડના રાજ્યવંશો સ્થપાયાથી મોગલ સામ્રાજ્યની સીમા પાછી હટી ગઈ.

નિઝામ રાજ્યની ઉત્પત્તિ.—દરમ્યાન ખુદ મોગલ સામ્રાજ્યમાં પણ સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉભાં થતાં ગયાં. ચિન કિલિચખાન નામનો તુર્કી ઉરાવ દક્ષિણનો સુબો હતો. થોડોક વખત તેણે દિલ્હીમાં વજીર તરીકે કાકર્યું પણ ૧૭૨૩થી વજીરી છોડી તે દક્ષિણમાં આવ્યો. કાર્યકુશળ એ રાજ્યલોભી હોઈ તે સામ્રાજ્યને ખેવફા નીવડ્યો. બાદશાહતની નિર્બળ નીહાળી તેણે પોતાના વંશ માટે રાજ્ય સ્થાપ્યું, જે આજે નિઝામનું રાજ કહેવાય છે. તેને મોગલાઈ તરફથી ‘અસોફજી’ અને ‘નિઝામુલ્મુલક’ ખિતાબ મળ્યા હતા અને એ નામેજ તે પ્રસિદ્ધ છે. અયોધ્યાનો સુબેદ સાદતખાન, અને બંગાળનો અલીવર્દીખાન પણ પ્રસંગ જોઈ સ્વતંત્ર બન્યા. ઉપરાંત ત્રિચિનોપદ્મી, મૈસોર, મલબાર, ત્રાવણકોર અને કોચીન સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્યો હતાં.

બહારના હુમલા.—આ રીતે પુટેલા ધરની દશા મોગલ સામ્રાજ્ય ઉપર બહારનો એક ભયંકર ફટકો આ અરસામાં પડ્યો જે લીધે મોગલાઈ છેક વિનાશની અણીપર આવી રહી. ઈરાનની ગાદીએ આ બળે ચઢેલો જગપ્રસિદ્ધ નાદિરશાહ જખરદસ્ત સૈન્ય લઈ હિંદુસ્તાનપર આવ્યો. ઇતિહાસકારોને એવો વહેમ છે કે નિઝામુલ્મુલક અને સાદતખા તેને સ્વાર્થી હેતુથી બોલાવ્યો હતો. તેઓ સામ્રાજ્યના સાચા ભક્ત ન હતા નાદિરશાહ દિલ્હી આવ્યો અને બાદશાહી સૈન્ય હાર્યું. બાદ નગરવાસીએ તરફથી કાંઈક અપમાન થતાં તેણે દિલ્હી શહેરની ‘કત્લે આમ’ ચલાવી જેની હકીકત વાંચતાં આજે યે કમકમાટી ઉપજે છે. હજારો મનુષ્યોનો અંત થઈ ગયો. શહેરમાં લોહીની નીકા વહી. છેવટે આંસુભરી આંખો સહિ મહમદશાહ નાદિરશાહ પાસે ગયો અને હાથ જોડી મારી માંગી, ત્યારે નાદિરે પોતાના સૈનિકોને બોલાવી લઈ કતલબંધ કરાવી. બાદ મહમદશાહ પોતાને હાથે તાજ પહેરાવી તે સ્વદેશ ચાલી ગયો. જતી વેળા તે અઢળ દ્રવ્ય તથા શાહજહાને બનાવેલું જગજહોર અને અમુલ્ય મુલ્યનું મયૂરાસ તથા કેટલુંક ઉત્તમ ઝવેરાત લઈ ગયો. પંજાબ, સિંધ અને કાશ્મીર તે પોતાના ઈરાની સામ્રાજ્યમાં સામેલ કર્યાં.

ઉપર દર્શાવેલાં વિવિધ કારણોને લીધે ૧૭૪૮માં મહમદશાહના મરણ સમયે મહાન મોગલ સામ્રાજ્ય ધટીને ફક્ત ત્રણસો માઈલ લાંબુ અને માઈલ પહોળું બની ગયું.

છેલ્લા પાંચ નામધારી આદશાહો.—૧૭૪૮-૧૮૫૮ સુધીના ૧૧૦ વર્ષમાં સામ્રાજ્યની પડતી ચાલુ રહી. નાદિરશાહ પછી ઈરાનની ગાદીએ આવનાર અહમદશાહ અબ્દાલીએ ૧૭૪૭માં હિંદપર હુમલો કર્યો પરંતુ મોગલ સૈન્યે તેને મારી હઠાવ્યો. મોગલોની આ છેલ્લી જીત હતી. પરાજિત થયેલો શાહ ખંત રાખી બીજી બે વાર ચઢી આવ્યો તેથી પડતા સામ્રાજ્યને મહા હાની થઈ. ૧૭૬૧માં તેણે મરાઠાઓને પાણીપતની પ્રખ્યાત લડાઈમાં હરાવ્યા. પરિણામે મરાઠી સામ્રાજ્યમાં જે અધાધુંધી થઈ રહી તેની અસર મોગલાઈ પર પણ થઈ. મરાઠાઓને હરાવી અહમદશાહે દિલ્હી લુંથું. ૧૭૬૧ પછી થયેલાં અનેક પ્રતિસ્પર્ધી રાજ્યો, તેમની માંહિ-માંહિની મારામારીઓ, હિંદીઓમાં દેશભક્તિનો અભાવ, વિગેરે સંજોગોનો લાભ લઈ અંગ્રેજોએ હિંદમાં પોતાની સત્તા શી રીતે જમાવી એ વાત આગળ આવશે. છેલ્લા ત્રણ આદશાહ માત્ર નામના જ હતા; તેમને ન હતાં રાજ્ય અને ન હતી રૈયત. તેઓ કેવળ અંગ્રેજોનાં પેન્શન ખાનારા હતા. ૧૮૫૭ના બળવા સમયે તૈમૂરવંશના અંતિમ આદશાહ મહમદ અહાદુરશાહ અંગ્રેજોના શત્રુઓ માટે લાગણી ધરાવે છે એવો શક જવાથી તેને પદબ્રજ કરી રંગુન મોકલવામાં આવ્યો, જ્યાં પાંચ વર્ષ કેડે તેનું મરણ થયું. તેના એ પુત્રો અને એક પૌત્રને હોડસન નામના અંગ્રેજ સૈનિકે બંદુકની ગોળી વડે વીધી નાંખ્યા હતા. આ રીતે તૈમૂરવંશ સમાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૨૮ મું. મોગલાઈ વિષે પ્રકીર્ણ પ્રકરણ.

મોગલોની દિનચર્યા.—ઘણાખરા ઇતિહાસો વાંચવાથી અભ્યાસકના ચિત્તપર એવી છાપ બેસે છે કે મોગલો કેવળ મોજશોખ અને એશઆરામમાં રમ્યા પચ્યા રહેતા, પરંતુ આ માન્યતા ભૂલભરી છે. મોગલાઈની જાહોજલાલી દરમ્યાન સૌથી મોજલો આદશાહ શાહજહાન હતો, તેનો નિલ કંમ જોવાથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે.

સમય

મુખ્ય કામો

૪-૬-૪૫

હાઈ, મેં સાફ કરી, ઈશ્વરસ્મરણ, કુરાનનો પાઠ, નમાજ.

૬-૪૫-૮

અરખામાં બેસી, નીચેનાં મેદાનમાં આવતા લોકોને દર્શન દેવું; કાંઈ ને કાંઈ ખાસ અરજ કરવી હોય તો આ સમયે થતી; મેદાનમાં હાથીની કુસ્તી.

સમય

મુખ્ય કામો

૮-૧૦.

દિવાને આમમાં દરબાર; અધિકારીઓની અરજીને નિકાલ; પ્રત્યેક ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી દરબારમાં હાજર રહી પોતપોતાનાં ખાતાને લગતી હકીકતો રજુ કરતો અને સારખાદ આદશાહ હુકમ આપતો; દાનખાતેના હુકમ.

૧૦-૧૨.

દિવાને ખાસમાં; અહીં ફક્ત ખાસ સલાહકારોજ હાજર રહેતા; મુલાકાતો, સલાહ, મસલત; અગત્યના પત્રો લખવા લખાવવા.

૧૨-૧૨.૩૦.

શાહબુરજમાં અત્યંત ગુપ્ત રાજકાજ માટે. આદશાહ ખોલાવે તે જ પુરૂષો ત્યાં જઈ શકતા.

૧૨.૩૦-૩.

નમાજ, ભોજન, વિશ્રામ; ગરીબો, વિધવાઓ, બાળકો, અને વિદ્વાનોની અરજીઓનો નિકાલ; એક સ્ત્રી અધિકારી આદશાહને આ બાબતોમાં સલાહ આપતી; રાણી પણ પોતાનો અભિપ્રાય આપતી; નમાજ.

૩-૮

દિવાને આમમાંનાં જરૂરી કાર્યો; દિવાને ખાસમાં ગાયન, વાદ્ય, વિગેરે ગમ્મત.

૮-૮.૩૦

શાહબુરજમાં વજીર અને બીજા ખાસ અધિકારીઓ સાથે મસલત.

૮.૩૦-૧૦.૩૦.

ભોજન, વાંચન, ગાયન; આદશાહના બિછાના પાસે પડદાં પાછળ વાંચકો બેસી તેને ઉંઘ આવતાં સુધી રસિક ગ્રન્થો વાંચી સંભળાવતા. તૈમૂરચરિત્ર, અને બાબરનું આત્મચરિત્ર શાહજહાનને બહુ ગમતાં. દસ સાડાદશ વાગતાં તે ઉંઘી જતો અને લગભગ છ કલાક ઉંઘતો.

આ કાર્યક્રમ જો શાહજહાન જેવા મોજીલા આદશાહનો હતો તો પછી અકબર, ઔરંગઝેબ જેવા માટે શું કહેવું ?

રાજકુટુંબની વિદ્વત્તા.—મોગલોને વિદ્વાકળાનો ઘણો શોખ હતો. તેમનાં રાજ્યમાં અનેક વિદ્વાનો, મોલવીઓ, હકીમો, કલાધરો અને તત્ત્વવેત્તાઓ પોષાતા. બાબર પોતે સમર્થ વિદ્વાન અને કવિ હતો. તેને અરબી, ફારસી, તુર્કી, અને હિંદી ભાષાઓ આવડતી. આત્મચરિત્ર ઉપરાંત તેણે બીજા અનેક ગ્રન્થો રચ્યા હતા. હુમાયુન ગણિત અને જ્યોતિષમાં હોશિયાર

હતો. અકબર નિરક્ષર રહ્યો એ આશ્ચર્યની વાત છે. જહાંગીર પણ વિદ્વાન અને રસિક હોઈ તેણે જે આત્મકથા લખી છે તેમાં પાને પાને સત્ય ટપકે છે. શાહજહાન ભણેલો હોઈ કવિઓ અને ફકીરો તરફ ધણો ઉદાર હતો. તેના અક્ષર સુંદર હતા. ઇતિહાસનો તેને શોખ હતો. દારા શીખોએ ફારસી ઉપરાંત સંસ્કૃતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉપનિષદો જેવા ગહન વિષયોને તેણે ફારસીમાં ઉતાર્યા છે. ઔરંગઝેબ સૌથી વિદ્વાન હતો. ફતવા-ઈ-આલમગીરી નામનો ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ તેણે લખ્યો હતો. આખું કુરાન તેને મોંઢે હતું, અને તેનો અર્થ તે સમજતો હતો. તેના અક્ષર મોતીના દાણા. જેવા સુંદર હતા. છેવટનો આદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ ઉર્દુ અને ફારસીમાં ઉત્તમ કવિતા બનાવતો.

અહીં સ્ત્રીઓને વિસારી શકાશે નહિ. આઠ વર્ષની ઉમ્મર થતાં દરેક શાહજહાદીમાટે ઇરાની શિક્ષિકાઓ નીમાતી. જહાનઆરા ગ્રંથોની શોખીન તરીખે, અને ઝેબુનિસા (ઔરંગઝેબની પુત્રી) કવિ તરીખે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. કન્યાઓનાં લગ્ન મોટી ઉમ્મરે થતાં.

યુદ્ધકળામાં મુસલમાનોએ ઘણા સુધારા કર્યા હતા. સેનાપતિને સમર્થ સૈનિક હોવા ઉપરાંત વ્યવસ્થા, વ્યુહરચના, સ્થળજ્ઞાન વિગેરે ઘણી વસ્તુઓ જાણવાની જરૂર છે, એ બાબત હિંદુઓ કરતાં મોગલો સારી રીતે સમજ્યા હતા. કિલ્લેબંધીમાં પણ તેમણે ઘણા સુધારા કર્યા. અસારે જે થોડાઘણા કોટકિલ્લા હિંદુમાં દેખાય છે તે મોગલોના આગમન પછીનાં છે. મોગલોએ હમદળની મહત્તા વધારી હતી.

શિલ્પકળાની ખીલવણીમાં મોગલોએ હદ કરી છે. એ વિષેનો ઉલ્લેખ આગળ થઈ ગયો છે. ઈંગ્લેંડમાં રસ્તા બાંધવાની જે પદ્ધતિ અઢારમી સદીના પાછલા ભાગમાં શોધાઈ હતી તે હિંદુસ્તાનમાં ઘણા વખતથી અમલમાં હતી. મોગલોના બાંધેલા રસ્તા પાકા અને મજબુત હતા. કુવા, વાવ, નહેરો, અને સરાઈઓ જેવાં અનેક લોકાપયોગી કામો તેમણે કરાવ્યાં હતાં.

ટપાલ વ્યવસ્થા.—રસ્તા ઉપર દર છ માઈલે ઝુંપડીઓ બાંધેલી હોઈ તેમાં પગે દોડનારા ટપાલવાળા તૈયાર રહેતા. આગલા ટપાલવાળો ટપાલ લઈ આવે કે તરત તાજે આદમી તે લઈ પછીના ટપાલ સુધી દોડતો જતો. આ રીતે દરેકને છ માઈલ દોડવું પડતું, અને ટપાલ ઘોડા કરતાં જલદી જતી.

આ શિવાય થોડા અને ઉંટપર પણ ટપાલ જતી. બે માઇલ ઉપરથી રણશિશું વાગતાં નવા જનાવરને તૈયાર કરતા કે જેથી વિલંબ ન થાય. સરકારી ટપાલ આ રીતે જ જતી. શિવાળ જમસિંહને પુરંધરના કિલ્લામાં તાબે થયાના સમાચાર ઔરંગઝેબને દિલ્હીમાં અગીઆર દિવસે મળ્યા હતા.

હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગો.—મોગલ યુગમાં અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં છતાં ખેતી ઉપર તેમની ઝાઝી અસર થતી નહિ. એકંદરે ખેતી ધણી આબાદ હતી. ઉપરાંત હુન્નરઉદ્યોગમાં તે સમયે હિંદ આજ કરતાં ધણું આગળ પડતું હતું. શુજરાતનું કિનખાખ, ઢાકાની મલમલ, અને કાશ્મીરની શાલોએ આખા જગતમાં નામ કંઈ હતું. મોગલ બાદશાહો અને ખીજા અમીર ઉમરાવો કારીગરોને ઉત્તેજન અને આશ્રમ આપતા. તે સમયે હિંદનો કાચો માલ પરદેશ ચઢતો નહિ; તે અહીંજ ખપી જતો, અને તૈયાર બનેલી વસ્તુઓ હિંદુસ્તાન પરદેશ મોકલતું. અહીંનું અનેક વસ્તુઓપર થતું નકસીકામ, ભરતકામ, ઢોળ ચઢાવવાનું કામ બેનમૂત હતું. કાગળની બનાવટ અહીં ઉત્તમ પ્રકારે થતી. સેંકડો વર્ષો પહેલાં લખાએલાં પુસ્તકો હજી જેવાં ને તેવાં માલમ પડે છે, એ તેમાં વપરાએલા સાહિત્યની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવા બસ છે. તે સમયની લેખનકળા તો એક ચીજ હતી. આજે એ કળાનો સાવ લોપ થયો છે, એમ કહેવામાં હરકત નથી.

રાજગાદીમાટેની તકરારો.—મોગલાઈની તવારીખ વાંચનારને લગભગ દરેક રાજ્યના આરંભમાં અને અંતમાં ગાદી માટે લાઈ લાઈ વચ્ચે, પિતા પુત્ર વચ્ચે થતા ઝઘડા એકદમ દેખાઈ આવે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, મોગલાઈમાં ગાદીવારસા માટે ચોક્કસ નિયમો ન હતા. બળવાન શાહજહાં ગાદીએ ચઢી બેસતો અને લાઈ ભત્રીજાઓને બંદીબાને નાંખતો, આંખો ફેડાવતો, વા કાર મારતો.

રાજસત્તા.—મોગલાઈમાં બાદશાહની સત્તા નિરંકુશ અને આપખુદ હતી. પરંતુ સામાન્ય રીતે તેઓ આ સત્તાનો દુરુપયોગ ન કરતા. પોતાના નીમેલા પ્રધાનો તથા રાજ્યમાંના અમીર ઉમરાવોની તેઓ વખતો વખત સલાહ લેતા. બંડે અને ખુન થવાની ધાસ્તીને લીધે તેઓ સાધારણ રીતે સાવધ રહી કામ કરતા. તેમની પ્રજામાં હિંદુઓ અને અશ્વધાનોનું જોર વિશેષ હતું. વળી બાદશાહનો મુખ્ય આધાર સૈન્યો અને સેનાપતિઓ પર

હતો. આ ઉપરાંત લોકોમાં પ્રિયતા મેળવવી અને પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રાખવાની ભોગલોને અભિલાષા હતી. આને લીધે ભોગલ બાદશાહો છેક મનસ્વીપણે વર્તતા નહિ. તથાપિ રાજ્યમાં એવી કોઈ કાયદેસરની સત્તા ન હતી કે જે ભોગલ બાદશાહ પર અંકુશ ચલાવે.

રાજકાજની વહેંચણી.—બાદશાહ પાસે હંમેશાં ચાર પ્રધાન રહેતા; વજીર, સેનાપતિ, દિવાન અથવા હિસાબી ખાતાનો ઉપરી, અને કોટવાલ (પોલીસ ખાતાનો ઉપરી). બાદશાહ અને આ ચાર પ્રધાનો મળી પાંચની સમિતિમાં ધણુંખંડ અગલતું કામ થતું. પ્રાન્તોના સુબેદાર વિષેની અપીલો બાદશાહ જાતે પતાવતો. પ્રાન્તોના પેટા વિભાગ જિલ્લાઓના મુખ્ય અધિકારી નવાબ કહેવાતા અને તેના હાથ નીચે દિવાન એટલે હિસાબી અધિકારી રહેતા. હિસાબી કામ વિકટ અને વિશેષ બુદ્ધિનું હોઈ દિવાનગીરી ચણીખરી હિંદુઓને અપાતી.

ઉપર કહેલા અધિકારીઓનો અમલ ધણોખરો શહેરોપર ચાલતો. ગામડાં વાસ્તવિક રીતે સ્વરાજ્ય ભોગવતાં. તેમનાં સઘળાં કામ ગ્રામ્ય પંચાયતો મારફતે થતાં. સરકાર સાથેનો તેમનો સંબંધ ફક્ત વર્ષમાં એક વાર સરકાર ધારે ભરતી વખતે જ જણાતો.

ધર્મ-સુધારણા.—હિંદુસ્તાનમાં જેમ રાજકીય ઉચલપાચલો થઈ હતી તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં પણ અનેક ચળવળો થઈ હતી. હિંદુધર્મમાં તેમજ મુસલમાન ધર્મમાં સંજોગોને અનુકૂળ ફેરફારો કરવા માટે એક સરખા પ્રયાસો તે જમાનામાં પણ ચાલ્યા હતા. જીવનનો નિયમ સ્થિરતા નહિ પણ ગતિ છે એ ન્યાયે ધર્મપાલનમાં કાળક્રમે ધુસી ગયેલા કુધારા દૂર કરવા વિદ્વાન કાર્યકર્તાઓએ કમ્મર કસી હતી. ન્યાત જાતના ભેદ અતિશયતાએ પહોંચાડી હિંદુઓએ આત્મઘાત આદર્યો છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. આ ભેદ અટકાવવા સાર કપીર, નાનક આદિ અનેક સુધારકોએ ખીડાં ઝડપ્યાં હતાં. અકબરે રાજકીય હેતુથી હિંદુ મુસલમાનોને એક કરવા તજવીજ કરી હતી. આવી ચળવળોને પરિણામે અનેક પંથ અને પેટાપંથ પડી ગયા, જે આજે પણ મોજુદ છે.

લોકસ્થિતિ.—ભોગલાઈ દરમ્યાન સામાન્ય લોકોની કેવી સ્થિતિ હશે એ જાણવા માટે ઝાઝું સાધન નથી. પરંતુ એ સમયમાં આવેલા અનેક

યુરોપી પ્રવાસીઓનાં વણીનો પરથી એ વિષેનું થોડું ઘણું જ્ઞાન મળે એમ છે. આ પ્રવાસીઓમાં સર થોમસ રો સાથે પાદરી તરીખે આવેલો ટેરી અને શાહજહાનના સમયમાં ફ્રાન્સથી આવેલા બર્નિયર તથા ટેવનિયરના અન્યોમાંથી ઘણી જાણવાલાયક હકીકત મળે છે.

તે સમયમાં અનાજ, કપાસ, ગળી, ઉન, રેશમ વિગેરે વેપારની મુખ્ય વસ્તુઓ હતી. સુતરાઉ, ગરમ, અને રેશમી કાપડ જુદી જુદી તરેહનું અહીં તૈયાર થતું અને પરદેશ જતું. પરદેશી વેપારી રોકડાં નાણાં આપી અહીંનો માલ લઈ જતા. હિંદુસ્તાનનો પૈસો બહાર લઈ જવો એ મોટો ગુન્હો ગણ્યોતો. તે સમયમાં અતિશય સોંધવારી હતી. અત્યારની મોંઘવારીમાં ઉછરેલા હોવાથી આઈની અકબરીમાં આપેલા કેટલાક ભાવ તો આપણા માનવામાં પણ ન આવે એવા છે; છતાં તેને સાચા માનવામાં વધી નથી. “ઘઉં ચાર આને, ચોખા આઠ થી બાર આને, ઘી પોણા ત્રણ રૂપિયે, તેલ બે રૂપિયે, મીઠું છ આને અને સાકર દોઢ રૂપિયે, (બંગાળી) મણુ વેચાતાં.” કલાધવિના સમકાલીન ઇતિહાસકાર ઓર્મના કહેવા મુજબ બંગાળામાં ચોખા પૈસે શેર મળતા, અને બીજાં ધાન્ય, શાક ફળફળાદિનો હિસાબજ ન હતો. શેરડીની ખાંડ જ્યાં ત્યાં થતી. “ તે સમયના યુરોપી લોકો કરતાં હિંદુસ્તાનની દશા બહુ સારી હતી.” ટેરી કહે છે કે હિંદુસ્તાનના નોકરો અત્યંત ધર્માનદાર હોઈ મહિને અઢી રૂપિયાના પગારથી સંતોષાય છે.....પ્રવાસ દરમ્યાન પહેરા માટે સાથે રખાતા બલુચી, પંજાબી, અને રજપુત લોકો એટલા ધર્માની હોય છે કે પોતાની સાથેના માણસોના જનમાલ જીંદગીને જોખમે પણ બચાવે છે.”

મોગલ સામ્રાજ્યમાં બદોબસ્તની બાબતમાં કડક અને સખત ઇલાજો ઘણીવાર લેવામાં આવતા. માન્યતા એવી હતી કે ખરાબ ગુન્હા કરનારને નમુનેદાર સજા કરવાથી ભવિષ્યમાં એવા ગુન્હા થતા અટકે. ફાંસી, શિરચ્છેદ હાથીના પગતળે કચરી નાખવું, શૂળી, હિંસ પશુઓ આગળ ફેંકી દેવું, જીવતાં ખાલ ઉતરાવવી વિગેરે જાતની અનેક નિર્દય સજાઓ તે જમાનામાં હતી. બળવાખોર પ્રદેશમાં ખાસ કરીને આવી સજા વિશેષ થતી. દોષ મોટા અમલદાર પણ અન્યાયી કે જીલમગાર માલમ પડતો તો તેના હાલ જુરા થતા. શાહજહાનના વખતમાં મહમદ સૈયદ નામના કોટવાલને લાંચ બદલ જે

સળ થએલી તે જાતે જોનાર મેનુસી* નામનો યુરોપી પ્રવાસી એ વિષે લખે છે કે “બાદશાહ પોતાના અમલદારો પર નજર રાખતો અને ફરજ બજાવવામાં કસુર જણાતાં તેમને સખત સજા કરતો.....મહમદ સૈમદ નામના કાટવાલે લાંચ લેવાથી તેના પર ભરદરબારમાં ઝેરીમાં ઝેરી નાગ છોડવામાં આવ્યો.” આ રીતે મોગલો દુષ્ટાને દંડી એકંદરે સામાન્ય પ્રજાનું ઠીક રક્ષણ કરતા. નિમકહલાલ અમલદારોની સારી કદર થતી.

મુસાફરીમાટે દેશમાં ચાર મુખ્ય રસ્તા હતા.—૧. કાબુલથી લાહોર, આગ્રા, અલ્હાબાદ અને ઢાકા સુધીનો; ૨. આગ્રાથી અમદાવાદ અને સુરત સુધીનો; ૩. આગ્રાથી યુરુનપુર, ગોવળકોંડા અને મછલીપટન સુધીનો; અને ૪. સુરતથી યુરુનપુર સુધીનો. દેવનિંબર લખે છે કે “હિંદુસ્તાનના જેટલી સહેલી અને સરળ મુસાફરી ફ્રાન્સ અથવા ઇટલીમાં નથી.” કોઈ કોઈ ઠેકાણે લુટારાઓનો ભય હોવાની વાતો આવે છે.

માલની લાવ લઈને માટે વણજારાની પોઠો હતી. ઘઉં, ચોખા, દાળ, મીઠું વિગેરે વસ્તુઓ લાદેલા દશ બાર હજાર બળદો એકઠીસાથે નીકળતા અને જે ઠેકાણે જે માલ પાકતો ત્યાં તેનો પરસ્પર બદલો કરતા. દરસાલ અમુક ઠરાવેલા દિવસોએ જાત્રા, મેળા, ચોરસ વિગેરે ભરાતા ત્યાં માલની ખરીદી અને વેચાણ થતાં. આવા પ્રસંગે દૂરદૂરના લોકો એકમેકના સમાગમમાં આવતા.

મોગલોની મુખ્ય ઉપજ જમીન મહેસુલ અને બીજા કેટલાક કરવેરામાંથી થતી. કોઈ વર્ષે અતિવૃષ્ટિ કે અનાવૃષ્ટિથી પાક ન થતો તો મહેસુલ માફ થતી. કેટલાક યુરોપી લેખકોના હિસાબે એ મહેસુલના દર આકરા હતા એમ માની લઈએ તોપણ તે સમયે બાદશાહ, અમીર ઉમરાવો, નાના મોટા અમલદારો સૌ હિંદુસ્તાનના વતની બનેલા હોઈ દેશની દોલત દેશમાંજ વપરાતી.

વિદ્વાલયો, દવાખાનાં, પાંજરાપોળ વિગેરે સંસ્થાઓ ઘણીખરી ધનાઢ્ય લોકોને ખર્ચે ચાલતી. બાદશાહ તરફથી કેટલાક મંત્રેસાઓ ચાલતા હતા. સંસ્કૃત ભાષાને કોઈક વાર જ તેઓ ઉત્તેજન આપતા. દાખલા તરીકે શાહજહાને જગન્નાથ પંડિતને આશ્રય આપ્યો કહેવાય છે.

સતી થવા માટે બાદશાહ અથવા સુબેદારની પરવાનગી લેવી પડતી.

*મેનુસી સત્તરમી સદીના મધ્યમાં અહીં આવ્યો હતો. તેણે શાહજહાન તથા ઔરંગઝેબના અમલમાં સરકારી તોપખાનામાં તોફરી કરી હતી. તેણે ‘મોગલ કથા’ નામનો ગ્રન્થ લખ્યો હતો તે વાંચવા જેવો છે.

ખંડ ૫ મો. મરાઠી સામ્રાજ્ય.

પ્રકરણ ૨૯ મું. શિવાજી.

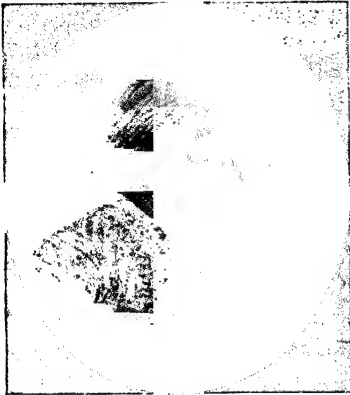
પૂર્વ પરિચય.—મરાઠાઓનો રાજ, મહારાજ ત્રિકોણાકાર છે. તેની પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફની બાજુઓ અરબી સમુદ્ર અને સાતપુડા પર્વતની લગોલગ આવેલી હોઈ લગલગ સીધી છે. પરંતુ ત્રીજી બાજુ ગોવાથી ઇશાન દિશાએ જનારી, દાદર જેવી લાગે છે. એ પ્રદેશ સહ્યાદ્રિ પહાડોથી રોકાયેલો છે અને તેનો ઢાળ પૂર્વ બાજુએ છે. પશ્ચિમ કિનારાપર લાંબી સાંકડી પટ્ટી જેવો દેખાતો લાગ કોંકણ કહેવાય છે અને તેની પૂર્વ ધારપર આવેલી પહાડી ખીણોમાં માવળી નામના મજબુત લોકો રહેતા હતા.

દક્ષિણમાં તેરમી સદીથી મુસલમાનોનાં આક્રમણો થવા લાગ્યાં અને યૌદ્ધમી સદી દરમ્યાન તો ઘણાખરો દેશ તેમણે કબજે કર્યો. મહારાજ દેશ પહાડો, જંગલો અને કુદરતી કિષ્કાઓથી ભરપુર હોઈ સાંના મરાઠાઓ લડા-ચક પ્રજા થવા માટે ઘણા લાચક હતા. આવા પ્રદેશમાં ઉછરેલા હોવાથી તેઓ બળવાન, ચપળ અને હિંમતવાન હતા. અહમદનગર, બીજપુર, અને ગોવળકોંડાના સુલ્તાનો આ ગુણોનો લાલ લેવા મરાઠાઓને પોતાના સૈન્યોમાં દાખલ કરતા. આ રીતે ઘણા મરાઠાઓ મોટી પદવીએ ચઢ્યા હતા. અહમદનગરમાં મલિકંબર પ્રધાન હતો ત્યારે તેણે માલોજી ભોંસલે અને લુકળ જાદવ નામના મરાઠા સરદારોને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા હતા. માલોજીનો પુત્ર શાહજી જાદવરામની પુત્રી જીજ્ઞાઈ વેરે પરણ્યો હતો. શાહજીએ અહમદનગર રાજ્યની પડતી સમયે ઘણી ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી. પાછળથી તેણે બીજપુરની સેવા સ્વીકારી હતી.

દરમ્યાન મહારાજામાં જ્ઞાનદેવ, એકનાથ આદિ સંત પુરોના સતત પ્રયાસ અને બોધને લીધે લોકોમાં ચોમેર અજબ ધર્મજાગૃતિ આવી હતી. આ પુરોનાએ શિવાજી માટે ભૂમિ તૈયાર કરી એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધીમે ધીમે મહારાજના હિંદુઓમાં ભાષાનું, ધર્મનું અને રાજનું અભિમાન જાગૃત થયું. તેઓ રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અને હિંદુ સ્વરાજ્ય સ્થાપવા કકડીને ઉભા થયા. શાહજી ભોંસલે અને જીજ્ઞાઈનો પુત્ર શિવાજી આ ચળવળનો આત્મા હતો. તેથી એ ચળવળનો ઇતિહાસ એટલે શિવાજીનો ઇતિહાસ એમ કહેવું બાજબી છે.

શિવાજી ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તેણે પોતાના દેશ-

શિવાજી.

જનો અને સ્વધર્મીઓની સર-
દારી જાહેરમાં ધારણ કરી.
ત્યાર પછીનાં ૩૪ વર્ષની તેની
કારકીર્દિના આ મુજબ લાગ
પાડી શકાય:-યુદ્ધો, રાજ્યવ્ય-
વસ્થા, અને ચારિત્ર્ય.

યુદ્ધો: પ્રથમ ફત્તેહ.-
શિવાજીનાં જન્મ, મરણ અને
મહત્તા સૌ કિલ્લાઓમાં થએલાં
હોવાથી તેની તવારીખમાં
કિલ્લાઓનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.
કારકીર્દિનો આરંભજ તેણે
કિલ્લા સર કરવામાં કર્યો.
પુનાથી વીસ માઈલ દૂર નૈઋત્ય-

લમાં આવેલો તોરણનો કિલ્લો તેણે ૧૯ વર્ષની વયે લીધો. આમાંથી અણુ-
ધાર્યો ખજાનો મળી આવતાં તેણે પોતાના અનુયાયીઓ માટે શસ્ત્રો ખરીદ્યાં
અને રાયગઢનો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ સમયે, નાનપણથીજ તેનાં અદ્ભુત
શૌર્ય અને પરાક્રમેથી આશ્ચર્યચકિત થએલા માવળીઓ તેને ઈશ્વરનો અવ-
તાર ગણવા લાગ્યા હતા.

આ મજબુત અને પહાડી માવળીઓની સહાયથી શિવાજીએ હવે પાડો-
શમાંના બીજા કિલ્લા લેવાનું કામ ઉપાણું. કોન્ડાણા, ગોપા, અને પુરંધર
સર કર્યાં. એ રીતે ભીમા નદીનો ઉપલો લાગ અને નીરા નદી વચ્ચેનો
પ્રદેશ તેણે કબ્જો કર્યો.

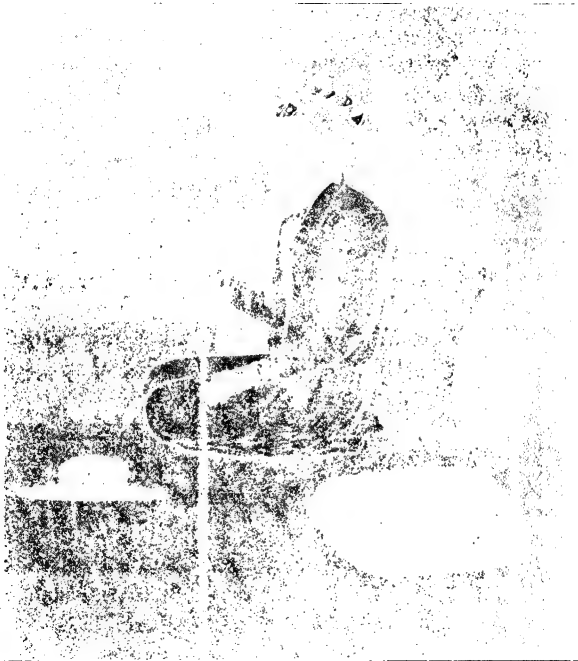
બીજાપુર સાથે યુદ્ધ.—આરંભના આવા વિજયોથી હિંમતવાન
બની હવે શિવાજીએ સખળ ફટકો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. કલ્યાણથી બીજા-
પુર જતો ખજાનો માર્ગમાં લુંટી તેણે કલ્યાણ સર કર્યું, કૌંકણના કેટલાંક
ધનિક શહેરોને લુંટ્યાં, અને દશ આર કિલ્લા છાપા મારી સર કર્યાં. આવી
વિલક્ષણ લશ્કરી ચાલાકીને લીધે તેના નામનો ભય શત્રુરાજ્યમાં ખુબ
ફેલાયો. આ સમયે શિવાજીનો પિતા શાહજી બીજાપુરની નોકરીમાં હોવાથી

સુલ્તાને શાહજીને પકડી મંગાવ્યો. શાહજીએ પોતાના બચાવમાં બહુ બહુ કહ્યું કે હું નિર્દોષ છું, મારા પુત્રના બળવામાં હું સામેલ નથી, આપને કાવે તે સજા તેને કરો. છતાં સુલ્તાનનાં મનનું સમાધાન થયું નહિ. તેણે શાહજીને અંધારી ફાટડીમાં પુરી ચોખ્ખું કહી દીધું કે તારો પુત્ર અમુક મુદતમાં તાબે નહિ થશે તો તને જીવતો ચણી લેવામાં આવશે.

પરંતુ હજી સુલ્તાનને શિવાજીની ચતુરાઈનો પરિચય થયો ન હતો. પિતાના કેદ થવાના સમાચાર સાંભળી શિવાજીએ તાત્કાલીન મોગલ બાદશાહનો આશ્રય લીધો, અને કહાવ્યું કે હું અને મારા પિતા બન્ને આપની સેવામાં રહેવા તત્પર છીએ. શાહજીને દક્ષિણનો અનુભવ હોવાથી શાહજી, શિવાજી જેવા સરદારોની મૈત્રીનું મૂલ્ય તે સારી રીતે સમજતો હતો. શાહજીને માફ કરવા માટે તેણે બીજા પુર સુલ્તાનને પત્ર પાઠવ્યો. આ રીતે બાદશાહની સિક્કારસથી શિવાજીએ પિતાના પ્રાણ બચાવ્યા. શાહજીને જીવત્દાન મળ્યું, તથાપિ તેને બીજા ચાર વર્ષ કેદમાં રહેવું પડ્યું. આ અરસામાં શિવાજી શાંત રહ્યો. પોતે બીજા પુરને તાબે થયા શિવાજી પિતા પર આવી પડેલી આફત ટળી એટલાથી જ તેણે સંતોષ માન્યો. (૧૬૪૯-૫૩).

પિતા કેદમાંથી છુટ્યા એ હકીકત સાંભળતાં જ શિવાજીએ પાછું પોતાનું થંભાવેલું કામ ખેવડા જોશથી આગળ ચલાવ્યું. શઠ પ્રતિ શાઠ્ય એ નિયમાનુસાર તેણે જીવલીના રાજાનું ખુન કરાવી તેનો મુલક લઈ લીધો. વળી કિલ્લાઓ જીતવાનું અને બંધાવવાનું કામ ખતથી ચાલુ રાખ્યું. દરમ્યાન શાહજીને બાદશાહ સખત માંદો પડવાથી દક્ષિણનો સુબદાર ઔરંગઝેબ દિલ્હી ગયો, એટલે શિવાજીને સજા કરવાની તક બીજા પુરને મળી.

મોટા સૈન્ય સહિત અફઝલખાન નામનો બીજા પુરનો પ્રબળ સેનાપતિ શિવાજીની સત્તા નાબુદ કરવા નીકળ્યો. શિવાજી મહા સંકડામણમાં આવી પડ્યો. ખુદા મેદાનમાં ટક્કર ઝીલાય એમ ન હોવાથી તેણે પ્રપંચનો આશ્રય લઈ અફઝલખાન સાથે ખાનગી મુલાકાતની જોગવાઈ કરી. આ મેળાપ દરમ્યાન એકમેકને ભેટતી વખતે શિવાજીએ અફઝલખાનની પીઠમાં વાઘનખ ભેંકી દીધા. સેનાપતિનો આ રીતે વધ કર્યા પછી સંકેત મુજબ પાસેની ઝાડીમાં સંતાઈ રહેલા મરાઠા સૈનિકો બીચારા અસાવધ બીજા પુરનો ઉપર ભુખ્યા વરઝ્યો પેઠે તુટી પડ્યા, અને તેમની ભારે ખરાબી કરી નાંખી. આ રીતે

NAWĀB SHĀYISTA KHAN

शाहसुलतान.

મરાઠી સત્તા નાશુદ કરવાની બીજાપુરની અભિલાષા સાવ નિષ્ફળ બની એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી શિવાજીની સ્થિતિ વધારે મજબુત બની. ૧૬૬૨માં તેણે કલ્યાણથી ગોવા સુધીનું કોંકણ જીતી લીધું અને તેનું રાજ્ય ૧૬૦ માઈલ લાંબું અને ૫૦ થી ૧૦૦ માઈલ પહોળું બન્યું.

મોગલો સાથે યુદ્ધ (૧૬૬૨-૮૦).—હવે શિવાજીનું ધ્યાન મોગલ સામ્રાજ્ય તરફ ગયું. મોગલ મુલકો ઉપર તેણે દરોડો પાડ્યો. તેના સ્વારો વાયુવેગે ફરી વળી જ્યાં ત્યાં ત્રાસ વર્તાવતા. આથી ઔરંગઝેબે પોતાના યુનંદા સેનાપતિ શાહસ્તિખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. ચોમાસું હોવાથી ખાને પુનામાં ખુદ શિવાજીના મકાનમાંજ મુકામ કર્યો. ત્યાં તે સુખચેતથી રહેતો હતો. એવામાં એચિંતા એક રાત્રે શિવાજી થોડાક વિશ્વાસુ અનુયાયીઓ સાથે છુપે વેશે શહેરમાં ધુસી ગયો અને સુખેદારની અણુધારી ખબર લીધી. સુવાના ઓરડાપર હુમલો થતાં ગભરાએલો અકળાએલો ખાન મહામુશીબતે બારીમાંથી છટકી નાહો. પરંતુ તે બારીએ લટક્યો હતો અને ભોંયપર ભુસ્કો મારવાનો વિચાર કરતો હતો, એવામાં એક મરાઠાએ તેના હાથપર ઘા કર્યો. તેની ત્રણ આંગળી કપાઈ ગઈ પણ જન બચ્યો. ઝપાઝપીમાં ખાનનો પુત્ર અને ફેટલાક નોકરો કપાઈ મુઆ. પછી ત્યાં થઈ રહેલા શોરબકારનો લાભ લઈ શિવાજી અને તેના સાથીઓ નાસી છુટ્યા અને મોગલો આંખો ચોળતા રહ્યા. પછી સળગતી મસાલો સાથે મરાઠાઓ સિંહગઢના કિલ્લામાં દાખલ થયા. આ અદ્ભુત પરાક્રમની કથા તે વખતે જ્યાં ત્યાં કિલ્લાઓમાં, ઝુંપડાઓમાં સર્વત્ર રસપુર્વક કહેવાવા લાગી.

બાદ શિવાજીએ તે સમયમાં વેપાર અને દોલતમાટે પ્રસિદ્ધ થએલું સુરત શહેર લુંથું (૧૬૬૪), નવાં નાણું પાડ્યાં, અને રાજ નામ ધારણ કર્યું. આ સમાચારથી ઔરંગઝેબ રાતોપીજો થઈ ગયો અને તેની સામે રાજ જયસિંહને મોટી ફોજ સહિત મોકલ્યો. જયસિંહ જેવા પ્રબળ શત્રુ સામે રણક્ષેત્રમાં ટક્કર લેવી અશક્ય જણાયાથી શિવાજીએ લજ્જાવિના પોતાનો પરાજય કબુલ કર્યો. પુરંધર મુકામે તહનામું થયું તેમાં તેણે પોતાના વીશ કિલ્લા આપી દીધા અને બાકીના બાર બાદશાહી જાગીર તરીકે રાખ્યા. આના બદલામાં બીજાપુર રાજ્યના ફેટલાક જલ્લાઓમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાને હક્ક તેને મળ્યો. પછી જયસિંહની સલાહ અને બાંહેધરીથી શિવાજી બાદશાહના દરબારમાં ગયો હતો. આવે સમયે અકબર જેવો બાદશાહ હોત તો

શિવાજી જેવાની મૈત્રી મેળવવા અનેક ઉપાય અજમાવી જોત. પરંતુ ઔરંગઝેબની લઘુદૃષ્ટિવાળી નીતિને લીધે તેના મહેમાનનો પિત્તો ખસી ગયો. એ કપડી બાદશાહે તેનું ભર દરબારમાં અપમાન કર્યું અને તેને જન્મકેદ કરવા તંજવીજ કરી. પરંતુ કપટકળામાં શિવાજી તેનાથી ગાંજ્યો નમ એવો ન હતો. ઔરંગઝેબ જેવા પહોંચેલ પુરૂષના પહેરામાંથી તે અલાકિક યુક્તિ વડે મીઠાઈના કંડીઆમાં ભરાઈ છટકી ગયો, અને નવમાસની ગેરહાજરી પછી પાછો ઘેર આવ્યો. (૧૬૬૬). ત્યારબાદ મારવાડના રાજા જશવન્તસિંહની દરમ્યાનગીરીને લીધે ઔરંગઝેબે શિવાજીને રાજા તરીકે કબુલ રાખ્યો અને વરાડમાં નવી જગીર આપી. આ સમયથી દૈવ તેને પ્રસન્ન થયું અને મરાઠી સત્તાની ચઢતી કળા થઈ. ક્રમે ક્રમે, ગુમાવેલા મુલકો પાછા મેળવી તેણે બીજાપુર અને ગોવળકોંડાપર હુમલા કર્યા, તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી, બીજાવાર સુરત હુલ્લું, અને મોગલોને હરાવ્યા. આ પ્રમાણેની વિજય-પરંપરા મેળવ્યા પછી શિવાજીએ સ્વતંત્ર રાજા-પદ ધારણ કરી રાજમાલિષેક કરાવ્યો, અને પુષ્કળ દાન કર્યું.

છેક દક્ષિણની સ્વારી.—ત્યારપછી શિવાજીએ “ પોતાનાં જીવનની મોટામાં મોટી સ્વારી ” ચોજી. કર્ણાટક પર હુમલો કરી જીજીનો અજેય કિલ્લો સર કરી તે વેલોર, મૈસોર, અને તાંજોર પર ફરી વળ્યો. ૧૬૮૦માં રામગઢ મુકામે ૫૩ વર્ષની ઉંમરે તેનું મરણ થયું. આ સમયે તેનું રાજ્ય ગણુદેવીથી ગોવાસુધી પહોંચ્યું હતું અને ૩૦૦ માઈલ લાંબું અને ૫૦થી ૧૦૦ માઈલ પહોળું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા.—અદ્ભુત યુદ્ધશક્તિ ઉપરાંત શિવાજીમાં ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા-શક્તિ હતી. વહીવટની સગવડ માટે તેણે પોતાના રાજ્યના ચૌદ પ્રાન્ત પાડ્યા હતા. દરેક પ્રાન્તમાં કેટલાંક ગામડાં અને એ ત્રણ કિલ્લા રહેતાં. પ્રાન્તનો અમલદાર સઘળા ફોજદારી મુકદ્દમા ચુકવતો. દિવાની મુકદ્દમા પંચાયતો પતાવતી. પ્રાન્ત અધિકારી સર્વોપરી હોઈ ઉપજ ઉધરાત પર પણ દેખરેખ રાખતો.

મહેસુલ.—મહેસુલી પદ્ધતિ ભૂમિની ફળદ્રુપતાના આધારે રચાઈ હતી. પાકપર આકારણી થતી. સરકાર ધારો સાધારણ રીતે ૪૦ ટકા જોડેલો હતો. મોગલાઈમાં ચાલતી ધંજરા પદ્ધતિથી લોભી જમીનદારો ખેડુત વર્ગ પર

અસંત જીલમ ગુજારતા તે બંધ કરી શિવાજીએ મહેસુલ ઉધરાત સરકારી અધિકારીઓને,—કમાવિસદાર, મહાલકરી, સુબેદાર વિગેરેને,—સોંપી. આ ઉપરાંત આજીબાજીના મોગલ પ્રાંતોમાં ચોથ ઉધરાવાતી. ચોથ એટલે મહેસુલના ચોથા ભાગ જેટલો ભાગો. ચોથ ભર્યાથી એવું થતું કે એ ભાગ પર મરાઠાઓની ચઢાઈઓ આવતી નહિ, અને તેમના તરફથી થતી હુંટફાટ બંધ થતી.

અષ્ટ પ્રધાન, શિવાજીની સૈથી મોટી રાજકીય સંસ્થા લેખામ છે. રાજકાજના આઠ ખાતાં પાડી દરેક પર તેણે એકેક પ્રધાન નીમ્યો. આઠ ખાતાં હોવાથી તેનું નામ અષ્ટપ્રધાન પડ્યું. સૈથી અગત્યનું ખાતું પેશ્વાને સોંપાયું હતું. તે મુખ્ય પ્રધાન હતો. પ્રધાનો ઘણીવાર લશ્કરી કામે નીકળતા ત્યારે તેમના મદદનીશો તેમનાં ખાતાં ચલાવતા.

આથી નાના અધિકારીઓનાં કાર્યોપર અંકુશ રહેતો. વળી એક રાજનું મરણ અને બીજા રાજના આરોહણ વચ્ચેના ગાળા સમયે આ અષ્ટ પ્રધાનો સુલેહશાંતિ જાળવવા તજવીજ કરતા. રાજસત્તા નિર્ભય બનાવવા સાથે શિવાજીએ પેશ્વા આદિ પ્રધાનોની પદવી વંશપરંપરાની રાખી ન હતી.

સૈન્ય અને નૌકા સૈન્ય.—શિવાજીનાં સૈન્યનો પામદળ ભાગ મોટો હતો. તેમાં નાયક, હવાલદાર, જીમલેદાર, અને સરનોબત—એવા નાના મોટા અધિકારીઓ રહેતા. હમદળમાં પણ આવોજ પ્રબંધ હતો. સ્વાશેમાં શિલેદાર અને બારગીર એવા ભેદ હતા. શિલેદાર ઉંચી ફાટીના હોઈ પોતાના ઘોડા તથા શસ્ત્રો આણુતા; બારગીરોને તે સરકાર તરફથી મળતાં. શિવાજીને જાગીર પદ્ધતિ નાપસંદ હોવાથી તે સૌ અધિકારીઓને પગાર આપતો.

આ ઉપરાંત નૌકાસૈન્ય પણ હતું. કોલાબા તેનું મુખ્ય મથક હતું. તેમાં દોઢસો મોટાં વહાણો (૩૦ થી ૧૫૦ ટનના) હતાં. જલયુદ્ધમાં આગળ પ્રસિદ્ધ થનાર આંત્રે શિવાજીનો મુખ્ય નૌકાપતિ હતો.

રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરવા સાથે ઉપર કહ્યા શિવામના અનેક ઉપાયો શિવાજીએ યોજ્યા હતા. તેણે વેપાર, વિદ્યા, સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પરંતુ એ ધામધુમના જમાનામાં આવા શાંતિના વિષયોપર ધ્યાન આપવા માટે તેને ઝાઝો અવકાશ મળ્યો નહિ.

શિવાજીની ફત્તેહનાં કારણો.—સમયે સમયનો પુરેપુરો લાભ કેમ લેવો એ કળા તે ઉત્તમ રીતે જાણતો હતો. પ્રથમ બીજાપુર અને મોગલો

તેને તુરંચ ગણુતા એ અભિપ્રાયનો લાલ લઈ તે પોતાનો મુલક ધીમે ધીમે વધારતો ગયો.

ઔરંગઝેબનાં ધર્મધ* કામો,—જળમાવેરો, મંદિરોનો નાશ, હિંદુઓ તરફ દર્શાવતો બેદલાવ અને તેમના પર રાજ્ય તરફથી થતા જીલ્લો, એ સર્વેના સુંદર રીતે લાલ લઈ તેણે દક્ષિણી હિંદુઓને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટે બેગા કર્યાં. અને આ પુરૂષો પ્રાણાન્ત સુધી શિવાજીને વફાદાર રહ્યા.

પોતે ચુસ્ત અને ધર્મપરામણ હિંદુ છતાં શિવાજી મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીને પુરૂ માન આપતો. આશીર્વાન જેવા પરધર્મી ઇતિહાસકને પણ લખવું પડ્યું છે કે “તેણે એવો નિયમ કર્યો હતો કે મસીદોને, કુરાને શરીફને, અથવા સ્ત્રીઓને કોઈએ જરાએ ઇજ્જ કરવી નહિ. કદાચ એકાદ કુરાન તેના હાથમાં આવતું તો તે તેના તરફ માનવૃત્તિ દેખાડી પોતાના એકાદ મુસલમાન સૈનિકને સોંપતો.” એકે પરસ્ત્રીની ઇજ્જત પર તેણે નજર સુધ્ધાં નાંખી ન હતી.

પરાજિત પ્રજા પ્રત્યે સાધારણ રીતે તે દયાવૃત્તિ દર્શાવતો. તેમની વહુ-એટીની ગુલામીનો રિવાજ તેણે બંધ કર્યો. જીતાએલા લોકોને તે પોતાની રૈયત પેઠે રાખતો.

વળી શિવાજીનું યુદ્ધચાતુર્ય અલૌકિક હતું. સૈન્યની તેણે કેવી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી તે આપણે જોઈ ગયા. તેનું સૈન્ય સ્ત્રી રૂપી શાપમાંથી બીલકુલ મુક્ત હોવામાં બીજાં સઘળાં સૈન્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ હતું. એમાંસામાં યુદ્ધ અશક્ત થતાં સૈનિકો સૌ સૌ ને ઘેર જઈ ખેતીનું કામ કરતાં.

રણક્ષેત્રમાં શત્રુનાં વિશાળ દળસામે વ્યવસ્થિત લડત ન કરવા વિષે તે સદા સાવધ રહેતો. સાધન સામગ્રી અટકાવી, શત્રુ સૈન્યના પાછલા ભાગને સતાવી મુખ્ય સૈન્યથી છુટી પડેલી નાની નાની ભાગલ ટુકડીઓ ઉપર છાપા મારી તે સંતોષ માનતો. તેના સૈનિકો અણુધાર્યો ફટકો મારી પહાડી પ્રદેશમાં અદશ્ય થઈ જતા અને વળી પાછા બીલકુલ નહિ ધારેલી એવી જગાએ દેખા દેતા.

* શિવાજી—ઔરંગઝેબના જમાનાનો નામીયો કવિ ભૂખણ એ વિષે કહે છે કે—

“કાશીહુંતે કલા ગઈ મથુરાં મસીદ મઈ
શિવાજી ન હોતતો સુન્નત હોત સબકી.”

આથી શત્રુઓ આશ્ચર્યચકિત થતા અને ખુબ મુંઝાતા. આ રીતિએ પોતાથી દુર્ગ્ગર દરજ્જે ચઢીઆતા મોગલ સૈન્ય સામે તે કૃતેહમંદીથી ટકાવ કરતો.

ઉપરાંત તેના સૈનિકો મળ્યુત પહાડી લોકો હોઈ સાદા જીવનથી સખત થએલા, પરિશ્રમથી ટેવાએલા, પહાડો અને ખીણો ઓળંગવા જેને હિસાબે કાંઈજ ન હતાં એવા, સદાયે ગતિમાન, સદાયે સાવધાન હતા. ત્યારે સામી બાબુએ મોગલ સૈન્ય વિલાસી અને બામહું હતું. બાબર અને અકબરના જમાનાની રણકુશળતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, અને સાદાઈ ગયાં હતાં. તેને સ્થાને અત્યારે ધણાખરા અધિકારીઓ આગસુ અને એશઆરામી બનેલા હોવાથી યુદ્ધના ખેલ ખેલવા, રણસંગ્રામના પરિશ્રમ વેઠવા અસમર્થ હતા.

શિવાજી પોતાના સૈનિકોને દેવ સમાન હોઈ તેઓ સંપૂર્ણ વફાદારી અને નિમકહલાલીથી તેની સેવા બળવતા. સૈન્ય-સેનાપતિ વચ્ચે સારી લાગણી હતી.

શિવાજીના ગુણદોષ.—શિવાજીમાં તન અને મન બન્નેના ધણા ઉત્તમ ગુણો હતા. શરીરે મહા બળવાન હોવા ઉપરાંત તેની હિમ્મત હેરત પમાડે એવી હતી. તે કદી વગર વિચાર્યું કામ કરતો નહિ. તે શાણો હતો. દેશકાળને અનુકૂળ એવી તુટક તુટક યુદ્ધપદ્ધતિ અપત્યાર કરી તે સમર્થ શત્રુને હંકાવી શક્યો, એ તેનું યુદ્ધ-કૌશલ્ય પુરવાર કરે છે. વળી તેના વહીવટી સુધારા ખાસ કરીને અષ્ટપ્રધાનની સ્થાપના તેની વ્યવસ્થાશક્તિ સુચવે છે. પરાજિત પ્રત્યેની દમાવૃત્તિપરથી લાગે છે કે વિના કારણની નિર્દયતા તેને બીલકુલ નાપસંદ હતી.

રાષ્ટ્રીય વીરને જોઈતા સર્વે ગુણો તેનામાં એકત્ર થયા હતા. તેનાં જીવન-માંથી અભ્યાસકને ધણાંયે બોધ,—હિમ્મત, સાહસ, ખંત, પવિત્રતા વિગેરે વિષેના મજે એમ છે. પોતાનાં સાધ્ય સાધવા કેટલેક સમયે તેણે જે યુક્તિઓ અને પ્રપંચો ધડેલાં તેનો નૈતિક દષ્ટિએ બચાવ થઈ શકે એમ નથી. અક્ષ-ઝલખાનનો વધ, જાવલી રાજ તથા બાજીરાવ ઘોરપડેનાં ખુન, અને સુરતના શાહુકારો પર થએલા અત્યાચારનો પક્ષ કરવો કઠણ છે. પરંતુ રાજપુરુષોનાં જીવનમાં આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે.

રામદાસસ્વામી શિવાજીના ગુરુ હતા. તેણે શિવાજીને એક વેળા એવો બોધ દીધો હતો કે “દેવો અને ગાયો, બ્રાહ્મણો અને ધર્મ એ સૌનું રક્ષણ કરવા સાચું પરમેશ્વરે તને પેદા કર્યો છે. ધર્મનું રક્ષણ કરી શકે એવો પુરુષ

અત્યારે તારા શિવાય જગતમાં બીજો કોઈ નથી...ધર્મ નાશ પામે ત્યારે જીવવા કરતાં મરવું બહેતર છે. ધર્મ નષ્ટ થયો પછી જીવ્યાનું શું પ્રયોજન ? મરાકાઓને એકત્ર કરી ધર્મને સજીવન કર. ”

મહારાષ્ટ્રના ભક્તકવિ તુકારામનાં ભજન કીર્તન સાંભળવાનો શિવાજીને બહુ શોખ હતો. તુકારામની નિષ્કામતા જોઈ શિવાજી છક થયો હતો.

અકબર, ઐરંગઝેબ અને શિવાજીની તુલના: યોદ્ધાતરીખે.—ત્રણે મહાન યોદ્ધા અને નામીયા વિજેતા હતા. અકબર અને ઐરંગઝેબે મોગલાઈની સીમા ધણી વધારી હતી, ત્યારે શિવાજીએ પોતાનાં રાજ્યની તસુએ તસુ જમીન જાતે મેળવી હતી. પરંતુ આ બાબતમાં અકબર અને શિવાજી ઐરંગઝેબથી ચઢે એમ છે, કેમકે તેમને આરંભમાં જે અડચણો હતી તેવી ઐરંગઝેબને ન હતી. શરૂઆતથીજ તે વિશાળ, ધનવાન, અને સુવ્યવસ્થિત સામ્રાજ્યનો માલીક હતો. વળી તેની જીતો વાસ્તવિક કરતાં દેખીતી વધારે હતી. કેમકે તેનાં રાજ્યના અંતે મોગલ સૈન્ય એટલું બળહીન બન્યું કે સામ્રાજ્યનો નક્કી વિનાશ થવાનો એમ ચોખ્ખું લાગતું હતું.

રાજનીતિજ્ઞો તરીખે.—અકબર અને શિવાજીની રાજનીતિ શાણી, વિશાળ મનવાળી અને દેશકાળને અનુસરતી હતી. અકબરે મુસલમાની સરદારો સાથે મૈત્રી બાંધી મોગલ પ્રતિષ્ઠા વધારી, અને સાથે સાથે ધર્મધ્રુટ અને ક્ષમાવૃત્તિના ઉદાર નિયમોવડે રજપુતોને શાંત પાડી પોતાના બનાવી લીધા. શિવાજી ચુસ્ત હિંદુ હતો છતાં તેણે કદી મુસલમાનોપર જુલમ ગુજાર્યો ન હતા. ત્યારે ઐરંગઝેબે બીજાપુર ગોવળકોંડાની સલ્તનતોની જડ કાઢી મોગલ સત્તા નિર્બળ બનાવી, અને ધાર્મિક અત્યાચારોથી હિંદુઓને કદા શત્રુ બનાવ્યા. અકબર અને શિવાજીએ લોકોપયોગી સુધારા કર્યા, અનાચાર અટકાવ્યા, જમાબંધી સ્થાપી ત્યારે ઐરંગઝેબના ફેરફારોથી તેની પોણા ભાગ ઉપરની પ્રજાપર જુલમ થયો.

પુરૂષો તરીખે.—અકબર, શિવાજી આસપાસનાં માણસોની પ્રીતિ અને વફાદારી કેમ મેળવવી તે ધણી સારી રીતે સમજતા હતા. નરસંતની પારખ કરવામાં પ્રજા સાધારણ રીતે ચતુર હોય છે. પ્રજાએ વફાદારી બતાવી; બદલામાં આ રાજસૂતોએ વિશ્વાસ દાખવ્યો, અને એ રીતે રાજ-પ્રજા બંનેનું

કામ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલ્યું. આથી ઉલટા ઔરંગઝેબે કાઈનો વિશ્વાસ કર્યો નહિ અને તેનાં વહેમીપણાને લીધે કાઈએ તેની સારી સેવા બળવી નહિ.

આ પરથી આપણે અનુમાની શકીએ કે ઔરંગઝેબ કરતાં અકબર શિવાજી બંને મોટા હતા. એક રીતે શિવાજીની વ્યવસ્થા-શક્તિ અકબરથી બે ચઢતી હતી કેમકે શિવાજીની અષ્ટ પ્રધાન પદ્ધતિ તે સમયના ઇતિહાસમાં અસાધારણ હતી.

પ્રકરણ ૩૦ મું. શિવાજીના વંશજો.

શિવાજી મરાઠી રિયાસતનો તેમજ નવા રાજકુળનો સ્થાપક હતો. પણ તેના વંશજો એવા ખરાબ નીકળ્યા કે તેનું રાજકુળ વસ્તુતઃ તેનાં મરણ સાથેજ સમાપ્ત થયું.

શંભાજી.—શિવાજીનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર શંભાજી ગાદીએ આવ્યો અને પોતાનાં કૃત્યોથી ‘દિવા પાછળ અંધારું’ એ કહેવત ખરી પાડી. ક્યાં વીર શિવાજી અને ક્યાં તેનો અધમ પતિત કપુત શંભાજી ! તે દારૂડીઓ અને રંડીબાજ હોવાથી કેટલાક મરાઠા સરદારોએ તેના નાના ભાઈ રાજરામને ગાદીએ આણવા તજવીજ ચલાવી. પિતાના મરણ સમયે શંભાજી કેદમાં હતો ત્યાંથી છટકી તેણે પોતાના પક્ષની જમાવટ કરી અને સામા પક્ષને હરાવ્યો; રાજરામને કેદ કર્યો, અને તેના ધણાખરા અનુયાયીઓને ધણી સખત સજા કરી. પિતાના પ્રધાનો તરફ પણ તેણે કઠોર વર્તન ચલાવ્યું. તેની આવી ચાલને લીધે મરાઠાઓમાં ભેદ પડ્યો હતો, અને આ સમયે મોગલોમાં કાઈ ઉત્તમ સેનાપતિ હોત તો આ તકનો લાભ લઈ તેણે મરાઠી સત્તાને ઉગતી દાબી દીધી હોત.

શંભાજી લડવૈયો તો હતો પણ દુર્ગુણી અને વ્યસની હોવાથી તે ધણા-ખરો વખત હદપાર નિશામાં ચક્ર્યુર રહેતો. પૈશ્વાને કેદ કરી તેણે કલુશા નામના નીચ પુરૂષને પ્રધાનપદ આપ્યું. રૈયતપર કરનો બોલો વધ્યો અને ચઢેલા પગારની છુમો મારતા સૈનિકો લુંટપર ચઢ્યા. દેશની દશા એવી માઠી હતી કે બીજા પુર ગોવળકોંડાના વિનાશથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકુળ સ્થિતિનો મરાઠાઓ પુરેપુરો લાભ લઈ શક્યા નહિ. સામસામા હિસાબો ચુકવવાનો મરાઠાઓ માટે એ સોનેરી પ્રસંગ હતો. પરંતુ શંભાજી અને કલુશા બેમાંથી

એકેમાં આટલું પાણી ન હતું. એ તક ગઈ અને મોગલોએ એક પછી એક જીત મેળવવા માંડી. એક દિવસે શંભાજી હમ્મેશના નિયમ મુજબ નિશામાં બેલાન હતો તેવામાં મોગલોએ એકાએક તેને પકડી કેદ કર્યો. આદશાહે મુસલમાન થવાનું કહેતાં તેણે તેની માંગણી તુછકારી કાઢી. પરિણામે તેનો અતિ નિર્દય રીતે વધ કરવામાં આવ્યો (૧૬૮૯). તેના બાળપુત્રને દિલ્હી લઈ જઈ વીર્મહીન વાતાવરણમાં ઉછેર્યો અને તે પાછળથી શાહુ નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

રાજરામ.—ગાદીવારસ મોગલોના તાબામાં હોવાથી શિવાજીનો નાનો પુત્ર રાજરામ રક્ષક નીમાયો. મોગલ આદશાહે મરાઠાઓનું ધણુંખરું રાજ્ય જીતી લીધું, તેમના રાજ શંભાજીનો વધ કર્યો, ગાદીવારસને કેદ કર્યો, તે સમયે મહાન શિવાજીની તાલીમ પામેલા મરાઠાઓ ગભરાઈ જવાને બદલે પક્ષાપક્ષી છોડી એકત્ર થયા અને રાજવધનું વેર વાળવા, પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા એકંકે પગે તૈયાર થયા. મહારાજના ધણાખરા કિલ્લા મોગલોના હાથમાં ગએલા હોવાથી રાજરામ કર્ણાટકમાં આવેલા જીજના કિલ્લામાં ભરાયો, અને મુખ્ય મુખ્ય સરદારોએ આદશાહને તાબે થવાનો ડોળ કર્યો. આમ દેખીતી રીતે આખું દક્ષિણ પોતાને કબજે આવેલું નીહાળી ઐરંગઝેબે પોતાના ઉત્તમ સેનાપતિ બુલ્શીકરખાનને જીજગઢ જીતવા મોકલ્યો. રાજરામે પણ ભારે તૈયારીઓ કરી રાખી. આ ઘેરા દરમ્યાન, સંતાજી અને ધનાજી નામના બહાદુર સરદારો હેડળ રહી મરાઠાઓએ આખા દક્ષિણદેશમાં સજડ દરોડા પાડી, લુંટફાટ ચલાવી, મોગલોની નાની નાની ટુકડીઓ કાપી નાંખી વૃદ્ધ ઐરંગઝેબને કંઠે પ્રાણ આપ્યા. દરમ્યાન જીજ આગળ બુલ્શીકરખાન ફાવતો ન હતો. આખરે ધણા લાંબા ઘેરા પછી જીજગઢ મોગલોના હાથમાં ગયો (૧૬૯૮). પરંતુ ત્યારપહેલાં રાજરામ ત્યાંથી છટકી ગયો હતો.

રાજરામે રાજધાની પુનાથી સતારામાં આણી. મરાઠા સરદારોમાં તકરારો ચાલી. ધનાજીએ સંતાજીને ઠાર માર્યો. મોગલો સામે થોડીક નિષ્ફળ લડત ચલાવ્યા બાદ રાજરામનું મરણ થયું (૧૭૦૦).

તારાબાઈ.—રાજરામની વિધવા હવે શાહુનો હક્ક કુબાવી પોતાના બાળપુત્રના નામથી કારભાર કરવા લાગી. તેના અમલ દરમ્યાન તેણે મોગ-

લાઈ સાગરમાં ઓટ આણ્યો. ઔરંગઝેબના પ્રયાસો નિષ્ફળ બનાવવા તેણે મહારાજના એકે એક ગઢે ફરી મરાઠા સરદારોને રાજીનું રક્ષણ કરવા ઉત્તેજ્યા. તારાબાઈએ કમ્મર કસી બાંધ ચઢાવી અદ્ભુત કામ કરી બતાવ્યું. અપાર અનીતિમાં ગરદન સુધી હુબેલા મોગલ સૈન્યો છોક ખરાબ અને બેબંધ બન્યાં હતાં. ક્રમે ક્રમે તારાબાઈએ ઘણા કિલ્લા સર કર્યાં. આ સમયે તેને એવી આશા હતી કે મારો પુત્ર ગાદીએ આવશે. પરંતુ ઔરંગઝેબના મરણ પછી નવા બાદશાહ બહાદુરશાહે શાહુને છુટો કર્યો. આથી તારાબાઈની સર્વે આશાઓ અને કલ્પનાઓ ધુળમાં મળી. તેના ઘણાખરા અનુયાયીઓ શાહુના પક્ષમાં લગ્યા. શાહુ ૧૭૦૮માં ગાદીએ આવ્યો.

તારાબાઈનું ઉત્તર-જીવન.—હારથી જરાયે ડર્યાવિના તારાબાઈ હજી શાહુને ખીનહક્કદાર ગણતી. પોતાનો પુત્ર ગુજરી ગયો છતાં તેણે તકરાર ચાલુ રાખી અને પોતાના ઔરમાન પુત્રને ગાદીવારસ તરીકે ઉભો કર્યો. મરાઠાઓમાં હજી તેનું માન હોવાથી થોડાઘણા તેના પક્ષમાં સામેલ થયા. પરિણામે મરાઠાઓમાં આત્મવિગ્રહ થયા. તારાબાઈના ઔરમાન પુત્ર બીજા શંભાજીએ કોલ્હાપુરમાં રાજધાની સ્થાપી. ૧૭૩૦માં શાહુએ કોલ્હાપુરની સ્વતંત્રતા માન્ય રાખી અને વિગ્રહ બંધ થયો. આ રીતે શિવાજીના મરણ પછી પચાસ વર્ષે તેના રાજ્યના ભાગલા પડ્યા. ૧૭૪૮માં શાહુનું મરણ થતાં તારાબાઈએ એક બીજને વારસ ઉભો કરી તેને ગાદી અપાવી, પરંતુ પોતે રક્ષક-પદ મેળવામાં ફાવી નહિ. મહા ચતુર પૈશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ રક્ષક નીમાયો અને તેની આગળ તારાબાઈની હોશિયારી ચાલે એમ ન હતું. છેક ૧૭૬૧માં તારાબાઈનું મરણ થયું.

તારાબાઈ અજબ શક્તિવાળી સ્ત્રી હતી. મહારાજના ઇતિહાસમાં તેણે જે ભાગ લેખ્યો તે લાભદાયક તેમજ હાનિકર્તા હતો. અરાઢમી સદીના પહેલા આઠ વર્ષ દરમ્યાન ઔરંગઝેબના દક્ષિણ જીતવાના પ્રયાસ નિષ્ફળ બનાવવામાં તે આગેવાન હતી. તેનાં રક્ષકપણા હેઠળ જ મોગલોને અહ-મદનગર તરફ હઠવું પડ્યું હતું. પરંતુ મરાઠાઓમાં માંહોમાંહિનાં યુદ્ધ અને કુસંપ આણનાર પણ તે હતી. તેના ચઢાવવાથી જ કોલ્હાપુરમાં ગાદી સ્થપાઈ અને રાજ્યના ભાગલા પડ્યા. આ રીતે એ દુરાગ્રહી અને સત્તાલોભી સ્ત્રી હાનીકારક કુસંપનાં બીજ વાવનાર હતી.

શાહુ ૧૭૦૮ માં ગાદીએ આવ્યો અને ૧૭૪૮માં ગુજરી ગયો. ૧૭૧૪ માં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી તેને પોતાને નુકશાન થયું અને તે કેવળ નામનો જ રાજા રહ્યો. પરંતુ શાહુની પડતી એ મહારાષ્ટ્રની મુક્તિ નીવડી, કેમકે તેથી શિવાજીના વંશજો કરતાં હજાર દરજ્જે ચઢીઆતા પુરૂષો, પૈશ્વાઓ, કર્તાહર્તા બન્યા.*

શાહુ ગાદીએ આવ્યા પછી તરત તેની નાલાયકી જણાઈ આવી. પર્વત-વાસીઓ, વજ્જર જેવા કઠણ, અલંત સાદું જીવન ગાળનારા અને ધાર્યું હોય તો ઘોડા પરજ ઉંઘ કાઢી લે એવા મરાઠાઓનો રાજા થવા તે બીલકુલ યોગ્ય ન હતો. તેના બાયલાપણાને લીધે આંતરિક ઝઘડા અને બેબંધી ખુબ વધી પડ્યાં. આસ્થિતિ નીહાળી પ્રધાનોએ અને મુખ્ય પુરૂષોએ તમામ રાજસત્તા પૈશ્વાના હાથમાં જવા દીધી. બાલાજી વિશ્વનાથ સાયો રાજા બન્યો. ખરૂં જોતાં તે પાંચમો પૈશ્વા હતો પરંતુ પહેલા ચાર પૈશ્વાના પ્રમાણમાં તેની સત્તા અને લાગવગ એટલી બધી વધી હતી કે પૈશ્વાઈનો આરંભ તેનાથીજ થયો ગણાય છે.

શાહુએ ઠેઠ સુધી રાજા નામ ધારણ કર્યું અને પૈશ્વાઓ પણ તેની આમન્યા જાળવતા, તેનાં નામથીજ બધાં કામ કરતા એ વાત સાચી, પરંતુ

* શાહુ મોગલ દરબારમાંથી છુટી લગભગ વીશ વર્ષે સ્વદેશ આવ્યો ત્યારે તેની શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિ ઘણી કંગાળ હતી. પિતામહનું સ્થાપેલું રાજ્ય નિભાવવા તે સાવ નાલાયક હતો. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રધાનોએ તેની સત્તા સાંકડી કરી નાંખી, અને રાજનૌકાનું સુકાન મુખ્ય પ્રધાન પૈશ્વાને સોંપ્યું. શાહુના સમયમાં બાલાજી વિશ્વનાથ પૈશ્વા હતો, તેણે પૈશ્વાપદ વંશપરંપરાનું બનાવ્યું. ઘણા યુરોપી ઇતિહાસકારો પૈશ્વાઓ પર શિવાજીની ગાદી તેના વંશમાંથી છીનવી લીધાનો આક્ષેપ મુકે છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે મહાન શિવાજીના અકુશળ, નિરૂદ્ધ અને પતિત વંશજોના હાથમાંથી મરાઠી સામ્રાજ્યના બચપણના સમયમાં વહીવટ લઈ લીધાથી પૈશ્વાઓએ સામ્રાજ્યને વિનાશમાંથી બચાવ્યું હતું. પૈશ્વાઓ સામ્રાજ્યને તારનારા હતા. ઔરંગઝેબના મરણથી માંડી પાણીપતની કાતીલ લઢાઈ સુધી તેઓએ મરાઠી સામ્રાજ્ય સુદૃઢ બનાવ્યું, અને વિસ્તાર્યું. જો પૈશ્વાઈ વંશપરંપરાની ન હોત તો તેનું જીવન લંબાત એ અતિસંભવિત છે.

સતારાના રાજની વાસ્તવિક સત્તા દિને દિને છેક ઘટી ગઈ. અને એક સદી પછી શિવાજીએ સ્થાપેલા રાજકુળનો છેલ્લો રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તેનું નાનકડું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું (૧૮૪૮).

પ્રકરણ ૩૧ મું. પહેલા એ પૈથા.

ખાલાજી વિશ્વનાથ.—શાહુની નાલામકીને લીધે તમામ રાજસત્તા ખાલાજી વિશ્વનાથના હાથમાં આવી અને તેણે એ સત્તા વંશપરંપરાની બનાવી તેથી તેને પૈથાઈનો પિતા કહી શકાય.

પોતાની સત્તા જમતાં ખાલાજીએ રાષ્ટ્રની મહત્તા દઢ કરવા માંડી. જે કુસંપથી શિવાજીએ સ્થાપેલું નવું હિંદુ રાજ્ય હાલી ઉઠ્યું હતું તે કુસંપ અને ઝઘડા તેણે બંધ કર્યાં. તેણે કેટલાક રાજકીય અને મહેસુલી સુધારા કર્યાં તથા સૈન્યને પાછું વ્યવસ્થિત બનાવ્યું.

રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા આણવા ઉપરાંત તેણે રાજ્ય વિસ્તારવાની યોજના ઘડી હતી. ૧૦૦૦૦૦ સૈનિકોને મોખરે રહી તે સૈયદ ભાઈઓને મદદ દેવા દિલ્હી પહોંચ્યો, જેના બદલામાં શાહુ રાજાને બાદશાહે મરાઠી રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો અને આખા દક્ષિણમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાની સત્તા આપી. સૈયદ બંધુઓની હાર થઈ ત્યાંસુધી તે દિલ્હીમાં જ હતો. ઉપર કહેલી કથુલાતો તેણે મહમદશાહ બાદશાહ પાસે પાકી કરાવી લીધી. એમ પણ કહેવાય છે કે દિલ્હી પ્રદેશનું રક્ષણ કરવા સારું બાદશાહે તેને અમુક રકમ આપી હતી. મરાઠી સર્વોપરીપણાનું આ પ્રથમ પગથીઈ હતું. દક્ષિણનાં તમામ રાજ્યોની મહેસુલપર હવે મરાઠાઓનો ચોથ અને સરદેશમુખીનો હક્ક દાવો થયો. દિલ્હીથી પાછા આવ્યા બાદ ખાલાજીનું મરણ થયું (૧૭૨૦). જતે બ્રાહ્મણ હોઈ તે નાનામાં નાની પદવી પરથી મોટામાં મોટી પદવીએ પહોંચ્યો હતો. તે ચઢ્યો તે પોતાની બુદ્ધિનાં બળે, અને શાહુ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે લેખાયો તે પણ તેની બુદ્ધિનો જ પ્રતાપ હતો.

પહેલો બાજીરાવ હવે પિતાની ગાદીએ આવ્યો. ખાલાજીની ચતુરાઈ તેનામાં ઉતરી હતી. વળી તે સારો લડવૈયો પણ હતો. તેનાં આરોહણ સમયે કેટલાક સરદારોની લાગવગ, તેમણે યુદ્ધમાં નામ કાઢેલાં હોવાથી, પુષ્કળ હતી. આમાં મલ્હારરાવ હોલ્કર ઘોડેસ્વારોનો સેનાપતિ, રાણોજી સિંધીઆ

અસલ પૈશ્વની જીતી વિંચકનાર પણ પાછળથી તેની કૃપાવડે ચઢેલો, પીલાજી ગાયકવાડ, પરસાજી ભોંસલે, અને ઉદાજી પવાર મુખ્ય હતા. તેઓએ જે રાજ્યો સ્થાપેલાં તેનાં વર્ણન હવે પછી આવશે.

ચતુર પૈશ્વ સારી પેઠે સમજતો હતો કે આ સરદારો પોતાનાં સૈન્યો સાથે સ્વરાજ્યમાં રહે તો તેઓ તોફાને ચઢે, અને રાજ્યની એકતાને તેમજ પૈશ્વધર્મને નુકશાન પહોંચાડે. તેઓ યોગ્ય કામમાં રોકાયેલા રહે તેમાં સામ્રાજ્યની શોભા હતી. દીર્ઘદર્શી બાજીરાવે તેમને દૂરદૂરના દેશોમાં ચોથ ઉધરાવવાનું કામ વહેંચી દીધું અને એ રીતે તેમને એકમેકથી જીદ પાડ્યા, તથા પોતાને આધીન રાખ્યા. આ પ્રમાણે ગાયકવાડ ગુજરાતમાં, ભોંસલે વરાડમાં, હોલ્કર ઈંદોરમાં, અને સિંધીઆ બાલીઅરમાં ગયો. આ રીતે બાજીરાવે એક કાંકરે બે નહિ પણ ત્રણ પાંખી માર્યા—સૌને કામમાં પરોવી દીધા, પોતાની સર્વોત્તમતા જાળવી, અને મરાઠી સામ્રાજ્યની એકતા ટકાવી રાખી.

ચુદ્દો.—આ પ્રમાણે રાજ્યનો અંદોળસ્ત કર્યા પછી તેણે વિસ્તારણ તરફ લક્ષ્ય દોર્યું. મહાન શિવાજીના અંતકાળના શબ્દો—“ સર્વ ભારતખંડ જીતવો, ભાગીરથીને ત્રાસમુક્ત કરવી, અટક જઈને પેલે પારના પ્રદેશપર ચઢાઈ લઈ જઈ ભાં રાજ્ય ચલાવવું એવી મારી ઉત્કટ ઈચ્છા હતી તે અપૂર્ણ રહી,”—આ શબ્દો તેનાં મગજમાં રમ્યા કરતા હતા. તેણે પોતાના સરદારોને ઠેર ઠેર વિજયયાત્રાએ મોકલી દીધા. ગાયકવાડે ગુજરાત, અને હોલ્કરે માળવા જીત્યું. તે આ જ સમયે.

બાજીરાવ અને નિઝામુલ્મુલ્ક.—આ પ્રમાણે ગુજરાત, માળવા, જુદેલખંડ આદિ બાદશાહી મુલકો મરાઠી સામ્રાજ્યમાં સામેલ થયા બાદ બાજીરાવ જાતે એકાએક દિલ્હીપર ચઢાઈ લઈ ગયો. બિચારા બાદશાહે ગલરાટમાં દક્ષિણના સુબેદાર નિઝામુલ્મુલ્કને મદદે બોલાવ્યો. આ પહેલાં બાજીરાવ અને નિઝામુલ્મુલ્ક વચ્ચે ઘણા વખતથી દુશ્મનાવટ ચાલતી હતી કેમકે તેમના સ્વાર્થ પરસ્પર અથડાતા હતા. બન્નેને રાજ્ય વિસ્તારવાની ઉમેદ હતી. કહે છે કે એ વેળા નિઝામ બોલેલો કે જેટલા બાજી તેટલા પાજી; તેના પ્રત્યુત્તર તરીકે બાજીરાવે કહેલું કે જેટલા નિઝામ તેટલા હજમ. બાજીરાવને હાથે નિઝામ અનેક વાર હાર્યા હતા. આ સમયે પણ બાજીરાવે ભોપાળ આગળ તેની ખબર લઈ નાંખી. સચોટ હાર થતાં નિઝામે સિરો-

જના કરાર કર્યા. આખો માળવા અને અંબલ-નર્બદા વચ્ચેનો તમામ પ્રદેશ મરાઠાઓને મળ્યો. બાદશાહની આ કરારપર સહી લેવા તથા બાહ્ય-રાવને નુકશાનીના ૫૦ લાખ રૂપિયા અપાવવા નિઝામે વચન આપ્યું. નિઝામ-મરાઠાઓ વચ્ચેની શત્રુતા લગભગ પોણો સો વર્ષ સુધી ચાલી હતી.

૧૭૩૯ માં ઉત્તરમાં નાદિરશાહ ચઢી આવ્યો ત્યારે બાહ્યરાવ પૌટુંગીઝ સામે બીજો હતો. તેમની પાસેથી તેણે સાલ્સેટ અને વસાઈ લીધાં. પછી નાદિરશાહને ટક્કર દેવા તે ઉત્તર તરફ જવા નીકળ્યો પણ માર્ગમાંજ તેને ખબર મળી કે નાદિર સ્વદેશ ચાલી ગયો છે. ત્યારપછી મોગલ વૃક્ષની શાખાઓ તોડવામાં પરિશ્રમ કરવાને બદલે જીર્ણ થયેલા મૂળ થડ ઉપર જ ધા કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. એ માટે મોટી ફોજ તૈયાર કરી તે દિલ્હી જવા નીકળ્યો, પરંતુ માર્ગમાં નર્બદા તીરે તેનું મરણ થયું (૧૭૪૦).

તેના ગુણદોષ.—લશ્કરી જાવણીમાં જન્મેલો અને મુત્સદ્દી મંડળમાં ઉછરેલો હોવાથી બાહ્યરાવમાં સૈનિકનાં બળ અને સહનશક્તિ, તથા માણસ પરીક્ષા અને વિલક્ષણ ચતુરાર્થ હતી. રીતભાતમાં તે સાદો હતો. થાક કે ભય તેને લાગતાં નહિ. લશ્કરી પ્રવાસ દરમ્યાન થોડાપર બેઠાં બેઠાં જર બાજરીનાં કણસલાં ચોળી તેમાંના દાણાના ફાકા મારી તે અનેક વખત પોતાનો નિભાવ કરી લેતો. સરદારો પ્રત્યે તે પ્રીતિ દર્શાવતો અને તેમને ઉત્તેજન પણ દેતો. તથાપિ તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ અને ઉપરીપણાનો ડોળ કેટલાક સરદારોને ગમતાં નહિ. વળી કાઈ કાઈ વેળા તેનાં વર્તનમાં ધૃષ્ટિ અને વહેમીપણું દેખાઈ આવતાં.

તેણે નિઝામ વિગેરે મોગલાઈના સરદારોને હરાવી મરાઠી પ્રતિષ્ઠા વધારી અને મરાઠી સામ્રાજ્યની સીમા ઘણી વિસ્તારી. મહાન વિજેતા હોવા ઉપરાંત તે વ્યવસ્થાપક પણ હતો. મરાઠી સામ્રાજ્યની એકતા તેણે જળવી રાખી અને તેના અમલ દરમ્યાન મરાઠાઓની વિવિધ શાખાઓ છુટી પડેલી ન હોવાથી તેની સત્તા સૌથી બળવાન હતી.

સૌથી મોટો પૈશ્વા કોણ ? એ પ્રશ્ન વિષે મરાઠી ઇતિહાસકો એકમત નથી. કેટલાક બાહ્યરાવને એ પદ આપે છે. પરંતુ અર્વાચીન વલણ તેના પૌત્ર માધવરાવને સૌથી મોટો પૈશ્વા ગણવા તરફ છે.

સામ્રાજ્યધાની પુનામાં આણનાર બાહ્યરાવ હતો. તેનો મહેલ ‘શનિવાર વાઝ’ આજે પણ મોજુદ છે.

પ્રકરણ ૩૨ મું. પાણીપતનો કારી ઘા.

ખાલાજી ખાજરાવ.—પહેલા ખાજરાવનો મોટો પુત્ર ખાલાજી હવે ગાદીએ આવ્યો. પૈશ્વાઈ વંશપરંપરાની બનેલી હોવાથી તેને ઝાઝી અડચણ નડી નહિ. તેનો સમર્થ હરીફ નાગપુરવાળો રઘુજી ભોંસલે કર્ણાટકમાં હોવાથી તે ઝાઝું તોફાન કરી શક્યો નહિ.

આ સમયે મરાઠી સરદારો સર્વોત્તમતાની હરીફાઈમાં ખુબ આગળ વધતા હતા. માજી રાજ્યમાં બહાર પડેલા સરદારોએ અત્યાર સુધીમાં પોતાનાં રાજ્યોની સ્થાપના ઓછીવત્તી કરી દીધી હતી. પાડોશી રાજ્યોના ભોગે તેઓ પોતાનાં રાજ્ય વધારતા હતા. હજુ તેમની હરીફાઈ ઉત્તમ પ્રકારની હતી અને એકમેકનો નાશ કરવાનો ખ્યાલ હજુ તેમનાં દિલમાં દાખલ થયો ન હતો.

નાગપુરવાળો રઘુજી ભોંસલે આખા ઓરિસ્સા પ્રાન્તપરફરી વળ્યો અને તેની સ્વારી ઠેઠ ગંગાનદી સુધી જતી. કલકત્તાવાળા તેનાથી એટલા બધા ગભરાતા કે તેમણે આત્મરક્ષણ સાર એક ઉંડી ખાઈ-મરાઠા ખાઈ-ખોદાવી હતી. કર્ણાટક પણ તેણે સર કર્યું હતું. આ રીતે રઘુજી મહા બળવાન બન્યો હતો. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ અમદાવાદ સર કરી પોતાની સત્તા પુરબોશથી જમાવતો હતો. ઈંદોરવાળા મહારાવ હોલ્કરે છુદેલખંડમાં તેવુંજ કામ કર્યું હતું. રાણોજી સિંધીઆ અને તેના પુત્રો નર્મદાના ઉત્તર પ્રદેશમાં પોતાની આણ વર્તાવી રહ્યા હતા. પૈશ્વાના નાના ભાઈ રઘુનાથરાવે (ઈતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાધોબાએ) પંજાબ પર ચઢાઈ કરી અને તે લાહોરમાં વિજેતા રૂપે ઠાઠમાઠથી દાખલ થયો. પૈશ્વા પોતે મૈસોર અને કર્ણાટક ગયો અને ત્યાં ખંડણી ઉધરાવી. આ સમયે નિઝામુલ્લુકનો પુત્ર ગાઝીઉદીન દિલ્હીમાં વજરપદે હતો. તેને મરાઠાઓનો સહાયો હતો અને તેની મારફતે જ મરાઠાઓએ દિલ્હી બાદશાહતનાં સર્વ સૂત્ર પોતાના હાથમાં લીધાં હતાં. ભરતપુરમાં જાટ રાજ સુરજમલનું રાજ્ય હતું. તેની પાસેથી હોલ્કરે થોડો ઘણો મુલક મેળવ્યો. સિંધીઆએ રજપુતાનાનાં ઘણાં રાજ્યો જીત્યાં.

ઉદ્દગીરની લડાઈ.—પરંતુ આ સર્વ વિજયોને ટપી જાય એવો વિજય ઉદ્દગીરમાં મળ્યો. પૈશ્વાના હાથમાં આવેલું અહમદનગર જીતી લેવા નિઝામુલ્લુકના પુત્રો સલાબતજંગ અને નિઝામઅલીએ નિશ્ચય કર્યો હતો.

આને લીધે ઉદ્દગીર આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં તેમનો પુરપુરો પરાજય થયો. દોલતાબાદ, આસીરગઢ તથા બીજાંપુર મરાઠાઓને આપી દેવાં પડ્યાં, અને અહમદનગર તથા ઔરંગાબાદ પ્રાન્તોના મોટા ભાગપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવી લેવો પડ્યો (૧૭૬૦).

આ રીતે બાલાજી બાજરાવના અમલનાં વીશ વર્ષમાં મરાઠી સત્તા છેક ટાંચે પહોંચી. વિવિધ મરાઠા સરદારો પાડોશી રાજ્યોના ભોગે પોતાનાં રાજ્યો વધારવામાં એકમેકની હરીફાઈ કરતા હતા. ભોંસલે ઓરિસ્સા અને બંગાળમાં ફરી વળ્યો, હોલકરે બુદ્ધિભંડ કળજે કર્યો, રાધોબાએ પંજાબમાં ભગવો ઝંડો ઉડાવ્યો અને લાહોર સર કર્યું, અને પૈશ્વાએ પંડે મૈસોર અને કણ્ઠાઉકમાં ફરી વળી નિઝામુદ્દુલ્લખના પુત્રોને ઉદ્દગીર મુકામે સચોટ હાર આપી. ઉપરાંત તમામ બાદશાહી પ્રદેશોમાં મરાઠાઓ ચોથ ઉઘરાવતા.

પરિણામે ૧૭૬૦માં મરાઠી સામ્રાજ્ય પૂર્વ સાગરથી પશ્ચિમ સાગર સુધી, અને હિમાલયની તરાઈથી ઠેઠ દક્ષિણ અણી સુધી વિસ્તર્યું હતું. આ સીમાઓની અંદર સમાયેલો ઘણોખરો દેશ તેમનો હતો, અને બાકીના પાસેથી તેઓ ખંડણી લેતા.

મુસલમાનોની તૈયારીઓ.—મરાઠાઓની સત્તા આખા હિંદમાં જનમી એ વાત મુસલમાનોને રૂચી નહિ. નજીબખાન રેહિલા અને અન્ય મુસલમાન સરદારોએ મરાઠી બળ તોડવા મોટા પાયાપર તૈયારી કરવા માંડી. વળી અફઘાનીસ્તાનના પ્રતાપી અહમદશાહ અબ્દાલીની સ્વારીનો મોખો મળવાથી તેઓ તેના પક્ષમાં સામેલ થયા.

નાદિરશાહની સ્વારીના સમયથી પંજાબ અને તેની વામવ્યનો પ્રદેશ ધરાની સામ્રાજ્યમાં લેખાતો. નાદિર પછી તેના શિષ્ય અહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો હતો. આજ પહેલાં તેણે હિંદુસ્તાનપર થોડાક હુમલા કર્યા હતા, પણ તેમાં તેને ઝાઝી ફત્તેહ મળી ન હતી. હવે રાધોબાની પંજાબની સ્વારીના સમાચાર સાંભળી અહમદશાહને ખુબ ક્રોધ ચઢ્યો. રાધોબાના ઉઘાંઘળા અને વગર વિચાર્યા કૃત્યની અસર બહુ ધુરી થઈ; તેની ફત્તેહ મેંઘી પડી, કેમકે તેમાંથી કશો લાભ થયો નહિ, લગભગ એક કરોડનો ખર્ચ થયો, અને સુતેલો સિંહ ઉશ્કેરાયો. હિંદુસ્તાનની તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ સર્વ રીતે અનુકૂળ નીહાળી, ગુમાવેલો પ્રાન્ત પાછો મેળવવા, હિંદી મુસલમાનોની

મનોકામના પુરી પાડવા, પોતાને થએલા અપમાનનો બદલો લેવા, અને હિંદુઓને પોતાનો હાથ બતાવવા અહમદશાહ સિંધુ પાર કરી આવ્યો.

પૈશ્વાની તૈયારીઓ.—પુનામાં પૈશ્વાએ પણ પ્રયંત તૈયારીઓ કરી. તમામ મરાઠા સરદારોને ભેગા કર્યા. લગભગ બે ત્રણ લાખ આદમી જમા થયા. અલાર સુધી ઉત્તરની સ્વારીઓનું સેનાપતિપણું રાધેબા કરતો પરંતુ આ સમયે તે અગ્રિમ બનેલો હોવાથી તેણે સેનાપતિ થવા ના પાડી. તેથી ઉદ્ધમીરની લડાઈમાં નામ કાઢનાર પૈશ્વાનો પિત્રાઈ સદાશિવરાવ ભાઉ સેનાપતિ બન્યો. પાટવીકુંવર વિશ્વાસરાવ, તથા મરાઠાઓની જંગી ફોજ અને તોપખાનું લઈ તે ઉત્તર તરફ જવા નીકળ્યો. હોદ્દકર, સિંધીઆ, ગાયકવાડ અને બીજા કેટલાક હિંદુ સરદારો પણ હાજર થયા. આ પ્રયંત દળ સામે ટક્કર ઝીલવા અબ્દાલીએ હિંદના તમામ ઈસ્લામીઓને બોલાવવાની તજવીજ કરી. એ રીતે આ યુદ્ધ રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક બન્યું.

પાણીપતની ત્રીજી લડાઈ.—શરૂઆતમાં નાનાં નાનાં અનેક જમકલાં થયાં. તેમાં કોઈ વખત આ પક્ષ અને કોઈ વખત પેલો પક્ષ જીતતો. અંતે મોટી અને નિર્ણયાત્મક લડાઈ પાણીપતના મેદાનમાં ૧૭૬૧ ના આરંભમાં થઈ.

સવારથીજ ઘોર યુદ્ધ શરૂ થયું. ત્રીજા પહોરસુધી મરાઠાઓનું પાસું જીતપર હતું. સૈન્યની ડાબી પાંખ આગળ રાખી, તથા તોપખાનું છેક મોખરે રાખી મરાઠાઓ ત્રાંસી દિશાએ આગળ ધપ્યા. અબ્દાલીએ તેમની સામે તેવી જ રચના રચી.

મરાઠાઓએ શત્રુની આગળ વધતી હારોપર મારો ચલાવી તેમનો ધાણુ કાઢ્યો. અધધાનોની જમણી પાંખ અને મધ્યપર સખત માર પડ્યો. તથાપિ મરાઠાઓના ઉપરાઉપરી હુમલાસામે અબ્દાલીની ડાબી પાંખ અખંડ રહી અને ત્રીજા પહોરસુધી લડી.

હવે પોતાની કફેડી સ્થિતિ બરાબર સમજી અબ્દાલીએ ભગીરથ પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. બે ઘોડેસ્વાર પલટન લઈ તેણે જાતે મરાઠા મધ્યપર હલોલો કર્યો. તેની બીજી બે ટુકડીઓ શત્રુની બન્ને પાંખો ઉપર તુટી પડી. આ અણુધારી ચાલના ઓચિંતા દબાણે હેઠળ મરાઠા મધ્ય હાલી ઉઠ્યું અને હઠી ગયું. વિશ્વાસરાવ હણાયો અને સદાશિવરાવ લડાઈની એવી બીડમાં ધુસી

ગયો કે તેનો પત્તોજ ન લાગ્યો. આ સ્થિતિ જોઈ ભયભીત બનેલા મરાઠાઓ જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં જીવ લઈ નાઠા. પરંતુ નાસવાનો માર્ગ શત્રુએ ઘેરેલો હોવાથી ઘણાખરા, મુસલમાનોની તરવારના ભોગ થઈ પડ્યા. આ રીતે એક સેનાપતિની ચતુરાઈથી પરાજય મટી વિજય થયો, અને બીજા સેનાપતિની મૂર્ખાઈથી વિજય મટી પરાજય બન્યો.

લગલગ બધા મરાઠા સરદારો રણમાં ખપી ગયા. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસક આન્ટ ડકના હિસાબે પાણીપતમાં બે લાખ જેટલા હિંદુઓ મુઝા હશે. પૈશ્વાને પહોંચેલા એક ભેદભર્યા સંદેશાપરથી કતલની વિશાળતા સહેલાઈથી કલ્પી શકાય છે.—“બે મોતી છેદાઈ ગયાં, સત્તાવીશ સુવર્ણ મહોર ગુમ થઈ, અને રૂપિયા પૈસાનો તો સરવાળો ગણી શકાય એમ નથી.”

મહારાષ્ટ્રમાં એવું એકે ઘર ન હતું કે જેમાંનું કોઈ નહિને કોઈ પાણીપતમાં મુઢિં નહિ હોય. સારા મહારાષ્ટ્રમાં રડારોળ અને હાથપીટ થઈ રહી. ખુદ પૈશ્વાને પાણીપતનો પરાજય દેહાંતદંડ સમાન હતો. છ માસમાંજ તેનું મરણ થયું.

મરાઠી પરાજયનાં કારણો.—પોતાને અત્યારસુધી અજાણી, એવી ઢબે મરાઠાઓ આ સમયે લડવા નીકળ્યા હતા. મોગલાઈની જાહોજલાલીમાં જે પ્રકારનો ઠાઠ મોગલ છાવણીનો હતો તેવોજ આ સમયે મરાઠાઓનો ઠાઠ હતો. શિવાજી અને બાજીરાવની સાદાઈ ભાઉમાં ન હતી. ઉત્તરની યુદ્ધ-પદ્ધતિમાં ઉછરેલા, ટેવાએલા, અને કસાએલા મહારાવ હોલકર અને સુરજમલ જાટ જેવા મિત્રોએ ભાઉને ખુબ સમજાવ્યું કે છાવણી અને તેમાંના સરંજામને પાછળ રાખી, પરંપરાથી ચાલતી આવતી મરાઠી ઢબે લડત લડી શત્રુને પજવી થકવી નાંખવો. પરંતુ અભિમાની અને સત્તાના મદમાં ભાન ભુલેલા ભાઉએ વડીલોની સલાહ ન માની, અને પોતાની મતિ મુજબ ચાલ્યો. તેની મૂર્ખાઈનાં માઠાં ફળ આખી મરાઠી પ્રજાને ભોગવવાં પડ્યાં.

જે દુર્દશા પૂર્વે મરાઠાઓ તેમના શત્રુની કરી મુકતા તેજ દશા આજે તેમની થઈ. પોતાની પ્રચંડ ફાજને સાધનસામગ્રી પુરી પાડવાનો પ્રશ્ન તેમના ઇતિહાસમાં પહેલી વાર આ સમયે આવ્યો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ દુઃખ ઘણું તીવ્ર થઈ પડ્યું. ખોરાકી છેક ખલાસ થઈ ગઈ અને લડાઈને દિવસે સૈનિકો પોતાનું છેલ્લું ભાથું ખાઈને નીકળ્યા હતા.

વળી મરાઠી પામદળે પોતાની હમ્મેશની લડાયક શક્તિ પાણીપતમાં બરાબર બતાવી નહિ. બેશક કેટલાક દિવસથી તેમને અર્ધે પેટે મંગળવાર કરવા જેવું થયું હતું. ઉપરાંત ખુલા મેદાનમાં વ્યવસ્થિત લડાઈ લડવાનો તેમને ઝાઝો અનુભવ ન હતો. એવી લડતમાટે સૈનિકોમાં અને સેનાપતિઓમાં જે ધૈર્ય, દૃઢતા, અને ખંત જરૂરી છે તે તેમનામાં ન હતો.

ખુદ ભાઉમાંજ ન હતી ધીરજ, અને ન હતો સંયમ. સેનાપતિની દીર્ઘ દષ્ટિ તેનામાં ન હતી. શત્રુની ઓળ ઉપર પોતાની ટુકડીઓ એક પછી એક ફેંક્યો ગયો એ લશ્કરી દષ્ટિએ તેની મોટામાં મોટી ભુલ હતી. અમ્બાલીએ મરાઠાઓને ઘેરી લેવાનો પ્રયત્ન ગોઠવ્યો ત્યારે થાકેલા અને નાહિમત થયેલા મરાઠાઓ તેને હાથે ઘેરાઈ ગયા. સંગ્રામમાં અમ્બાલીએ સેનાપતિ તરીકે અતિ વિશેષ ચતુરાઈ દર્શાવી હતી. પાણીપતનાં મેદાનમાં જે જીત તેના સૈનિકાએ મેળવી તેનું ધણુંખંડે માન તેમના શાહને ઘટે છે. નાદિરશાહને ચરણે રહી શીખેલી યુદ્ધવિદ્યા તેણે આ સમયે હિંદને પુરેપુરી બતાવી દીધી.

પાણીપતનું મહત્ત્વ.—પાણીપતે મરાઠી સામ્રાજ્યપર કારી ધા માર્યો. મરાઠાઓની મોટી મોટી અભિલાષાઓ એકાએક ધુળમાં મળી. અહમદશાહને યે આ જીત બહુ મોંઘી થઈ પડી. તેના એટલા બધા સૈનિકો ખપી ગયા કે તે વિજયનો પુરોપુરો લાલ લઈ શક્યો નહિ. દિલ્હીથી જ તેને પાછા ફરવું પડ્યું. હિંદમાં આવેલા મુસલમાન આક્રમણકારોમાં અહમદશાહ છેલ્લો છે અને પાણીપત ઇસ્લામીઓની ભારતભૂમિમાં થયેલી છેલ્લી જીત છે. પાણીપતથી (૧૭૬૧) હિંદના ઇતિહાસનો હિંદી યુગ પુરો થયો એમ કહી શકાય. ત્યારથી, અહીંથી હજારો માઈલ દૂર આવેલા એક નાનકડા ટાપુમાંથી આવેલા સોદાગર રાજ્યકર્તાઓની કૃતિઓ વિશેષ રસિક બને છે. અંગ્રેજો હિંદમાં રાજસત્તા સ્થાપી શક્યા તેનાં અનેક કારણોમાં પાણીપતની લડાઈ અને તેને લીધે મુખ્ય હિંદી રાજ્યોમાં નીપજેલી છિન્નલિન્નતાને પણ અગત્યનું સ્થાન છે. જે મરાઠાઓ જીત્યા હોત તો તેઓ ખંગાળી નવાબ મીરકાસમનો પક્ષ લઈ અંગ્રેજો સામે લડત અને તેનું પરિણામ ઐતિહાસિક કંપનીની કુમળી સત્તાને ધાતક નીવડત એવો ઘણા સમર્થ વિદ્વાનોનો મત છે. વળી એજ પાણીપતને લીધે અફઘાનો પણ હિંદપર ખીજ સ્વારી લાવી શક્યા નહિ. આ રીતે, હયમમી ગયેલી મોગલ સલ્તનતનું સ્થાન લેવાની ઝંખના રાખનારા બે ધરખમ ઉમેદવારો બંને દૈવના કાપે કરી હડી

ગયા; અને અંગ્રેજો ઇશ્વરકૃપાથી સર્વોપરિતામોદેનો આરભ કરી શક્યા. હવે પછીના ઇતિહાસ પરથી સાવધ અભ્યાસકરને માલમ પડતું જશે જે ક્ષિપ્ત આ દેશમાં સર્વોપરી અને એ પ્રભુની જ ઇચ્છા હતી.

પ્રકરણ ૩૩ મું. ફ્રેન્ચ-અંગ્રેજના ઝગડા.

૧૭૬૧ માં હિંદની હાલત.—પાણીપતની લડાઈ શિવાય બીજા કેટલાક બનાવોને લીધે ઇતિહાસકો ૧૭૬૧ની સાલને મહત્વની ગણે છે. તેનાં ચાર વર્ષ આગળ જ પ્લાસીની જીતથી ક્લાઈવે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે બંગાળા મેળવ્યું. વળી દિવાનીનો આદશાહી સહી સિદ્ધા સાથેનો અધિકાર કંપનીને મળ્યો તે પાણીપત પછી ચાર વર્ષે જ. ફ્રેન્ચોનું મુખ્ય મથક પોંડીચેરી પશું તે ૧૭૬૧ માં જ. હૈદરઅલીએ મૈસોરમાં સ્થાપના કરી તે પણ એ જ સાલમાં. સીપો ૧૭૬૪ માં લાહોર સર કરી સ્વતંત્ર થયા. આ પ્રમાણે દરેક હિસાબે ૧૭૬૧ માં એક યુગ પુરો થતો અને બીજો યુગ શરૂ થતો લાગે છે.

મોગલ આદશાહ બળહીન તથા નામધારી જ હતો. વાસ્તવિક સત્તા મરાઠાઓ, અંગ્રેજો, સીપો, અને અયોધ્યા, બંગાળા તથા દક્ષિણના મુસલમાનોના હાથમાં હતી.

ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ.—આ સ્થળે, યુરોપીઅનોએ હિંદમાં ૧૭૬૧ સુધીમાં શી પ્રગતિ કરી તે જોઈ લઈએ. આરંભથીજ ફ્રેન્ચ-અંગ્રેજ વચ્ચે સ્પર્ધા અને હરીફાઈ ચાલતી હતી. પરંતુ ૧૭૪૦ પછી તેઓ વચ્ચે પ્રગટ શત્રુતા થઈ.

ઝગડાનાં સામાન્ય કારણો.—‘સ્પર્ધા’ શબ્દમાં ફ્રેન્ચ-અંગ્રેજ ઝગડાનાં સર્વે કારણો સમાઈ જાય છે. બન્નેને હિંદમાં સંસ્થાની રાજ્યો સ્થાપવાં હતાં; અને હિંદનો વિશાળ વિસ્તાર છતાં એ બન્નેનો તેમાં સમાવેશ થાય એમ ન હતું. બન્ને પ્રજાને જમાનાથી હાડવેર ચાલ્યું આવતું હતું. ઉપરાંત અહીં આવનારા બન્ને પ્રજાના નાવિકોને એના એજ દરિયા ખેડવાના, એનદે એજ બંદરોમાં જવાનું, અને એનાં એજ સ્થળોએ ઉતરવાનું હતું. આથી હિંદમાં તેમનાં બે નોખાં રાજ્ય થાય એ કેવળ અસંભવિત હતું. કાં તો એમાંથી એકે ભૂમિતૃણા જતી કરવી, વા તો બન્નેએ કમ્મર કસી જ્યાંસુધી

એકનો સંપૂર્ણ જન્મ અને બીજાનું સંપૂર્ણ પતન થાય ત્યાં સુધી લાંબું અને ખુનખાર યુદ્ધ ચલાવવું; એ શિવાય અન્ય ધર્માજ ન હતો.

૧૬૯૮ જેટલી વહેલી મુદતે ઈંગ્લેંડમાં ઠરાવ થયો હતો કે હિંદુસ્તાનમાં સ્વાતંત્ર્ય અને મુલકો મેળવવાં. ૧૭૦૨ માં આન રાણીએ કંપનીને સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે સૈન્ય રાખવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. આ રક્ષણ માટેનાં સૈન્યવડે કંપનીએ સ્વતંત્ર મુલક મેળવવાનું કામ ધંમધોકાર ચલાવ્યું.

ફ્રેન્ચોની નીતિ આથી જરાયે ભુદી ન હતી. હિંદમાં સોદાગર વેશે તેઓનો

પગ થયો, પછી તેમનો રાજ્ય-લોભ જાગ્રત થયો હતો, અને પોતાના દેશજનોની મોટી મોટી અભિલાષાઓ તૃપ્ત કરવા હિંદમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપવા કુખેએ સખળ અને સંભારવાળોગ પ્રયાસ કર્યાં. ૧૭૪૧ માં તે હિંદમાંના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનો ગવર્નર નીમાયો, ત્યારથીજ તેણે સંકલ્પ કર્યો કે અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢી, હિંદી રાજ્યોની તકરારોનો લાભ લઈ ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપિત કરવી. તેને ખાત્રી

હુકે.

હતી કે અણીને સમયે યોગ્ય પક્ષમાં ભળી જવાથી આપણે ઘણા સારા હકકો મેળવી શકીશું અને એ રીતે મુલક પ્રાપ્તિનો માર્ગ તૈયાર થશે. આ કાર્ય માટે સારી ફોજની જરૂર હતી. આલ્બુકર્કની પેઠે તેણે હિંદી સિપાઇઓને નોકરીમાં રાખી તાલીમ આપવા માંડી. તેને પુરેપુરી ખાત્રી હતી કે યુરોપી હથે ફળવાએલા હિંદી સૈનિકો યુરોપી સૈનિકો જેવાજ નીવડશે. આ રીતે હિંદી ફોજવડે હિંદની ભૂમિ અને હિંદનું રાજ્ય જીતવાની અદ્ભુત યોજના કુખેએ યોજી. તેની આ નીતિ તત્કાલીન અંગ્રેજ નીતિ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને ઉશ્કેરક હતી. પરિણામે એ બે પ્રજા હિંદમાં વહેલી મોટી લડે એ નિર્વિવાદ હતું.

૧૭૪૪ માં હિંદની હાલત.—પકુંપકું થઈ રહેલી મોગલાઈનો વિસ્તાર અયોધ્યા, બંગાળા, બિહાર, એરિસ્સા આદિ ગંગાપ્રદેશ, દક્ષિણ અને કર્ણાટક સુધી ગણુતો હતો. પરંતુ આ પ્રાન્તોના સુબેદારો ઓછાવતા સ્વતંત્ર બન્યા હતા. દક્ષિણનો સુબેદાર નિઝામુદ્દુલ્લખ બહારથી આદશાહને ઉપરી ગણી પોતાના તાબાના કર્ણાટક પ્રાન્તમાં નવાબ નીમતો. નિઝામની દક્ષિણ અને કર્ણાટકની પશ્ચિમે તાંજોર અને ત્રિચિનોપલીનાં હિંદુ રાજ્યો હતાં. વાયવ્યમાં પંજાબનાં સીખ રાજ્યો હતાં, તેમની દક્ષિણે રજપુત રાજ્યો, અને તેથી થે દક્ષિણે મરાઠી રાજ્યો પોતાની સીમા પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર દિશામાં વિસ્તારતા જતા હતા.

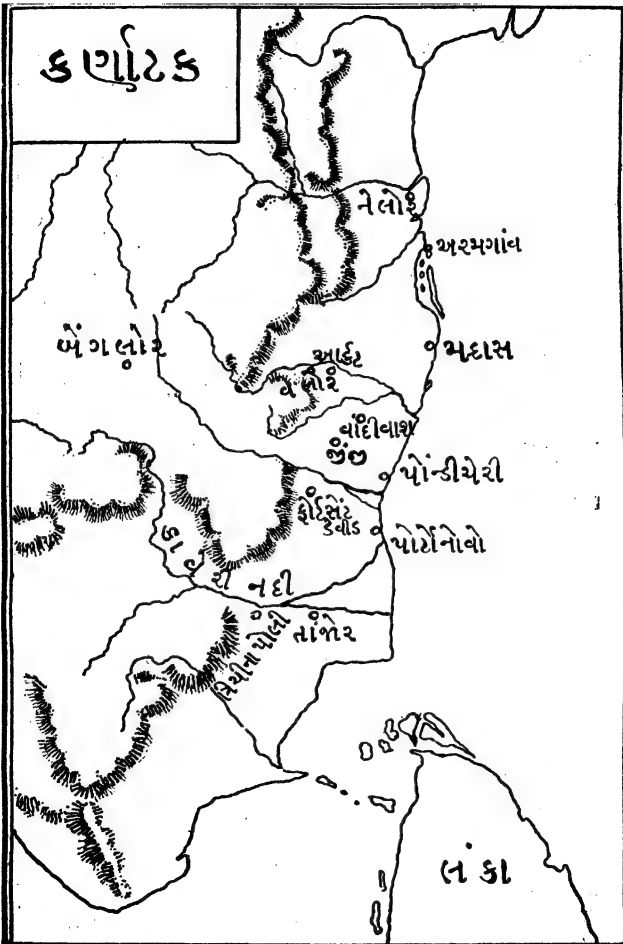
આ ટુંક સમાલોચના પરથી લાગે છે કે કોઈ ચાલાક અને ચતુર પરદેશી પ્રજાને દેશી રાજ્યો એકે એકે ઉથલાવી પોતાની સ્થાપના કરવાનું કામ ઘણું કઠણ ન હતું. લશ્કરી વ્યવસ્થાનો અભાવ, રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેની ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ, અને દ્વેષભુદ્ધિ, એકાદી રાજગાદી ખાલી પડતાં તે હાથ કરવા રચાતી પ્રપંચબળ—આ વસ્તુઓએ વિદેશી સફળતાનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો.

અત્યારસુધી હિંદપરનાં આક્રમણો ઉત્તરમાંથી થયાં હતાં. તૈમૂર, બાબર, નાદિર, અબ્દાલી સૌ એજ માર્ગે ચઢી આવ્યા હતા. અરાબી સદીના મધ્યમાં સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યું કે હિંદને ખરો લય દક્ષિણ ખાળુના દરિયાનો છે. યુરોપી પ્રજાને હિંદમાં સફળ બનવા માટે (૧) સ્વદેશસાથે અખંડિત વ્યવહાર, અને (૨) સમાન શક્તિવાળા હરીફનો અભાવ, એ બેની ખાસ જરૂર હતી. પોર્ટુગીઝ સત્તા નાબુદ થઈ ચુકી હતી, ડચનું લક્ષ ઘણું ખરું મસાલાના ટાપુઓ તરફ હતું. એ શિવાય બીજી બેજ યુરોપી પ્રજાનો હિંદમાં પગ થયો હતો—ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજ. અંગ્રેજોનું નૌકાબળ પ્રબળ હોવાથી તેમને હરાવવા, અને થોડોક સમય ગયા બાદ તો તેમની સામે ટક્કર ઝીલવી એ પણ ફ્રેન્ચો માટે કઠણ હતું, ફ્રેન્ચનાં સાધન, શક્તિ, અને ચતુરાઈ ધણે પ્રસંગે અંગ્રેજ કરતાં ચઢીઆતાં હતાં; તથાપિ દુનિયાના બીજા ભાગોમાં અંગ્રેજોના નૌકાવિજયો થતા હોવાથી તેઓ પોતાની હિંદી ખોટ પાછી મેળવી લેતા.

ઝબડાનું ક્ષેત્ર.—સર્વોપરીતા માટેની ટપાટપી નિઝામના મુલકમાં આવેલા આર્કટ અને ઉત્તર સરકારમાં થઈ હતી. આર્કટ રાજ્ય (કર્ણાટક) દરિયા કિનારે હોઈ આશરે સો માઈલ પહોળું હતું. ઉત્તર સરકાર તેની

કર્ણાટક

ઉત્તરે આવેલો હોઈ તેટલોજ પહોળો છે. નિઝામનું રાજ્ય કૃષ્ણા, એકાવરી અને તેમની મોટી શાખાઓ વચ્ચે આવેલું હતું. આર્કટ રાજ્યનો જે ભાગ કાવેરીની ઉત્તરે અને મદ્રાસથી પશ્ચિમ તરફ દોરેલી રેખાની દક્ષિણે આવેલો છે તેમાં ઘણીખરી લડાઈઓ થઈ હતી. આ પ્રદેશમાં જ મદ્રાસ, આર્કટ, ત્રિચિનોપલી, વેન્દોવાશ, અને બીજી ઘણી યુદ્ધમાં નામીયી થએલી જગાઓ છે.

પહેલો ક્લાર્ટક વિમલ (૧૭૪૬-૮).—કારણો. ૧૭૪૬માં આસ્ટ્રીઆની ગાદીમાટેના યુદ્ધમાં * ઈંગ્લેંડ અને ફ્રાન્સ સામસામા પક્ષમાં લખ્યાં આસ્થિતિના લાલ લઈ હિંદમાં પણ એ બે હરીફોએ યુદ્ધ આરંભ્યું. વાસ્તવિક કારણ એ બે પ્રજાની પરસ્પરની ઈર્ષ્યા હતી. તેમના સ્વાર્થ એકમેક સાથે અથડાતા હોવાથી તેમને ઝગડો થાય એમાં નવાઈ ન હતી.

મુખ્ય બનાવો.—સો વર્ષથી અંગ્રેજોના હાથમાં આવેલા, તથા અત્યારે તેમનું મુખ્ય વેપારી મથક બનેલા મદ્રાસપર ડુપ્લેએ લાખોડોને નામના નાકાપતિને મોકલ્યો. તેણે એ સહેલાઈથી સર કર્યું (૧૭૪૬). ડુપ્લેનો ઈરિદો મદ્રાસને જમીનદોસ્ત કરવાનો હતો, પરંતુ લાખોડોનેએ તેને પુછ્યા ગાળ્યા વિના અમુક નાણાં લઈ તે અંગ્રેજોને પાછું સોંપવા વચન આપ્યું. ડુપ્લેએ આ વાત નાકચુલ કરી મદ્રાસનો કબજો લીધો. મદ્રાસ ક્લાર્ટકની હદમાં આવેલું હોઈ ત્યાંનો નવાબ અન્વરૂદ્દીન ઉપલી હકીકત સાંભળી ગુસ્સે થયો અને મોટું સૈન્ય લઈ ફ્રેન્ચ સામે બીજ્યો. પરંતુ સેન્ટ થોમ (મદ્રાસ નજીક) માં તેની હાર થઈ.

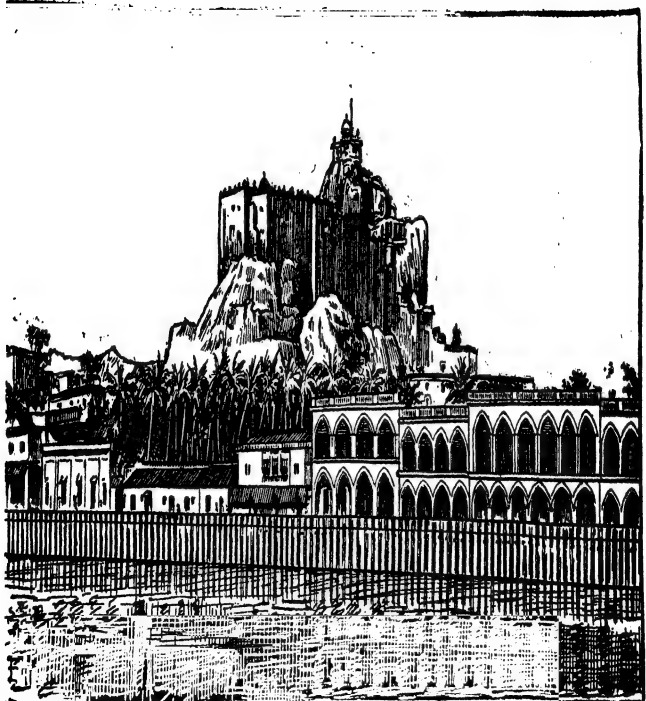
આદુ ડુપ્લેનો ફ્રાઈ સેન્ટ ડેવીડ લેવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો. અંગ્રેજ કાકુલાએ પોંડીચેરીપર હુમલો કર્યો પરંતુ ડુપ્લેએ તેમને પુષ્કળ નુકશાન સહિત પાછા હકાયા (૧૭૪૮). આ કાયથી ડુપ્લેની કીર્તિ વધી ગઈ. પોતાની કુતોહ જગજગહેર કરવા તેણે આર્કટ, હૈદરાબાદ, અને દિલ્હી સુદાં સંદેશ મોકલ્યા કે અમે અંગ્રેજોને પોંડીચેરી આગળ સજડ હાર ખવડાવી છે. હરેક સ્થળેથી તેના પર અભિનંદનો આવતાં હતાં, એવામાં યુરોપમાં થએલી ઐલાશાપેલની સુલેહના સમાચાર આવતાં મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું સોંપવું પડ્યું. ક્લાર્ટકમાંથી અંગ્રેજોને કાઢવાની ડુપ્લેની મનોકામના આમ એકાએક લાંગી પડી.

* જુઓ મારો ઈંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, ભાગ બીજો પાનું ૧૨.

પરિણામ.—એક બીજના હિંદી મુલક પાછા સોંપી દેવા એવી કલમ એલાસાપેલના તહનામામાં હોવાથી તેમના હિંદી મુલકોમાં ફેરફાર થયો નહિ. તથાપિ હિંદી રાજ્યોમાં કુખેની કાંતિ વધી.

બીજે કર્ણાટક વિમુક્ત (૧૭૫૧-૫).—**કારણ.**—અંગ્રેજ-ફ્રેન્ચ વચ્ચેની સુલેહ ઝાઝો વખત ટકી નહિ. બન્નેએ હિંદી રાજ્યોની લડાઈઓ લડવા માટે તથા પોતાના યુરોપી હરીફ ઉપર ધાતક ધા મારવા સાથે સૈન્ય તૈયાર કર્યા હતાં. આગલી ફત્તેહોથી પુલાએલા કુખેએ હવે હિંદી રાજ્યોના ઝઘડામાં માથું મારવાનો આરંભ કર્યો. પ્રસંગ પણ અનુકૂળ હતો. ૧૭૪૮માં હૈદરાબાદનો અસોફજી નિઝામુલ્મુલક ૧૦૪ વર્ષનું અસાધારણ આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો. તેની ગાદીમાટે તેના પુત્રો અને પૌત્રોમાં ટંટા થયા. વડો પુત્ર ગાઝીઉદ્દીન દિલ્હીમાં વઝીર પદે હતો તેણે પોતાનો હક્ક જતો કર્યો. બીજો પુત્ર નાસીરજંગ, અને પુત્રીનો પુત્ર મુઝફ્ફરજંગ એ બે વચ્ચે હૈદરાબાદની નિઝામતમાટે ઝઘડો થયો.

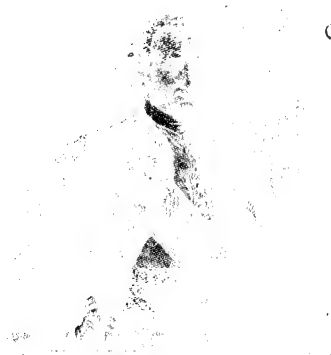
વળી આર્કટની નવાબીમાટે પણ ઝઘડો ચાલ્યો હતો. માજી નિઝામે અન્વરુદ્દીનને કર્ણાટકનો નવાબ બનાવ્યો હતો. પરંતુ અંદાસાહેબ નામનો માજી નવાબનો જમાઈ એ ગાદી માટે પોતાનો હક્ક રજુ કરતો હતો. અંદાસાહેબ કુખેનો દોસ્ત હતો. કુખે તેને હાથમાં લઈ મોટાં મોટાં કામો કરવાની ઉમેદ રાખતો હતો. મુઝફ્ફરજંગ પણ તેના પક્ષમાં મળ્યો. આ સ્થિતિ નીહાળી અંગ્રેજોએ અન્વરુદ્દીનનો પક્ષ લીધો. મુઝફ્ફરજંગ અને અંદાસાહેબનો એવો વિચાર હતો કે પહેલાં કર્ણાટક સર કરી, પછી હૈદરાબાદ સર કરવું. કુખેએ તેમની મદદે સૈન્ય મોકલ્યું અને અન્વરુદ્દીન સાથે લડત શરૂ થઈ. અમ્મુરની લડાઈમાં અન્વરુદ્દીન માર્યો ગયો (૧૭૪૯) અને તેનો પુત્ર મહમદઅલી ત્રિચિનોપલીના મળજીત કિલ્લામાં ભરાયો. દરમ્યાન અંદાસાહેબે ફ્રેન્ચ મદદથી ઘણાખરો કર્ણાટક દેશ સર કર્યો. મુઝફ્ફરજંગનો પરાભવ કરવા સાથે નાસીરજંગે કર્ણાટકપર સ્વારી કરી. તેણે મુઝફ્ફરજંગને કેદ પકડી મહમદઅલીને નવાબી આપી. આ પ્રમાણે સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છતાં કુખે જરાયે ગભરાયો નહિ. પોતાના ગુપ્તચરો મારફતે તેણે નાસીરજંગનું ખુન કરાવ્યું. સારખાદ મુઝફ્ફરજંગ પ્રાણ બની પૌંડીચેરી ગયો. ત્યાં કુખેએ ભવ્ય દરબાર ભરી મુઝફ્ફરજંગને નિઝામ, અને અંદાસાહેબને નવાબ તરીકે માન આપ્યાં. બદલામાં કુખેને ઘણા હક્ક તથા કૃષ્ણાનદીની દક્ષિણે આવેલો દેશ મળ્યો. ફ્રેન્ચ સેનાપતિઓ અને સૈનિકોને મોટાં મોટાં ઈનામો મળ્યાં.

त्रिचनोपलीनो किल्लो,

આદ સેનાપતિ યુસીને લઈ મુઝફર હૈદરાબાદ જવા ઉપજ્યો. માર્ગમાં તેનું પુત્ર થતાં યુસીએ સમયસૂચકતા વાપરી નિઝામુદ્દીનના ત્રીજા પુત્ર સલા-બતજંગને તાબડોતોબ નિઝામત સોંપી. આટલે સુધી ખેલનો લાલ ફેન્યને મળ્યો. તેમની લાગવગ ઘણી વધી ગઈ અને કુપ્તે છેક દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશનો બાદશાહ ગણાવા લાગ્યો. ફેન્યની આ ફત્તેહમાંથી ખીજે કણ્ઠાટક વિગ્રહ થયો. કેમકે એથી અંગ્રેજોને જાત્રત થયા અને પોતાના પર આવેલો ભય જોઈ શક્યા. તેમણે ત્રિચિનોપક્ષીમાં ભરાયેલા મહમદઅલીને મદદ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

મુખ્ય બનાવ.—અંગ્રેજો માટે આ ખરેખરી કસોટીનો સમય હતો. પૃથ્વીપર ઘણી વાર એવું બન્યું છે કે પ્રસંગ પ્રમાણે પુરૂષ નીકળી આવે છે. આ વખતે પણ તેમજ બન્યું. સંકટના સમયે એક યુવકે અંગ્રેજોનું નામ રાખ્યું. મદ્રાસમાં રોબર્ટ કલ્હાઈવ નામનો તરણ અંગ્રેજ માલની ગાંસડીઓ નોંધવાનાં કામપર હતો. મહમદઅલી ત્રિચિનોપક્ષીમાં ભરાયો હતો અને

રોબર્ટ કલ્હાઈવ

અંદાસાહેબે તેને ઘેરો ધાલ્યો હતો, તેને છોડવવા કલ્હાઈવે એક અજબ યુક્તિ શોધી કાઢી.

અનુભવી વ્યુહ રચનારની પેઠે, ચંદાસાહેબે કરેલી મૂખાઈમાંથી પોતાના દેશજનોને જે ઉત્તમ લાભ મળે એમ હતો, તે કલાઈવે એકદમ પામી ગયો. ચંદાસાહેબે ત્રિચિનોપક્ષીનો વિજય મેળવવાની ઉત્કંઠામાં પોતાની રાજધાની આર્કંટને લગભગ સૂતી મુકી હતી. આ સ્થિતિનો લાભ લેવા ફક્ત ૨૦૦ ગોરા અને ૩૦૦ હિંદીઓને લઈ કલાઈવે લાગલો આર્કંટ પહોંચ્યો અને એ શહેર સહેલાઈથી સર કયું. એના કિલ્લામાં પોતે મુકામ કર્યો. સારખાદના ખનાવો તેની ધારણા મુજબજ બન્યા. રાજધાની અંગ્રેજોએ કબજે કરી એ ખબર સાંભળતાં ચંદાસાહેબની ધીરજ રહી નહિ. કુખેની સલાહ એવી હતી કે ત્રિચિનોપક્ષીનો ઘેરો પૂરજોશથી ચાલુ રાખવો, અને ગમે તે થાય, એક વાર આર્કંટ પણ સર થઈ જાય તોપણ એ કામમાં શિથિલતા કરવી નહિ. પરંતુ ગભરાઈ ઉઠેલા ચંદાસાહેબને એ સલાહ ઠીક લાગી નહિ. તેણે પોતાનાં સૈન્યના મોટા ભાગને પોતાના પુત્ર રાજસાહેબની સરદારી હેઠળ આર્કંટ મોકલ્યો. રાજસાહેબે પચાશેક દિવસ સુધી આર્કંટનો ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. આ સમયે આર્કંટના કિલ્લામાં રહી જે સુંદર ટકાવ* કલાઈવે કર્યો તેથી આખા હિંદમાં તેની નામના થઈ. અંતે રાજસાહેબને હાર કબુલ કરી હતાશ થઈ હઠવું પશું (૧૭૫૧).

આટલાથી તૃપ્ત ન થતાં કલાઈવે રાજસાહેબની પૂંઠ લઈ તેને આનીઈ અને કાવેરીપાક આગળ હરાવ્યો. પછી તે પોતાના મેનાધિપતિ મેજર લૉરેન્સને જઈ મળ્યો અને તેમનું સંયુક્ત સૈન્ય ત્રિચિનોપક્ષી તરફ ફર્ય કરી ગયું. તેનાં આગમનની વાત સાંભળી ચંદાસાહેબને પોતાની ભુલનું ભાન થયું. તે શ્રીરંગમ્ બેટમાં નાહો પરંતુ અંગ્રેજોએ તેને ઘેર્યો. અંતે જીવત્તાનું વચન લઈ તે તાંજોરના રાજાને શરણે ગયો. પરંતુ આ વચનનો ભંગ થયો અને દગાથી તેનો વધ થયો. મહમદઅલી નવાબ બન્યો અને ૧૭૯૫ સુધી તેનું અકીર્તિ*કર રાજ્ય ચાલ્યું.

* આર્કંટના લાંબા ઘેરા દરમિયાન એક વેળા એવી ભીતિ હતી કે કિલ્લામાંની ખોરાકી ઘટ્ટી પડશે. આ અણીને પ્રસંગે હિંદી સૈનિકોએ અંગ્રેજની અપૂર્વ સેવા બજાવી. આત્મત્યાગી હિંદીઓએ ભાત અંગ્રેજોને ખવડાવ્યો અને પોતે કેવળ ઓસામણના પાણીથી સંતોષ માન્યો. હિંદીઓ સ્વામી-નિષ્ઠા માટે પ્રખ્યાત છે.

અંદાસાહેબ મરાયો છતાં ડુપ્લેએ પોતાની લડત ચાલુ રાખી. તે પોતાને હારેલો માનતો જ ન હતો. સુલેહ વખતે પોતાને કણ્ઠાટકનો નવાબ સ્વીકારાવવા માટે તેણે હિંમતપુર્વક દાવો રજુ કર્યો, અને કહાવ્યું કે એ વાત કબુલ ન થાય ત્યાં સુધી સમાધાનીનું કામ આગળ ચાલશે નહિ.

અંગ્રેજોએ આ વાત કબુલ કરે નહિ અને ડુપ્લે પોતાની હઠ છોડે નહિ. છેવટે અંગ્રેજોએ પોતાની સરકાર મારફતે ખટપટ કરી ફ્રેન્ચ સરકાર પર એવો આગ્રહ કરાવ્યો કે ડુપ્લેને સ્વદેશ ખોલાવી લેવો. તેઓ ફાવ્યા. ફ્રેન્ચ સરકારે ડુપ્લેનાં કૃત્યો ખરાબ ગણી તેને ખોલાવી લઈ યુદ્ધ એકદમ બંધ કરાવ્યું. ફ્રેન્ચ સરકારે આ કાર્ય કર્યું તે માટે અંગ્રેજો તેનાં વખાણુ કરે છે, પરંતુ આજે એકે એવો ફ્રેન્ચ નથી કે જે એ કાર્ય માટે એવો અભિપ્રાય આપે. ડુપ્લેના ગયા બાદ અંગ્રેજો જે અંતિમ સાધ્ય માટે લડતા હતા તે સર્વ મેળવી શક્યા.

પરિણામ.—૧૭૫૫ માં પૉંડીચેરી મુકામે સુલેહ થઈ તે મુજબ જીતેલા દેશો અસલ માલીકને પાછા સોંપાયા. વળી હિંદી રાજાઓની બાબતમાં ભવિષ્યમાં માથું ન મારવું એવા બંને પક્ષોએ સોગંદ ખાધા. છેલ્લાં, ફ્રેન્ચોએ કણ્ઠાટકની નવાબીનો તમામ હક્ક છોડી દીધો અને મહમદઅલીને નવાબ તરીકે સ્વીકાર્યો. ટુંકમાં ડુપ્લેના સધળા મનસુબા માર્યા ગયા, ફ્રેન્ચ સત્તા કમી થતી ચાલી, અને અંગ્રેજ પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ.

ત્રીજો કણ્ઠાટક વિયહ (૧૭૫૮-૬૧)—કારણો.—અહીં પણ હરી-ફાઈ મુખ્ય કારણ હતું. પૉંડીચેરીના કરારથી ફ્રેન્ચ પ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ, ત્યારે અંગ્રેજોને ચોખ્ખા લાભ થયા. આ વાત એ સમયનો ફ્રેન્ચ ગવર્નર લાલી સૌથી સારી રીતે સમજતો હતો. ફ્રેન્ચ નુકશાનની દુરસ્તી માટે તે આતુર હતો. સામી બાજુ અંગ્રેજો પણ આ લાંબા ઝગડાનો છેવટનો નિકાલ આણવા એટલાજ ઈતેજર હતા. એવામાં યુરોપમાં સાત વર્ષનું યુદ્ધ* શરૂ થયું. પાછાં ફ્રાન્સ ઈંગ્લેંડ સામસામા રહી યુરોપ, કેનેડા અને હિંદના રણ-ક્ષેત્રોમાં લડ્યાં

મુખ્ય બનાવો.—ફ્રેન્ચ પ્રતિષ્ઠા પુનઃ સ્થાપવા ઉંચાનીચા થતા લાલીએ ફ્રાંસે ડે ડેવીડપર હુમલો કરી તેને સર કર્યું અને હતું ન હતું કરી નાંખ્યું.

* જુઓ મારો ' ઈંગ્લેંડનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ બીજો ' પાનું ૧૮.

આથી કુલાઈ અંગ્રેજોપર સળગ, ચોક્કસ, અને અણુધાર્યો ફટકો મારવા સારૂ તેણે સેનાપતિ બુસીને ઉત્તર સરકાર છોડી સર્વ સૈન્ય લઈ પોતા તરફ આવવા લખ્યું. પરંતુ પરિણામ તેણે ધાર્યા કરતાં ઉલટું આવ્યું. બુસી મુખ્ય સૈન્યને જઈ મળ્યો ત્યાર પછી ફ્રેન્ચની હાલત નબળી થઈ. તેણે ઉત્તર સરકાર ખાલી કર્યું કે તરત વિશાખાપટ્ટનના રાજા આનંદરાજે ફ્રેન્ચ લોકોને હાંકી મુકી ખુલ્લો બળવો કર્યો. અંગ્રેજો આ અણીના પ્રસંગે બનેલા બળવાનું મૂલ્ય સમજવામાં વાર લગાડે એવા ન હતા. તેઓ રાજાની વહારે ધામા, અને ફ્રેન્ચો અંગ્રેજોપર એક પણ ધા મારે ત્યાર પહેલાં તો ઉત્તર સરકાર પ્રાન્ત તેમના હાથમાંથી ગયો. આ ખોટું ફ્રેન્ચનું લાગ્ય સીવી લીધું. ત્યાર પછી અંગ્રેજો સલાબતજંગની ફ્રેન્ચ મૈત્રી તોડારી પોતા સાથે દોસ્તી બંધાવવામાં ફાવ્યા, અને આ સમયથી નિઝામ-અંગ્રેજ વચ્ચેનો પરસ્પર નોંધવાળેગ ટકાઉ સંબંધ આરંભે છે.

દરમિયાન લાલીએ મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો, પરંતુ પૌંડીચેરીવાળાઓની ઇર્ષ્યાને લીધે, તથા અંગ્રેજ કાફલાના વખતસરનાં આગમનથી તેને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. પછી કર્નલ કૂટે વોન્દીવોશ લીધું. લાલીએ એ સ્થળ પાછું લેવા બહુ તજવીજ કરી, પણ તેને હારી પૌંડીચેરી જવું પડ્યું. વોન્દીવોશની ફત્તેહ સંપૂર્ણ હોવાથી લાલીની આશાઓ ધુળમાં મળી. પછી અંગ્રેજોએ પૌંડીચેરી પર ઘેરો ઘાલ્યો; લાલીએ વીરતાપૂર્વક બચાવ તો કર્યો પરંતુ અંતે સાધનો ઘટી જતાં તેને તાબે થવું પડ્યું. યુદ્ધના કેદી તરીકે તેને ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યો. આ રીતે અંગ્રેજ-ફ્રેન્ચ વચ્ચે ચાલતાં યુદ્ધોનો અંત આવ્યો. બેમાંથી કોના હાથમાં હિંદનું સ્વામિત્વ આવશે એ પ્રશ્નનું સ્થાયિ નિરાકરણ થઈ ગયું, અને દુરે જેવા નામાંકિત પુરોએ રાજ્ય સ્થાપવા માટે કરેલા ભગીરથ પ્રયાસોનો અંત આવ્યો. પરંતુ અહીં ફ્રેન્ચોને થયેલી ખોટ, અન્ય સ્થળોએ થયેલાં નુકસાન આગળ તુચ્છ હતી. તેમની કેનેડામાંની હાર આથી બે ખરાબ હતી અને યુરોપમાંની હાર તો સૌથી ખરાબ હતી.

પરિણામ.—પેરીસના તહનામાંથી સાત વર્ષના યુદ્ધનો અંત આવ્યો. હિંદમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપનાની અભિલાષા વ્યર્થ ગઈ. તેમની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ સદાને માટે નાશ પામ્યાં. પૌંડીચેરી અને બીજાં એક બે સ્થળ તેમને પાછાં અપાયાં એ વાત ખરી, પરંતુ આ પૌંડીચેરી પહેલાંની જાહો-

જલાલી વિનાનું, કિલ્લેખંધી રહિત, તથા પોતાના વિજયી હરીફની ઉત્તરોત્તર ઉત્તિ નિસાસા નાંખી નાંખી જોવા સુખએલું હતું.

અંગ્રેજોની ફત્તેહ અને ફ્રેન્ચની હારનાં કારણો.—ઉપર વર્ણવેલા કણ્ઠાટક વિગ્રહોમાં છેવટે અંગ્રેજોનો વિજય કયાં કારણોને લીધે થયો તેનો અહીં વિચાર કરીએ.

અંગ્રેજોની ફત્તેહ થઈ તે પરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેમના સેનાપતિઓ ચઢીઆતા હતા. બેશક લૉરેન્સ, ક્લૉઈવ અને કૂટ કાબેલ સરદારો હતા; પરંતુ ડુપ્લે, પેરેડીસ, અને યુસી હોશિયાર ન હતા એમ કોઈ કદી કહી શકશે નહિ.

ફ્રેન્ચનો વિનાશ તેમની સરકાર અને સંસ્થાનીઓ વચ્ચેના, તથા સંસ્થાનીઓમાં માંહોમાંહેના સહકારના અભાવનું પરિણામ હતું. ત્યારે સામી બાબુએ અંગ્રેજોની ફત્તેહ થઈ તે કંપનીના ચાલકો તથા સંસ્થાનીઓ વચ્ચેના અને સંસ્થાનીઓમાં માંહોમાંહેના સહકારનું પરિણામ હતું. હિંદમાંના ફ્રેન્ચ અમલદારો ઘણીવાર ફ્રાન્સમાં ચાલતી દરબારી ખટપટોના ભોગ થઈ પડતા. ખટપટી દરબારીઓની સ્વાર્થી મતલબો હિંદમાંના ફ્રેન્ચોને પોતાની યોજના પાર પાડવામાં મહા અંતરાયરૂપ થઈ પડતી.

વળી ફ્રેન્ચ સરકાર નાની હાર પણ સહન કરી શકતી નહિ. દુર્ભાગ્યની વેળાએ અમલદારોને મદદ દેવાને બદલે ફ્રાન્સના રાજ્યકર્તાઓ ઉલટા તેમને કનડતા. સ્વદેશ જતાં અધિકારીઓને એવું ખરાબ વર્તન મળતું કે તેમના અનુગામીઓને સ્વદેશ માટે નાનામાં નાનું ચે જોખમ ખેડવાનું મન ન થાય. ડુપ્લે અપમાન પામી દેશ ગયો. લાલીનો મુકદ્દમો ચાલ્યો અને તેને દેહાંત સજા થઈ. સાથે સાથે આ પણ વિસરવું જોઈએ નહિ કે હિંદમાંના ફ્રેન્ચોમાં પણ સંપ ન હતો. હલકા સ્વાર્થના માર્યા તેઓ ઘણીવાર એકમેકને મદદ કરતા નહિ, અને કેટલીક વખતે સાથીના સંકટનો લાલ લેવા તૈયાર થતા.

બીજી બાબુએ અંગ્રેજોને સ્વદેશ તરફથી સખળ ટેકાની ખાત્રી રહેતી. ખુદ હિંદમાં શત્રુ સામે તેઓ સૌ સદાયે એક થઈ જતા. સ્વદેશમાં એકંદરે તેમને સાઈ માન મળતું.

ઉપરાંત ફ્રેન્ચ કંપનીની નાણાં સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી, ત્યારે અંગ્રેજ કંપનીની નાણાં સ્થિતિ આરંભથી સારી હોઈ નવા નવા પ્રદેશો પ્રાપ્ત થતાં

તેમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો થતો ગયો. છેવટની જીત થતાં પહેલાં અંગ્રેજો અંગાળામાં સ્થાપના કરી ચુક્યા હતા એ વિસરવાનું નથી.

નૌકાબળમાં ઈંગ્લેંડ ધણે દરજ્જે ચઢીઆતું હતું. આવા નૌકાબળવાળા તથા અંગાળામાં સ્થપાએલા શત્રુઓ સામે ટક્કર ઝીલી, પોંડીચેરી જેવા મથકમાં રહી હિંદી સામ્રાજ્ય મેળવવાની આશા નિરર્થક હતી. દક્ષિણી સત્તાએ આખા હિંદ પર રાજ્ય સ્થાપ્યું એવું હિંદી દત્તિહાસમાં કદી બન્યું નથી.

પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચો—ડુપ્લે.—હિંદમાં આવેલા ફ્રેન્ચ ગવર્નરોમાં સૌથી મોટો ડુપ્લે હતો. હિંદમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય સ્થાપતું એ તેનો જીવનમંત્ર હોવાથી તેણે હિંદી સિપાઈઓને તાલીમ આપવા માંડી તથા હિંદી રાજ્યોના ઝઘડાઓમાં માથું મારવા માંડ્યું. આ કામમાં તેને તેની પત્નીની પુષ્કળ મદદ મળતી. એ બાઈ હિંદી-પોર્ટુગીઝ હોઈ અહીંના રીતરિવાજોથી માહિતગાર હતી અને ડુપ્લેને અમુલ્ય સહાય અને સલાહ આપતી. પહેલા કુર્ણાટક વિગ્રહ દરમ્યાન તેના હિંદી સિપાઈઓએ સુંદર કામ કરી બતાવ્યું. ડુપ્લેની સફળ દરમ્યાનગીરીને લીધે નિઝામત તેમજ કુર્ણાટકમાં ફ્રેન્ચ લાગવગ સર્વોપરી બની. તેના મિત્રો તેને ‘દક્ષિણનો નવાબ’ કહેતા. કલ્હાઈ વનું આગમન અને તેની જીતો ડુપ્લેને સખત ફટકારપે હતાં, છતાં તે કદી હિંમત હાર્યો ન હતો. અંતે અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચ સરકાર સાથે મસલત કરી તેનું કાસળ કઢાવ્યું. ડુપ્લે નામોશી સાથે સ્વદેશ ગયો. મરણ પહેલાં તેના મોંમાંથી નીકળેલા ઉદ્ઘારો તેના જીવનની નિષ્ફળતાનું સાચું કારણ રજૂ કરે છે.—“એશિયામાં મારા દેશની દોલત વધારવા સાડ મેં મારી જીવાની, માંડ ધન, મારી જીંદગી હોમી. મારી યોજના સફળ બનાવવા સાડ, મારા પર ભરોસો રાખી મારા અનેક કમનશીબ મિત્રોએ તેમની સઘળી મિલકત અર્પણ કરી. છતાં આજે હું અત્યંત વિપત્તિમાં સડું છું. મારાં દેવાંની રકમ મેં સઘળા અધિકારીઓને જાહેર કરી છે તથાપિ મારી દાદ કોઈ સાંભળતું નથી. મારી સેવાઓ સૌને કલ્પિતકથા જેવી લાગે છે, મારી માંગણીઓ હાસ્યાસ્પદ જેમ ધિક્કારાય છે; હું માનવજાતિમાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ લેખાઉં છું. મને આજે અપાર વિપત્તિ પડે છે. ઘરમાં જે કાંઈ થોડું ધણું હતું તે સર્વ સરકારે જપ્ત કર્યું છે. મારે તુરંગમાં જવા વારો ન આવે એ હેતુથી હું ઘેરે ઘેર મદદ માટે ભ્રમું છું.”

લાલી.—‘સાત વર્ષનું યુદ્ધ’ યુરોપમાં શરૂ થયું અને તરતમાં જ લાલી ગવર્નર નીમાઈ આવ્યો. તે જાતે બહાદુર, સાહસ ખેડવામાં તત્પર, પરંતુ ઉતાવળો અને હીલો હોવાથી સેનાપતિપદ માટે પુરેપુરો લાયક ન હતો. ફ્રાંચ સેન્ટ ડેવીડ લઈ તેણે યુસીને ઉત્તર સરકારમાંથી બોલાવી લીધો એ મોટી ભુલ ગણાય છે. આ કવખતના કાર્યથી ઉત્તર સરકાર ગયું અને એ પછી હિંદી રાજ્યોએ ફ્રેન્ચ મૈત્રી તોડી અંગ્રેજની દોસ્તી ખાંધી. વોન્દીવોશ આગળ તે હાર્યો ત્યારબાદ તે કેદ પકડાયો. તેમાંથી છુટતાં ફ્રેન્ચ સરકારે તેની તપાસ ચલાવી અને દેશદ્રોહના ગુન્હાસર તેને દેહાંત સજા દીધી.

યુસી.—આ સમયના ફ્રેન્ચ સેનાપતિઓમાં યુસી ઉત્તમ હતો. જીજ્ઞેષ્ય ગણાતો કિલ્લો તેણે સર કર્યો તે હિંદી ઇતિહાસમાંના મોટામાં મોટા પરાક્રમોમાંનું એક છે. અંદાસાહેબ અને સલાબતજંગ જે જીતો મેળવી શક્યા તેનું માન મુખ્યત્વે યુસીને છે. તેને લીધે જ સલાબતજંગ નિઝામ થયો અને ફ્રેન્ચને ઉત્તર સરકાર મળ્યું. લાલીના હુકમથી તેને ઉત્તર સરકાર છોડવું પડ્યું. ત્યાર પછી એ પ્રાન્ત ફ્રેન્ચના હાથમાંથી ગયો. વોન્દીવોશમાં તે કેદ પકડાયો. છુટ્યા પછી તે ફ્રાન્સ ગયો અને ટુંક સમયમાં તેનું મરણ થયું. નિઝામ રાજ્યમાંથી તેણે પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કર્યું કહેવાય છે.

ફ્રેન્ચનું પતન.—વોન્દીવોશની લડાઈ પછીની ફ્રેન્ચ તવારીખમાં ઝાણું નોંધવા જેવું નથી. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધ દરમિયાન (૧૭૭૫-૮૩) ફ્રાન્સ ઈંગ્લંડ વચ્ચે પાછો વિગ્રહ ચાલુ થયો, તેમાં ફ્રેન્ચોએ હિંદમાં માર ખાધો. પોંડીચેરી પર હુમલો થયો અને તે લેવાયું. સુલેહ સમયે એ પાછું સોંપાયું હતું. આજે હિંદમાં ફક્ત માહી, પોંડીચેરી, કારીકલ અને અંદ્રનગર તેમના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૩૪ મું. બંગાળાની કથા.

બીજા ક્લારીક વિગ્રહ દરમિયાન અંગ્રેજોની થયેલી વિજયપરંપરાનું મુખ્ય માન કલાઈવેને ઘટે છે. ત્યાર પછી તે સ્વદેશ ગયો હતો. થોડોક વખત ત્યાં રહ્યા બાદ તે અને નાકાપતિ વોટસન મુંબાઈ આવ્યા. તેઓએ અંગ્રેજોના વિજયદુર્ગ પર હુમલો કરી એ કિલ્લો કબજે કર્યો. બાદ કલાઈવે મદ્રાસ આવ્યો ત્યાં તેને કલકત્તાના માહા સમાચાર મળતાં તે બંગાળા ગયો હતો.

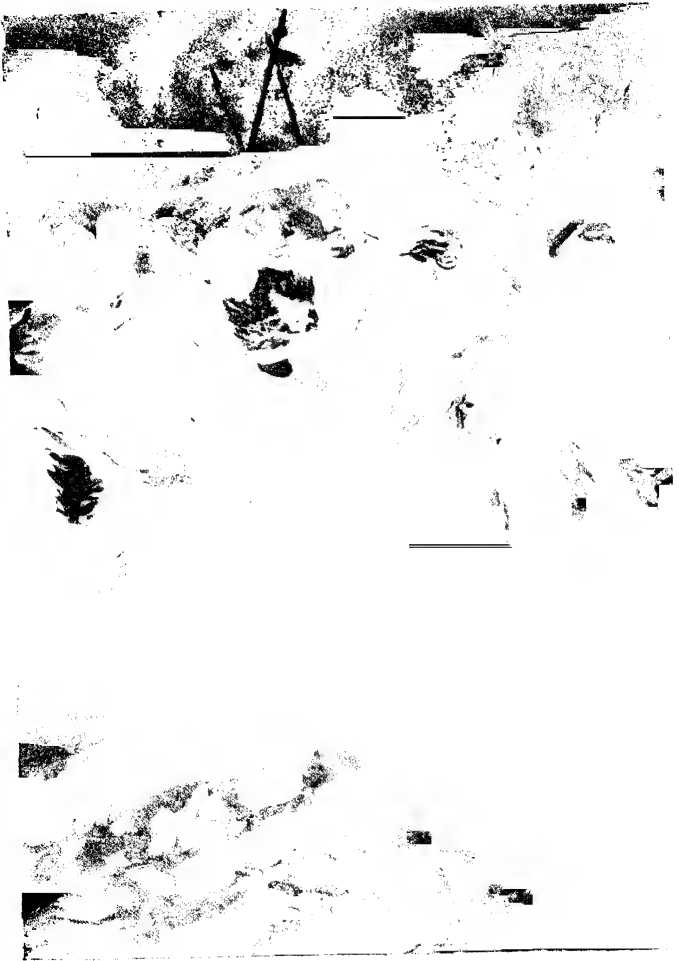
૧૭૫૬-૬૦ સુધી અહીં રહી તે સ્વદેશ ગયો. પાંચ વર્ષ રહી તે પાછો આવ્યો. ૧૭૬૭ માં તેણે હિંદને છેલ્લી સલામ કરી.

૧૭૫૬-૬૭ સુધીના અગીઆર આર વર્ષ અનેક રાજ્યક્રાન્તિઓથી ભરેલાં હોઈ હિંદી ઇતિહાસમાં એ ગાળો અતિ મહત્વનો છે. તે દરમિયાન અંગાળામાં અને અંગાળા વાટે આખા હિંદુસ્તાનમાં, હિંદના ભાવી રાજ્યકર્તા અંગ્રેજોની સ્થાપના થવા પામી હતી.

અલીવર્દીખાન નામનો સરદાર અંગાળામાં લગભગ ૧૭૪૦થી સ્વતંત્ર થયો હતો. બહારથી તે મોગલ આદશાહનું માન રાખતો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેના પર દિલ્હીનો જરાયે અંકુશ ન હતો. એના સમયમાં અંગાળાપર મરાઠાઓની અનેક સ્વારીઓ આવી હતી. અંતે કટક પ્રાન્ત તથા આર લાખની વાર્ષિક ખંડણીનું વચન આપી તેણે મરાઠાઓનું સમાધાન કર્યું. અલીવર્દીખાને સુરાજ્ય ચલાવી પ્રજાને એકંદરે સુખી કરી હતી. ૧૭૫૬માં તેનું મરણ થતાં તેનો પૌત્ર સિરાજુદ્દૌલા અંગાળાની ગાદીએ આવ્યો.

સિરાજુદ્દૌલા સાથે પહેલું યુદ્ધ (૧૭૫૬-૭)—કારણો.—અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ દક્ષિણ હિંદમાં લડતા હતા તે અરસામાં રખેને અંદ્રનગરવાળા ફ્રેન્ચો પોતાપર હુમલો કરે એ ડરથી કલકત્તાના ગવર્નરે ફોર્ટ વિલિયમ (કલકત્તામાંનો અંગ્રેજ કિલ્લો)ની કિલ્લેબંધી મજબુત કરવા માંડી. પરંતુ અંગાળાના નવાબ સિરાજુદ્દૌલાને આ કામમાં શત્રુતાનો વહેમ* લાગવાથી તેણે અંગ્રેજ ગવર્નરને કહાવ્યું કે કિલ્લેબંધીનું કામ બંધ કરો. પરંતુ અંગ્રેજોએ તેની આ માંગણીની પરવા ન કરી અને તેનું તેમજ તેના અધિકારીઓનું અપમાન કર્યું. આથી તેણે કલકત્તાપર ચઢાઈ કરી, તે શહેર અને કિલ્લો

* માજી નવાબ અલીવર્દીખાન પણ અંગ્રેજોની કિલ્લેબંધીની વિરુદ્ધ હતો. તે તેમને ધણીવાર કહેતો કે—“તમારે સોદાગરોને કિલ્લેબંધીની શી જરૂર છે? તમે મારા રાજ્યમાં છો. તમારું રક્ષણ કરનારો હું ખેઠો છું.” દક્ષિણમાં અંગ્રેજ-ફ્રેન્ચોએ તોફાન મચાવ્યાં હતાં અને ક્લાઈવે અંગ્રેજોના વિજયદુર્ગનો કિલ્લો બળજબરીથી લીધો હતો એ બાબત નવાબને પસંદ ન હતી. પોતાના રાજ્યમાં આવા બનાવ ન બને એ વિષે તે ધણો સાવધ રહેતો. કહે છે કે મરણ સમયે તેણે પોતાના અનુગામીને ગોરાઓ પર ખાસ દેખરેખ રાખવા અને તેમની લશ્કરી શક્તિ ઘટાડવા શિખામણ આપી હતી.

સિરાજીદાલા પ્લાસીમાંથી નાસી છુટે છે

લીધાં. બીજે દિવસે અંધારી કાટડીવાળો* દુઃખદ બનાવ બન્યો. આ સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં કલાઈવ અને વોટસન સૈન્ય સહિત અંગાળા આવ્યા. ૧૭૫૬ના અંતમાં કલાઈવ હુગલી મુકામે ઉતર્યો.

મુખ્ય બનાવો.—અહીં કલાઈવે લશ્કરી શક્તિ ઉપરાંત પોતાની મુત્સદ્દીગીરી બતાવી. યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે નવાબના અમલદારોને વશ કરી તેણે બજબજ, કલકત્તા, હુગલી આદિ સ્થળો લીધાં.

પરિણામ.—ઉપરોક્ત સમાચાર સિરાજુદ્દાલાને તાકીદે પહોંચ્યા. તેણે કલાઈવના આર્કટના પરાક્રમ વિષે સાંભળ્યું હતું, એ વાત થોડીધણી સાચી હશે એમ હવે તેના સમજવામાં આવ્યું. વળી મોટા મોટા અમલદારોની વફાદારી વિષે શંકા આવવાથી તેની સ્થિતિ કંફાડી બની. અલીનગર (કલકત્તા) માં સુલેહ થઈ તેમાં એમ નક્કી થયું કે ફોર્ટ વિલિયમની કિલ્લેબંધી કરવા દેવી, અંગ્રેજોની મિલકત નવાબે તેમને પાછી સોંપવી, તથા નુકશાની ભરપાઈ કરી આપવી. આ ઉપરાંત અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી કરવા નવાબ કબુલ થયો.

સિરાજ સાથે બીજું યુદ્ધ (૧૭૫૭)—કારણો.—કલાઈવે કરાર તો કર્યો, પરંતુ તેનાં દિલમાં યુદ્ધના વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા. સિરાજ ફ્રેન્ચોને પોતાના પક્ષમાં લેવા પ્રયાસ કરે છે એ બહાના હેઠળ તેણે એકાએક અંદ્રનગર લીધું. ત્યારપછી જેમ બને તેમ જલદી નવાબનું કાસળ કાઢવા

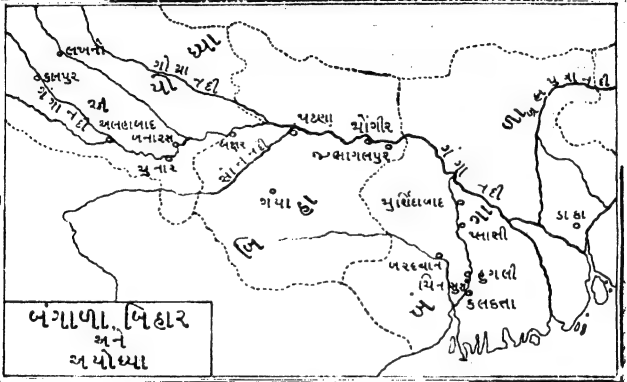
* નવાબના હુકમથી તેના માણસોએ કિલ્લામાંના ૧૪૬ ગોરાઓને કેદ કર્યા, અને ઉનાળાના સખત તાપમાં તેમને આખી રાત એક અંધારી કાટડીમાં પુરી રાખ્યા. તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસફુટ પણ ન હતું. હવા અજવાળામાટે તેમાં માત્ર બે જળીઆં હતાં. છુટકારા માટે હવાતીઆં મારતા આ કેદીઓને ગુંગળાઈ મર્યા શિવાય ધલાજ ન હતો. સવારે ફક્ત ૨૩ જણા જીવતા નીકળ્યા. આ કાર્ય નિર્ભજજ અને મહાકૂર ગણાય. અત્યારે કલકત્તાની અંધારી કાટડી વિષે ઘણા વિદ્વાન પુરૂષો એમ માને છે કે તે હોલવેલ નામના અંગ્રેજની કલ્પેલી વાત છે. એના સત્યાસત્ય વિષે હાલ નિર્ણય કરવો મહા મુશ્કેલ છે. એક અંગાળી લેખકે ‘સિરાજુદ્દાલા’ નામનાં પોતાનાં પુસ્તકમાં આ બનાવની અસત્યતા પુરવાર કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, અને હજુસુધી તેની દલીલો કાઈએ તોડી નથી.

તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ ધારણા પાર પાડવાની તક થોડા વખતમાં આવી. નવાબના સેનાધિપતિ મીરજીરને નવાબસાથે બહુ સારાસારી ન હતી. તેની સાથે કલાઈવે અમીયંદ નામના કપટશ્વરા પંજાબી વેપારી દ્વારા મસલત શરૂ કરી. તેમનું કારસ્તાન લગભગ પરિપક્વ થઈ ચુક્યું હતું, એવામાં છેક છેવટની ઘડીએ અમીયંદે એવી ધમકી આપી કે મને ઈનામના વીશ લાખ રૂપિયા મળવા જોઈએ અને એ શરત મીરજીર અને અંગ્રેજો વચ્ચે થએલા ગુપ્ત કરારનામાં સામેલ થવી જોઈએ; નહિ તો હું આખું બોખાળું નવાબ આગળ જઈ જાહેર કરીશ. “ના કહું તો સલાનાશ વળી જાય, અને કશુલ કહું તો મૂખાઈ ગણાય,” એ વિચાર કલાઈવેને આવ્યો. તેને ઠગવાની યુક્તિ શોધી કાઢી. કલાઈવે કરારનામાંની બે નકલો કરાવી—એક થોળા કાગળપર અને એક રાતા કાગળપર; ખરી નકલમાં તેનું નામ ન હતું, પણ બનાવટી નકલમાં અમીયંદના વીશ લાખવાળી શરત હતી. રાતા કાગળવાળી જુઠી નકલ પર વોટસને સહી આપવા ના પાડી તો તેની બનાવટી સહી કરાવવા કલાઈવે ચુક્યો નહિ. આ રીતે અમીયંદનો વહેમ દુર થતાં તે ટાટો પડ્યો, અને કાવત્રાખોરોએ પોતાનું કારસ્તાન નિર્વિઘ્ને પાર પાડ્યું.

મુખ્ય બનાવો.—અંદરખાનાની પુરેપુરી સમજૂતી કરી લીધા બાદ કલાઈવે કાસીમખાનર તરફ ફર્ય કરી. સિરાજે પોતાના ૭૦૦૦૦ ના સૈન્ય સાથે પ્લાસી તરફ પ્રયાણ કર્યું. આવા મોટા સૈન્ય સામે બીડવા અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ ના પાડી, તથાપિ કલાઈવે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ખરેખરી તક હતી. મીરજીર બરાબર હાથમાં આવ્યો હતો અને એનો તરતમાં પુરેપુરો લાભ ન લે તો એવી અનુકૂળ સ્થિતિ પાછી આવે કે કેમ એ સંશયભરી વાત હતી. તેણે પ્રસંગનો પુરેપુરો લાભ લીધો અને દૈવે તેને અહીં પણ સહાય કરી. મીરજીર અને તેના મળતીઆ બે ત્રણ નિમકહરામ સરદારો પ્લાસીમાં જરાયે લજ્જા નહિ; કેવળ મજા જોતા દુર ઉભા રહ્યા. તેઓમાંનો એક પણ પ્લાસીના મેદાનમાં મન મુકી લજ્જો હોત તો અંગ્રેજોની સખત ખબર લેવાઈ જત. નવાબનો વિશ્વાસુ સેનાપતિ અને પ્લાસીનો સાચો વીર મીરમદન લડતાં ધવાયો, મરાયો. આજે પણ પ્લાસી ગામના ગામડીઆઓ મીરમદન માટે અભિમાન ધરાવે છે, અને મીરજીરના નામપર થૂંકે છે. મીરમદનના મરણપછી પોતાના સૈન્યમાં જ્યાં ત્યાં નિમકહરામી નીહાળી સિરાજ હતાશ થઈ રણુક્ષેત્ર છોડી ગયો. આ

રીતે “પરિણામમાં અતિ મોટી, પરંતુ વીરતામાં બીલકૂલ નમાલી” પ્લાસ્ટીની લડાઈ પુરી થઈ (૧૭૫૭).

પરિણામ.—પ્લાસ્ટીને બીજે દિવસે ક્લાઈવે બંગાળામાં મીરન્નફરની આણ ફેરવી. તે નિમકહરામને પોતાની નિમકહરામીના ફળ તરીકે

બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસ્સાની નવાબી મળી ખરી, પરંતુ તેની સ્થિતિ ધાર્યા જેટલી સુખી ન હતી. અંગ્રેજોએ કરેલી સહાયના બદલામાં તેમને મોટી મોટી રકમો આપવી પડી. એકલા ક્લાઈવે ત્રીસ લાખ રૂપિયા અપાયા; બીજાઓને ઓછા પ્રમાણે વતુંઓધું અપાયું. કંપનીને શેક્કડ નાણું તથા હુગલી નદીના કિનારા પર આવેલા ચોવીશ પરગણાની જમીનદારી મળી. આની વાર્ષિક ઉપજ દશ લાખ જેટલી હતી. બંગાળા ઇલાકાની ઘટનામાં આ પહેલું પગથીઈ હતું. વળી કંપનીને એ મુલક બદલ જે મહેસુલ ભરવાનું હતું તે મીરન્નફરે ક્લાઈવેને ખાનગી ઇનામ તરીકે આપેલું હોવાથી તે એક રીતે, કંપનીનો નોકર અને બીજી રીતે કંપનીનો શેઠ બન્યો.

પલાયન કરતા સિરાજને દ્રાઈ વેરીએ પકડી મીરન્નફરની હજુરમાં મોકલ્યો. તેણે પત્થર જેવા હૃદયને પણ ભેદી નાંખે એ રીતે જીવતદાન માટે

મીરજીરના કાલાવાલા કર્મા પણ ફોકટ. નવા નવાબના પુત્રે માજી નવાબનું ખુન કરાવ્યું. શેકસપીઅરના શબ્દો—“ મુગટધારી મસ્તકની દશા કરૂણા-જનક છે ”—એ ખરેખર સાચા છે !

સારપછી ખટપટી અમીયંદનો વારો આવ્યો. કલાઈવે તેને હસતાં હસતાં કહાવ્યું કે તમને કશું નહિ મળે. આ સાંભળી તેને કેટલો આઘાત થયો હશે તેનો ખ્યાલ વાંચનારેજ કરી લેવો. વર્ષોથી પોતાના દેશને, પોતાના નવાબને બેવફા બની વિદેશી અને વિધર્મી, અપમાનો સહીને પણ રાત-દિન મદદ કરી તેનો આ બદલો ! એક રીતે એવા દેશદ્રોહી અને રાજદ્રોહીને એવો બદલો મળે એમાં કાઈને દુઃખ લાગે એમ નથી. પરંતુ એ કૃત્યથી કલાઈવને જે કલંક લાગ્યું તે કદી ભુસાય એમ નથી.

બંગાળામાં કલાઈવનો પહેલો કારભાર.—પ્લાસી પછીનાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન કલાઈવે બંગાળામાં તેમજ દક્ષિણમાં બ્રિટિશ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો.

પ્રથમ તેણે બ્રિટિશ સ્થાપનામાટે બંગાળામાં ભૂમિ તયાર કરી. મીરજીર નવાબ બન્યો એ ખરું, પણ સાચો નવાબ તો કલાઈવજ હતો. મીરજીર તો નામનો જ નવાબ હતો. તેની આધીનતાને લીધે તેને ‘કલાઈવ કા ટટ્ટુ.’ ‘કલાઈવ કા ગધા’ એવાં ઉપનામ અપાતાં. તેના ભયકર્તા હરીફો અને બળવાખોર નોકરો સામે લડકરી મદદ આપી કલાઈવે મીરજીરને છેક વશ કરી લીધો.

દિલ્હીના શાહજહા અલીગોહરે (શાહઆલમ) અયોધ્યાના વજીર સુજાઉદ્દૌલાની સહાયથી પટના પર ચઢાઈ કરી, તે સમયે કલાઈવે એ શહેરનો બચાવ કરવાસાથે મીરજીરને મદદ મોકલી હતી (૧૭૫૯). કલાઈવે મીરજીર પાસે શાહજહાને થોડું દ્રવ્ય અપાવી વિદાય કર્યો. બદલામાં શાહઆલમે તેને ૧૧ હજારની મનસબ અને અમીરપદ આપ્યાં.

આ અરસામાં કલાઈવે યુરોપી હરીફોની પણ ખબર લીધી. બંગાળામાં ચિન્સુરા મુકામે ડચ કાફી હતી તેને પ્રબળ બનાવવા બવાબેટના બટેવીઆ બંદરેથી એક ડચ કાફલો આવ્યો. અંદરખાનેથી મીરજીર તેમની સાથે મળેલો હતો. કલાઈવે ડચની સામે સૈન્ય મોકલી તેઓને સજડ હરાવ્યા (૧૭૫૯). એ શિવાય પુણીઆના બળવાખોર રાજાને પણ તેણે

હરાવ્યો. આ રીતે મીરજાદરની સાંકળો દિન પર દિન વધુ મજબુત બનતી ગઈ.

વળી આ અરસામાં યુસીએ ઉત્તર સરકાર છોડ્યું હોવાથી ત્યાં બળવો જાગ્યો. આ તકનો લાભ લેવા કલાર્ધે પોતાનું સૈન્યનાનું હોવા છતાં ખીલ-કુલ ખંચાયા વિના કર્નાલ ફ્રાન્સે થોડુંક સૈન્ય આપી ત્યાં મોકલ્યો. આ યુક્તિથી ઉત્તર સરકાર ફ્રેન્ચના હાથમાંથી ગયું, ફ્રેન્ચ પર સખત ફટકો પડ્યો. તેમના મિત્રો એકે એકે તેમને છોડી ગયા અને છેવટે વોન્દીવાશમાં તેમની સચોટ હાર થઈ.

આ પ્રમાણે ફક્ત ત્રણ વર્ષની કારકીર્દિમાં કલાર્ધે ફ્રેન્ચ અને ડચ સત્તા નાશુદ કરી, દેશી રાજ્યોની ચઢાઈનો ભય ટાળ્યો, બંગાળાની ગાદી પર અંગ્રેજોના કહાસર ચાલનારો નવાબ ગોઠવ્યો, અને કંપનીને પુષ્કળ દ્રવ્ય, ચોવીશ પરગણાની જમીનદારી, તથા નિમકવેરાનો ધનિરો મેળવી આપ્યાં. બ્રિટિશ લશ્કરની પ્રતિષ્ઠા વધાર્યા ઉપરાંત તેણે પોતાનાં હિંદી સૈન્યને ભરો-સાદાર તથા અંગ્રેજો માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર બનાવ્યું હતું. બંગાળ તેમજ મદ્રાસમાં કરેલાં આવાં આવાં અનેક કાર્યો માટે કલાર્ધને તેના દેશ-જનો સંભારે, પૂજે તો તેમાં નવાઈ નથી. કેવળ ત્રીશ વર્ષની નાની વયમાં તેણે અમર કીર્તિ મેળવી લીધી. આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર અસ્વસ્થતા ફેલાયેલી હોવાથી તેનો એવો મત હતો કે બંગાળામાં બ્રિટિશ રાજ્ય એક-દમ સ્થાપવું અને આ ઉદ્દેશ તત્કાલીન વડા પ્રધાન વિલિયમ પિટને બરાબર સમજાવવા તે ૧૭૬૦માં વિલાયત ગયો. ત્યાં તેને પુષ્કળ માન અને ઉમરાવપદ મળવાથી હવે તે ‘લોર્ડ કલાર્ધ’ બન્યો. સમય પ્રતિકૂળ હોવાથી તેની રાજ્યસ્થાપનાની યોજના સ્વીકારાઈ નહિ.

કલાર્ધના કારભારની માઠી અસર.—પોતાના અમલ દરમ્યાન કલાર્ધે એક મહા અનર્થના બીજ વાવ્યાં હતાં, તેનાં માઠાં ફળ તેના અનુ-ગામી વાન્સીટાર્ટને પુરેપુરાં અને તરતમાંજ ભોગવવાં પડ્યાં. નવાબ તરફથી કંપનીના ધણા નોકરોને મોટાં મોટાં ધનામો મળ્યાં હતાં. જેઓને “આ હુંટનો હિસ્સો” મળ્યો તેઓ પોતાની દોલત હજુ વધારવા ઈતેજાર હતા; અને જેઓ એવા લાગ્યશાળી ન થયેલા તેમણે ખાનગી વેપારથી પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માંડી. કંપનીના નોકરો કંપનીના હિત કરતાં પોતાની મતલબ માટે વધારે પરવા રાખતા. વળી ઓછામાં ઓછા વખતમાં ધનના ઢગલા

ગ્રામ કરવાની લલુતાને લીધે તેમણે ખોટા માગેના આશ્રય લીધો. તેમની મલિનતા એટલી બધી વધી પડી, કે સર જોન માલ્કમ જેવા અંગ્રેજને એ વિષે લખવું પશું છે કે “વાન્સીટાર્ટના નબળા પોતા અમલદારો પાનાં જેવું ખીલતસ પાનું આપણા આખા હિંદી ઇતિહાસમાં નથી.” આ કથન સાચું છે; પરંતુ આ દોષો કલાધર્મના કારભારનાં પરિણામ હતાં. વાન્સીટાર્ટ આ અનાચારો અટકાવી ન શક્યો એટલા પુરોજ એનો દોષ કહાય.

મીરજીર ગયો અને મીરકાસમ આવ્યો.—એવકાઈ અને બીક-લુપણને નિકટનો સંબંધ છે. નિમકહરામ મીરજીર પોતાની નાણાં સ્થિતિ સુધારવા રાજ્યમાંના માલદારોને હુંટવા લાગ્યો. પરંતુ અંગ્રેજો આગળ તે ગરીબ ગાય જેવો બની જતો. સિરાજના અમલદારોને એકેએક ખસેડી તેમને સ્થાને પોતાના માનીતા પુરૂષો ગોઠવવા તેણે તજવીજ કરી. રૈયતપર બહુ બહુ જીલમ કર્યા છતાં અંગ્રેજોનું દેવું શીઘ્રું નહિ અને તેમની ગરજ તો બહુ હતી. તેમની મદદ વિના તેનાથી ખર્ચાગાની ગાદીપર ટકાય એમ ન હતું. આ સ્થિતિ જોઈ અને દેવું ભરી દેવા સારૂ અંગ્રેજોનું પુષ્કળ દબાણ થતાં તેણે કંપનીને વીશ લાખની વાર્ષિક ઉપજનો દેશ અને પટનામાંથી નીકળતા સુરાખારનો ઇન્તરો આપ્યો હતો.

પ્રજામાં અપ્રિય હોવા ઉપરાંત સૈન્ય પણ નવાબની સામે થવા લાગ્યું. પોતાની સંકડામણને લીધે તે સૈન્યને પગાર કરી શક્યો નહિ અને તેમણે ચઢેલા પગાર માટે હોહા કરી મુકી. પરંતુ તત્કાલીન અંગ્રેજોને તેની પ્રિયતા અપ્રિયતાની પરવા ન હતી. અત્યારે તેનાં સાધનો સાવ ખત્તાસ થયાં હતાં; તેના તરફથી કશી નવી પ્રાપ્તિ થાય એમ ન હોવાથી હવે તેઓએ તેને પડતો મુકી નવા આદમીની તજવીજ કરવા માંડી. તેમને હિસાબે તો ખર્ચાગાની નવાબી એક જાતનો પૈસા કમાવાનો ખેલ હતો.

અંગ્રેજોનું સમાધાન કરવા નવાબે પોતાના જમાઈને કલકત્તા મોકલ્યો, તે મીરકાસમ પર તેમની નજર ઠરી. પરિણામ એ આવ્યું કે તે ગએલો વકીલ તરીકે અને આવ્યો નવાબ રૂપે. મીરજીરને રાજીનામું આપી કલકત્તામાં રહેવું પશું. આ રાજ્યક્રાન્તિમાં સમાએલી દુષ્ટતા અહીં ટોકેલા અભિપ્રાયો પરથી સમજાશે—

“જે સત્તાએ ગંભીર સોગંદસાથે ટુંક મુદત પર જે પુરૂષને ગાદીએ ચઢાવ્યો, તેજ સત્તાના હાથે તેજ પુરૂષ પદબ્રજ થયો, એના કરતાં વધારે મોટી નાલેશી કદી બની નહિ હોય.” (એલ્ફીન્સ્ટન).

“ આ સર્વ વ્યવહાર અંગ્રેજોને માટે અત્યંત બેઠમિની તથા લાંબન-કારક છે. એથી કંપનીની કંઈપણ નવી સગવડ સચવાવાની ન હતી. અંગાળાનો ખરો માલીક, દિલ્હીનો આદશાહ પોતાનો અમલ તે પ્રાન્તમાં બેસાડવા પ્રયત્ન કરતો હતો, તેવામાં અંગ્રેજોએ ત્યાંની નવાબી એકના હાથમાંથી છીનવી લઈ લાંચ લઈ બીજા બીજા હક્કદારને વેચી. પોતાનો ફાયદો મેળવી લેતાં કંપનીનો ફાયદો કરીએ છીએ એવો તેમણે ઢોંગ કર્યો.”

(મેડોઝ ટેલર).

આ રીતે અંગાળામાં બીજી રાજ્યક્રાન્તિ બની (૧૭૬૦). મીરકાસમને આમ અણુધારી રીતે મળેલા માનદ્વિકાબળનું પુરેપુરું મૂલ્ય આપવું પડ્યું. તેણે અંગ્રેજોને મિદનાપોર, ચિતાગાંવ, અને અર્ધવાન આપ્યાં. અંગાળા ધલા-કાની ઘટનામાં આ બીજું પગથીઈ હતું.

મીરકાસમ સાથે યુદ્ધ—કારણો.—અંગ્રેજોએ મીરકાસમને નવાબ બનાવ્યો પરંતુ તરતજ તેની સાથે તેઓ લડ્યા. તે મીરજાદર કરતાં હજાર દરજ્જે ચઢીઆતો હતો. હિમ્મતવાન, નિશ્ચયી, પ્રમાણિક, અને પહેંચેલ હોવાથી તેનો અમલ અંગાળાની પ્રગ્નને તેમજ અંગ્રેજ કંપનીને લાભકારક નીવડત; પરંતુ તેને તેમ કરવાની તક અપાઈ નહિ. કંપનીના નોકરોએ બક્ષીસમાં મોટી મોટી રકમો માંગી. એ ઉપરાંત તેઓ કહેતા કે અમને દેશમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો વેપાર કરવાનો હક્ક* છે. ઉપરાંત દાણમુક્તિના પાસ તેઓએ વેચવા માંડ્યા. આથી મીરકાસમની ઉપજના મુખ્ય સાધન પર

---

* આદશાહી ફરમાન મુજબ કંપનીને દરવર્ષે નવાબી તિજોરીમાં અમુક ટેરવેલી રકમ ભરી જકાતમુક્ત વેપાર કરવાની છુટ હતી, અને આ વેપાર આયાત નિકાસનો હતો. કંપનીના નોકરોએ આગળ વધી પોતાના ખાનગી વેપારમાં તેમજ સ્થાનિક (દેશમાં ઉત્પન્ન થતી અને ત્યાંજ વેચાતી વસ્તુઓના) વેપારમાં આ હક્કનો ઉપયોગ કર્યો. આ બાબતમાં નવાબના અધિકારીઓ વાંધો ઉઠાવતા તો અંગ્રેજો તેમને ધમકાવતા, અને મારતા સુદ્ધાં. પરિણામે દેશી વેપારીઓનો ધંધો સમૂળે હુખ્યો અને નવાબની જકાત ઉપજ સાવ બંધ પડી.

સખત કાપ પહો, અને દેશની નાણાંસ્થિતિ છેક ખરાબ થઈ ગઈ. તેણે કરેલા સર્વે સુધારા-અર્થમાં કાપકુપ, આગલી બાકીઓની વસુલાત, મહેસુલની નવી આકારણી, લોભીઆ અને લાંચીઆ અમલદારોની ખરતર્ફી,—તમામ નિષ્ફળ ગયા.

સિરાજ અને મીરજાફરના યુદ્ધ હાલ શી રીતે થયેલા તે જાતે જોયેલા હોવાથી મીરજાસમે અસલના અમલદારો બદલી તેમને સ્થાને ભરોસાદાર અને નિમકહલાલ પુરૂષો નીમ્યા. રાજધાની મુર્શીદાબાદથી બદલી મોંગીરમાં લઈ જઈ તે કલકત્તાથી દુર હજો. લશ્કરમાંના નકામા માણસો કાઢી અનેક ખ્રિસ્તીઓને નીમી તેણે પોતાના સેન્યને યુરોપી ઢબની તાલીમ અપાવી, તથા તોપનું કારખાનું ખોલાવી ઉત્તમ પ્રકારની તોપો તૈયાર કરવા માંડી.

જકાતનો પ્રશ્ન દિન પર દિન અતિ તીવ્ર બનતો ગયો. નવાબ-અંગ્રેજ વચ્ચે એ વિષે ઘણી લખાપટ્ટી થઈ પરંતુ સમાધાન થયું નહિ. છેવટે છેક કંટાળી મીરજાસમે રાજ્યમાં લેવાતી તમામ જકાત બંધ કરી અને એ રીતે કંપનીના નોકરો પાસ વેચી પોતાના પગારમાં સારો સરખો વધારો કરતા તે બંધ પહો. જકાત બંધ થયાના સમાચાર સાંભળી કલકત્તાવાળાઓને પગથી માથાસુધી ગુસ્સો લાગ્યો.

મુખ્ય બનાવ.—બાંક્રાપુરની અંગ્રેજ વખારનો ઉપરી એલીસ ઉદ્ધત સ્વભાવનો હતો. તેણે પટના પર હુમલો કરી એ શહેર લીધું. આ હકીકત પહોંચતાં નવાબે અંગ્રેજોનાં હથિયાર ભરેલાં વહાણો કલકત્તાથી પટના જતાં હતાં તેને પકડ્યાં; અંગ્રેજોને કહાન્યું કે બળવાખોર એલીસને મારે હવાલે કરો તો હું તમારાં વહાણો પાછાં સોંપીશ. પરંતુ તેની સૂચના કાંઈ એ સાંભળી નહિ, ત્યારે તેણે એવો જલદ હુકમ બહાર પાડ્યો કે જ્યાં જ્યાં ગોરાઓ માલમ પડે ત્યાં ત્યાં તેમને પકડો. તેની ફાજ પટના લીધું, અને ત્યાંના ઘણાખરા અંગ્રેજો, એલીસ સુદ્ધાં, કેદ પકડાયા. આથી અંગ્રેજોને વધારે ક્રોધ ચઢ્યો. કલકત્તા કાઉન્સિલે જાહેરનામું બહાર પાડી મીરજાસમેને પદબ્રજ કર્યો તથા બોત્તેર વર્ષના બુદ્ધા મીરજાફરને પાછો નવાબ બનાવ્યો. મીરજાસમ સામે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલાયું. ખટવા અને ઘેરીઆ બન્ને સ્થળે પરાજય થતાં મીરજાસમ પોતાના સેનાપતિઓપર પુષ્કળ રાતો પીળો થઈ ગયો. પોતાનાં ઘણાં માણસો અંદરખાનેથી શત્રુ સાથે મળેલાં છે એવી

ખાત્રી થતાં તેણે દાખલો બેસાડવા ફેટલાકને ઠાર કર્યાં. બાદ ઉધવા-નાળા આગળ તેનો અણુધારેલો પરાજય થયો અને મોંગીર પણ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું. આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી ઠાર થતાં તેણે એવી ધમકી આપી કે અંગ્રેજ સૈન્ય આગળ વધવાની હિમ્મત કરશે તો હું તમામ અંગ્રેજ ફેદીઓને ઠાર મારીશ. અંગ્રેજ ફેદી આગળ વધી અને મીરકાસમે પોતાની ધમકીનો અમલ કર્યો. અંગ્રેજ ફેદીઓને ઠાર કરવાનું કામ કુખ્યાત સમરને સોંપાયું હતું. પટનામાં થએલી આ કતલમાં દોઢસો બસો ફેદીઓ માર્યા ગયા. આ બનાવ ખરેખર કચ્છાજનક હતો. અંગ્રેજ અધિકારીઓએ ઉતાવળ ન કરતાં સામાન્ય યુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો હોત તો એ ફેદીઓના જન જાત નહિ.

આ કતલનું વેર લેવા ઈતેજર બનેલા અંગ્રેજોએ પટના લીધું. મીરકાસમ અયોધ્યાના નવાબ મુજબિદૌલાને શરણે ગયો. શાહઆલમ બાદશાહ પણ ત્યાંજ હતો. આ ત્રણે રાજપુરુષોએ ભેગા થઈ અંગ્રેજોની સત્તાને ઉગતી ડામી દેવાની આશાથી સૈન્ય એકત્ર કર્યાં અને પટનાપર ધસારો કર્યો. પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ. તેમની સર્વે આશાઓ નિષ્ફળ ગઈ. બકસર આગળ મેજર મન્રોએ તેમને સચોટ ઠાર આપી (૧૭૬૪). મીરકાસમ* નાસી વામબ્ય દિશા તરફ ગયો અને ત્યાંજ તેનું મરણ થયું.

પરિણામ.—બકસરનું મહત્ત્વ પ્લાસી કરતાંયે વિશેષ છે કેમકે એથી અંગ્રેજો બંગાળા, બિહાર, અને ઓરિસ્સાના માલિક બન્યા. ૧૭૬૧માં દોઢળી થએલી મુસલમાની સત્તા હવે કાયમની તુટી. વળી એથી અયોધ્યાના નવાબ ઉપર ચલાઈ કરવાનું અંગ્રેજોને કારણ મળ્યું. સુનારગઢ અને અલ્હાબાદ લેવાયાં અને કેરાની લડાઈમાં હાર્યાથી મુજબિદૌલાની સત્તા સદાને માટે તુટી. વળી બકસરમાં હારેલો શાહઆલમ હવે કંપનીને માંડલિક રાજ્ય તરીકે સ્વીકારવા કબુલ થયો. અત્યારસુધી તેઓ સોદાગાર હતા; હવે તેઓ કાયદેસર માલિક અને રાજ્યકર્તા બન્યા. આ રીતે પ્લાસીની ન્યૂનતા બકસરે પુરી કરી.

*મીરકાસમ દૃઢ અને સ્વમાની દેશભક્ત હતો. “મોટા ધુત પુરૂષ હોવાથી અંગ્રેજોએ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું છે એ જાણી એકવાર છેવટનો પ્રયત્ન કરી મુસલમાની અમલ કાયમ કરવાના હેતુથી તેણે ખટપટ કરી. અંગ્રેજોના કાવાદાવા સમજી જઈ તેમનો પરાજય કરનાર છેલ્લો મુસલમાન સરદાર એજ હતો.”

અંગ્રેજોના વિજય વિષે વિવેચન અહીં થોડું ધણું કરી લઈએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવામાં અંગ્રેજોને બે શત્રુ મળ્યા હતા—યુરોપી અને હિંદી. ૧૭૬૩ સુધીમાં યુરોપી શત્રુઓનો નિકાલ આવી ગયો એ આપણે જોઈ ગયા. પરંતુ હિંદીઓને વશ કરી અહીં કાયમી રાજ્ય સ્થાપતાં લગભગ સો વર્ષ લાગ્યાં. પ્લાસીથી સ્થાપનાની શરૂઆત થઈ અને ૧૮૫૮માં એ કાર્ય સમાપ્ત થયું.

એ સો વર્ષમાંનાં પહેલાં પચાશમાં ધણાં ખરાં હિંદી રાજ્યો વશ થયાં, અને ચાર પછીનાં પચાશ વર્ષમાં આખા દેશ ઉપર એ રાજ્ય અખંડ, એક-છત્રી અને દૃઢ થયું. અંગ્રેજોનું આ પરાક્રમ અલૌકિક હોવાથી તે આટલી સહેલાઈથી અને આટલા ટુંકા સમયમાં પાર પડ્યું એ માટે સૈદ્ધાંતે અનહદ આશ્ચર્ય લાગે. દશ હજાર માઈલ દૂર આવેલા એક નાનકડા ખેટમાંની એક સોદાગર મંડળી હિંદ જેવા વિશાળ દેશને તાબે કરે, એવી ઘટના જગતના ઇતિહાસમાં કદી બનવા પામી નથી. એ કેમ બનવા પામ્યું તે પ્રશ્નના થોડાક મુદ્દા અહીં ચર્ચવા ઇચ્છા છે.

દેશની તત્કાલીન હાલત મહા માડી હતી. મોગલ સામ્રાજ્ય સડી ગયેલા વૃક્ષ જેવું હતું. તેમાંથી અનેક શાખાઓ જુદી બની અનેક મુસલમાની સ્વતંત્ર સત્તાઓ સ્થપાઈ હતી. મરાઠી સામ્રાજ્ય આખા દેશનું પશુ એકસઠના પાણીપતના કારી ધા પછી તેની શાખાઓ વચ્ચેનો સંબંધ સ્નેહભર્યો હતો એમ ન કહી શકાય. વિવિધ મરાઠી સરદારો પાંડોશીઓના ભોગે પોતાની સીમા વધારવા મથી રહ્યા હતા. આ રાજ્યોને અંકુશમાં રાખે એવી મધ્યવર્તિ સત્તાનો દેશમાંથી લોપ થયો હતો. હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે, હિંદુ હિંદુ વચ્ચે, મુસલમાન મુસલમાન વચ્ચે જ્યાં જુઓ ત્યાં સંપ અને સ્નેહનો અભાવ હતો. અરાઠમી સદી દરમ્યાનની હિંદની આ સ્થિતિ યુરોપી પ્રજાને અનુકૂળ થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી.

હિંદી સૈન્યો ધણે ભાગે ભાડુતી પુરૂષોથી ભરેલાં હોવાથી તેનાંપર આઝો ભરોસો રાખી શકાતો નહિ. વળી રાજાઓમાં પણ એવી ચતુરાઈ ન હતી કે તેઓ આખા સૈન્યની પ્રીતિ સંપાદન કરે. અનેક સેનાપતિઓ ચતુર શત્રુની સોનેરી ગોળીથી પુટી જતા અને પોતાના ધણીને દગો દેતા.

રાષ્ટ્રીય અભિમાનનો અભાવ.—એ સમયના રાજ્યો, સરદારો અને આમ્રજનમાં રાષ્ટ્રીય અભિમાનનો ભાગ ધણો ઓછો હતો. પરિણામે વિદેશી, વિદેશી શત્રુને હિંદીઓ પોતાના આત્મા વેચતા, તેમનાં ધન માટે તેઓ હલકાંમાં હલકાં કામ કરવા તૈયાર થતા. કોઈ વિરલ પ્રસંગે કોઈ દેશ-ભક્ત દેશનો ઉદ્ધાર કરવા તજવીજ કરતો તો ઉપર કહેલા હરામીઓના પાપને પરિણામે તે કાવતો નહિ અને પાપમાલ થઈ જતો.

પાણીપતની ૧૭૬૧માં થયેલી લડાઈ અંગ્રેજોને ઈશ્વરી મદદ જેવી હતી. તેમાં હિંદુસ્તાનની મુખ્ય સત્તા, હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને એકમેકને હાથે ઘણીખરી પાપમાલ બની, અને ત્રીજી ઉગતી સત્તાનો માર્ગ સરળ બન્યો.

અંગ્રેજોના કેટલાક ગુણો.—આ ઉપરાંત અંગ્રેજોમાં કેટલાક એવા ગુણો હતા કે જેનાં પરિણામે દૈવ અનુકૂળ હોય તો ફતેહ મળ્યા વિના રહેજ નહિ. તેમનું દેશાભિમાન હદપારનું હતું. અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં દેશભક્તિનાં નમુનેદાર દર્શાવે છે કે જે નજરે પડે છે. દેશમાં પોતાની દોલતને, પોતાના કુટુંબ કબીલાને, પોતાની જાતને, પોતાના સર્વસ્વને હોમતાં અંગ્રેજો જરાયે આચંકા ખાતા નથી. તેમનો બીજો ગુણ ચિવ્વટપણાનો છે. ગમે તેવા કઠણ પ્રસંગ આવે, દુઃખના દરિયા ખેડવા પડે તોપણ તેઓ પોતાની ઇષ્ટિવસ્તુને છે-ના-છે સુધી છોડતા નથી. ત્રીજી વાત તેમનું મુસદ્દીપણું છે. જગતના રાજદ્વારી વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મુસદ્દીપણામાં એકે પ્રજા ‘જેન યુલ’ (ઈંગ્લેન્ડ) સાથે મુકાબલો કરી શકે એમ નથી. વળી અણીને સમયે તેમને જોઈએ તેવા નેતાઓ અને સુકાનીઓ મળી આવતા એ પણ એક પ્રકારે ઈશ્વરી સહાય કહેવાય.

પ્રભુની ઈચ્છા.—આ સૌ ઘટનાઓ નીહાળતાં અને તેના પર મનન કરતાં જે પુરૂષ સર્વ-શક્તિમાન ઈશ્વરના સામ્રાજ્યને માને છે તેને એવું અનુમાન સ્પર્શે છે કે હિંદમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય થાય એ પ્રભુની ઈચ્છા હોવી જોઈએ.

કલાઈવનું પુનરાગમન અને તેનો બીજો અમલ.—સ્વદેશમાં આવેલા પોતાના નોકરોને અતિ ધનવાન બનેલા જોઈ કંપનીના આલોકા આશ્ચર્યચકિત થતા. તેઓ ધારતા કે આની અસર આપણા ‘ડિવિડન્ડ’ પર થતીજ હશે, અને આ લોકોએ ભેગું કરેલું ધન થોડું ઘણું કંપનીની

ઉપજમાંથી ખોતરી કાઢેલું હશે. વળી હિંદમાં કંપનીની હદમાં સર્વત્ર અંધેર અને ઘોટાળા ચાલે છે એવા સમાચાર મળ્યાંથી એ સ્થિતિ દુરસ્ત કરવા ચાલકાએ લોડ કલાઈવને અંગાળાનો ગવર્નર નીમી મોકલ્યો.

અલ્હાબાદના કરાર.—અયોધ્યા-નવાખનું બળ કાયમનું તોડનારી કોરાની લડાઈને દિવસેજ કલાઈવે હિંદની ભૂમિપર પગ મુક્યો (૧૭૬૫). બકસર અને કોરાના વિજયોનાં ફળ લણવાનું તેનાં નશીબમાં હતું. રાજકીય હેતુઓને લીધે સુળઉઠાલા અને શાહઆલમ માટેં અમુક છુટછાટ મુકાઈ. મીરકાસમ નાસી ગયો હતો તેને ખડતો મુકવામાં આવ્યો. સૌથી પહેલાં કલાઈવે શાહઆલમ પાસે એવી કબુલાત લીધી કે કંપનીને મોગલાઈનાં માંડલિક રાજ્ય તરીકે ગણવી. બાદશાહે આ વાત કબુલ કરી દરસાલ ૨૬ લાખ રૂપિયા ભરવાની શરતે અંગ્રેજોને અંગાળા, બિહાર અને એરિસ્સાની 'દિવાની' આપી. દિવાની એટલે મહેસુલ ઉધરાવવાનો હક્ક; પરંતુ તેનો અર્થ સર્વોપરીતા હતો. અંગાળા ઇલાકાની ઘટનામાં દિવાની ત્રીજું અને છેલ્લું પગથીઈ હતું.

એ શિવાય અયોધ્યાના નવાબ-વજીરે કંપનીને ૫૦ લાખ તુકશાનીના આપવા, કોરા અને અલ્હાબાદ જીલ્લા બાદશાહેને આપવા, અયોધ્યામાં કંપનીના તમામ વેપાર જકાતમુક્ત કરવા એવી શરતો થઈ.

આ રીતે જે પ્રાન્તમાં અંગ્રેજો એક વખતે નમ્ર સોદાગર રૂપે રહેવામાં સંતોષ માનતા, ત્યાંજ તેઓ સર્વોપરી બન્યા.

નોકરોની સુધારણા.—કંપનીના નોકરો કેવા કામ લઈ બેઠા હતા તેનું ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. દેશી ગુમાસ્તાઓ પણ કંપનીની સત્તાના ઓઠા હેઠળ રહી ખાનગી વેપાર કરતા હતા. કલાઈવે એવો હુકમ કાઢ્યો કે કંપનીના નોકરોએ ખાનગી વેપાર કરવો નહિ; તેમજ બક્ષીસો લેવી નહિ. પરંતુ આંતરિક વેપાર માટે તેણે કશાં પગલાં ભર્યાં નહિ. નોકરોના પગાર વધારાવા તેણે લખ્યું પરંતુ ચાલકાએ એ વાત નામંજુર કરી.

અંગાળામાં બળવો.—ગોરા સૈનિકો લડાઈમાં હોય તે સમય માટે તેઓ ખાસ એલાવન્સ (વધારાનો પગાર) માંગતા, એ રિવાજ કલાઈવે બંધ કર્યો. આ ખાસ વધારાને 'ડબલ લથ્થા' એવું નામ અપાયું હતું. દહાડે દહાડે તે એટલું બધું વધી ગયું હતું કે કેપ્ટન જેવો અધિકારી લડાઈપર

હોય ત્યારે પોતાના માસિક પગારમાં રૂ. ૧૦૦૦ નો વધારો કરી શકે. અમલદારોને આવો લાભકારક રિવાજ બંધ થવાથી બંગાળામાં ગોરા અમલદારોએ બળવો જગાવ્યો. તેમાં બીજા બળી ઉઠેલા મુસ્લી અધિકારીઓ પણ સામેલ થયા. તથાપિ કલ્કાઈવે જરાયે ડર્યો નહિ. તેણે અનેકને બરતરફ કર્યા, દેશી ફોજની મદદ વડે ગોરા સૈનિકોને ઠેકાણે આપ્યા, આગેવાનોને સજા કરી, અને એ રીતે મજબૂત રહી બળવો શાંત પાડ્યો.

દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ.—મોગલાઈની જાહેરાતોની સામયમાં દરેક પ્રાન્તમાં નિઝામ યા નવાબ અને દિવાન એવા બે અમલદારોની માતા. દિવાન આખા પ્રાન્તનું મહેસુલ ઉધરાતનું કામ કરતો. પ્રાન્તો સ્વતંત્ર થયા પછી નવાબોએ મહેસુલ માટે જાતે બંદોબસ્ત કરી લીધો. અલ્હાબાદના કરારથી નામધારી આદશાહ પાસેથી કલ્કાઈવે દિવાની મેળવી, તેથી કંપનીને દરવર્ષે લગભગ ચાર કરોડ જેટલી વસુલ ઉધરાવવાનો અધિકાર મળ્યો. ખર્ચે જેતાં મહેસુલ લેનારના શિરપર રૈયતના બંદોબસ્તની જવાબદારી હોવી જોઈએ. પરંતુ આ ખર્ચે કામ કલ્કાઈવે નવાબ પાસેજ રહેવા દીધું. કલ્કાઈવેના આગમન પહેલાં ખીરખીર ગુજરી જવાથી અંગ્રેજોએ તેના પુત્રને બંગાળાની વસુલમાંથી દરસાલ ૫૩ લાખ રૂપિયા આપી નવાબ પદે કાયમ કર્યો. આ રીતે નવાબ સત્તાહીન પેન્શનરની સ્થિતિમાં મુકાયો. વહીવટી કાર્ય માટે કલ્કાઈવે નવાબ હેઠળ બે નાયબોની નીમણૂક કરી—મહમદ રેઝાખાન બંગાળામાં અને રાજ રીતાપરાય બિહારમાં. આ રીતે બંગાળામાં ઉપજ ખાતું અને લશ્કર ખાતું કંપનીના હાથમાં અને એ શિવામનો વહીવટ નવાબનો થયો. પ્રજાપર બે સત્તાનાં રાજ્ય થયાં, અને તેનું પરિણામ માફું આવ્યું. વહેંચાએલી સત્તાને લીધે ભવિષ્યમાં ભયંકર અનર્થ ગુજર્યા અને રૈયતની સ્થિતિ કફોડી થઈ. અંગ્રેજોને વસુલાત નિવિંદને આવતી ત્યાં સુધી ઉધરાતદારો રૈયત પર કેવા જુલમ ગુજારે છે તે તરફ તેઓ લક્ષ આપતા નહિ. કંપની દિવાનીનાં ફળ લેતાં છતાં તે પદની ફરજો અને જોખમદારી અદા કરતી નહિ.

મીઠાનો ઇજારો.—કંપનીના મોટા અમલદારોને લાભ કરનારી એક દુષ્ટ યોજનાને કલ્કાઈવે, ચાલકોના સખત હુકમ છતાં, મંજૂરી આપી. મોટા મોટા અમલદારોએ ભેગા થઈ એક ‘વેપારી સોસાયટી’ ઉભી કરી ૩૨ લાખની મુંડી ભેગી કરી. તેમાંથી તેઓએ મીઠું, અરીસું અને સોપારીનો

એકહથ્થુ વેપાર કરવા માંઓ. મીઠું અતિશય મોંઘું થયું અને રૈયત પર વિનાકારણનો બોજો આવી પડ્યો. સોસાયટીનો અદળક નફો ભાગીદારો માહિમાહે અમુક નિયમ મુજબ વહેંચી લેતા. કલાધવના પોતાના પાંચ 'શેર' હતા. ચાલકોએ આ રાક્ષસી યોજના નામંજુર કરી પરંતુ તેમના હુકમો ૧૭૬૮ સુધી અમલમાં આવ્યા નહિ.

કલાધવનું ચરિત્ર.—૧૭૬૭માં કલાધવિ સ્વદેશ ગયો. બાળપણથી જ લાંઠે હોઈ તે ન ગાંઠેતા માઆપને ને ન ગણતો માસ્તરોને. ઉપરીપણું કરવું તેને બહુ ગમતું. રોજ રોજ તેની ફરિયાદોથી કંટાળી તેનાં માઆપે તેને ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની નોકરીમાં મુક્યો. મદ્રાસમાં લાંબા લાંબા સરવાળાઓ ગણવાનું અને માલની ગાંસડી નોંધવાનું કારકુની કામ તેને બીલકુલ પસંદ ન હતું. એક વખતે તો આથી કંટાળી તેણે આપઘાત કરવા પોતાપર પિસ્તોલ છોડી હતી. પછી અંગ્રેજ-ફ્રેન્ચ વચ્ચે દક્ષિણમાં યુદ્ધ થયાં તેમાં આર્કટ આદિ સ્થળોએ તેણે જે પરાક્રમો કરી બતાવ્યાં તેનું સવિસ્તર વર્ણન આવી ગયું. ૧૭૫૩માં તે ઈંગ્લેન્ડ ગયો.

ત્રણ વર્ષ રહી તે પાછો આવ્યો ત્યારે કલકત્તા સર થયાના સમાચાર આવતાં તેને બંગાળા જવું પડ્યું. અહીં તેણે પોતાની મુત્સદ્દીગીરી પુરેપુરી બતાવી. રાક્ષસીની છતથી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખી તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી સાંના ગવર્નર તરીકે કામ કર્યું. ૧૭૬૦માં સ્વદેશ ગયો ત્યાં તેને 'લોર્ડ' નો ઇલકામ મળ્યો.

પછી બંગાળમાં અંગ્રેજ કારભારમાં અત્યંત અધેર થતાં કલાધવને ૧૭૬૫માં બંગાળાના ગવર્નર અને સેનાધિપતિની સત્તાસહિત મોકલવામાં આવ્યો. આ બે વરસના અમલ દરમ્યાન તેણે કંપનીની હાલત સુધારવા કેટલાક પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ તેણે યોજેલી દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ અને તેણે મંજુર કરેલી વેપારી સોસાયટી મહા અનર્થકારક હોવાથી એકંદરે તેનો બીજો અમલ નિષ્ફળ હતો એમ કહેવામાં હરકત નથી.

૧૭૬૭માં તે ઈંગ્લેન્ડ ગયો ત્યારે તેના અનેક વિરાધીઓએ તેના કલંકે પ્રગટ કરવામાં મણા રાખી નહિ. આમ-સલામાં અમીયંદને ઇઆનો, મીર નાફર પાસેથી ત્રીશ લાખ રોકડ અને બે લાખની ઉપજવાળી જગીર પડાવ્યાનો, એવા એવા અનેક ગંભીર આરોપો તેના પર મુકાયા. પરંતુ લાંબી

તપાસને અંતે “લોડ ક્લાર્ક” વિ આપણા દેશની ભારે અને વખાણવાનું સેવા બળવી છે” એ શબ્દો સાથે પાર્લામેન્ટે તેને નિર્દોષ ઠેરવ્યો.

એમ કહેવાય છે કે પોતાનાં પાપકર્મોના પશ્ચાત્તાપ અને લોકોમાં થએલી એકજન્યતાને લીધે અંતે તેણે પિસ્તોલ ખાઈ આપઘાત કર્યો (૧૭૭૪).

રોબર્ટ ક્લાર્ક વિનાં ચારિત્ર્યવિષે અત્યારે અનેક મત છે. ઈંગ્લંડથી દશ હજાર માઈલ દૂર આવેલા હિંદમાં ઈંગ્લંડને વગરખર્યે ઈંગ્લંડ કરતાં મોટું રાજ્ય જોતજોતામાં મેળવી આપવા માટે ઈંગ્લંડવાસીઓ તેને પુષ્કળ માન આપે એમાં નવાઈ નથી. આ દેશના લોકોનાં રાજ્ય તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિ વડે લઈ લીધાં માટે હિંદીઓ તેને તુછકારે એ પણ સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ ઈતિહાસકને નિષ્પક્ષપાતે ઇન્સાફ કરવાનો છે. તેને જાત કે ભાતનો સવાલ અડતો નથી.

ક્લાર્ક વિ ઉત્તમ ક્રાંતિનો સૈનિક, સેનાપતિ અને મુત્સદ્દી હતો. ઉપરીપણું તો તેનુંજ કહેવાતું. તેની હિમ્મત અને બહાદુરી અપાર હતાં. પાપકર્મો કરતાં તે લેશમાત્ર ડરતો નહિ એ તેનો મોટામાં મોટો દોષ હતો. ખોટા દસ્તાવેજો બનાવવા, ખોટી સહીઓ કરવી, વિશ્વાસઘાત કરી ખીજઓને ફસાવવાં, કપટરચના રચવી, એવાં એવાં કામો ક્લાર્ક વિ જવાજ કરે. તેણે મંજુર કરેલી એકહથ્થુ વેપાર કરનારી અંગ્રેજ અમલદારોની સોસાયટીની યોજના દુષ્ટ અને નિર્લજ્જ હતી. દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ પણ અનિષ્ટ હતી. તથાપિ બ્રિટનની તેણે અનુપમ સેવા બજાવેલી હોવાથી બ્રિટિશ ઈતિહાસમાં તેનું નામ મોટા અક્ષરે જ લખાવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૩૫ મું. માધવરાવ પેશ્વા.

હવે આપણે દક્ષિણ તરફ વળીએ. ૧૭૬૧માં ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી આજીરાવનાં મરણ પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ પેશ્વાપદે આવ્યો, ત્યારે પાણીપતમાં થએલા વિશાળ વિનાશ હજી તાજ હતો. નવા પેશ્વાની ઉમ્મર ફક્ત ૧૭ વર્ષની હતી, છતાં છેલ્લાં દશ વર્ષમાં થએલા બનાવો તેની નજર હેઠળ બન્યા હતા. સરળ અને તીવ્ર બુદ્ધિનો પુરૂષ હોવાથી તેણે જૂત કાળની જૂલો શોધી સુધારવા, અને એ રીતે મરાઠી સામ્રાજ્યનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા નિશ્ચય કર્યો. તેનો કાફા શઘોબા રક્ષક તરીકે સઘળું કામ કરતો હતો, પરંતુ ટુંક સમયમાં જ તેમનાં મન પરસ્પર હિંચા થયાં. શઘોબા ભત્રીજા

સામે મોગલો જેવાની મદદ પણ લેવા સુક્યો નહિ. આ સમયે માધવરાવે સુકિતપુર્વક કાકાનું સમાધાન કર્યું. તેને નજરકેદ કર્યો પણ માધવરાવે ઠેક સુધી તેની સાથે માન લઈ વર્તન ચલાવ્યું. બાદ પાણીપતમાં થએલા નુકશાનોને ભરપાઈ કરવા માધવરાવે બહાદુરીથી કમ્બર કસી. હુરિપંત ફૂડકે અને નાના ફૂડનવીસ નામના બુદ્ધિશાળી અને રાજ્યભક્ત મંત્રીઓને નીમી તેમની સહાય અને સલાહ અનુસાર માધવરાવે પોતાનો બધો સમય દેશ-જનોની પતિત સ્થિતિ દુરસ્ત કરવામાં ગાળ્યો.

મૈસોર પ્રાન્તનો સમાવેશ વિજયનગરના હિંદુ સામ્રાજ્યમાં થતો હતો. ૧૫૬૫માં તેનો નાશ થયા બાદ મૈસોરમાં વૅડિયાર નામના હિંદુ રાજકુળની સ્થાપના થઈ. થોડોક સમય મોગલોની આધીનતામાં રહ્યા બાદ ત્યાંનો હિંદુ રાજા મોગલોની ઝુંસરીમાંથી છટક્યો. ૧૭૫૧માં ત્રીજા પૈશ્વા બાલાજી બાજરાવે ત્યાં ચઢાઈ કરી ચોથ લીધી હતી. ત્યારપછી એ રાજ્યની નિર્બળતા વધી ગઈ. ૧૭૫૫માં હૈદરઅલી નામનો સરદાર એ રાજ્યની લશ્કરી નોકરીમાં નીમાયો. જોત જોતામાં તે પોતાની હોશિયારીથી સેનાધિપતિ પદે પહોંચ્યો. ૧૭૬૧ સુધીમાં રાજા ફક્ત નામનો બની ગયો અને ખરો કર્તાહર્તા હૈદર થયો.

પાણીપતના મરાઠી પરાજયનો લાભ લઈ હૈદરે બેદનોર જીતી લુંચ્યું. પરંતુ તરૂણ પૈશ્વા માધવરાવે કૃષ્ણાનદી ઓળંગી, હૈદરને હરાવી પોતાના ગએલા મુલક મેળવી લીધા અને એ ઉપરાંત ૩૨ લાખ રૂપિયા નુકશાનીના કચુલાવ્યા (૧૭૬૪). પાછળથી હૈદરે એ નાણાં અટકાવ્યાથી માધવરાવે કણાઉટકપર પાછી ચઢાઈ કરી. માંદગીને લીધે તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તેના સેનાપતિ ત્રિબક્તરાવ મામાએ હૈદરને ચેરકુલી આગળ હાર આપી. સીર-ગાપદ્મને ઘેરો ઘાલ્યો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. અંતે સુલેહ થતાં હૈદરને મરાઠાઓની સર્વે શરતો કચુલવી પડી.

ઉત્તરમાં હોલ્કર અને સિંધીઆ આ અરસામાં પૈશ્વાની ઇચ્છા અનુસાર રંજપુત રાજ્યોપર ફરી વળ્યા, તથા તેમણે ત્યાંથી તેમજ ભરતપુરના જાટ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

મહાન પૈશ્વા.—માધવરાવ લઘુવયનો છતાં સાવ નીડર હતો. હિંમત અને શાણપણનું અજબ મિશ્રણ તેનામાં હતું. તેણે સામ્રાજ્યની અંદરના

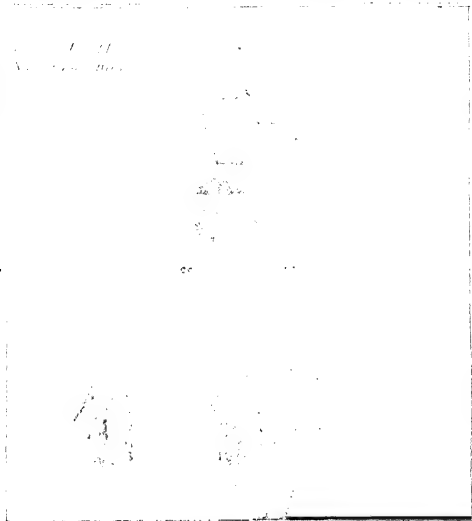
તેમજ બહારના શત્રુઓને વશ કર્યાં. સિંધીઆ, હોલ્કર વિગેરે પોતાના બળવાન સરદારોનાં દિલમાં તેણે એવો વિશ્વાસ પેદા કર્યો કે મરાઠી સામ્રાજ્ય સૌ સરદારોનું છે અને સૌએ એકમેક સાથે સંપ રાખી તેનું ઉત્તમ રીતે સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. જમીરી પદ્ધતિ અનિષ્ટ હતી એ તે સમજતો હતો પણ તેની જડ એટલી ઉંડી ગઈ હતી કે હવે તેને નાબુદ કરવી અશક્ય હતી. માધવરાવે તેમાં થોડાઘણા ફેરફાર કરી સૌનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો. વળી હૈદર અને નિઝામ જેવા બળવાન મુસલમાનોને પણ તેણે હરાવ્યા હતા. તેની માણસપરીક્ષા પણ અત્યુત્તમ હોઈ તેના નીમેલા અમલદારો (રામશાસ્ત્રી, નાના ફૂડનવીસ વિગેરે) શ્રેષ્ઠ નીવડ્યા.

તે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ મહા આફતમાં હતો, છતાં તેની ગએલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવામાં મહદંશે માધવરાવ કારણબૂત હતો. તેથી મહાન પૈશ્વાઓની પંક્તિમાં ગણાવા માટે તે પુરેપુરો લામક છે, એ વિષે એ મત નથી. હૈદર સામેની તેની સફળ સ્વારીથી ઘણાંયે મરાઠાઓના હૃદયમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો. વળી તેઓ પાછા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઈ મોગલાઈના તે સમયના અવશેષના ઘણી બન્યા. માધવરાવ ઝાઝું જીવ્યો હોત તો મરાઠી સત્તાની સ્થાપના ઉત્તમ પ્રકારે થાત. પરંતુ દેશના દુર્ભાગ્યે તે ક્ષમરોગનો ભોગ થઈ પડ્યો અને ૨૮ વર્ષની કાચી ઉંમરે (૧૭૭૨માં) તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. તેની પાછળ તેની પત્ની રમાબાઈએ સતી થઈ જંગલમાં પોતાનું નામ અમર કર્યું. તેની ટુંકી અને ઉજવળ કારકીર્દિને લીધે યુરોપી ઇતિહાસકો તેને ‘મહારાષ્ટ્રનો શ્યામ યુવરાજ’* કહે છે તે વ્યાજબીજ છે.

મરાઠાઓનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર આન્ટ ડે તેને વિષે કહે છે કે, “આ ઉત્તમ તરણના અકાળ મરણ કરતાં પાણીપતનું ક્ષેત્ર મરાઠી સામ્રાજ્યને વધારે ધાતક ન હતું. માધવરાવની લશ્કરી શક્તિ ઘણી સારી હતી, છતાં રાજ્યકર્તા તરીકેના તેના ગુણો તેના પૂર્વજોના કરતાં વધારે પ્રશંસા અને સન્માન પાત્ર છે.” આ ગુણોને લીધે ઘણા વર્તમાન ઇતિહાસકો તેને સૌથી મોટા પૈશ્વા ગણવાની તરફેણમાં છે.

* જુઓ મારો ઈંગ્લેન્ડનો પ્રાથમિક ઇતિહાસ, ભાગ ૧ લો, પાનું ૪૭ મું.

નારાયણરાવ.—માધવરાવ અપુત્ર હોવાથી મરતી વેળા તેણે રાધોબા, નાના ફડનવીસ આદિ મુખ્ય પુરુષોને બોલાવી હાથ જોડી કહ્યું હતું કે મારા

નાના ફડનવીસ.

પછી મારા ભાઈ નારાયણરાવને ગાદી આપી, સૌએ હળીમળી સામ્રાજ્ય ચલાવવું. રાધોબાએ પણ આ વાત કબુલ કરી હતી. પરંતુ કાકા ભત્રીજાનું ગાદું ઝાઝો વખત ચાલ્યું નહિ. ત્રીજા પૈશ્વા બાલાજી બાહરાવ અને તેના ભાઈ રાધોબાના કુટુંબો વચ્ચે ધણા વખતથી ઈર્ષ્યા ચાલતી હતી. રાધોબાની સ્ત્રી આનંદીબાઈ અદેખી અને દુષ્ટ સ્વભાવની હતી. આશ્ચર્યની વાત એ છે જે આ દેરાણી જેઠાણીના ઝઘડાએ મરાઠી ઇતિહાસમાં આટલો બધો આગળ પડતો ભાવ લગવ્યો. રાજ્યમાં બે પક્ષ બંધાયા. એક કમનશીબ ધડીએ રાધોબાએ પોતાના મળતીઆ એક બે દુર્જનોને નારાયણ-

રાવના મહેલમાં એકાએક ધુસી તેને પકડવા (ઘરાવે) ચિટ્ટી લખી. કહે છે કે આ ચિટ્ટી પાપી આનંદીબાઈના હાથમાં આવતાં તેણે ઘ ને સ્થાને મ મુક્યો, એટલે અર્થમાં આસ્માન-જમીનનો ફેરફાર થઈ ગયો. પેલા બદમાશોના હાથમાં આ વિકૃત બનેલી ચિટ્ટી પહોંચતાં તેઓ એકાએક મહેલમાં ધુસી ગયા અને નિર્દોષ પૈશ્વાનું ખુન કર્યું. બાદ રાધોબાએ પૈશ્વાઈ પડાવી લીધી. રૈયતમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો, અને સૌ કોઈ રાધોબાને ખુની બેખવા લાગ્યા.

રાધોબાએ ગાદી લીધી તો ખરી પરંતુ તે તેને પચી નહિ. પુનાના મુખ્ય પુરોહો તેનાં ભયંકર કૃત્યથી છેક નારાજ થયા હતા. નાના ફૂડનવીસ, સખારામ બાપુ, હરિપંત ફૂડકે, ત્રિવંકરાવ મામા વિગેરે પુરોહોએ તેને પદબ્રષ્ટ કરી એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે નારાયણરાવના ઓધાન પુત્ર સવાઈ માધવરાવના નામથી તેમણે રાજકાજ ચલાવવું. આ બંદોબસ્ત ઇતિહાસમાં “બાર ભાઈની યોજના”ના નામે ખ્યાત છે.

હરિપંત ફૂડકેને હાથે હાર ખાઈ, પોતાનું પાસું નળળું નિરખી રાધોબા માળવા તરફ લાગી ગયો. ત્યાં સિંધીઆ અને હોલકરે તેને પુરતી દાદ દીધી નહિ ત્યારે તે ગુજરાત તરફ નાઠો. માર્ગમાં ધારના કિલ્લામાં તેની સ્ત્રીએ પુત્ર જન્મ્યો, જે પાછળથી બીજા બાજરાવના નામે કુખ્યાત બન્યો હતો. હવે રાધોબાએ સુરતના અંગ્રેજોની મદદ મેળવવા વિચાર કર્યો. અંગ્રેજો ધણી વખતથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા રસાળ પ્રદેશ માટે તલસતા હતા. પાંચેક વર્ષ પર કંપનીના ચાલકોએ મુંબાઈવાળાઓને લખ્યું હતું કે “સાલ્સેટ અને વસાઈના કિમતી પ્રદેશો મેળવવા જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે બનતા તમામ પ્રયાસો કરજો, એવો અમારો આગ્રહ છે.” મરાઠાઓમાં થએલા ભેદથી પેદા થએલી સ્થિતિ મુંબાઈ સરકારને લોભાવનારી હોઈ, તેઓ મરાઠી રાજ્યની બાબતમાં વચમાં પડ્યા. રાધોબાને મદદ જોઈતી હતી તો તેઓએ મદદ આપવા તત્પર જ હતા. પરિણામે સુરત મુકામે કરાર થયા, તેમાં એમ નક્કી થયું કે અંગ્રેજોએ માસિક દોઢ લાખ રૂપિયા ખર્ચ લઈ લશ્કરી મદદ આપવી; બદલામાં રાધોબાએ સાલ્સેટ, વસાઈ વિગેરે ૧૯ લાખની ઉપજનો પ્રદેશ આપવો. આના પરિણામે “પહેલો મરાઠી વિગ્રહ” થયો તેનું વર્ણન હવે પછી આવશે.

પ્રકરણ ૩૬ મું. હૈદર અને હૈદરીઝા.

હૈદરઅલીના ઉદય.—મૈસોર પ્રાન્તનો સમાવેશ વિજયનગરના હિંદુ સામ્રાજ્યમાં થતો હતો. ૧૫૬૫માં તેનો નાશ થયા બાદ મૈસોરમાં વોડિયાર નામના હિંદુ રાજકુળની સ્થાપના થઈ. થોડાક સમય મોગલોની આધીનતામાં રહી ત્યાંનો રાજા સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૫૧માં ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવે ત્યાં ચઢાઈ કરી ચોથ લીધી. ત્યારપછી એ રાજ્યની નિર્બળતા વધતી ચાલી, અને સર્વ સત્તા નંદરાજ નામના દિવાનના હાથમાં આવી હતી.

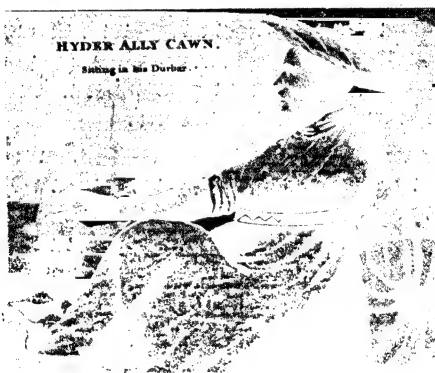
પંજાબમાં ફત્તેહ મહમદ નામનો મોગલોનો એક કારભારી હતો. તેને હૈદરખાન નામનો પુત્ર હતો. હૈદર સાહસી અને ચપલ હોવાથી પિતાના મરણ પછી તેણે પંજાબ છોડ્યું અને અરાઢમી સદીની અસ્થિરતાના સમયમાં પોતાનું લાગ્ય અજમાવવા તે ફરતો ફરતો બસો આદમી સહિત છેક મૈસોર સુધી આવ્યો. અહીં તે નંદરાજની નોકરીમાં ફોજદાર તરીકે રહ્યો. પાછળથી બેંગલોર પરગણું તેને જાગીરમાં મળ્યું અને જોતજોતામાં પોતાની હોશિયારીથી તે મૈસોરનો સેનાધિપતિ તથા દિવાન બન્યો. ૧૭૬૧માં રાજાને પદબ્રજ કરી તેણે તેની ગાદી છીનવી લીધી. તેની સામે એક કાવત્રું થયું હતું પરંતુ તેણે તે સખ્તાઇથી દાખી દીધું.

ક્રમે ક્રમે તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું હતું. તેની સીમાઓ નિઝામ, મરાઠા અને અંગ્રેજના રાજ્યોને લાગેલી હોવાથી હૈદરને તેમની સાથે અનેક યુદ્ધો થયાં હતાં. માધવરાવે તેનો પરાજય કરેલો એ વર્ણવાઈ ગયું છે.

પહેલો મૈસોર વિગ્રહ (૧૭૬૬-૯).—દક્ષિણમાં આ સમયે મરાઠાઓ, નિઝામ, હૈદર, અને કર્ણાટકનાં રાજ્યો મુખ્ય હતાં. તેઓ પોતા-પોતાના સ્વાર્થ સાધવા ધડીમાં શત્રુ બનતા અને ધડીમાં મિત્ર બનતા. કર્ણાટકમાં પણ બંગાળના જેવું, તેથીયે યુરૂં દ્વિમુખી રાજ્ય હતું. ત્યાં લાંચ રૂસ્વતનું જોર પુષ્કળ હતું, અને રૈયતપર પારવિનાનો જીલમ થતો. નવાબ મહમદઅલી બદમાસ અને પ્રપંચી હતો; મદ્રાસવાળા અંગ્રેજોને લાંચીઆ અને નિર્બળ હતા, તેઓ મહમદઅલીના પાપકર્મોમાં લાગ લેતા. આ વિગ્રહનું મૂળ કારણ તો એ છે કે બન્ને પક્ષોને, હૈદર તેમજ અંગ્રેજોને રાજ્ય વધારવાં હતાં. વળી અંગ્રેજોએ બાદશાહ પાસેથી ફરમાન મેળવી (૧૭૬૫) નિઝા-

મનું ઉત્તર સરકાર લીધું; ત્યારથી નિઝામનું દિલ ખાટું થયું હતું. તેણે હૈદર સાથે દોસ્તી કરી.

નિઝામ અને હૈદરનાં સંયુક્ત સૈન્યે મદ્રાસવાળી અંગ્રેજ ફોજ પર અંગામ આગળ હલ્લો કરીધો. કર્નલ રિમથને પાછા હઠવું પડ્યું. દુશ્મનનો હુમલો છટકાવી તે ત્રિનોમાલી ગયો. હૈદર એ શહેરને ઘેરા લાલ્યો પરંતુ અહીં તે ફાલ્યો નહિ. હવે તેની સ્થિતિ છેક કફાડી બની. અંગ્રેજોએ યુક્તિસર નિઝામને હૈદરથી છુટો પાડ્યો હતો. વળી મુઝાઈવાળી ફોજે પણ તેનાં રાજ્ય પર મારો ચલાવ્યો હતો. ઉપરાંત પોતાનું રાજ્ય નવુંસવું સ્થપાએલું હોવાથી

હૈદરઅલી.

તેને રાજધાનીથી દૂર રહેવું ઝાઝો વખત પાલવે એમ ન હતું. અંગ્રેજોએ તેનું અર્ધું રાજ્ય જીતી લીધું હતું. આવા સંકટોથી ઘેરાએલો હોવાથી તેણે સુલેહની માંગણી મોકલી. પરંતુ મદ્રાસવાળાઓએ અભિમાનમાં તણાઈ તેનો અસ્વીકાર કર્યો. આથી હૈદર રાતો પીળો થઈ ગયો અને તેણે પ્રયત્ન તૈયારી કરી. વડોળાઆના વેગે તે કર્ણાટક, ત્રિચિનોપલ્લી, મદુરા વિગેરે સ્થળોએ ફરી વળ્યો અને પોતાના ગએલા મુલક મેળવી લીધા. ત્યાર બાદ ન માની શકાય એવી ત્વરાથી તે ઠેક મદ્રાસ નજીક પહોંચ્યો. મદ્રાસ સરકાર ગભરાઈ ઉઠી અને તુરતા-

પુરત સંધીના સદેશા મોકલ્યા. જવાબમાં હૈદરે કહાવ્યું કે સંધી માટે હું મદ્રાસના દરવાજા આગળ આવું છું. જેમ તેમ કરી અંગ્રેજોએ તેનું મન મનાવ્યું. તેણે કહી તે શરતો કબુલ કરી. સમય એવો ખારીક હતો કે હૈદરે ધાર્યું હોત તો આ સમયે તે મદ્રાસને પાયમાલ કરી શકત.

મદ્રાસની સુલેહમાં એમ નક્કી થયું કે યુદ્ધમાં જીતાએલા પ્રાન્તો એકમેકને પાછા સોંપવા, બંનેએ સંકટ સમયે એકમેકને સહાય કરવી, તથા યુદ્ધનો તમામ ખર્ચ અંગ્રેજોએ આપવો. આ રીતે હૈદરનું રાજ્ય અખંડ રહ્યું અને તેની પ્રતિષ્ઠા વધી, ત્યારે અંગ્રેજોને ઘણું નુકસાન થયું અને તેમનું નામ હલકું પડ્યું.

મદ્રાસમાં આ બનાવો બનતા હતા ત્યારે બંગાળાની શી હાલત હતી તે હવે જ્ઞેઈએ. કલાઈવિ સ્વદેશ ગયો ત્યારપછી વેરેસ્ટ (૧૭૬૭-૭૦) અને કાટર (૧૭૭૦-૨) નામના ગવર્નરે બંગાળામાં થયા. તેમના અમલમાં કલાઈવિની યોજનાઓનાં પરિણામ માલમ પડ્યાં.

કલાઈવિના રાજ્યપ્રબંધનાં પરિણામ.—કલાઈવિના રાજ્યપ્રબંધથી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને દક્ષિણના નિઝામ તથા ખીજા સુબેદારો જેટલો અથવા તેથીયે વધારે અધિકાર મળ્યો હતો. કલાઈવે દિવાની તેમજ ફાજદારી અદાલતો બંગાળામાં ઉભી કરી પરંતુ તેનો વહીવટ નવાબના અધિકારીઓ હસ્તક હતો. આથી રૈયતની હેરાનગતી વધી. જમીનદારો વસુલ ઉધરાત માટે નાના પ્રકારના જુલમ કરતા. પહેલાં આ વિષેની ફરિયાદો નવાબ પાસે કરી શકાતી; હવે તેમ રહ્યું નહિ. કંપનીના અધિકારીઓ માત્ર વસુલની પરવા રાખતા.

મહમદ રેઝાખાન અને રાજા શીતાપરાય જે નામજાર દિવાનો નીમાયા હતા તે બંને કંપનીના નોકરોને ખુશ રાખવા શિવાય ખીજું કશું કરતા નહિ. તેમને વિષે અનેક ફરિયાદો કંપની પર જતાં તેની તપાસ માટે એક નિરીક્ષક નીમાયો; પરંતુ તેઓએ તેની એવી સુંદર બરદાસ્ત કરી કે તે ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

કંપનીના નોકરોનો ખાનગી વેપાર વધતો ગયો અને કંપનીનો વેપાર કુબળો ગયો. આ આર્થિક નુકસાનથી વિલાયતમાં ચાલકો બહુ નાખુશ થયા. એટલામાં ૧૭૭૦માં બંગાળાની દુઃખી રૈયતપર દુકાળનો કાપ આવી પડ્યો.

હાખો માણસો માખીની માફક મુઆં. ત્રીજા ભાગ ઉપરની વસ્તી એકે સપાટે સાફ થઈ ગઈ. રાંક રૈયતપર બેવડો માર પડ્યો—એક દૈવી અને બીજો કંપનીના નોકરોનો. ધાન્યના દુકાળ ઉપરાંત નાણાંનો પણ દુકાળ હતો. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં બંગાળામાંથી ચાર પાંચ કરોડની ચાંદી નિકાસ થઈ હતી. અમલદારો કંપનીને ઠગતા અને રૈયતને રંજડતા. ઉધરાતદાર અમલદાર શિવાય સૌનો મરો થયો.

વોરન હેસ્ટીંગ્સ નામનો કાબેલ ગવર્નર ૧૭૭૨માં આવ્યો. તેના પહેલાના બે ગવર્નરોનો વહીવટ છેક નિષ્ફળ હતો. ચાલકાએ તેને બંગાળામાં ચાલતાં અંધેર અને ઘોટાળા દૂર કરવા તાકીદ કરી હતી.

તેની મુશ્કેલીઓ મુખ્યત્વે કલાધવિની દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિના વારસાંપે હતી. તેનાં માઠાં પરિણામ તમે જોઈ ગયા. કચેરીઓપર અંકુશ ન હોવાથી તે હરરાજના બજાર જેવી બની હતી. વધારે નાણું આપે તેની તરફેણમાં ન્યાય મળે. રાજકાજમાં કશી જાતની ચોખવટ ન હતી. અનેક ખાતાં એકમેક સાથે ધુંચવાએલા હતા. ઘણાં જુના તુમારો ઉભા હતા. પ્રમાણિક પુરૂષો છેક ઓછા હતા. દેશમાં જ્યાં ત્યાં હુંડકાટ ચાલતી.

મુશ્કેલીઓનું નિવારણ—મહેસુલ ખાતું.—વોરન હેસ્ટીંગ્સની મહેસુલી પદ્ધતિને ‘હંગામી જમાબંધી’ એવું નામ આપી શકાય. તેણે મોટી મોટી જમીનો પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી સોંપવા માટેની હરરાજ બોલાવી જમીનદારોને સોંપી. મહમદ રેઝાખાન અને શીતાપરામ બન્નેને રજા અપાઈ અને નાણાંખાતું કંપનીના ગોરા નોકરોને સોંપાયું, અને તે એવી આશાથી કે ઉપજ સ્થાયિ થાય, ઉધરાત ઉપર દેખરેખ રહે, અને કંપનીની હાલત સુધરે. કંપનીના જે નોકરો ઉધરાત (કલેક્ટ) કામમાં રોકાયા તેમને કલેક્ટર નામ અપાયું.

આ નવી પદ્ધતિથી પહેલાંના ઘણા અનાચારોનો અંત આવ્યો છતાં તે પણ દોષરહિત ન હતી. નાના ખેડુતોની સ્થિતિ જરાયે સુધરી નહિ. આગલા અમલમાં તેઓ અધિકારીઓના ભોગ બનતા, તે હવે તેઓ જમીનદારોની કૃપાને આધીન હતા. જમીનદારો પણ પોતાના અધિકારની મુદતમાં તેમની પાસેથી બને તેટલું ધન કઢાવવા આતુર રહેતા. અધિકાર પાંચ વર્ષનો જ હોવાથી જમીનદાર જમીન સુધારવા ઝાઝી મહેનત કરે એ અસંભવિત હતું.

કેમકે જમીન સુધરતાં આવતી હરણમાં તેના ભાવ વધે અને તેને અથવા તેના જાતભાઈ જે રાખે તેને વધારે ભાવ આપવા પડે. આ બધી ખામીઓ છતાં હેસ્ટીંગ્સની હંગામી જમાબંધી આગલી સાર્વાત્રિક જીલમ અને લાંચી આપણાની પદ્ધતિ કરતાં કાંઈક અંશે સારી હતી. કંપનીને પણ સ્થાયિ આવક બંધાવાથી લાભ થયો.

ન્યાયમાં કંમ આણવા સારૂ હેસ્ટીંગ્સે મહેનત કરી. એ ખાતામાંથી નવાખી અધિકારીઓ ખસેડી તેણે કંપનીના અમલદારો નીમ્યા. દેશના કેટલાક જીલ્લા પાડી દરેકમાં એક દિવાની અને એક ફોજદારી કોર્ટ સ્થાપી. આ બન્ને કોર્ટોના ઉપરી જીલ્લાનો કલેક્ટર હતો. દિવાની મુકદ્દમામાં ન્યાયાધીશને દાવાની રકમનો ચોથો ભાગ આપવાનો રિવાજ હતો તે તેણે બંધ કર્યો. કલકત્તામાં અપીલ કોર્ટ સ્થાપી. હિંદુ તેમજ મુસલમાની કાયદાઓનો ગ્રન્થ રચાવવાની જોગવાઈ કરી. કંપનીનું હિત જાળવવા, અને નોકરોની લલુતા ઓછી કરવા તેણે એવા હુકમ કાઢ્યા કે કોઈપણ નોકરે જમીનદાર બનવું નહિ તેમજ ખાનગી વેપાર કરવો નહિ. આ રીતે તેણે નવાખી રાજ્યનું એકે-એક ચિન્હ નાણુદ કરી, કલોઈવની દ્વિમુખી પદ્ધતિ રદ કરી, અને તમામ રાજસત્તા કંપનીના હાથમાં આણી.

હિંદી રાજ્યોની બાબતમાં પણ હેસ્ટીંગ્સે પોતાના માલીકનો લાભ પહેલો જોયો. કંપનીની તિજોરી ખાલી હોવા ઉપરાંત ઉપરાઉપરી યુદ્ધના લખલુટ ખર્ચને લીધે તે દેવામાં ડુબતી હતી. વળી તેના નવા રાજ્યપ્રબંધમાં પુરૂકળ ખર્ચ થતો હતો, અને અમુક વાર્ષિક રકમ ઈંગ્લેંડ મોકલવી જ પડતી. આથી તિજોરી ભરવાનું કામ હેસ્ટીંગ્સે હાથ ધર્યું. બંગાળના નવાબનું એલાવન્સ અર્ધું કરી નાંખી દરસાલ સોળ લાખ બચાવ્યા. શાહ-આલમ બાદશાહે અંગ્રેજોને દરવર્ષે ૨૬ લાખની ખંડણીની શરતે બંગાળની દિવાની આપી હતી. પછી તેણે દિલ્હી પહોંચવામાં અંગ્રેજોની સહાય માંગી. તેમણે એ વાતની ના પાડવાથી તેણે માધજ સિંધીઆની સહાય લીધી, અને મરાઠાઓએ તેને દિલ્હીમાં સ્થાપિત કર્યો. બાદશાહ અમારા કદા શત્રુ મરાઠાઓ સાથે મળી ગયો છે એ કારણે બતાવી હેસ્ટીંગ્સે તેની ખંડણી બંધ કરી ૨૬ લાખ બચાવ્યા. કલોઈવે બાદશાહને અલ્હાબાદ અને ફોરા અપાવ્યાં હતાં તે હેસ્ટીંગ્સે અયોધ્યાના નવાબ સુજઉદ્દૌલાને ૫૦ લાખ રૂપિયે વેચ્યાં.

રોહિલા વિગ્રહ.—ગંગાની ઉત્તરે આવેલા રોહિલખંડમાં રોહિલા જાતિના અધ્યાનો પાંત્રીશેક વર્ષથી વસ્યા હતા. એ પ્રદેશ ફળદ્રુપ હોવાથી મરાઠાઓ તેમજ અયોધ્યાના નવાબનો ડોળો તેનાપર હતો. પાણીપતની લડાઈમાં રોહિલાઓએ મરાઠાઓ વિરૂદ્ધ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછી મરાઠાઓ એ પ્રદેશપર અનેક સ્વારીઓ લઈ જતા. અયોધ્યા નવાબને પણ એ પ્રદેશ જીતી લેવાની ઉત્કંઠા હતી. હેસ્ટીંગ્સનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રોહિલાઓ મરાઠાઓ સાથે મળી જઈ કંપનીના મિત્ર સુબ-ઉદૌલાને કોઈ દિવસ સતાવશે; તેથી એ રાજ્ય જીતી લેવું જોઈએ. એવામાં નવાબ વજીરની લશ્કરી મદદ માટેની માંગણી આવી, અને હેસ્ટીંગ્સે તાબ-ડતોળ અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલ્યું. તેણે રોહિલખંડ પર હુમલો કરી કાતીલ યુદ્ધ ચલાવ્યું. રોહિલાઓ કાત્રા આગળ હાર્યા અને તેમનું સ્થાનાંશ વળી ગયું. આ જીતથી સુબ-ઉદૌલાને રોહિલખંડનું રાજ્ય મળ્યું અને કંપનીને ૪૦ લાખ મળ્યા, તથા ખંગાળાને મરાઠી સ્વારીઓનો ભય ઓછો થયો. હેસ્ટીંગ્સે પસા લઈ રોહિલાઓ સામે વિના કારણે પોતાનું સૈન્ય મોકલ્યું તે માટે ઈંગ્લંડમાં તેની વિરૂદ્ધ સખત ટીકા થઈ હતી. હજારો રોહિલાઓ માર્યા ગયા; અને હજારો દેશ છોડી ચાલી ગયા. યુદ્ધ દરમ્યાન કેટલાંક ગામોને સૈનિકોએ ફુંકી મુક્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૩૭ મું. વોરન હેસ્ટીંગ્સ, ગવર્નર-જનરલ.

રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ.—અંગ્રેજોના હિંદી ઇતિહાસમાં ૧૭૭૪નું વર્ષ મહત્ત્વનું છે. તે વર્ષમાં રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ પસાર થતાં કંપનીના હક્ક ઉપર પાર્લમેન્ટના ધસારાની પરંપરા શરૂ થઈ.

ઉપરાઉપરી વિગ્રહો તથા નોકરોનાં લાંચીઆપણાં અને કર્તવ્યશૂન્યતાને લીધે દેવામાં કુબેલી કંપની બ્રિટિશ સરકારને ઠેરવેલી ચાર લાખ પાઉન્ડની ખંડણી આપવાને બદલે દશ લાખ પાઉન્ડની લોન લેવા આવી ત્યારે તેના કારભાર વિષે પાર્લમેન્ટમાં વાદવિવાદ થયો અને છેવટે વડા પ્રધાને તેના કાર-ભારમાટે અમુક રેગ્યુલેશન (નિયમો) દાખલ કરી બ્રિટિશ સરકારનો અંકુશ સ્થાપ્યો. આ પરથી તે કાયદાનું નામ રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ પડ્યું.

એ કાયદા મુજબ અંગાંગાનો ગવર્નર વોરન હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર-જનરલ

અન્યો અને મુખ્યાર્થી અને મદ્રા-
સના ગવર્નરો તેના હાથ હેઠળ
આવ્યા. વહીવટમાં ગવર્નર-
જનરલને સહાય અને સલાહ
દેવા માટે ઇંગ્લંડથી નીમેલા ચાર
સભ્યોની કાઉન્સિલ સ્થપાઈ.
આ વખતે ગવર્નર-જનરલ
અને કાઉન્સિલની નીમણુંક
બ્રિટિશ સરકારે કરી, પણ
ભવિષ્યમાં એ નીમણુંકો, કંપ-
નીને સરકારની મંજૂરી લઈ
કરવાની હતી. વળી કલકત્તામાં
એક ચીફ જસ્ટીસ (મુખ્ય
ન્યાયાધિશ) અને બીજા ત્રણ

વોરન હેસ્ટિંગ્સ.

જાણે વાળી વરિષ્ઠ કોર્ટ સ્થપાઈ. આ ન્યાયાધીશો બ્રિટિશ સરકાર તરફથી
નીમાએલા હોઈ, ગવર્નર-જનરલ અને કાઉન્સિલથી સ્વતંત્ર હતા. એક
કલમ એવી પણ હતી કે, કોઈ પણ કંપનીનો નોકર હિંદી રાજા કે તેના-
પાસેથી કોઈ પણ જાતનું ધનામ કે નજરાણું લે નહિ, તેમજ ખાનગી
વેપાર કરે નહિ.

રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની ખામીઓ.—આ કાયદો અમલમાં આવતાં
ધણે અંશે નિષ્ફળ માલમ પડ્યો. ન્યાયાધીશો ગવર્નર-જનરલથી તદ્દન
સ્વતંત્ર હોઈ તેનાં કામમાં વચમાં પડે એ સંભવિત હતું. આ દખલગીરી
કરતાં વધારે ખરાબ તો ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલ પરની પરાધીનતા
હતી. કાઉન્સિલમાં ચાર સભ્યો હતા. સઘળું કામ વધુ મતે થતું; દરેક સભ્યને
એકેક મત અને ગવર્નરને પ્રમુખ તરીકે સાધારણ ઉપરાંત (તકરાર પ્રસંગે)
વિશિષ્ટ મતનો અધિકાર હતો. આથી હરવખતે ગવર્નર પોતાનું ધારેલું કામ
કરી શકતો નહિ. ઇંગ્લંડમાં આવી પદ્ધતિ ચાલે, પણ હિંદમાં કરવાનાં કાર્ય
બુદ્ધા પ્રકારનાં હોઈ અહીં એ ચાલે એમ ન હતું. પહેલી કાઉન્સિલના ત્રણ

સલાસદો ક્રાન્સિસ, કલેવરીંગ અને મૉન્સન ઇંગ્લંડથી તાજા આવેલા હોવાથી તેઓ અહીં ચાલતું અંધેર સહી શક્યા નહિ. તેમણે સામે પ્રકાશ અંગીકાર કર્યો. આથી નવો ગવર્નર-જનરલ હેસ્ટીંગ્સ સત્તા વિનાનો બન્યો. આ સ્થિતિ બે વર્ષ સુધી ચાલી, જે દરમિયાન કાઉન્સિલમાં અનેક ઝઘડાઝઘડી અને પરસ્પર નિંદા થતી. તેમણે રોહિલા યુદ્ધ વિષે ઠરાવ કર્યો કે તે ગેરબા-જબી હતું. વળી નવાબ વઝીર સાથે તેમણે નવા કરાર કરાવ્યા.

રાજા નંદકુમાર નામનો એક મોટો પુરૂષ આ સમયે અંગાણામાં પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે મીરજાદરને પોતાનાં કાર્યોથી ખુશ કર્યો હતો. મીરજાદરની ચલ-તીમાં તેમજ પડતીમાં તેણે જે સેવા બજાવેલી તે ખરેખર અસાધારણ હતી. મીરજાદરના મશણ પછી કલાર્ધિવે નવાબની ઇચ્છાની અવગણના કરી વજીરપદે નંદકુમારને ન નીમતાં, મહમદ રેઝાખાનને નીમ્યો હતો. બાદ એવો પ્રસંગ આવ્યો કે હેસ્ટીંગ્સ મહમદ રેઝાખાન અને શીતાપરાયને કેદ કરી કલકત્તા લાવ્યો, અને નંદકુમારની સહાયથી તેમના ઉપરના આરોપ ધક્કા. પછી તેમને નિર્દોષ ઠેરવી છોડી મુકવામાં આવ્યા. નંદકુમારને એવી આશા અપાઈ હતી કે રેઝાખાનના મુકદ્દમામાં તમે સહાય આપશો તો તમને દિવાનપદ મળશે. પાછળથી હેસ્ટીંગ્સે દિવાનની જગ્યા કમી કરી અને સધળા પ્રાન્તોમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ નીમ્યા. આથી નંદકુમારને ખેદ થયો કે હેસ્ટીંગ્સે ગરજ હતી ત્યાંસુધી મને આશા આપી અને પછી મને છોડી દીધો. આ સમયે કાઉન્સિલમાં હેસ્ટીંગ્સની સત્તાહીનતા જોઈ તેણે સર ફિલિપ ક્રાન્સિસ નામના પ્રખ્યાત કાઉન્સિલરને એવી છુપી બાતમી આપી કે હેસ્ટીંગ્સે મીરજાદરની વિધવા સુત્રીબેગમ પાસેથી સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાની લાંચ લીધી છે. આ પરથી કાઉન્સિલમાં એવો ઠરાવ થયો કે, હેસ્ટીંગ્સે આ નાણાં તિબેરીમાં જમાં કરાવવાં. આનું અંતિમ પરિણામ શું આવત એ કહેવું કઠણ છે. ત્રણ ચાર દિવસમાં હેસ્ટીંગ્સે નંદકુમાર સામે એવો દાવો માંડ્યો કે એ કાવત્રાખોર છે. વળી મોહનપ્રસાદ નામના પુરૂષે તેના સામે ખોટા દસ્તાવેજ કર્યાના આરોપ મુક્યો. સર ઇલાઈઝાબેથ આગળ એ મુક-દ્દમા ચાલ્યો; બનાવટી દસ્તાવેજના ગુન્હા માટે નંદકુમારને દેહાંત સજા થઈ. આથી હેસ્ટીંગ્સ સામેનો મુકદ્દમા ફરિયાદી વિનાનો બન્યો. નંદકુમારની ફાંસી વોરન હેસ્ટીંગ્સને બરાબર અણીને વખતે આવેલી મુક્તિ સમ્મન થઈ પડી.

નંદકુમાર પર આરોપો મુકાયા, તેની તપાસ થઈ, તે દોષિત ઠર્યાં, તેને

એકદમ ફાંસી દેવાઈ, આ સૌ સંજોગો એવા હતા કે સ્વભાવિક રીતે વાંચનારને એવો વહેમ આવે કે એ સર્વેમાં અંદર-ખાનેથી હેસ્ટીંગ્સનો હાથ હોવો જોઈએ. વળી અધુરામાં પુરું નંદકુમારને સળ ફરમાવનાર ન્યાયાધીશ સર ઈલાઈઝબેથ પી હેસ્ટીંગ્સનો બાલસખા હતો. આ સળ ઘણી આકરી તથા અન્યાયી હતી.

ઉપર કહ્યા મુજબની કાઉન્સિલની તકરારો એ વર્ષ સુધી ચાલી. બાદ વધુમતિમાંનો એક

સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસ

સભ્ય મૉન્સન ગુજરી જતાં હેસ્ટીંગ્સ પોતાના વિશિષ્ટ મતના બળે પોતાની નવી સત્તાનો મરજી મુજબ અમલ કરી શકે.

પહેલો મરાઠી વિગ્રહ (૧૭૭૩-૮૨).—હેસ્ટીંગ્સની ગવર્નરી દરમ્યાન અંગ્રેજોને દક્ષિણમાં મરાઠાઓ તથા હૈદર સામે યુદ્ધ થયાં હતાં. ઉપમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા કે નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખુન થયા પછી રાધોબાને નાસવું પડ્યું હતું. તેણે ગુજરાતમાં આવી સુરત મુકામે અંગ્રેજો સાથે કેવા કરાર કર્યા તે પણ વાંચી ગયા. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ મુજબ મુખ્યાલયાઓએ એ કરાર કરતાં પહેલાં કલકત્તાની મંજૂરી લેવી જોઈતી હતી. પરંતુ તેમણે એ કાયદાની અવગણના* કરી. સુરતના કરારમાંથી

* કંપનીના અમલ દરમ્યાન ઉપરી અધિકારીઓના હુકમની અવગણના થયાના અનેક દાખલા આવે છે. આ અવગણનાનું પરિણામ લાલદાઈ આવતું તો એ વિષે કોઈ ઝાઝી પરવા કરતું નહિ. પરંતુ માહું પરિણામ આવતાં ઈંગ્લંડમાં હાહાકાર થઈ રહેતો, અને જોખમદાર અધિકારીને અસ્તર્ફી અથવા એવી બીજી સજા થતી.

અમ્રેજ-મરાઠા યુદ્ધ જન્મ્યું. કલકત્તા કાઉન્સિલમાં આ વિષે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી હતી. સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસે આગળ પડતો ભાગ લીધો. તેમણે એવો હુકમ કર્યો કે સુરતના કરાર ખીનઅધિકારે થએલા અને અન્યાયી છે અને તેથી તે રદ કરવા. બાદ તેમણે પોતાના વકીલને પૈશ્વાના દરબારમાં મોકલી પુરંધર મુકામે એવા કરાર કર્યા કે અમ્રેજેએ રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, પૈશ્વાએ તેમને સાલ્સેટ આપવું, અને રાધોબાને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન આપવું. આ રીતે ઉભો થએલો મુંબાઈ-કલકત્તા વચ્ચેનો ઝઘડો વિલામત પહોંચ્યો અને કંપનીના ચાલકોએ સુરતના કરાર મંજૂર કર્યા અને પુરંધરવાળા રદ કર્યા સારે તો આ ગરબડાખાયની હદ વળી ગઈ. સુરતવાળા કરાર ખેશક વધારે લાલદાર્દ હતા, કેમકે જે મુલક માટે કંપની ધણા વખતથી તલસતી હતી તે આ રીતે અનામાસે પ્રાપ્ત થતા હતા. વિલામતના ટેકાથી મુંબાઈ સરકારે કલકત્તાવાળાના હુકમનો અનાદર કરી રાધોબાનો પક્ષ લેવો ચાલુ રાખ્યો.

મુંબાઈ સરકારે એક સૈન્ય પુના તરફ મોકલ્યું. રાધોબા સહિત તે ખંડાળા ઘાટમાંથી આવતું હતું એવામાં મરાઠી ફોજ તેના પર તુટી પડી. અમ્રેજ ફોજ સયોટ ઘેરાઈ ગઈ અને તેને મહા તુકશાન વેઠવું પડ્યું. પછી આધળ સિંધીઆની દરમ્યાનગીરીથી વડગાંવ મુકામે એવા કરાર થયા કે રાધોબાને સિંધીઆના અધિકારમાં સોંપી દેવો, અમ્રેજેએ મરાઠાઓનો તમામ મુલક પાછો સોંપવો, મરાઠાઓએ અમ્રેજ ફોજને સલામત પાછી જવા દેવી, અને અમ્રેજેએ જમીન તરીખે તેમના અમુક પુરૂષો પૈશ્વાને હવાલે કરવા.

આ નામોશીભર્યા કરારના સમાચાર કલકત્તા પહોંચ્યા સારે હૅસ્ટીંગ્સ એલી ઉઠ્યો કે “ આ વાંચતાં હું જાણે લાજથી ભોંમમાં સમી જતો હોઉં એમ મને લાગે છે. ” આ સમયે કાઉન્સિલમાં ફ્રાન્સિસનો પક્ષ તુટેલો હોવાથી હૅસ્ટીંગ્સ પોતાનું ધાર્યું કરી શકતો હતો. વડગાંવવાળા કરાર નાક-થુલ કરી તેણે ગોંડડ સેનાપતિને રવાના કર્યો. તેનું સૈન્ય કલકત્તાથી સુરત સુધી એટલે સિંધીઆ, હોદકર અને ભોંસલેના મુલકમાં થઈ વિના હરકતે આવી શક્યું એ આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે.* ગુજરાતમાં ગાયકવાડ તેને મળી

* આ વિગ્રહ દરમ્યાન સિંધીઆ, હોદકર, ભોંસલે અને ગાયકવાડ બરાબર મન મુકી લજ્યા ન હતા, અને કેટલાકે તો સામાને મદદ કરી હતી, તે

મયો અને બેઉએ મળી અમદાવાદ સર કર્યું. રાધોબા અસાર પહેલાં મુસ્ત નાસી આવ્યો હતો એ પણ આશ્ચર્યની વાત છે. વળી સિંધીઆનો જ્વાલી-અરનો કિલ્લો એક બીજા અંગ્રેજ સેનાપતિએ જીત્યો.

હવે પુના દરબારના મુખ્ય મંત્રી નાના ફૂડનવીસે ભગીરથ પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. અદ્ભુત ચતુરાઈવડે તેણે મરાઠા સરદારો, નિઝામ અને હૈદરઅલી સાથે એકઠા કર્યો અને એવી યોજના ઘડી કે પુનાની ફ્રેન્ચ મુખ્યવાળા પર, હૈદરની ફ્રેન્ચ મદ્રાસપર, અને લોસલેની ફ્રેન્ચ બંગાળાપર,—એ પ્રમાણે ચારે બાજુથી એકઠમ અંગ્રેજોપર હુમલા કરવા (૧૭૮૦). હૈદર તો મદ્રાસ-પર ચઢી ગયો. પરંતુ સોળ લાખ રૂપિયા આપી હેસ્ટીંગ્સે લોસલેનું મન મનાવી લીધું. નાનાની યોજનામાં રહેલો ભય હેસ્ટીંગ્સ પુરેપુરો સમજી ગયો હતો. તેણે માધજ સિંધીઆ મારફતે સલાહના સંદેશા ચલાવ્યા. પરિણામે સાલબાઈના કરાર થતાં યુદ્ધ બંધ પડ્યું (૧૭૮૨).

સાલબાઈનું તહનામું.—અંગ્રેજોએ રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો અને તેણે ત્રણ લાખનું પેન્શન લઈ વાનપ્રસ્થ થવું; સાહેબ શિવાયના સર્વે મુલક અસલ માલીકને સોંપી દેવા; મરાઠાઓ અંગ્રેજના યુરોપી શત્રુઓને, અને અંગ્રેજો મરાઠાઓના હિંદી શત્રુઓને સહાય ન કરે; ગામકવાડ અસલના નિયમ મુજબ પેશ્વાને ખંડણી ભરે; એવા કરાર સાલબાઈ મુકામે થયા. આ સુલેહ માટે બન્ને પક્ષ તરફથી માધજ સિંધીઆ જામીન બન્યો હતો.

સાલબાઈનું મહત્વ.—સાલબાઈની સંધીથી પ્રથમ મરાઠી વિગ્રહ સમાપ્ત થયો. એમાં અંગ્રેજોને એકે નવો મુલક મળ્યો નહિ. હેસ્ટીંગ્સની રાજકળા નાના ફૂડનવીસ આગળ શીકી પડી ગઈ. એકંદરે મરાઠાઓ વિજયી નીવડ્યા. જે મહારાષ્ટ્રના બધા સરદારો નાનાની સલાહ મુજબ વર્લા હોત તો શિવાજીએ સ્થાપેલા સામ્રાજ્યના પાયા વધારે નિર્ભય અને સંગીન બનત. પરંતુ તેની સૂચના બ્યર્થ ગઈ અને તેના ભગીરથ પ્રયાસો

પરથી કેટલાક લેખકોનું એવું કહેવું છે કે હેસ્ટીંગ્સે તેઓને પેશ્વાથી અળગા કરવાના ઓછાવત્તા પ્રયાસ આદર્યા હતા અને તેમાં તે ઘણું અંશે સફળ થયો હતો. મરાઠી સરદારોમાં ધર્મિયાં રૂપી ઝેર કેટલાક વખતથી દાખલ થવા લાગ્યું હતું.

છતાં મરાઠી સામ્રાજ્યમાં પેઠેલો સળો અટક્યો નહિ. સંપત્તિ જે કાર્ય કરતાં અથાગ શ્રમ અને ધણો સમય લાગે છે તે કાર્ય કુસંપ વિનાશ્રમે અને જોત-જોતામાં નાણુદ કરી નાંખે છે.

બીજો મૈસોર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૪).—મદ્રાસની સુલેહ થયા પછી એ વર્ષે માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરપર ચઢાઈ કરી હતી. આ સંકટને સમયે ઉપરોક્ત સુલેહના કરાર મુજબ તેણે અંગ્રેજોની સહાય માંગી, પરંતુ તેમણે કરારના બંધનની અવગણના કરી હૈદરને કુટાવા દીધો. આ ઉપરાંત હૈદરના રાજ્યમાં આવેલું ક્રૈન્ય સંસ્થાન માહી અંગ્રેજોએ કબજે કર્યું (૧૭૭૯); તેથી હૈદરને ક્રૈન્ય મારફતે મળતી યુદ્ધસામગ્રી બંધ થઈ. આ કારણોને લીધે તેને અંગ્રેજો સાથે વેર બંધાયું. પ્રથમ મરાઠી વિગ્રહ ચાલતો હતો તે દરમ્યાન નાનાએ તેને અંગ્રેજ સામેના એકામાં સામેલ થવા કહાવ્યું. સંજોગો અનુકૂળ હોવાથી હૈદર બ્રિટિશને એકેકે ફટકે દક્ષિણમાંથી કાઢવા સંકલ્પ કર્યો.

આરંભમાં હૈદરનો જય થયો. એંશી હજારની ગંજાવર ફોજ લઈ તે ચંગામ ઘાટ ઝાળંગી આખા કુર્ણાટકપર ફરી વળ્યો. આર્કટ લઈ તે મદ્રાસ તરફ ધસ્યો. તેની સામે કર્નલ બેલી અને મન્રોનાં સૈન્ય અલગ અલગ આવ્યાં. તેઓ ભેગા થાય ત્યાર પહેલાં હૈદર બેલીને કોનજીવરમ આગળ એવો સચોટ હરાવ્યો કે તેને આખા સૈન્ય સહિત તાબે થવું પડ્યું (૧૭૮૦). આ હકીકત સાંભળી મન્રો મદ્રાસ તરફ ચાલી ગયો. અંગ્રેજોએ કદી નહિ સહેલાં એવાં સંકટો આ સમયે તેમને સહેવાં પડ્યાં.

યુદ્ધના બીજા ભાગમાં અંગ્રેજોએ પોતાનાં નુકશાન દુરસ્ત કરી લીધાં, અને હૈદર છોક હારી ગયો. બાજી પલટાઈ ગઈ અને એ પલટો મુખ્યત્વે વોરન હેસ્ટીંગ્સની ચતુરાઈને આભારી હતો. નાના ફૂડનવીસે કરેલો એકેકા તોડવા તેણે પ્રથમ ભોંસલે સાથે મિત્રાચારી બાંધી અને મધ્ય હિંદમાંની મરાઠી સ્વારીઓ નાણાં આપી પાછી વાળી. વળી આજ સમયે સાલબાઈની સંધીના સંદેશ ચાલતા હોવાથી તેને કેવળ હૈદરપર જ મારો ચલાવવાનો રહ્યો. બંગાળાથી સર આમર કૂટને જલમાર્ગે તથા કર્નલ પીઅર્સને જમીનમાર્ગે બન્નાં તેટલાં માણસો અને નાણાં સહિત રવાના કર્યાં. મદ્રાસ ઉતર્યા પછી કૂટ પોંડીચેરીપર આવતો હતો ત્યારે હૈદરે તેનો માર્ગ ઘેર્યો.

કૂટની સામગ્રી લગભગ ખલાસ થઈ હતી, અને હવે પાછળ દરિયો આ આગળ દુશ્મન એવી કફોડી તેની સ્થિતિ થઈ. તે આ પ્રમાણે ઘેરાયો હતો ત્યારે ટીઓર્વિસની સરદારી હેઠળ એક ક્રેન્ય કાફલો કિનારાથી થોડે દેખાયો. હૈદરે એ ક્રેન્ય કેપ્ટનને આગ્રહપૂર્વક કહાવ્યું કે તમે દરિયાપર થોડા દિવસ દેખરેખ રાખો અને અંગ્રેજોનાં સાધન આવતાં અટકાવો. પરંતુ ટીઓર્વિસ ચાલી ગયો અને કૂટ બચ્યો. થોડા દિવસમાં જ મંદ્રાસથી આવેલ વહાણોએ તેને ખોરાકી પુરી પાડી. બાદ હૈદરના પુત્ર ટીપુએ વાન્દીવોશ ઘેરો ધાલ્યો હતો તેને છોડાવી, કૂટે હૈદરને પોર્ટો નોવો આગળ હરાવ્યો. દરમિયાન પીઅર્સ આવી પહોંચતાં તેમનાં સંયુક્ત સૈન્યે પોલીલોર અને શિવલિંગગઢની લડાઈ જીતી આગલા વર્ષનું કલંક નાબુદ કર્યું. છતાં હૈદર પોતાનાં મરણ સુધી (૧૭૮૨) અને ત્યારપછી તેના પુત્ર ટીપુએ યુદ્ધ ચલાવ્યું. હૈદરનું* મરણ આ અરસામાં થયું એ એક રીતે અંગ્રેજોને દેશ સહાય સમાન થઈ પડ્યું. તેનાં મરણના સમાચાર સાંભળતાં ત્યુર ના

*આ પરાક્રમી પુરુષ ૮૦ વર્ષની વયે ગુજરી ગયો. સાવ અભણ છતાં પાંચ લાખ સારી રીતે ખોલી શકતો અને ઘણા અટપટા હિસાબો લલલ હિસાબીઓ કરતાં જલદી ગણી આપતો. આપણા ઇતિહાસમાં આ ખીખાસ નોંધવા જોગ છે કે અહીંના ઘણા મહા પુરુષો અભણ હતા. ‘ મહા અને અકબર, શિવાજી અને હદર, રણજીતસિંહ અને જંગબહાદુરનો રત્નસમૂહ છે એવો સમૂહ ભણેલાઓનો જગતે કદી જોયો નથી.’ હદર બાદશાસ્ત ગજબ, અને માણસપરીક્ષા ઉત્તમ હતી. આખા દિવસમાં તે રેઘડીએ આળસુ રહેતો નહિ. રાજ્યના દરેક કામ પર તે જતે ચોક્કસ દેખરેખ રાખતો. તેની સખ્તાઈ પણ ભારે હતી. સૌ કોઈને તેનો ડર લાગતો. કહે કે એક પ્રસંગે તેણે પોતાના પુત્ર ટીપુને સૌના દેખતાં સજડ ફટકાવ્યો હતો ધર્મની બાબતમાં તે આગ્રહી ન હતો. રાજ્યની બધી મોટી જગાઓ તે હિંદુઓને આપી હતી અને તેઓ તેને વફાદાર રહ્યા હતા. થોડા તરીખે જમાનામાં હિંદુસ્તાનમાં તેની જોડ ન હતી, અને દુનિયામાં યે તેના જે આજ હશે. જન્મથીજ માણસોની સરદારી કરવાનો ગુણ હોવાથી તે ઉચ્ચ સેનાપતિ નીવડ્યો હતો. તાકીદે અને નિયમિત રીતે કામ પતાવવામાં તે પદ્ધતિ આદર્શ હતી. સાધ્ય સાધવા માટેના માર્ગના ખરા-ખોટાપણા વિષે

ફેડનવીસ જે અત્મારસુધી સાલબાઈના તહનામાપર સહી આપવામાં ઢીલ કરતો હતો, તેણે સહી આપી.

હૈદરનાં મરણ પછી દીપુએ ફ્રેન્ચ સરદાર યુસીની મદદથી લડત ચાલુ રાખી. પરંતુ યુરોપમાં ફ્રાન્સ-ઈંગ્લેંડ વચ્ચે સુલેહ થવાથી યુસીને ચાલી જવું પડ્યું. પછી મુ'બાઈથી આવેલી અંગ્રેજ ફોર્સે બેદનૌર વિગેરે સ્થળો જીતી લીધાં. દીપુ એ ફોર્સ ઉપર એકદમ તુટી પડ્યા અને આખી ફોર્સને ક્રેદ કરી. ચારપછી મેંગલોરને ઘેરો ઘાલી દીપુએ એ શહેર લીધું. હૈસ્ટીંગ્સ દીપુને હરાવવા ભગીરથ પ્રયાસ કરતો હતો. એવામાં મદ્રાસવાળાઓએ મેંગલોરના માઠા સમાચાર સાંભળી સુલેહનું કહેણ કહાવ્યું.

મેંગલોર મુકામે સુલેહ થઈ (૧૭૮૪). તે મુજબ બન્ન પક્ષોએ પરસ્પરના ક્રેદોઓ છોડી મુક્યા અને જીતેલા દેશો પાછા સોંપ્યા. આ રીતે દીપુએ પોતાના સઘળા પ્રદેશ પાછા મેળવ્યા અને અંગ્રેજોને કશો લાભ થયો નહિ.

નાણાં વિષેની મુશ્કેલીઓ.—દક્ષિણમાં બ્રિટિશ સત્તાને જોખમકર્તાં ભયોસામે ટક્કર ઝીલવામાં હૈસ્ટીંગ્સે પોતાની તમામ શક્તિ વાપરી. તેણે ન પોતાને ને ન સૈનિકાને જરાયે રાહત આપી. કંપનીનાં નાણાં પણ તેણે બહોળે હાથે વાપર્યાં. પરિણામ એ આવ્યું કે તેની નાણાંબીડ ઘણી સખત થઈ. કંપનીની ખાલી તિજોરી ભરવા, અને સદાયે વ્યાજ માટે જીમ ભારતા શેઠોને તૃપ્ત કરવા તેણે બનારસના રાજા અને અયોધ્યાની બેગમો પાસેથી એક કરોડ ઉપરની રકમ કઢાવી.

બનારસનો રાજા ચેતાસિંહ (૧૭૭૫થી) અયોધ્યાની આધીનતામાંથી મુક્ત થઈ અંગ્રેજોનો આધીન બન્યો હોવાથી દરસાલ રૂપ લાખની

ઝાઝી પરવા ન કરતો. તે સદાયે ફ્રેન્ચ મદદ પર આધાર રાખતો, અને સદાયે એ બાબતમાં નિરાશ થતો. મરણ થતાં પહેલાં તેણે ઈંગ્લેંડની જલસત્તાનું ભાન થયું હતું. તે બોલેલો કે “ અંગ્રેજો અને મારા વચ્ચે તકરારનાં અનેક કારણો બન્યાં હશે; પરંતુ તે એવાં વિકટ નહતાં કે યુદ્ધ વિના ન જ ચાલે. ધાર્યું હોત તો હું તેમની મૈત્રી બાંધી શકત. અનેક પ્રેથવેઈટો અને બેલીઓને હરાવ્યાથી તેમનો નાશ થવાનો નથી. જમીનમાર્ગે હું તેમનાં સાધનો છિન્નભિન્ન કરી નાંખું, પરંતુ દરિયા સુકવી નાંખવાની શક્તિ મારામાં નથી.”

ખંડણી ભરતો હતો. ૧૭૪૮માં હુસ્ટીંગ્સે તેની પાસેથી પાંચ લાખ વધારે માંગ્યા તે પણ તેણે આપ્યા. બીજે વર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયાની તથા લશ્કરી મદદ માટે માંગણી આવી. આ વિષે આનાકાની થતાં હુસ્ટીંગ્સ જાતે થોડાક માણસો સહિત ખનારસ ગયો. રાજ્ય શત્રુપક્ષમાં સામેલ છે એ ગુન્હાસર હુસ્ટીંગ્સે તેને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. શહેરીઓને પોતાના રાજ્ય પકડાયાની ખબર પડતાં તેઓ હથિયાર લઈ સજ્જ થયા. તેમણે રાજ્યને છોડવ્યો અને હુસ્ટીંગ્સને મહેલમાં ધેર્યો. જરાયે ડગ્યા વિના તેણે ફેજ મંગાવી ચેતસિંહનો પરાભવ કર્યો. તેને પદબ્રજ કરી હુસ્ટીંગ્સે તેના એક સગાને ગાદી આપી તથા દરસાલ ૪૦ લાખની ખંડણી નક્કી કરી.

અયોધ્યાની યોગમે પાસેથી પણ હુસ્ટીંગ્સે ૭૬ લાખ પડાવ્યા. ૧૭૭૫માં સુજીદૌલાનું મરણ થવાથી તેનો પુત્ર અસફદૌલા અયોધ્યાની ગાદીએ આવ્યો. અસફની સાવકી મા અને દાદી, ‘અયોધ્યાની યોગમે’ હયાત હતી. રાજ્યના બંદોબસ્તમાટે એક અંગ્રેજ પલટન રખાઈ હતી. પરંતુ વખત જતાં નાણાંની તંગી પડતાં અસફે અરજ કરી કે અંગ્રેજ પલટન ઉઠાવી લેવી. ૧૭૮૧માં ચુનારગઢમાં તેની સાથે મુલાકાત થતાં હુસ્ટીંગ્સે રૂપિયાની માંગણી કરી. નવાબ પાસે નાણું ન હતું. તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે અંગ્રેજની મદદથી યોગમેની દોલત છીનવી લઈ તેમાંથી કંપનીનું દેવું પતાવવું. પરિણામે અપાર સિતમ ગુજરી યોગમે પાસેથી એક કરોડનો માલ પડાવી તેણે હુસ્ટીંગ્સનું દેવું પતાવ્યું. હુસ્ટીંગ્સનાં આવાં વર્તનના સમાચાર સાંભળી કંપનીના ચાલકોએ તેને સખત કંપકો આપ્યો. આથી તેણે રાજીનામું આપ્યું.

હુસ્ટીંગ્સનું જીવનચરિત્ર.—વોરન હુસ્ટીંગ્સ (૧૭૩૨માં) એક ગરીબ અંગ્રેજ કુળમાં જન્મ્યો હતો. થોડું ઘણું ભણી અરાઠ વર્ષની ઉંમરે તેણે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની કારકુની નોકરી લીધી. હિસાબકિતાબમાં તેની હોશિયારી જોઈ કલાઈવે તેને મીરજાફરના દરબારમાં વકીલ તરીકે નીમ્યો. ચારેક વર્ષ આ કામ કર્યા બાદ તે કલકત્તા કાઉન્સિલનો મેમ્બર થયો. ત્રણ વર્ષ પછી થોડુંક ધન પેદા કરી તે ૧૭૬૪માં સ્વદેશ ગયો. ચાર પાંચ વર્ષમાં હિંદની કમાણી પુરી થતાં તે પાછો મદ્રાસમાં કાઉન્સિલર તરીકે આવ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની ચાલાકી સિદ્ધ કરી.

૧૭૭૨માં તે બંગાળનો ગવર્નર, અને બે વર્ષ પછી બ્રિટિશ હિંદનેટ ગવર્નર-જનરલ બન્યો. આ રીતે આપબળે તે નાનામાં નાની જગ્યાએથી મોટામાં મોટી પદવીએ પહોંચ્યો હતો.

જે તેર વર્ષ સુધી હેસ્ટીંગ્સના હાથમાં હિંદનું સુકાન હતું તે સમય બ્રિટન માટે ઘણો ખારીક હતો. સાત સાત વર્ષ સુધી અમેરિકામાં ત્રણ યુરોપી શત્રુઓ સામે કાતીલ લડત લડવી પડી હતી; હિંદમાં પણ આજ અરસામાં મરાઠા અને મૈસોર જેવા મહાન શત્રુઓ સામે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. અહીં અંગ્રેજોએ જે ટકાવ કર્યો તેના મુખ્ય આધાર બંગાળનાં નાણાં અને હેસ્ટીંગ્સની મુત્સદ્દીગીરી પર હતો. તેણે મુખ્યધાણને બચાવ્યા, મરાઠાઓને દાખમાં રાખ્યા, સિંધીઆને સમજાવી મરાઠી સામ્રાજ્યમાંથી છુટા પાડી પોતાનો કરી લીધો, ભોંસલે સાથે તેવોજ ખેલ ખેલ્યો, નિઝામને દુશ્મનમાંથી દોસ્ત બનાવ્યો, અને મદ્રાસવાળાને પરવશ અને પાંચમાલ થતા અટકાવ્યા. નિશ્ચયપણું, અનહદ હિંમત, વ્યવસ્થાશક્તિ, અને મુત્સદ્દીગીરી વડે તેણે કંપનીની પ્રતિષ્ઠા પહેલા વર્ગના રાજ્ય જેવી બનાવી. તથાપિ રોહિલા સાથેનું વર્તન, ચેતસિંહની પદબ્રજતા, બેગમોની દુઃખદ કથા, નંદકુમારની ફાંસી જેવાં કાર્યો તેનાં ચારિત્ર્યપર કલંક સમાન છે.

સર ફ્રિલિપ ક્રાન્સિસ જેને હેસ્ટીંગ્સ સાથે કાઉન્સિલર તરીકે ત્રીવિરોધ થયો હતો તેની અથાગ મહેનતને લીધે બર્ક અને શેરીડન જેવા અંગ્રેજ નરરત્નોએ હેસ્ટીંગ્સનો મુકદ્દમા ચલાવ્યો હતો. આ આદેશાહી મુકદ્દમા પાલર્મેન્ટ સાત વર્ષ સુધી ચલાવ્યો, પરંતુ અંતે તેણે કરેલી ઉત્તમ સ્વદેશસેવા અને તેના સમયની અનંત મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં લઈ તેને એકંદરે દોષરહિત ઠેરવ્યો હતો. ચાલકોએ તેને પેન્શન આપ્યું. ત્યાર પછી તે ઘણાં વર્ષ જીવ્યો હતો. ૮૧ વર્ષની વયે અમુક સાક્ષી આપવા માટે પાલર્મેન્ટનું આમંત્રણ આવતાં તે ગયો ત્યારે તેના માનમાં આખી સભા ઉભી થઈ હતી. આ દશ્ય જોઈ હેસ્ટીંગ્સની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. ઈંગ્લેંડ પોતાનાં પુત્રરત્નોને માન આપી જાણે છે. ૧૮૧૮માં ૮૬ વર્ષની વયે તેનું મરણ થયું.

હેસ્ટીંગ્સ ઉત્તમ કાર્યસાધુ હતો. વિકટ પ્રસંગ આવતાં તે જરાયે ડગમગતો નહિ. તે સુંદર લેખક હતો. ફારસી, અરબી, અને બંગાળી ભાષા

તે શીખ્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષાને ઉત્તેજન આપી, તેના ગ્રન્થો યુરોપી વિદ્વાનોને મળી શકે એવી જોગવાઈ તેણે કરી આપી. એશિયાટિક સોસાયટી એના સમયમાંજ સ્થપાઈ. અધિકારીઓ તેને બહુ ચાહતા. આ સાથે તેનામાં દોષો પણ હતા. કેટલીક વખતે જીલમ ગુજરાતમાં તે આચકો ખાતો નહિ. કલાઈવે નાંખેલી બ્રિટિશ જઝ હેસ્ટીંગ્સે સજડ બનાવી. આજનાં હિંદી રાજ્ય બંધારણનું મૂળ સ્વરૂપ ઘડનાર હેસ્ટીંગ્સ જ હતો. દેશી રાજ્યોને તાબેદાર બનાવી, તેમની મદદ માટે પોતાની ફોજ રાખી તેમને પોતાના પંજમાં લેવાનો ઉપક્રમ હેસ્ટીંગ્સે શરૂ કર્યો જે પાછળથી સહાયક પદ્ધતિના નામથી બહુ ખ્યાત બન્યો.

મકરણ ૩૭ મું. (અ) લોર્ડ કોર્નવોલિસ.

પાર્લમેન્ટમાં હિંદ વિષેની ચર્ચા.—સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસે ઇંગ્લેંડ જઈ કંપનીના અધિકારીઓના ગેરકારભાર વિષે ખુબ ચળવળ કરી. હેસ્ટીંગ્સને લાંબો મુકદ્દમા ચાલ્યો. તેમાં અનેક ભોપાળાં પાર્લમેન્ટ આગળ ખુલાં થયાં. વળી આ સમયે જ ઇંગ્લેંડે અમેરિકા ગુમાવ્યું,—આવા આવા અનેક સંજોગોને લીધે બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોનું ધ્યાન હિંદી બાબતો તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. આમસભાએ હેસ્ટીંગ્સ અને ઈમ્પીને દોષિત ગણ્યા. ચાલકમંડળે તેમને ખરતરફ કરવા વિષે ઠરાવ કર્યો; પરંતુ માલીક મંડળે આ બન્ને ઠરાવોની અવગણના કરી હતી. આ સ્થિતિ અસત્ય હોવાથી તે સમયના મુખ્ય પ્રધાન ફ્રાન્સે પાર્લમેન્ટ સમક્ષ એવો ખરડો રજુ કર્યો કે (૧) ચાર વર્ષ કંપનીની સનદ બંધ કરી, પાર્લમેન્ટના નીમેલા સાત કમીશનરોને હિંદનું રાજકાજ સોંપવું, (૨) ઇંગ્લેંડમાં એક અંકુશમંડળ (બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ) નીમવું, જેના હુકમ વિના હિંદમાં યુદ્ધ કે સુલેહ ન થાય. માલીક મંડળે નવ મદદનીશ કમીશનરો નીમી કંપનીના તમામ કારભાર પર દેખરેખ રાખવી. પરંતુ આ ખરડો પાસ થયો નહિ કેમકે તેમાં રાજા, કંપની, અને ચાલકોની સત્તા નાબુદ થતી હતી. આમગ્રજને આ કાયદો પસંદ હતો, પરંતુ તે જમાનાની અંગ્રેજ પાર્લમેન્ટમાં ઉમરાવપણું બળ વિશેષ હોવાથી ફ્રાન્સની દરખાસ્ત નાપાસ થઈ અને તેણે રાજનામું આપ્યું.

પિટ ઇંડિયા એક્ટ.—પિટ નામના તરણ અને મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષે તેનું સ્થાન લીધું. હિંદનો રાજ્ય-અંદાજસ્ત કર્યા વિના છુટકો ન હોવાથી તેણે

‘પિટ ઇંડયા એક્ટ’ નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો. આ કાયદો કંપનીના હક્ક પર તરાપ સમાન હતો. હવે પછી કંપની પાર્લમેન્ટની આધીન બની.

આ કાયદામાં વાણિજ્ય અને રાજકાજ વચ્ચેની ભેદરેખા ચોખ્ખી દોરાઈ હતી. અત્યારસુધી કંપનીનાં તમામ કામો પર ચાલકમંડળ દેખરેખ રાખતું. હવેથી રાજકાજની વ્યવસ્થા માટે પાર્લમેન્ટના નીમેલા છ સભ્યોનું અંકુશ-મંડળ ઊભું થયું. મુલકપ્રાપ્તિનાં યુદ્ધો અને હિંદી રાજ્યો સાથેના કરારની બાબતમાં આ મંડળીની સત્તા સર્વોપરી હતી. ચાલક મંડળના હાથમાં કેવળ વેપારી વ્યવસ્થા રહી અને તેમાં જે કેટલાક અંકુશો મુકાયા. ચાલકમંડળના હિંદ તરફ જનારા હુકમો માટે અંકુશમંડળની મંજૂરી આવશ્યક બની. ગવર્નર-જનરલની જગ્યા માટે ચાલકો નામ સુચવતા પરંતુ છેવટની નીમણૂક અંકુશ મંડળના હાથમાં હતી. ક્રાન્સિસ આદિના આગ્રહથી એક એવી કલમ ઉમેરાઈ હતી કે “હિંદમાં મુલક જીતવાની અને વિસ્તારવાની યોજનાઓનો અમલ થાય એ આ પ્રજાની ઈચ્છા, કીર્તિ અને નીતિથી વિરૂદ્ધ છે” આ કલમનો અમલ થયો ન હતો એ હવે પછીના ઇતિહાસપરથી વિદિત થશે.

લોડ કોર્નવોલિસ ગવર્નર-જનરલ નીમાતાં તેની સૂચનાથી એવી

કલમ નાંખવામાં આવી કે વ્યવસ્થિત વિરોધ અટકાવવા સાર કાઉન્સિલમાં ત્રણજ સભ્યો નીમવા અને અતિ કઠણ પ્રસંગોએ ગવર્નર ચાહે તો કાઉન્સિલને ફોરણે મુકી કામ કરી શકે. તે દિવસથી ગવર્નર કાઉન્સિલથી સ્વતંત્ર બન્યો.

આ કાયદાનાં પરિણામે કંપનીની બહારની ટાપટીપ રહી પણ ખરી સત્તા અંકુશમંડળને હાથ ગઈ; કાઉન્સિલની સત્તા ઘટી અને ગવર્નરની સત્તા ઘણી વધી ગઈ.

કૌન'વોલિસની નીમણુક.—ઈંગ્લંડમાં પોતાના કારભાર વિષે આકરી ટીકાઓ થતાં હૅસ્ટીંગ્સ ગવર્નરપદનું રાજીનામું આપી, કલકત્તા કાઉન્સિલના વડા સભ્ય મેકડર્સનને ચાન્સે સોંપી સ્વદેશ ગયો. તેણે વીશ મહિના સુધી કામચલાઉ ગવર્નરી કર્યા બાદ લોર્ડ કૌન'વોલિસ આવ્યો. કૌન'વોલિસની નીમણુકમાં બે પ્રકારનું મહત્ત્વ છે. તેની નીમણુકથી એવો રિવાજ દાખલ થયો કે ગવર્નર-જનરલ એવા પુરૂષને બનાવવો કે જેણે હિંદમાં પૂર્વે કદી નોકરી કરી ન હોય, અને તેની કાઉન્સિલમાં એવા આદમી મુકવા કે જેને હિંદી કામકાજનો પાકો અનુભવ હોય. નિયમરૂપે ઉમરાવ કુળોમાંથી ગવર્નર-જનરલ પસંદ થવા લાગ્યા. મુલકપ્રાપ્તિના યુદ્ધો કરવાની સત્તા ગવર્નર-જનરલને સોંપાઈ ન હતી, એ તટસ્થતાવાળી નીતિનું પ્રથમ પગથીઈ હતું.

પૂર્વ વૃત્તાન્ત.—હિંદ આવ્યો ત્યારે કૌન'વોલિસની ઉંમર ૪૮ વર્ષની હતી. લશ્કરી ખાતામાં હોઈ તેણે ઘણાં યુદ્ધો જોયાં હતાં. અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યવાળા વિગ્રહમાં તેની લશ્કરી કીર્તિને કલંક લાગ્યું હતું. પરંતુ પ્રધાન મંડળને તેના પર વિશ્વાસ હોવાથી તેઓએ તેને હિંદનો મોટો હોદ્દો આપ્યો. આ ઘટના વિચિત્ર હોઈ એ વિષે અંગ્રેજ ઇતિહાસક માશમેન લખે છે જે “ જે પુરૂષે અમેરિકા ગુમાવ્યું તેને હિંદપર રાજ્ય કરવા માટે મોકલાયો, અને જે પુરૂષે (હૅસ્ટીંગ્સ) હિંદ બચાવ્યું તેનાપર મોટા મોટા રાજદ્વારી ગુન્હાસર કામ ચાલ્યું.”

વળી કૌન'વોલિસ સંપૂર્ણ સત્તા સાથે આવ્યો હતો અને ઉમરાવકુળનો હોવાથી સ્વદેશમાં તેનું માન વિશેષ હતું. તેનાં પહેલાં વર્ષ કંપનીના કારભારમાં પેઠેલા સળા દુર કરવામાં ગયાં.

મહેસુલી સુધારા.—કલાઈવની દ્વિમુખી પદ્ધતિનાં માઠાં પરિણામ તથા નવાબના અમલદારો અને કંપનીના નોકરોના જુલમને લીધે બંગાળી પ્રજાની થએલી પાયમાલી વર્ણવાઈ ગઈ છે. આ સંતાપ દુર કરવા અને કંપનીની નાણાં સ્થિતિ સદ્ધર બનાવવા હૅસ્ટીંગ્સે હંગામી જમાબંધી કરી હતી, પરંતુ એ ઇલાજ પણ સંતોષકારક ન હતો. કૌન'વોલિસ ગવર્નરપદે આવ્યો કે તરતજ તેણે સુધારણાનું કામ શરૂ કર્યું.

સ્થાયિ જમાબંધી.—આરંભમાં અજ્ઞાનતાને લીધે અંગ્રેજોએ બંગાળમાં ઘણી આકરી મહેસુલ આકારી હતી અને તેનાં પરિણામે ખેતીને બારે

ડકશાન થયું હતું. “દેશ રણ સમાન બન્યો હતો.” વસુલ વર્ષે વર્ષે ઓછી થતી ગઈ અને એ સ્થિતિ સુધાર્યા શિવાય છુટકો ન હતો. હિંદુસ્તાન ખેતી-પ્રધાન દેશ હોવાથી દરેક હિંદી સરકારની મુખ્ય ઉપજ મહેસુલમાંથી જ થાય છે. ખેતીને લગતા પ્રશ્નોનો સારો ઉકેલ કરવો એ દરેક હિંદી સરકારની ફરજ તેમજ સ્વાર્થ છે. હૅરટીંગ્સે પાંચ પાંચ અને દશ દશ વર્ષના મહેસુલ ઉધરાતના ઇન્જિરા હરરાજીથી આપ્યા હતા, પરંતુ તેથી ચે ઝાઝો લાભ થયો નહિ. સર ફિલિપ ફ્રાન્સિસે સ્થાયિ જમાબંધીની દરખાસ્ત મુકી કતી (૧૭૭૬), પરંતુ તે પાસ થવા પામી ન હતી. આ સમયે પણ કંપનીની તિજોરી છેક ખાલી અને ખેડુતોની હાલત છેક કંગાળ હતી.

આ સધળા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ કેનિંગ્હામિસે બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં (તથા પાછળથી અનારસમાં) સ્થાયિ જમાબંધી દાખલ કરી (૧૭૮૩). દરેક જમીનનો સરકાર ધારે તેણે હમ્મેશ માટે નક્કી કર્યો. આ ધારે આજને હિસાબે હલકો હશે પણ તે જમાનાના હિસાબે આકરો હતો. ભવિષ્યમાં જમીન સુધરશે, સારો પાક પેદા થશે એ બાબત વિસરાઈ ન હતી. વળી એ મહેસુલ ખેતરોમાં રહેનારા અને તે ખેડનારા ખેડુતો પાસેથી નહિ, પણ જમીનદારો પાસેથી વસુલ લેવાનું હોવાથી જમીનદારો જમીન માલીક બન્યા અને ગરીબ ખેડુતો ગણોતીઆની હાલતમાં મુકાયા. આ પદ્ધતિના લાભની દલીલ એ હતી કે પહેલાં સમયે સમયે આકારણી કરવી પડતી તેની અપાર તકલીફ અને ખર્ચ આથી બચશે, અને જમીનદારોને પોતાની જમીન સુધારવાનું અને ઊંડી ખેતી કરવાનું મન થશે. પરંતુ એ પદ્ધતિ અમલમાં મુકાયા પછી ધાર્યા મુજબની જમીન-સુધારણા થઈ નહિ. થોડીઘણી ખેતી ફેલાઈ, વેપાર કાંઈક વધ્યો અને સરકારે આ જમીનદારોની સ્થાયિ વફાદારી સંપાદન કરી. પરંતુ આ લાભ બાદ કરતાં તેમાં કેટલાક ભારે ગેરલાભ હતા. નાના જમીન-માલકોના હક્ક કુખ્યા કેમકે તેમની જમીનો જમીનદારની મિલકત બની. રૈયત પુરેપુરી જમીનદારોની કૃપાને આધીન બનેલી હોવાથી તેનાં હિત પુરતાં સચવાયાં નહિ. જમીનદારોના જીલમ અને અન્યાયી નાણાં-કદામણી સામે આ કાયદામાં જરાયે જોગવાઈ નહતી. ગરીબ ખેડુતને જમીનદાર સામે ઇન્સાફ મેળવવાનો આરો ન રહ્યો. તમામ લાભ જમીનદારોના ખિસ્સામાં જતા અને ટાઢ, તડકો અને વરસાદમાં સખત મહેનત મજૂરી કરનારને પોતાની સ્થિતિ સુધારવાની બીલકુલ આશા ન હતી. આ લોકોની

હાલત બે સૈંકા પૂર્વ હતી તેટલીજ દુઃખદાયક આજે પણ ધણે ભાગે છે. જેમ જેમ દેશની જરૂરતો વધતી ગઈ તેમ તેમ આખા હિંદમાં તમામ જાતના કર-વેરા વધ્યા, પરંતુ બંગાળના જમીનદારો જેમની હાલત કહેવતરૂપ થઈ પડી છે તેઓ જમાનાઓ પહેલાં નક્કી થએલું મહેસુલજ ભરતા આવ્યા છે. આ રીતે બીજા પ્રાંતોના ખેડુતોને અન્યાય થાય છે. વિવિધ પ્રાંતોમાં મહેસુલની વહેંચણી ઘણી અસમાન કરવી પડી છે.

આ જમાબંધી સંબંધી કેનૅવૅલિસે ‘ સેઇલ લો ’ (વેચાણનો કાયદો) કર્યો હતો તેની મતલબ એ હતી કે જમીનદાર નીમેલી મુદતે સરકારમાં મહેસુલ ભરી ન જાય તો તેની જમીનદારી હરણથી વેચી દેવી. આ કાયદો બીલકુલ દયાહીન હતો. મિદનાપોરનો એક કલેક્ટર લખે છે (૧૮૦૨માં) કે “ સઘળા જમીનદારો કહે છે કે આવો સખત અને જુલમી રિવાજ પહેલાં કદી ન હતો...અંગ્રેજ સરકારે દાખલ કરેલા જમિ અને વેચાણના કાયદાથી થોડાંજ વર્ષોમાં બંગાળના મોટામોટા જમીનદારો ઘણાખરા લિખારી બની ગયા.” (જુઓ પુરવણી ૧).

ઉપજખાતાના બીજા સુધારા.—હેરટીંગ્સે કલેક્ટરોને મહેસુલ ઉઘરાતનું તેમજ ઈન્સાફનું કામ સોંપ્યું હતું. કેનૅવૅલિસે ઈન્સાફમાટે નવા ગોરા અધિકારીઓ નીમ્યા. વળી દિવાની નોકરો (સિવિલ સર્વિસ) ના અનાચારો, બક્ષીસો, અને કમિશન વડે ધનિક થવાની લલુતા બંધ કરવા તેણે પગારો વધારી દીધા. અસલ કંપનીના ચાલકો નોકરોને ઓછા પગાર આપતા તથા એ નોકરો આડે માર્ગે ધન મેળવતા તે તરફ આંખ મિચામણા કરતા. કેનૅવૅલિસે, દાખલા તરીકે, બનારસના રેસિડન્ટની વાર્ષિક આવકનો અંદાજ કઢાવ્યો તો તે ૪૦ હજાર પાઉન્ડ જેટલી માલમ પડી. આ અટકાવી તેણે એ રેસિડન્ટને રૂ. ૫૦૦૦૦ નો મહિનો બાંધી આપ્યો. આ પ્રમાણે તેણે તમામ નોકરોના પગાર વધારી ખાનગી વેપાર અને લાંચરૂશ્વત બંધ કરાવ્યા.

ન્યાયખાતામાં ફેરફારો.—કલેક્ટરોની ઈન્સાફી સત્તા ઓછી થઈ એ આપણે જોઈ ગયા. દિવાની ફેજદારી મુકદ્દમા ચલાવવા માટે જલ્લાવાર એકેક યુરોપી જજ નીમાયો. જલ્લા કોર્ટો ઉપર અપીલ કોર્ટો સ્થાપી. ૧૭૯૩માં કેનૅવૅલિસે કાયદાનો ગ્રન્થ અંગ્રેજી તેમજ હિંદી ભાષાઓમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો. પણ ઈન્સાફને વિલાયતી બન્યો અને અદલ

કરવા જતાં કેનવાલિસ હદપાર ચાલી ગયો અને એ ખાતામાંથી તમામ હિંદીઓને કાઢી તેમની જગ્યાએ તેણે ગોરાઓ ગોઠવ્યા. આ નિયમથી હિંદીઓ માટે તમામ મોટી જગ્યાઓ બંધ થઈ, અને જે વર્ણબેદને લીધે હવેપછીના ઇતિહાસમાં અનેક કડવાશો ઉભી થઈ તેનું મૂળ કેનવાલિસે નાંખ્યું. હિંદીઓ ક્રમે તેના જેટલો અણુવિશ્વાસ કલાઈવ અને હેસ્ટીંગ્સે દર્શાવ્યો ન હતો. છેક હલકી જગ્યાઓ જ હિંદીઓ માટે હોઈ જે હિંદીઓ કંપનીની નોકરીમાં આવતાં તેઓ ઉત્તમ વર્ગના ન હોઈ હિંદના સાચા ઝવેરાતના કંગાળ નમુના હતા. કેનવાલિસે દાખલ કરેલી વિલાયતી ન્યાય પદ્ધતિથી લોકોનો કોર્ટ ચલાવવો મોહ વધતો ગયો, અને ઇન્સાફ શિથિલ અને ખર્ચાળ બનતો ગયો.

ત્રીજો મૈસોર વિગ્રહ (૧૭૯૦-૨).—મૈસોરના તહનામાંથી અંગ્રે-

જોને નામોશી લાગી અને દીપુ સુલતાનને અભિમાન આવ્યું હતું. હવે તેણે અમર્યાદ રાજ્યલોભ અને ભાવી મહત્તાનાં સ્વપ્નાં ઉપર બાજુ ખેલવા માંડી. વળી કર્ણાટક બાલાઘાટ પ્રાન્ત દીપુના અધિકારમાં હતો તે અંગ્રેજોએ નિઝામને અપાવવા વિચાર કર્યો. શિવાય, ત્રાવણકોરના રાજાએ દીપુની આધીનતા છોડી અંગ્રેજોને આશ્રય લીધો. કેપ્તીન પણ દીપુને આધીન હતું. કેપ્તીન અને ત્રાવણકોરને ઝઘડો

દીપુ સુલતાન.

થતાં દીપુએ પહેલાનો અને અંગ્રેજોએ બીજાનો પક્ષ લીધો. દીપુએ ત્રાવણકોર પર હુમલો કર્યો. કેનવાલિસે પૈશ્વ અને નિઝામને પોતાના પક્ષમાં ખેંચ્યા અને તેઓ વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો કે દીપુના જે પ્રદેશો જીતાય તે સરખે ભાગે વહેંચી લેવા.

મદ્રાસ ફોજે દીપુના મુલકમાં ધસારો કર્યો પરંતુ તેનો સળડ પરાલવ થયો, એટલામાં બંગાળ અને મુંબઈની ફોજો આવી પહોંચી. કેનવાલિસે પોતે સેનાધિપતિપદ લઈ મૈસોરપર હુમલો કર્યો, બેંગલોર લીધું, અને દીપુની રાજધાની સીરંગાપટમપર ફૂચ કરી. નિઝામે ઉત્તર મૈસોરમાં સાંઝ કામ બળવ્યું. મરાઠાઓ ધારવાડ પહોંચ્યા. અરીકેરા આગળ કેનવાલિસે દીપુને હરાવ્યો. પરંતુ તેનો લાભ તે લઈ શક્યો નહિ. ખોરાકી અને દારૂગોળો ઘટી જવાથી તેને બેંગલોર જવું પડ્યું. બાદ મદ્રાસથી તાબાં સૈન્ય અને સાધન આવી પહોંચતાં તેણે લડત ચાલુ કરી અને સીરંગાપટમપર ફૂચ કરી. મિત્ર-મંડળનાં સંયુક્ત સૈન્યે જ્યારે રાજધાની આગળ દેખા દીધી ત્યારે દીપુને લાગ્યું કે હવે લડવું વ્યર્થ છે. તેણે સુલેહ માટે માંગણી કરી. આ પહેલાં પણ તેણે એક બે વેળા સલાહ માટે કહેણું કહાવ્યાં હતાં, પરંતુ “મૈસોરનો વાધ” સખત સંકળમાં સપડાએલો જોઈ અંગ્રેજોએ તેનાં કહેણું સ્વીકાર્યું નહિ. છેલ્લી માંગણી વખતે મરાઠાઓએ વચમાં પડી યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું. નાના ફ્રંચ-નવીસ અહંકારી દીપુને નમાવવા ઈચ્છતો હતો, નહિ કે નાણુદ કરવા.

સીરંગાપટમની સુલેહ મુજબ દીપુને પોતાનું અર્ધું રાજ્ય આપી દેવું પડ્યું; તુકશાનીની મોટી રકમ આપવી પડી; તમામ કેદી છુટા કરવા પડ્યા; અને પોતાના બે પુત્રોને જમીન તરીબે કલકત્તા મોકલવા પડ્યા. દીપુ પાસેથી મળેલા મુલકોમાંથી અંગ્રેજોને ભાગે મલબાર, કૂર્ગ, સાલેમ, અને મદુરા આદિ ૪૦ લાખની ઉપજનો પ્રદેશ આવ્યો.

સ્વદેશ ગમન.—આ રીતે અમેરિકામાં ગુમાવેલી કીર્તિ મૈસોરમાં કમાઈ લઈ, કેનવાલિસ સાત વર્ષના અમલ પછી વડા કાઉન્સિલર સર જૉન શોરને ચાર્જ સોંપી સ્વદેશ જવા ઉપડી ગયો.

પ્રકરણ ૩૮ મું. મરાઠી પ્રકરણ.

ખડાની લડાઈ.—૧૭૮૨માં સાલબાઈના કરાર થયા ત્યાંસુધીની મરાઠાઓની હકીકત આપણે જોઈ ગયા. બે વર્ષ પછી નાનાએ ઉદ્ધત બનેલા દીપુને દંડ દેવા સાંઝ મરાઠી ફોજ મોકલી, તેને હરાવ્યો અને તેની પાસેથી થોડોક મુલક તથા ૪૫ લાખ રૂપિયા મેળવ્યા. નિઝામઅલી સામેનાં યુદ્ધમાં પણ મરાઠાઓ સફળ થયા. ઘણા વખતથી નિઝામ તરફથી પૈશ્વને ખંડણી મળી ન હતી. નાનાએ એ વિષે માંગણી કરી ત્યારે તેનું અપમાન કરવામાં

આવ્યું. નિઝામે અસારે અંગ્રેજોનો આગ્રય લીધેલો હોવાથી તેનાં દિલમાં એવો અહંકાર હતો કે અંગ્રેજોની સહાયથી મરાઠાઓનો પરાલવ કરવો સહેલ છે. નિઝામનું અભિમાન તોડવા નાનાએ સઘળા મરાઠા સરદારોને ચતુરાઈથી ભેગા કર્યા અને પરશુરામ ભાઉની સરદારી હેઠળ મોટી ફોજ રવાના કરી. નાના પોતે અને તરૂણ પૈશ્વા સવાઈ માધવરાવ પણ ફોજ સાથે ગયા હતા. ખર્ડા મુકામે લડાઈ થઈ. સર જૉન શૉરે નિઝામને મદદ કરવા ના પાડી. તે છેક હારી ગયો (૧૭૯૫). ૩૭ લાખની ઉપજનો મુલક તથા ભારે દંડ આપવા પડ્યાં અને તે ખંડીઆ રાજની હાલતમાં આવી પડ્યો. મરાઠી સત્તા પાછી કીર્તિની ટોચે પહોંચી. સર્વ મરાઠાઓએ એકત્ર થઈ પૈશ્વા હેઠળ રહી વિજય મેળવ્યાનો આ છેલ્લો પ્રસંગ હતો.

સવાઈ માધવરાવનું ભેદભર્યું મરણ.—હવે નાનાને એવી આશા હતી કે માધવરાવ સારી રીતે તૈયાર થઈ સઘળા કારભાર પોતાના હાથમાં લેશે. એવામાં તેને હતાશ થવાનો અને મહારાષ્ટ્રને ભાગ્યહીન થવાનો બનાવ બન્યો. રાધોબાને ત્રણ પુત્રો હતા,—અમૃતરાવ (દત્તક), અને બાહુરાવ તથા ચિમનાજી (ઔરસ). રાધોબા અને તેની દુષ્ટ પત્ની બંને ગુજરી ગયાં હતાં. તેમનો પુત્ર બાહુરાવ મહાપ્રપંચી, ખટપટી, અને મીઠા બોલો હોવાથી પોતાની કપટજાનમાં ધારે તેને ફસાવી શકતો. ગુપ્ત રીતે તેણે તરૂણ પૈશ્વાનાં મગજમાં એવું ભેરવી દીધું કે નાનાના હાથમાં તું પણ અમારા જેવોજ કેદી છે. આ પરથી દિને દિને તે સુકોતો ગયો. નાનાએ તેને પેટના પુત્ર પેટે ઉછેર્યો હતો. નાનાએ તેને બહુ બહુ સમજાવ્યું છતાં તેની ચિન્તા ઘટી નહિ. ૧૭૯૫માં દશેરાને દિને તે મહેલની અગાશી પરથી પડ્યો, અને નીચે પુવારા સાથે અથડાવાથી તેની બોપરી કુટી ગઈ. થોડા સમયમાં મહા પીડા પામ્યા બાદ તેનો દેહાન્ત થયો.

તેના પછી મૂર્ખ રાધોબાનો પુત્ર પ્રપંચી બાહુરાવ, દોલતરાવ સિંધીઆની સહાયથી ગાદીએ આવ્યો. નાનાનો અને તેની સાથે મહારાષ્ટ્રનો સૂર્ય આથમ્યો. ગાદીએ આવતાં વેંત બાહુરાવે નાનાને ખંડીઆને નાંખ્યો. પાંત્રીશ વર્ષની મરાઠી સામ્રાજ્યની નિષ્કામ અને જીવંતોડ સેવાનો કેવો અધમ બદલો !

માધજી સિંધીઆ.—પૈશ્વાની જીતી ઉંચકવાનાં હલકાં કામ પરથી રાણોજી સિંધીઆએ પોતાની વફાદારી અને પૈશ્વાની કૃપાવડે માળવામાં

મોટી જગીર મેળવી હાં સ્થાપના કરી. માધજી તેનો અનૌરસ પુત્ર હતો. પાણીપતના મેદાનમાંથી પગની ખોડ લઈ તે જીવતો ઘેર આવી શક્યો હતો. બાદ પિતાની ગાદીએ આવી તે જોત જોતામાં મરાઠા સરદારોમાં સૌથી મોટો

માધજી શિંદે.

બન્યો. મરાઠાની પુનરુત્થાપના સમયમાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. ૧૭૭૧માં શાહઆલમ બાદશાહે બ્રિટિશ રક્ષણ છોડી માધજીની મદદ માંગી. માધજીએ રોહિલખંડ પર ફરી વળી, દિલ્હી કબ્જે કરી બાદશાહને ગાદીએ સ્થાપિત કરી મરાઠાનું નામ કાઢ્યું હતું. આપરથી જ હુસ્ટીએ બાદશાહની ખંડણી બંધ કરી હતી. દિલ્હીમાં કર્તાહર્તા માધજી બન્યો. આ સર્વ છતાં તેને પાકો મુત્સદ્દી કહી શકાય નહિ. પ્રથમ મરાઠા વિગ્રહ દરમ્યાન વોરન હુસ્ટીએ તેને મીઠા મીઠા શબ્દો વડે વશ કરી, મરાઠી સામ્રાજ્યમાંથી છુટો પાડી, સાલબાર્દના કરાર કરાવ્યા હતા. વળી તેણે પોતાના રાજ્યમાં મોટી મોટી દિવાની તેમજ લશ્કરી પદવીઓ ગોરાઓથી ભરી દીધી હતી. પરંપરાથી ચાલતી આવતી મરાઠી યુદ્ધનીતિ ત્યાગી તેણે યુરોપી ઢબનું સૈન્ય*

* આ કાર્યમાં તેને કાઉન્ટ ડી બોમ્બન નામના સાહસિક પુરૂષની ઘણી મદદ હતી. ૨૭ વર્ષની વયે હિંદમાં આવી, તે મદ્રાસ ફોર્સમાં દાખલ થયો

ખનાવ્યું હતું. સ્વાર્થ સાધવા તે સામ્રાજ્યના હિતને વિસારી દેતો. હૈસ્તીએ માધજનાં રાજ્યવૃદ્ધિનાં કર્મો તરફ અખાડા કરેલા તે એટલા માટેજ કે તે સમયે એના જેવાની શત્રુતા વહોરવી ઉચિત ન હતી.

૧૭૮૮માં ગુલામ કાદર નામના બદમાશ શેહિલાએ દિલ્હી હુડી, આદ-શાહને આધિજા કર્યો, તથા શાહનંદા અને શાહનંદીઓને સખત માર માર્યો. તેને મોગલોનો (કલિપત) સંતાડેલો ખજનો ભેઈતો હતો. પાછળથી સિંધીઆએ આવી ગુલામ કાદરને તેનાં કુકર્મોની યોગ્ય સજા કરી દેહાંત દંડ દીધો.

સારખાદ (૧૭૯૨માં) આદશાહ તરફથી પૈશ્વા માટે વકીલ-ઈ-મુતલકનો ઇલકાબ અને પોશાક લઈ તે પુના આવ્યો. અહીં તેને નાના સાથે અલુખનાવ થયો હતો. નાના જેવા બ્રાહ્મણના હાથમાં તમામ રાજસત્તા રહે એ માધ-જને ન ગમ્યું. નાનાએ તેને તેના અંગ્રેજ વલણ માટે ઠપકો આપી સામ્રા-જ્યનું હિત જેવા કહ્યું હતું. પાછળથી તે બેની વચ્ચે સમાધાન થયું હતું. ૧૭૯૪માં શકમંદા સંજોગો હેઠળ તેનું મરણ થતાં તેનો ભત્રીજો દાલતરાવ ગાદીએ આવ્યો. હોદ્કર, રજપુતો, જઠો, શેહિલાઓ આદિ ઉપર અનેક વિજયો મેળવી તેણે પોતાનું રાજ્ય અને લાગવગ ખૂબ વિસ્તાર્યા હતાં. તે બળ-વાન, મહત્વાકાંક્ષી અને દ્વેષીલો હતો. પાણીપત પટ્ટીની મરાઠી ઉત્તતિના ઈતિહાસમાં તે સૌથી મોટો મરાઠી સરદાર હતો.

રાધાઆ.—પહેલા આજીરાવનો પુત્ર હતો. લશ્કરી કીર્તિ સંપાદન કરવાની આતુરતાને લીધે તેણે ઉછાંછળા થઈ પંખત્તપર ચઢાઈ કરી અને લાહોર જત્યું. પરંતુ તેનો વિજય તેના દેશજનોને બહુ મેઘિ થઈ પડ્યો. પાણીપતની વિનાશક લડાઈ તેની મૂર્ખાઈના પરિણામેજ થઈ. મહાન

હતો. ૧૭૮૦ માં બેલીની દુર્દશા થઈ ત્યારે તે સહેજ જ બચી ગયો. આદ અંગ્રેજની નોકરી છોડી તેણે અનેક સ્થળે નશીબ અજમાવ્યા આદ અંતે તે સિંધીઆની નોકરીમાં રહ્યો. તેણે પોતાના શેઠની સારી સેવા બંજવી અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં માધજએ જે સ્થાપના કરી તેમાં ડીબોઈની ધણી સહાય હતી. પોતાના માલીકનું મરણ થયા આદ તે હિંદ છોડી સ્વદેશ (સેવાય) ગયો. હિંદમાં પ્રામાણિકપણે તેણે ધણું દ્રવ્ય પેદા કર્યું હતું અને તેમાંનું ધણું ખર્ચ તેણે સ્વદેશમાં ધર્મદામાં ખર્ચ્યું. ૧૮૩૦ માં તેનું મરણ થયું હતું.

માધવરાવે તેની પાસે સમજાવી પટાવી કામ લીધું. નારાયણરાવના ખુનમાં તેનો અને તેની સ્ત્રી બન્નેનો હાથ હતો. બાદ તે પૈથા તરીખે જાહેર થયો. પરંતુ નાના ફૂડનવીસ આદિ મંત્રીઓ આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. કોઈએ એ ખુનીને ટેકા દીધો નહિ. તે નાસી સુરત પહોંચ્યો અને અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યા જેમાંથી પ્રથમ મરાઠી વિગ્રહ જન્મ્યો. અંગ્રેજોની મદદ છતાં તે ફાળ્યો નહિ. સાલબાઈના કરાર થતાં તેને વાનપ્રસ્થ અવસ્થા સ્વીકારવી પડી. બીજે વર્ષે (૧૭૮૩) તેનું મરણ થયું. તેની અનેક મૂર્ખાઈ, તેનાં અનેક પ્રપંચ, તેનાં અનેક પાપો વડે તેણે મરાઠી સામ્રાજ્યના કદા શત્રુની ગરજ સારી.

મરાઠી ઇતિહાસમાં વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં બે મધ્યવર્તિ પુરૂષો નજરે ચડે છે. પહેલો, શિવાજી એ રાજ્યને સ્થાપનાર તથા પગથીએ પગથીએ ચઢાવી સુદૃઢ બનાવનાર; બીજો, રાધોબા તેને પાડનાર, અને તેના મૂળપર કુહાડા મારનાર. પાણીપતનું મૂળ ક્યાં ? માધવરાવે સામ્રાજ્યની દુરસ્તી કરવા માંડી ત્યારે આડખીલી કોની ? નારાયણરાવનો વધ કરનાર કોણ ? પરદેશી સાથે પ્રીત બાંધી પોતાના રાજ્યની નિર્બળતાઓ બતાવનાર કોણ ? સુરતના કરાર કરનાર કોણ ? મરાઠા-અંગ્રેજ વચ્ચે પચાસ વર્ષ દરમિયાન થયેલા વિગ્રહોનું મૂળ ક્યાં ?—આ સર્વ પ્રશ્નોનો નિરતિ વિચાર કરતાં રાધોબાએ મરાઠી સામ્રાજ્યપર મારેલા કારી ધાનો ખ્યાલ આવશે, તથા ધણા મરાઠાઓ આજે એવા વિચાર દર્શાવે છે કે એ જન્મ્યો જ ન હોત તો બહુ સાફ થાત, એ વિચારમાં રહેલું રહસ્ય સહેજે સમજાશે.

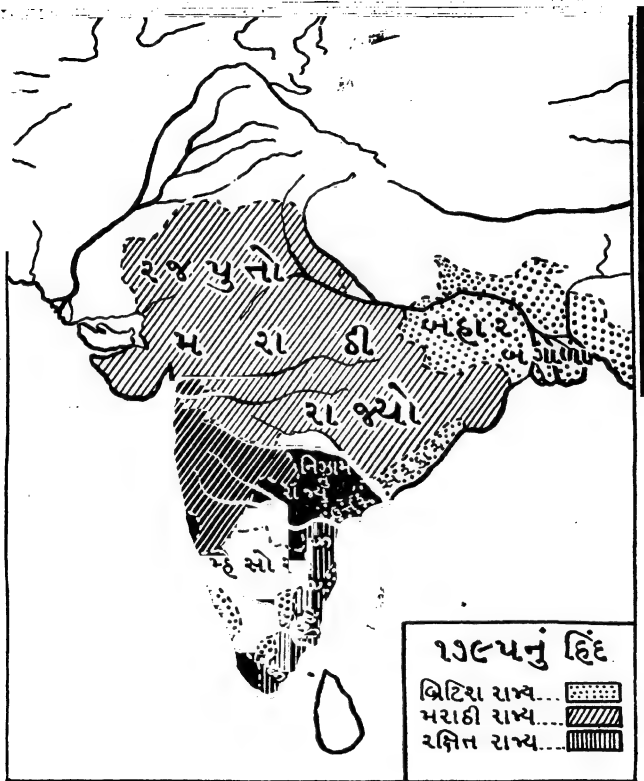
નાના ફૂડનવીસ ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુળનો હોઈ પાણીપતનાં રણક્ષેત્રમાં મંત્રી તરીખે હાજર હતો. એ બનાવે તેના મનપર એવી સજડ અને સંચોટ છાપ પાડી હતી કે તેણે પોતાની સર્વ શક્તિ અને આખું જીવન શિવાજીએ સ્થાપેલા, બાહ્યરાવે વિસ્તારેલા, અને પાણીપતે છેદેલા સામ્રાજ્યની સેવા પાછળ ખરચવા સંકલ્પ કર્યો હતો. માણસપારખુ માધવરાવે તેની ચાલાકી જોઈ તેને મંત્રીપદ આપ્યું. ત્યારથી મરણ પર્યંત લગભગ ચાળીસ વર્ષ સુધી તેણે અખંડ શ્રમ વેઠી, નિષ્કામ બુદ્ધિએ સામ્રાજ્યની ઉન્નતિ માટે ઉપાયો યોજ્યા. બહારના દુશ્મનો ઉપરાંત પોતાના જાતલાઈઓની શત્રુતા પણ તેને વહોરવી પડી હતી. રાધોબા, તેનું કુટુંબ, અને માધજી સંધીઆ સુદ્ધાં તેના શત્રુ બન્યા હતા. સવાઈ માધવરાવની પૈથાગીરી દરમિયાન દિવાનપદે

રહી તેણે જે અદ્ભુત કુશળતા અને ચતુરાઈ દર્શાવ્યાં તે એવાં તો અનુપમ હતાં કે તત્કાલીન અંગ્રેજોએ પણ તેની પ્રશંસા કરી છે. તેનું જાસુસી ખાતું તે સમયે અલૌકિક ગણાતું. દેશના ખુણેખુણામાં બનતા બનાવોની બરોસાદાર ખાતમી તેને જોતજોતામાં મળતી.

રાજકુળામાં પારંગત હોઈ તેણે મરાઠી સામ્રાજ્યની વિવિધ શાખાઓને પૈશ્વાઈ ધળ હેઠળ એકત્ર કરવા ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા હતા. પહેલા મરાઠી વિગ્રહ દરમ્યાન તથા ખડાની લડાઈ વખતે તેણે એકતાનું બળ પ્રદર્શવ્યું હતું. તેની નીતિનું પુરેપુરું પાલન થયું હોત તો મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આજે ઓરજ હોત. તેના મરણ પછી મરાઠી સામ્રાજ્યની સાંકળની છેલ્લી કડી તુટી ગઈ, અને તે પુરેપુરું કુટેલા ધર જેવું બન્યું. “ તેનાં મરણ સાથે મરાઠી સામ્રાજ્યનું શાણપણ અને સમતા નાશ પામ્યાં. ” પ્રમાણિક, દયાળુ, અને ધર્મનિષ્ઠ હોવા સાથે તેનું ચારિત્ર્ય સાવ નિષ્કલંક હતું.

તે સમયમાં ગોરાઓની નસેનસ પારખનાર આખા હિંદુસ્તાનમાં તે એકલોજ હતો. એક અંગ્રેજે એને વિષે લખ્યું હતું કે “ નાના જેવા દેશીઓને મુકાબલે હિંદી કારભારમાં અમે કેવા વેંતીઆ જેવા લાગીએ છીએ ! ”

અહલ્યાબાઈ હોલ્કર મહારાવ હોલ્કરની પુત્રવધુ હોઈ, ઇંદોરનું રાજ્ય ૩૦ વર્ષ સુધી આદર્શ રીતિએ ચલાવી, તે પ્રજામાં અતિપ્રિય થઈ પડી હતી. પ્રજાને પુત્રપુત્રીવત્ પાળતી હોવાથી આજે પણ તે આખા હિંદમાં દેવી સમાન પૂજ્ય છે. પરદેશીઓની દરમ્યાનગીરી તેને પસંદ ન હતી. પ્રજાત ઇતિહાસકાર માલ્કમ તેને વિષે લખે છે કે, “ રાજ્યની આંતરિક વ્યવસ્થામાં અહલ્યાબાઈની ફતેહ બીલકુલ અજળ હતી. ઇંદોરને તેણે ગામડામાંથી આબાદ શહેર બનાવેલું હોવાથી એ શહેરપર તેની મમતા વિશેષ હતી.....તેનાં જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાની આજીવ્યાજીવના નરનારીઓને આબાદ અને સુખી બનાવવાનો હતો. માળવામાં લલા રાજ્યકર્તા તરીકે સૌ કોઈ તેનો દાખલો આપે છે.....તેની ઉદારતા તેના મુલકમાંજ હતી એમ ન હતું.....ખેતરમાંનાં ઢોર, હવામાંનાં પંખીઓ, અને નદીમાંનાં જળચરો સૌ તેની દયાનો લાલ પામતાં.....ચિન્તા અને શ્રમથી ધસાઈ જઈ તે ૬૦ વર્ષે મરણ પામી હતી.....પુરાણાદિ શાસ્ત્ર-ગ્રંથો તે સહેલાઈથી વાંચી અને સમજી શકતી.....દરરોજ ખુદા દરબારમાં અમુક સમય બેસી તે

જાતે ધણુ ખર્ચ રાજકાજ પતાવતી.....સી છતાં અભિમાનનો ખંડો નહિ, અને ધર્મચુસ્ત છતાં વિધર્મીઓ પ્રત્યે દુષ્પ્રયુદ્ધિ નહિ; આ ચિત્ર અલૌકિક છે.....આજે તે સંત રૂપે, અવતાર તરીકે મનાય છે. ”

પ્રકરણ ૩૯ મું. સર જૉન શૌર

સર જૉન શૌર પહેલાં કંપનીનો નોકર હતો છતાં અપવાદ રૂપે ગવર્નર-જનરલ નીમાયો હતો. તેણે રાજનૌકાના સુકાની તરીકે ઝાઝો દમ ખતાવ્યો નહિ. વિલાયતથી આવેલા તટસ્થતા અખત્યાર કરવાના હુકમનું અક્ષરે અક્ષર પાલન કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

તટસ્થતાનો અર્થ એવો થાય છે કે સૌને સૌનું લાગ્યું સમાલવા દેવું; કોઈએ વચમાં પડવું નહિ. કંપનીના લાભાર્થે અને હિંદી રાજ્યોના ભોગે મુલક પ્રાપ્તિની તમામ યોજનાઓમાંથી અળગા રહેવું એ તેનો મુખ્ય મુદ્દો હતો. વળી હિંદી રાજ્યો સાથે તહનામા કરવાં અને તેમાંથી ન જોઈતા હિંદી યુદ્ધોમાં ઉતરવું પડે એ બીના આ નીતિ મુજબ ખોટી ઠરાવેલી હતી. પરંતુ આ શાંત વર્તન જ્યાં સુધી હિંદી રાજ્યોની બળતુલા જળવાઈ રહે ત્યાંસુધીજ રાખવાનું હતું. ગવર્નર-જનરલને ખાસ દેખરેખ રાખવાની હતી કે કોઈ હિંદી રાજ બીજાઓને દબાવી શકે એટલો સત્તાવાન ન થઈ જાય, કેમકે નહિ તો તેની સત્તા કંપનીને સ્થાયિ ભય સમાન થઈ પડે.

ટીકા.—સામાન્ય યુદ્ધિએ જેતાં આ નીતિ ઉત્તમ લાગે છે, અને આરંભથીજ તેનો અમલ અખત્યાર કરવાની જરૂર હતી. ચાલકમંડળે વિલાયતથી પોકારી પોકારીને અનેક વાર કહાવેલું કે હિંદી રાજ્યો સાથે સારાસારી રાખો, બીનજરૂરી યુદ્ધોમાં પડો ના, અને રાજદ્વારી કરતાં વેપારી કાર્યો ઉપર વધારે લક્ષ આપો. પરંતુ હિંદમાંના નોકરો અહીંની લોભાવનારી સ્થિતિ જોઈ ઉપરોક્ત સૂચનાઓનો અનાદર કરતા અને પોતાનું કામ નિડરપણે આગળ વધારતા જતા. આમ કરવામાં ચાલકમંડળ પણ જોખમદાર હતું કેમકે ગવર્નર યુદ્ધમાં ફાવતા અને કંપનીને સારી પ્રાપ્તિ થતી તો ચાલકો તેમને અભિનંદન આપતા. પરંતુ જો યુદ્ધમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતી, અથવા નાણાં સ્થિતિ બગડતી તો તેઓ પોતાના નોકરોની સખત ઝટકણી કાઢતા. કલ્યાઈવે જે મહારાજ્યનો પાયો નાંખ્યો અને બોરન હેસ્ટીએ જેને મજબુતી આપી તે મહારાજ્ય તટસ્થતા જળવ્યાથી કદાપિ પ્રાપ્ત થઈ

શકત જ નહિ. વળી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ, હિંદનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એમ
રાજ હતું કેમકે હિંદ વડે અમેરિકાની ખોટનો અવેજ સારી રીતે આવી
રહે એમ હતું. વડો પ્રધાન પિટ લઘુ-રાજ્યવાદી ન હતો. પરંતુ આ જમાનો
ક્રેન્ચ વિપ્લવનો હતો, અને તેના છાંટા ઈંગ્લંડને લાગવાનો ધણો ડર હતો.
તેથી પિટે પણ તટસ્થતાની નીતિ મંજૂર રાખી હતી. પિટ ઈંગ્લેન્ડ એક્ટ એ
દિશામાં પ્રથમ પગથીઆ રૂપ હતો. સાધારણ રીતે કેનિંગ્હામ્સ એ નીતિ
મુજબજ આલવું જોઈતું હતું. પરંતુ કંપનીનું હિત યુદ્ધ કરવામાં છે એમ
લાગવાથી તેણે ટીપુ સાથે યુદ્ધ માંજું.

શૌરની તટસ્થતા.—શૌર સાહેબના સમયમાં મરાઠાઓ અને નિઝામ
વચ્ચે ઝઘડો થયો. નિઝામ-અંગ્રેજ વચ્ચે પરસ્પર સંકટ સમયે સહાય કર-
વાના કરાર થયા હતા, તેની હુકથી નિઝામે મરાઠાઓ સામે ટક્કર ઝીલવા
સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ શૌરે તટસ્થતા અપત્યાર કરી કંપનીના કરાર-બંધનનો
ભંગ કર્યો, અને નિઝામને ખર્ડામાં સળડ કુટાવા દીધો (૧૭૯૫). આથી
નિઝામની અંગ્રેજ પરની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ. ઉપરોક્ત લડાઈમાં તેને ક્રેન્ચ
અમલદારોની સહાય લેવી પડી હતી.

ઉપલી આખતમાં શૌરે તટસ્થતા જાળવી ત્યારે એજ અરસામાં બનેલા
અયોધ્યાવાળા બનાવમાં તેણે દરમ્યાનગીરી કરી. લગભગ દરેક ગવર્નરના
અમલમાં અયોધ્યાનો પ્રશ્ન ઉભો થતો તમારા જોવામાં આવ્યો હશે.
કેનિંગ્હામ્સ અયોધ્યા-નવાખ ઉપર સહાયક સૈન્યના નામ હેઠળ અમુક
ખોજે નાંખ્યો હતો અને ભવિષ્યમાં કંપની તરફથી નવી વધુ માંગણી નહિ
થાય એવી બાંહેધરી આપી હતી. આ સહાયક સૈન્યનો વાર્ષિક ખર્ચ ૫૦ લાખ
આવતો હતો. નવાખે આ “ ધોળો હાથી ” દૂર કરવા વિષે વિનંતી કરેલી.
સત્તા આગળ શાણપણ ચાલે નહિ, એ ન્યાય મુજબ તેણે કેનિંગ્હામ્સના
કહ્યા મુજબ ૫૦ લાખ નિયમસર ભર્યા. કેનિંગ્હામ્સનું ગંભીર વચન તોડી
શૌર સાહેબે તેના પર બે નવી ઘોડેસ્વાર પલટનનો સાડા પાંચ લાખ જેટલો
ખર્ચ લાલ્યો. આ વચનભંગ અને ગેરધ્નિસાધથી નવાખ ઉશ્કેરાયો અને તેણે
ચોખ્ખું કહાવ્યું કે હવે વધારાની એક કોઠીએ આપવાનો નથી. શૌર જાતે
હાથનો ગયો અને ડરના માર્યા બિચારા નવાખને વધારાનો ખર્ચ કબુલ
કરવો પડ્યો. કહે છે કે આના આધારથી તે એકદમ મદિદ પડ્યો અને જોત-
જોતામાં ઉપડી ગયો. આ અસપ્રદૈલા પછી તેનો અનૌરસ પુત્ર વઝીરઅલી

ગાદીએ આવ્યો, અને શૌરે તેને કબુલ કર્યો. પાછળથી માલમ પશ્ચું કે માણ નવાબના ભાઈ સાદતઅલીનો હક્ક વધારે છે. તેથી વઝીરઅલીને પદબ્રજ કરી શૌર સાહેબે સાદતઅલી સાથે નવા આકરા કરાર કરી તેને નવાબી આપી. કંપનીને અલ્હાબાદ તથા સહાયક ફોજ માટે દરસાલ ૭૫ લાખ આપવા એમ નક્કી થયું. બીજી અનેક કલમો આ તહનામામાં હતી, પરંતુ અયોધ્યાનાં સુરાજ્ય માટે જરાયે ઉલ્લેખ દેખાતો નથી.

અંગાળી અમલદારોનો બળવો.—હિંદમાં કેટલુંક સૈન્ય કંપનીનું અને કેટલુંક બ્રિટિશ સરકારનું હતું. કેનવાલિસે એ બંનેને એક કરી દેવા સૂચના કરી હતી, પરંતુ (૧૮૫૮ સુધી) તેનો અમલ થયો નહિ. લશ્કરી અમલદારોની આવક ઉપર કાષ મુકેલા હોવાથી તેઓ અસંતુષ્ટ બન્યા અને ૧૭૬૫ માં બળવો કરવાની અણીપર હતા. ડબલ લથ્થું અને નોકરીની લંબાઈને આધારે પગારનો વધારો એ તેમની મુખ્ય માંગણી હતી. કલ્લાઈવે આવોજ અસંતોષ એક પખવાડીઆમાં દાબી દીધો હતો; ત્યારે શૌરે પોતાની નિબંધતાને લીધે આ બળવાખોરોને માંગ્યા કરતાંયે વધારે આપ્યું. ૧૭૯૮માં મુદત પુરી થતાં તે સ્વદેશ ગયો અને તેનું સ્થાન માર્કિવર્સ વેલેસ્લીને અપાયું.

ખંડ ૬ ઠો. બ્રિટિશ કંપની યુગ

પ્રકરણ ૪૦ મું. માર્કિસ વેલેસ્લી

પૂર્વાચરિત્ર.—માર્કિસ વેલેસ્લી હિંદ આવ્યો ત્યારે તે ૩૮ વર્ષનો

હતો. ચાર વર્ષસુધી તેણે અંકુશ-મંડળમાં કામ કરેલું અને હિંદી બાબતોનો ઉંડો અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેને હિંદ વિષે સારું જ્ઞાન હતું. હિંદ આવતાં પહેલાં હિંદી પ્રશ્નોનો ઉત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવાની બાબતમાં (લોર્ડ કર્ઝન શિવાયના) બધા ગવર્નર-જનરલોમાં તે શ્રેષ્ઠ હતો. કેનિંગ્હામ સાથે તેને સારી ઓળખાણ હતી. વિલાયતથી નીકળતાં પહેલાં તેણે પિટ સાથે એક અઠવાડીયા સુધી હિંદી પ્રશ્નો ચર્ચા હતા.

માર્કિસ વેલેસ્લી.

પિટની જેમ તે મહારાજ્યવાદી હતો. તેનો નાનો ભાઈ આર્થર વેલેસ્લી, જે પાછળથી ક્યક આફ વેલિંગ્ટનના નામથી પ્રખ્યાત બન્યો હતો તે આ સમયે મદ્રાસ ફોર્સમાં હતો.

તત્કાલીન પરિસ્થિતિ.—ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાન્તિ (૧૬૮૯ પછી) થયાથી યુરોપમાં જ્યાં ત્યાં ઉલટાસુલટી થઈ ગઈ હતી. નેપોલિયન ફ્રાન્સનો આદેશાહ થયો અને તેણે યુરોપના અનેક દેશો પર ચઢાઈઓ કરવા માંડી. ઈંગ્લંડને પણ ધા મારવાનો તેનો વિચાર હતો. તેનું ધારવું એવું હતું કે ઈંગ્લંડને ખરેખરો ફટકો હિંદનાં રણક્ષેત્રોમાં જ મારી શકાય એમ છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઈંગ્લંડે કરેલો ફ્રાન્સનો પરાલવ તેનાં હૃદયમાં ખુબ સાલતો હતો. તેની ઉમેદ એવી હતી કે હિંદનાં મુખ્ય રાજ્યોને હાથપર લેવાં. આ સમયે હિંદમાં એકે એવું મોટું રાજ્ય ન હતું કે જેના દરબારમાં

ક્રેન્ચ ન હોય. દરેક હિંદી રાજ્યએ પોતાનાં સૈન્ય કેળવવા ક્રેન્ચ સરદારે રાખ્યા હતા. ઈંગ્લંડના કદા હરીફ ફ્રાન્સની લાગવગ જડમૂળથી કાઢવા વેલેસ્લીએ આરંભથીજ નિશ્ચય કર્યો હતો.

દીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચેનું વેર ધણું વધી ગયું હતું, અને તે ખુલ્લી રીતે ક્રેન્ચની મદદ વડે અંગ્રેજો સાથે મુકાબલો કરવાના વિચારમાં હતો. વળી ખર્ડાની લડાઈ સમયે અંગ્રેજોએ કરારભંગ કરી નિઝામની લાગણી દુખવી હતી. તેણે આત્મરક્ષણ સારૂ ૧૪૦૦૦ની ક્રેન્ચ પલટન તૈયાર કરાવી હતી. બીજો ખાજુરાવ પેશ્વા ખાયલો અને પ્રપંચી હતો અને મરાઠી સામ્રાજ્યમાં તેનું આગલા પેશ્વાઓ જેટલું માન ન હતું. રણુશ્ચર સિંધીઆ પાસે યુરોપી તાલીમ પામેલું સુંદર સૈન્ય અને ક્રેન્ચ સેનાપતિઓ હતા. દિલ્હી ખાદશાહનો કારભાર સિંધીઆના હાથમાં હોઈ ત્યાં તેણે પેશન નામના ક્રેન્ચ સેનાપતિને ગોઠવ્યો હતો. વળી દીપુને અફઘાન સુલ્તાન ઝમાનશાહ (અહમદશાહ અબ્દાલીનો પૌત્ર) સાથે મસલત ચાલતી હતી અને તે હિંદ પર ચઢાઈ લાવે છે એવી અફવા ઉડેલી. કલકત્તામાં કંપનીની તિજોરી ખાલી હતી. આવી આવી અનેક અડચણોથી ઘેરાયા છતાં જે પુરૂષે હિંદમાં પોતાના દેશનો પડતો પક્ષ સંભાળી, સર્વે શત્રુઓનો નાશ કરી, સ્વદેશની સાર્વભૌમતા સ્થાપી, તે પુરૂષના ધૈર્ય, ચાતુર્ય, હિમ્મત અને મુત્સદ્દીગીરીનાં જેટલાં વખાણુ થાય તેટલાં આછાં. હિન્દી રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધ ચોક્કસ નક્કી થએલા ન હોવાથી અંગ્રેજો તેમની સાથે જેવો પ્રસંગ તેવો વ્યવહાર રાખતા. સામ્રાજ્યવાદી વેલેસ્લીએ આ રિવાજ તોડી એવો નિશ્ચય કર્યો કે હિંદમાં ઈંગ્લંડને સર્વેપરી ખનાવવું, ફ્રાન્સની જડ કાઢવી, અને સઘળા હિંદી રાજ્યોને આધીનતામાં આણવાં. આ નિશ્ચયનો પુરેપુરો અમલ કરવાથી ઈંગ્લંડમાં તેની વાહવાહ બોલાઈ.

વેલેસ્લીની રાજનીતિ.—અનુકૂળતા ખાતર તેણે દેશી રાજ્યોનાં ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા. જે રાજ્ય સ્નેહલાવથી પોતાના પક્ષમાં આણવા યોગ્ય હોય તેની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધી વેલેસ્લીએ તેમની સહાનુભૂતિ મેળવી. જેઓ વહેલા મોડા માથું ઉંચકે એવા હતા તેમનો એકદમ બદોબસ્ત કરવા સારૂ તેણે જબરદસ્ત તૈયારી કરી. એ શિવાયના કેવળ નામમાત્રના રાજ્યોને અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડી દેવા તેણે સંકલ્પ કર્યો. નિઝામ, ગાયકવાડ અને અયોધ્યાનો વઝીર પહેલા પ્રકારમાં; દીપુ, સિંધીઆ, હોલ્કર આદિ બીજા

પ્રકારમાં; અને તાંજોર જેવાને ત્રીજા પ્રકારમાં તેણે મુક્યાં. પરંતુ આટલું યાદ રાખવું કે તેણે આ બધા સામે એકદમ કાર્ય આરંભ્યું નહિ. એવો પ્રસંગ તેણે ઉભો થવા દીધો નહિ. એક પછી એક એમ અનેક રાજ્યોનો ખંદો-ખસ્ત કર્યો.

સ્થિતિ બરાબર સમજી, તે વિષે તરત નિશ્ચય કરી, તેનો એકદમ અમલ કરવો એ ગુણ વેલેસ્લીમાં ખાસ હતો. વળી પોતાના હાથ હેઠળના પુરૂષોની લાયકાત પિછાની, તેમનાપર બરોસો રાખી તે તેમને સંપૂર્ણ અધિકાર સોંપતો. તેના સહાયકે એલ્ફીન્સ્ટન, માલ્કમ, આર્થર વેલેસ્લી જેવા અનેક ધુરંધર પુરૂષો તેના હાથ હેઠળ હતા.

સહાયક પદ્ધતિની અસલ યોજના વેલેસ્લીએ ઘડી ન હતી. કંલાઈવિ અને હેસ્ટીંગ્સે અમુક અમુક પ્રસંગોએ એનો ઉપયોગ કર્યો હતો, છતાં તે વેલેસ્લી સાથે ખાસ સંબંધ ધરાવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેણે એ યોજનાને પરિપૂર્ણ કરી ખૂબ ઉપયોગમાં લીધી. યુરોપી તાલીમથી હિંદી સૈનિકો ગોરાઓ જેટલાજ ઉપયોગી નીવડે છે એ વાત ઘણા વખતથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. અરાઢમી સદીમાં મોગલાઈની પડતી દરમ્યાન ઉભાં થએલાં અનેક રાજ્યોને માહિમાહિ ઝઘડા ચાલ્યા કરતા. આથી દરેકને સારી ફોજની જરૂરત હતી. કંલાઈવિના સમયથી ભાડુતી ફોજ તૈયાર કરવાનો ચાલ દાખલ થયો હતો. આદ હેસ્ટીંગ્સે પોતાની ફોજ ખર્ચ લઈ હિંદી રાજાઓની મદદે મોકલવાનો રિવાજ ચાલુ કર્યો. વેલેસ્લીએ આ રિવાજને પદ્ધતિસરનો બનાવ્યો, અમુક શરતો નક્કી કરી, અને બધાં રાજ્યોમાં એ દાખલ કરવા તજવીજ ચલાવી.

સહાયક પદ્ધતિનાં મુખ્ય લક્ષણો.

- (ક) દેશી રાજ્યે અંગ્રેજની સહાયક સેના પોતાની મદદ માટે રાખવી.
- (ખ) તેણે અંગ્રેજની સર્વોપરીતા સ્વીકારવી.
- (ગ) એકમેકમાં દેશી રાજ્યોએ યુદ્ધ કે સુલેહ કરવાં નહિ; તેમની તકરારોનો નિકાલ અંગ્રેજને કરી આપે.
- (ઘ) ફ્રેન્ચ જેવા, અંગ્રેજના યુરોપી શત્રુઓને હિંદી રાજાઓ નોકરીમાં ન રાખે, અને તેમની સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન રાખે.
- (ચ) સહાયક સેનાના ખર્ચ બદલ તેટલી ઉપજનો મુલક રાજા અંગ્રેજને આપે.

(છ) અમંગ્લેને જ્યાં અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આ ફોજ તેઓ પોતાના ઉપયોગમાં લઈ શકે.

આને અમંગ્લેમાં ' સપ્સિડિઅરી સિસ્ટમ ' કહે છે. એથી અમંગ્લેને અનેક લાભ થયા. ફોજનો ખર્ચ ખારોખાર નીકળવા લાગ્યો, તેનું સંખ્યા બળ ખૂબ વધ્યું, તેના પર અમંગ્લે સેનાપતિઓ રહેતા અને તેમનો પગાર અમંગ્લે તરફથી મળતો. આવી ફોજથી વેલેસ્લી અને તેના અનુગામીઓએ અમંગ્લે રાજ્યની સીમા એકદમ વિસ્તારી દીધી. આ યોજનાની ખુબી એ હતી કે દેશી રાજ્યો ખર્ચ કરે અને પરાધીન બને, તથા અમંગ્લે ફોજ વિના ખર્ચે વધે, તેમનો મુલક વધે, લાગવગ વધે, અને વળી વધારે અમંગ્લે પોષાય. એકને આટલી લાભકારક અને બીજાને આટલી લયકારક એવી યોજના જગતના ઇતિહાસમાં બીજે કોઈ સ્થળે મળવી મુશ્કેલ છે.

તેનો અમલ: હૈદરાબાદ.—વેલેસ્લીએ પોતાની યોજના પ્રથમ નિઝામપર અજમાવી. અલ્હાર પહેલાં નિઝામે દશ હજાર સહાયક ફોજ માટે એક મોટો મુલક આપ્યો હતો. પરંતુ ખર્ડાની લડાઈ વખતે શૈરની તટસ્થતાથી તેની અમંગ્લે પરની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ હતી. સારખાદ રેમન્ડ નામના કાબેલ ફ્રેન્ચ સેનાપતિ પાસે તેણે એક ફોજ તૈયાર કરાવી. વેલેસ્લીએ નિઝામના વજીરને પોતાના પક્ષમાં લઈ, નિઝામને ડરાવવા સાથે એક સૈન્ય મોકલી તેની ફ્રેન્ચ ફોજને રળ અપાવી. આ કાર્ય તેણે એવી ખુબીથી પાર ઉતાર્યું કે એક પણ જનનાં બલિદાન વિના ચૌદ હજારની ફોજ જોતજોતામાં વિખરાઈ ગઈ. નિઝામ પાસે સહાયક પદ્ધતિની તમામ શરતો કબુલાવી લીધી (૧૭૯૮), અને સહાયક ફોજના નિભાવ પેટે તેને બેલારી અને કડાખા જીલ્લા અમંગ્લેને આપવા પડ્યા (૧૮૦૦).

ચૌથા મૈસોર વિગ્રહ.—હવે આવ્યો મૈસોરનો વારો. દીપુ સુલ્તાન ગુમાવેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવા, ગુમાવેલા પ્રદેશ પાછા જીતી લેવા, અને મોટી મુસલમાની સલ્તનત સ્થાપવા ઇતેજાર હતો. તેની ફ્રાન્સ તથા અફઘાનીસ્તાન સાથે ગુપ્ત મસલત ચાલતી હતી. આ જમાનો નેપોલિયનનો હોઈ અમંગ્લે ફ્રેન્ચને કદી શત્રુતા હતી. વેલેસ્લીનો વિચાર એવો હતો કે સહાયક યોજના વડે હિંદની એકેએક સત્તાનું સંગઠન કરી લેવું. નિઝામે એ યોજના સ્વીકારી, પૈશ્ચા પશુ તેમ કરવા લગભગ તૈયાર હતો. પરંતુ દીપુએ એ વાત સ્વીકારી નહિ. વેલેસ્લી કાંઈ કામ્યો ન હતો, તેણે દીપુની યુક્તિઓ

સેવાય, સુદદ થાય ત્યાર પહેલાં દ્વાગ સાધી પોતેજ જળપરી તૈયારી કરી યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સેનાપતિ હૃરીસ મદ્રાસથી, અને સ્કેટ્ચર્ટ મલબારથી નીકળ્યો. આ બન્ને મૈસોર પર હુમલો કરે અને ત્યારપછી એકત્ર થાય એવી યોજના હતી. ટીપુએ તેમનો ભેટો થતો અટકાવવા તજવીજ કરી. પ્રથમ સ્કેટ્ચર્ટ પર હુમલો કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો. વળી સદાસીર આગળ તેની હાર થતાં તે મદ્રાસવાળી ફોજ પર ધસ્યો, પરંતુ અહીંયે માલવલીમાં તેની હાર થઈ. બાદ તે હડી સીરંગાપટમ ગયો. તરતજ હૃરીસ અને સ્કેટ્ચર્ટનાં સંયુક્ત સૈન્યે એ રાજનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. થોડા દિવસમાં અંગ્રેજોની ખોરાકી ઘટી અને એકદમ પુરજોશથી હુમલો કર્યા શિવાય બીજો ઇલાજ ન રહ્યો. આ દશામાં જનરલ બેયર્ડ નામના વીર અંગ્રેજો યુદ્ધની ગર્જના કરી ધસારો કર્યો, અને ફક્ત સાત મિનિટની લયંકર કાપાકાપી બાદ તે બ્રિટિશ વાવટો લઈ કિલ્લાની ટોચે જઈ પહોંચ્યો. એક કલાકમાં તમામ ખેલ ખતમ થઈ ગયો. વેલેસ્લી રાજમહેલમાં દાખલ થયો પરંતુ ટીપુ તેની નજરે પડ્યો નહિ. કિલ્લાના તુટેલા ભાગમાં શૈથિલી લડતાં લડતાં તે જખમી થઈ મરણ પામ્યો* હતો. આ રીતે ફક્ત બે મહિનામાં મૈસોર વિગ્રહ વાયુવેગે પુરો થયો. 'મૈસોરનો વાઘ' હાર્યો, હણાયો અને તેનું રાજ્ય લેવાયું. અંગ્રેજ ફોજે રાજધાનીમાં હુંટ ચલાવી.

* મરણ સમયે ટીપુની ઉમ્મર પચાશેક વર્ષની હશે. ધુની પુરૂષ હોઈ તે પોતાની ધુન મુજબ રાજ્યમાં ફેરફાર કરતો. નવો શક, નવાં વજન અને માપ, વિચિત્ર સિક્કા વિગેરે તેણે ચાલુ કર્યાં હતાં. તેનાં મનમાં એવાં ભ્રમ હતો કે હું સૌથી ડાહ્યો છું અને મને બધું જ્ઞાન છે. રાજકાળમાં તે સખત શ્રમ લેતો અને દિવાની તેમજ લશ્કરી તુમારો પર પોતાને હાથે ફારસી ભાષામાં શેરાઓ કરતો. ફારસી, કાનડી, અને ઉર્દુ તે ઉત્તમ રીતે બોલી જાણ્યો. તેનું પુસ્તકાલય સુંદર હતું. ધર્મચુસ્ત મુસલમાન છતાં લયને સમયે હિંદુ ઢબની પ્રાર્થના કરાવતાં, અથવા હિંદુ મંદિરોને ભેટ મોકલતાં આચક્રા ખાતો નહિ. કેદીઓ પ્રત્યે તેનું વર્તન ધુની અને નિર્દય હતું. રૈયતપર તેના ખાસ જીલમ થયો લાગતો નથી. તેના રાજ્યમાં ખેતી ઠીક ચાલતી. જતે બહાદુર હતો છતાં સેનાપતિ તરીકે તેને ઝાઝું માન અપાય એમ નથી. તેના ધર્મચુસ્તપણાને લીધે તેની મુસલમાન પ્રજા તેના અપરાધો સામે દુર્લક્ષ કરી તેને ઇસ્લામના ગાઝી તરીકે ગણતી.

હૈદર અને દીપુનો મુકાબલો

૧. હૈદરે છેક હલકી હાલતમાંથી આપબળે ચઢી, રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

૨. હૈદર નિરક્ષર હોઈ તેને વાંચતાં લખતાં આવડતું ન હતું.

૩. હૈદરમાં ધર્મસહિષ્ણુતા હતી. ધર્મવિષે તે બેપરવા હતો.

૪. રાજ્યકર્તા તરીકે હૈદરમાં શાણપણ અને દીર્ઘદષ્ટિ હતાં.

૧. દીપુને આરંભથીજ પિતાનું મેળવેલું રાજ્ય મળ્યું હતું, પણ તેણે તે ગુમાવ્યું.

૨. દીપુ ભણેલો ગણેલો વિદ્વાન હતો.

૩. દીપુ ધર્મચુસ્ત હોઈ તેની ઉમેદ ઈસ્લામ ધર્મ ફેલાવવાની હતી.

૪. દીપુમાં રાજ્યકર્તાના ગુણો ન હતા.

દીપુના વંશજોનો ગાદીહક્ક રદ કરી, જે હિંદુવંશને હૈદરઅલીએ પદબ્રષ્ટ કર્યો હતો તેના એક બાળકને મૈસોરની ગાદી સોંપાઈ. અંગ્રેજોએ કાનડા અને કોઈમ્બતોર જીત્યા લીધા. નિઝામને ૩૦ લાખની ઉપજનો મુલક મળ્યો. દીપુની બેગમને ૯ લાખનું સાલીઆણું આપી વેલોરમાં રાખવામાં આવી. દીપુનો ચાલાક દિવાન પૂર્ણેયા નવા રાજાનો દિવાન થયો. નવા રાજા સાથે એવી શરતો થઈ કે (૧) આ રાજ્ય બક્ષીસ રૂપે અપાય છે અને (૨) રાજાએ સહાયક ફોજ બદલ ૩૦ લાખ રૂપિયા આપવા. સઘળો કારભાર પૂર્ણેયાના હાથમાં આવ્યો. તેણે દિવાની તેમજ લશ્કરી પદવીએ દેશીઓને નીમી, અંગ્રેજ રેસિડન્ટની દેખરેખ હેઠળ સુંદર કામ કરી બતાવ્યું. ૧૮૧૧માં રાજા ઉમ્મરલાયક થતાં તેને રાજ્ય સોંપાયું, પરંતુ તે જુદી નીવડ્યો. ૧૮૩૦માં તેની પ્રજાએ બળવો કર્યો. અંગ્રેજ સૈન્યે બળવો બેસાડી મૈસોર રાજ્ય પોતાના હસ્તક લીધું (૧૮૩૧). પચાશ વર્ષસુધી ગવર્નર-જનરલે અંગ્રેજ અમલદારો નીમી મૈસોરનો વહીવટ ચલાવ્યો. ત્યારબાદ માજી રાજાના દત્તક પુત્ર ચામ રાજેન્દ્ર વોડિયારને મૈસોરની ગાદી પાછી સોંપાઈ (૧૮૮૧). આ પુરૂષને સારી જાતની કેળવણી અપાઈ હતી. તેણે પોતાના હોશિયાર દિવાનોની સહાયથી ઉત્તમ રાજ્ય ચલાવ્યું. ૧૮૯૪ માં તેનું મરણ થતાં તેનો બાળપુત્ર ગાદીએ આવ્યો તેજ આજના મૈસોરના મહારાજા. આજે મૈસોર ઉત્તમ રાજ્યોમાં લેખાય છે.

મૈસોરના વિજયથી વેલેસ્લીને ઈંગ્લંડમાં પુરૂષ માન મળ્યું. તેને આર્કિવસનો ઇલ્કાબ તથા ૫૦૦૦ પાઉન્ડ સાલીઆણું મળ્યું. દીપુનો

સંપૂર્ણ પરાલવ થવાથી નેપોલિયનની પૌર્વાત્ય સામ્રાજ્યની યોજનાનો અંત આવ્યો. ૧૭૯૮માં નેપ્સને પણ નાઇલિની લડાઈમાં નેપોલિયનને હરાવી તેની મહત્વાકાંક્ષા પર સખત ફટકો માર્યો હતો.

અયોધ્યાના વજીર સાદતઅલીને પોતાની ફોજ કમી કરી સહાયક ફોજ વધારવી પડી. તેના ખર્ચ બદલ તેને આશરે દોઢ કરોડની આમદાનીનો મુલક (રેહિલખંડ, અને ગંગા-જમનાનો દોઆબ) આપવો પડ્યો. આ રીતે અયોધ્યાની હાલત પણ મૈસોર જેવી થઈ.

વસાઈનું તહનામું ૧૮૦૨.—સાતમા અને છેલ્લા પૈશ્વા બીજા બાજીરાવે વસાઈનું તહનામું કર્યું, એ મહારાષ્ટ્રના ઉત્તર ઈતિહાસમાં સૌથી મોટો બનાવ છે. ૧૭૭૩ માં મૂર્ખ રાધોબાના પાપે મરાઠાઓમાં ભેદ પડી તેઓ અંગ્રેજોના સંબંધમાં શી રીતે આવ્યા હતા તે તમે આગળ વાંચી ગયા. સારખાદ લગલગ પચીશ વર્ષે એજ રાધોબાના પુત્રના પ્રપંચી સ્વભાવને લીધે થએલા કુસંપનું તેથી ચે માહું પરિણામ આવ્યું. પિતાએ પોતાનાં સામ્રાજ્યની નિર્બળતાનું દર્શન કરાવ્યું; પુત્રે સામ્રાજ્યનું સ્વાતંત્ર્ય સમર્પણ કર્યું.

દોહલતરાવ સિંધીઆ બાજીરાવની મદદમાં છે એ જાણી નાનાએ પોતે બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. બહારથી બન્નેનું સમાધાન થયું લાગ્યું. પરંતુ નાના પ્રત્યે દ્વેષભુદ્ધિ અને અણુવિશ્વાસ એ તો તેને માતપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યાં હતાં. તરત તેણે નાનાને પકડી બંદીખાને નાંખ્યો. નાના જેવો રાજ્યભક્ત જાહેર જીવનમાંથી દૂર થવાથી મરાઠી સામ્રાજ્યની ધડીઓ ગણાવા લાગી. અત્યારસુધી તેણે જેમતેમ મહા પરિશ્રમ વેઠી સામ્રાજ્યની એકતા જાળવી હતી. પરંતુ હવે સામ્રાજ્યના વિવિધ અંગોને પરસ્પર બાંધનારી ગાંઠ છેક શિથિલ થઈ ગઈ. પરિણામે એટલું બધું અંધેર ચાહ્યું કે સિંધીઆની સલાહ અનુસાર બાજીરાવે નાનાને છુટો કરી પાછી મુખ્ય પ્રધાનની પદવી આપી. પરંતુ તેની કેદ દરમ્યાન જે આંતરિક ઝઘડા જંગલના દવની જેમ એમેર ફેલાઈ ગયા તેમને કાણુમાં લાવવા અશક્ય હતા. ૧૮૦૦ માં નાનાનું મરણ થયું. અહલ્યાબાઈના મરણ પછી ઈંદોરમાં જશવંતરાવ હોલ્કર ગાદીએ આવ્યો હતો (૧૭૯૫). તેમે દોહલતરાવ સિંધીઆ સાથે લડાઈ જાગી. પૈશ્વાએ સિંધીઆનો પક્ષ લીધો તેથી હોલ્કરે પૈશ્વાને

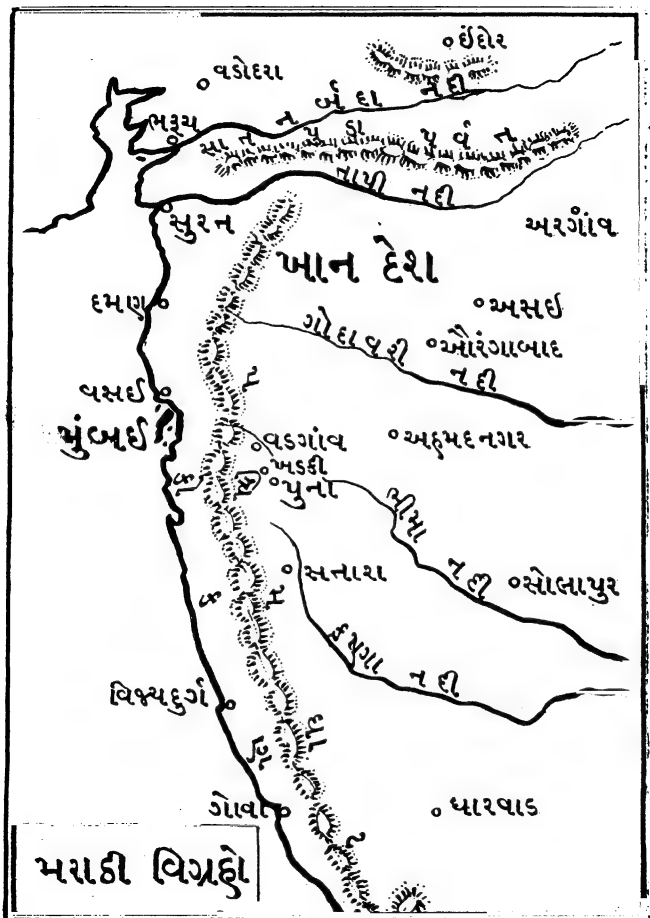
હરાવી પુના હુંટયું, ત્યારે ડરપોક બાજુરાવ વસાઈ નાઠો; ત્યાં અંગ્રેજોને આશ્રય લઈ તેણે વસાઈના કરાર કર્યા (૧૮૦૨). વેલેસ્લી ધણી વખતથી આવા લાગની રાહ જોતો હતો. પરિણામે બાજુરાવનો ડર અને વેલેસ્લીનો પ્રસંગ એવી ઘટના બની.

વસાઈના કરારો આ મુજબ છે. અંગ્રેજો બાજુરાવ માટે દસ હજારની ફોજ રાખે અને તેના ખર્ચ પેટે બાજુરાવ ૨૬ લાખની ઉપજવાળો દેશ આપે. અંગ્રેજોના યુરોપી શત્રુઓને પૈશ્વા આશ્રય ન આપે. દેશી રાજ્યો સાથે તકરારનો પ્રસંગ આવે તો પૈશ્વાએ અંગ્રેજના હુકમ વિના યુદ્ધ કે સુલેહ કરવી નહિ. પૈશ્વાએ સુરતપરનો દાવો ઉઠાવી લેવો, તથા ગાયકવાડ અને નિઝામ સાથે તકરારના પ્રસંગ ઉભા થાય તો બ્રિટિશને મધ્યસ્થ તરીકે કબુલ રાખવા. બ્રિટિશનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારવું. આવા બંધનો વડે બંધાઈ પૈશ્વાએ પોતાને હાથે પોતાના પગ પર, પોતાના રાજ્યપર, પોતાના માંડલિકો પર કુહાડો માર્યો.

વસાઈનું પરિણામ.—આખરે વેલેસ્લીએ બાજુરાવને પુનાની ગાદીએ પાછો સ્થાપ્યો. પરંતુ પૈશ્વાનો આ લાલ રાષ્ટ્રને હાનિ સમાન હતો. બાજુ સ્વરૂપ જોતાં એ તહનામામાં કંપની, પૈશ્વા, અને તેમના મિત્રોના પરસ્પર રક્ષણની યોજના છે. વાસ્તવિક રીતે વસાઈના તહનામાપર સહી આપી પૈશ્વાએ રક્ષણના બદલામાં સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપ્યો. આ તહનામું કરતી વેળા બીજા મરાઠા સરદારોને પુછાયું ન હોવાથી તેઓ તેની વિરૂદ્ધ થયા. પરિણામે અંગ્રેજ-મરાઠા વચ્ચે લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ ચાલ્યાં. બીજો, ત્રીજો અને ચોથો મરાઠા વિગ્રહ એ સૌ વસાઈનાં તહનામાનાં ફળ હતાં. આ રીતે અંગ્રેજોના અંતિમ વિજય માટે, અને પૈશ્વાની પદબ્રજતા માટે માર્ગ તૈયાર કરનાર વસાઈએ મરાઠી સામ્રાજ્યનું લાગ્ય સીવી દીધું.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ.—પૈશ્વાએ વસાઈમાં સહી કર્યાથી વેલેસ્લી એમ ધારતો હતો કે બીજા મરાઠા રાજ્યો હવે સહાયક યોજનામાં દાખલ થશે. પરંતુ આ તેની ધારણા વધારે પડતી હતી. બાજુરાવે કરેલા કરાર બીજા મરાઠા રાજ્યોને નાપસંદ પડે એ સ્વાભાવિક હતું. વળી જ્યારે તેઓ સમજ્યા કે પૈશ્વા પ્રત્યેનું વર્તન અંગ્રેજોની સામાન્ય નીતિનું એક અંગ હતું, અને તેમનું પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જોખમમાં હતું, તથા જે દુર્દશા બાજુરાવે પોતાનાં શિરપર પોતાને હાથે આણી હતી તેજ દુર્દશા એક દિવસે તેમની

મરાઠી વિગ્રહો

સૌની થવાની, સારે તેઓ ક્રોધથી રાતાપીળા થઇ ગયા. વળી પૈશ્વાએ સહી કરતાં તો કરી પણ હવે તેને પોતાને પસ્તાવો થવા લાગ્યો. તેણે પોતાના સર્વે માંડલિકાની મદદ માંગી. ભોંસલે અને સિંધીઆએ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધાખલો કરવા નિશ્ચય કર્યો. ગાયકવાડ અને હોલ્કર તટસ્થ રહ્યા એ નવાઈ જોવું લાગે છે.

યુદ્ધ થોડુંક દક્ષિણ અને થોડુંક ઉત્તરમાં ચાલ્યું. દક્ષિણ સૈન્યની સરદારી આર્થર વેલેસ્લીને સોંપાઈ હતી. તેણે અહમદનગર કબજે કર્યું અને દુશ્મન સામે પોતાનું બળ એકાગ્ર કરવા તેણે નિઝામ રાજ્યનો ખાનદેશ સાથે સાધનારો એક સાંકડો પહાડી માર્ગ કબજે કર્યો. સાર પછી મેદાનમાં પડી તેણે સિંધીઆને અસાઈની લડાઈમાં હરાવ્યો; ભોંસલેને આર્ગામ આગળ હરાવી ગવિલગઢ સર કર્યો. સાર પછી ભોંસલેએ દેવગામમાં સુલેહ કરી, તથા કટક પ્રાન્ત આપ્યો. દેવગામનું તહનામું વસાઈની બીજી આવૃત્તિ સમાન હતું. તેથી ભોંસલેનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું (૧૮૦૩).

આ અરસામાં ઉત્તરમાં લેફે અલીગઢ સર કયુ, પૈશનવાળી સિંધીઆની ફેજને હરાવી, દિલ્હી અને આગ્રા જીત્યાં, મોગલખાદશાહને પોતાના અધિકાર હેઠળ લીધો, અને સિંધીઆના અન્ય ગણાતા સૈન્યને લાસ્વારી આગળ સખત હાર આપી. બાદ સિંધીઆને અંજનગામ આગળ સુલેહ કરી ભરૂચ તથા ગંગા-જમના વચ્ચેનો દેશ આપવો પડ્યો, તથા સહાયક યોજના સ્વીકારવી પડી. અંજનગામની સુલેહ વસાઈની ત્રીજી આવૃત્તિ હતી (૧૮૦૩).

ત્રીજી મરાઠી વિગ્રહ.—બીજે વર્ષે હોલ્કર સાથે યુદ્ધ થયું તેને કેટલાક લેખકો બીજા વિગ્રહમાં જ ગણી લે છે. પણ એને અલાહાબદ ગણવું વધારે ઠીક છે કેમકે ભોંસલે અને સિંધીઆ લડતા હતા સારે હોલ્કર તટસ્થ રહ્યો હતો.

બીજા મરાઠી વિગ્રહ દરમ્યાન હોલ્કરે રજપુતાનામાં ચોથ ઉધરાવી હતી. આ રજપુત રાજ્યો અંગ્રેજ રક્ષણ હેઠળ આવેલાં હોઈ વેલેસ્લીએ હોલ્કર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. પરંતુ ઉત્તરમાં હોલ્કરે આકરી માંગણી કરવાથી લડાઈ ચાલુ થઈ.

આર્થર વેલેસ્લીની સુંદર લશ્કરી વ્યવસ્થા છતાં આરંભમાં હોલ્કરનો જય થયો. તેની ગોઠવણ એવી હતી કે વેલેસ્લી જતે દક્ષિણમાંથી આગળ

ધપે, કનલ મરે ગુજરાતમાંથી આવે, અને લેક (ઉત્તર) હિંદુસ્તાનમાં મારો ચલાવે. પરંતુ છેલ્લા બે સેનાપતિઓ છેક નિષ્ફળ નીવડ્યા. મુકુન્દ્રા આગળ જયવંતરાવ હોલ્કરે લેકની ત્રણ પલટનોનો ખુડો કરી નાંખ્યો. પછી હોલ્કરને ભરતપુરના જાટ રાજાની મદદ મળી. આ નવા મિત્ર સહિત હોલ્કરે દિલ્હીપર હથોડી કર્યા, પણ તે ફાવ્યો નહિ. અહીંથી તેનું ભાગ્યચક્ર પલટાયું. તરતમાં જ લેકે તેને દીગ અને ફરકાખાદ આગળ હરાવ્યો. આ ફત્તેહથી ધ્રુવાઈ લેક ભરતપુર પર ભીડ્યો. આ અભેદ કિલ્લો સર કરવા તેણે ઉપરાઉપરી ચાર વાર મહેનત કરી, ૩૦૦૦ ઉપર આદમી ગુમાવ્યા, પણ એ સર્વ ફેકટ ગયું. અંગ્રેજોના સહાયે લાંબો રાજા યુદ્ધથી કંટાળેલો હોઈ તેણે સુલેહ કરી.

હવે હોલ્કર એકલો પડી ગયો અને બેશક તેના હાલ પણ ખીજા મરાઠી રાજાઓ જેવા થાત, પરંતુ એટલામાં વેલેસ્લીને એકાએક સ્વદેશ જવાનો હુકમ આવ્યો, એટલે તે હાલ તરત બચી ગયો.

ગાયકવાડે અનિવાર્ય વસ્તુને નમન કરી જરાયે ગડબડ કર્યા વિના પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અર્પણ કર્યું અને અંગ્રેજોને ગુજરાતનો વિશાળ ભાગ આપ્યો.

જમ થએલાં રાજ્યો. સહાયક રાજ્યો બનાવ્યાથી વેલેસ્લી તૃપ્ત થયો નહિ. ખીજા માર્ગે પણ તેણે કંપનીનું રાજ્ય વધાર્યું. તેની ગવર્નરી દરમ્યાન તાંજોર અને કુર્ણાટકની નામની સત્તા પણ છીનવી લેવાઈ. તાંજોર રાજ્ય મહાન્ શિવાજીના ભાઈ વેંકાજીએ સ્થાપ્યું હતું. વસ્તુતઃ એ સ્વતંત્ર હતું; તથાપિ કુર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી મોગલાઈના અધિકારી તરીકે તેના પર પોતાનો હક્ક દર્શાવતો હતો. તાંજોરનો રાજા તેને કર ભરી સાંતુષ્ટ રાખતો હતો. તાંજોરપર ચઢાઈ કરવા સારૂ મદ્રાસ સરકારે નવાબને અનેક વાર સહાય કરી હતી. ૧૭૭૧માં મદ્રાસવાળાએ એ રાજ્ય લઈ લીધું પરંતુ વિલાયતના હુકમ આવતાં ૧૭૭૬માં પાછું આપી દીધું. અને રાજા સાથે એવી શરત કરી કે તેણે સહાયક ફોજ રાખવી. આ રાજા ગુજરી જતાં અંગ્રેજોએ તેના દત્તક પુત્રનો હક્ક રદ કરી તેના ભાઈને ગાદી સોંપી. બાર વર્ષ પછી કાંકાને ગાદીપરથી ઉઠાડી ભત્રીજાનો દત્તક હક્ક વ્યાજખી ડેવેલી વેલેસ્લીએ તેને પેન્શન આપ્યું અને તાંજોરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું (૧૭૯૯).

કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી અંગ્રેજોનો અસલ દોસ્ત હતો. ૧૭૯૫ માં તેનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર નવાબ બન્યો. આ સમય સુધીમાં કર્ણાટકનું કંરણ ધણું વધી ગયું હતું. વળી દ્વિમુખી પદ્ધતિને લીધે કર્ણાટકી પ્રજાનાં દુઃખ અપાર હતાં. ઉપરાંત નવાબને દીપુ સાથે ગુપ્ત મસલત ચાલતી હતી એવી ખાતમી મળી. આ સઘળા સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ ૧૮૦૧માં નવાબનું મરણ થતાં તેના વારસને વેલેસ્લીએ પેન્શન આપ્યું અને કર્ણાટકનું રાજ્ય જમ કયું. એજ રીતે અને એવાંજ કારણોને લીધે સુરતનું નાનું રાજ્ય પણ જમ થયું (૧૭૯૯).

સહાયક પદ્ધતિની કૃત્તેહ.—હિંદમાં બ્રિટિશ સર્વોપરીપણું સ્થાપવામાં સહાયક નીતિ ધણી કૃત્તેહમંદ* નીવડી. અહીં એ યોજનાથી અંગ્રેજોને વિશાળ મુલકો મળવા ઉપરાંત જમ થએલાં તેમજ રક્ષણ હેઠળ આવેલાં

*૧૭૯૮માં વેલેસ્લી આવ્યો ત્યારે અંગ્રેજોનો મુલક—

પશ્ચિમ કિનારે મુંબાઈ અને સાલ્સેટ;

દક્ષિણમાં મદ્રાસ, ચિંગલપટ, મલબાર, સાલેમ અને મદુરા.

ઉત્તર-પૂર્વમાં ઉત્તર સરકાર, બંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સા અને બનારસ.

ઉપરાંત તાંજેર, હૈદરાબાદ અયોધ્યા, અને કર્ણાટકનાં મિત્ર રાજ્યો હતાં.

મૈસોરનાં તથા મરાઠાઓનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં.

૧૮૦૫ માં વેલેસ્લી ગયે ત્યારે અંગ્રેજોનો મુલક—

પશ્ચિમ કિનારે ભરૂચ, સુરત, મુંબાઈ અને સાલ્સેટ.

દક્ષિણમાં મદ્રાસ, ચિંગલપટ, સાલેમ, મદુરા, બેલારી, કડાપ્પા, મલબાર, કાનડા, કાઠમ્બિતુર, તાંજેર અને કર્ણાટક.

ઉત્તર-પૂર્વમાં ઉત્તર સરકાર, કટક, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળા, આગ્રા, દિલ્હી, શહિલખંડ અને દોઆબ.

ઉપરાંત રજપુતાના, મરાઠી રાજ્યો, હૈદરાબાદ, મૈસોર અને અયોધ્યા એ સા સહાયક યોજનામાં સામેલ થયાં હતાં.

વિવિધ રાજ્યોની પ્રજાનું અનેક રીતે કલ્યાણ થયું. એથી જે ફેરફાર થયા તે સારા માટેજ થયા. આ સાધ્ય સાધવામાં જે સાધનો વપરાયાં અને જે વિષે અંગ્રેજો તેમજ હિંદીઓ સખત ટીકા કરે છે તે દોષરહિત ન હતાં. વેલેસ્લી પોતે એમ સમજતો હતો કે મારી યોજનામાં ઈંગ્લંડનું તેમજ હિંદનું શ્રેય સમાચ્છે છે. પોતાના અભિપ્રાય પર તેને એવી સજડ શ્રદ્ધા હતી કે તેણે સાધનોનાં સારા-નરસાપણાં વિષે અથવા દશ હજાર માઈલ દૂર વસતા માલી-કોના હુકમો વિષે ઝાઝી પરવા કરી નહિ. ફક્ત પાંચ વર્ષની ટુંક મુદતમાં તેણે હિંદની રાજકીય હાલતમાં જળદ્વ પરિવર્તન આણ્યું અને પોતાના માલી-કોને સત્તાના શિખરે સ્થાપ્યા.

ધરિન ગએલા વડીલો.—અફઘાનીસ્તાનના ઝમાનશાહ સાથે ટીપુને પત્રવ્યવહાર ચાલેલો અને તે હિંદ પર ચઢાઈ લાવે છે એવી અફવા ઉડી હતી. વેલેસ્લીએ આ અફવાનો પુરેપુરો લાભ લીધો. બીજી એક અફવા એવી હતી કે નેપોલિઅને ઈજ્જતમાં જાવણી નાંખેલી હોઈ તે ધરિન સાથે દોસ્તી બાંધી હિંદ પર સ્વારી લાવવા ઈચ્છે છે. ઝમાનશાહ અને કેન્નય અનેને શેહ પહોંચ્યા-ડવા સાથે વેલેસ્લીએ સર જોન માલ્કમ નામના અતિ ચતુર મુત્સદ્દીને ધરિન મોકલ્યો. ત્યાં એવા કરાર થયા કે શાહે તમામ કેન્નયોને ધરિનમાંથી કાઢી મુકવા અને ભારત પર ચઢાઈ કરે તો તેમને અટકાવવા; ધરિનના વેપારનો પરવાનો ઈંગ્લંડને આપવો. બદલામાં ઝમાનશાહ સામે તેને સહાય કરવા અંગ્રેજો બંધાયા.

વેલેસ્લીને બોલાવી લીધો.—વેલેસ્લીની ‘આગળ ધસો’ વાળી નીતિ ઈંગ્લંડમાંના અધિકારીઓને લયકર્તા લાગી હતી. વળી તેણે બીજા અમલદારોના હક્ક હુખાવી પોતાના ભાઈ હેન્રી વેલેસ્લીને એકદમ ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યો તે વાત વિલાયતમાં ખુબ ચર્ચાઈ હતી અને વેલેસ્લી પર અનેક આક્ષેપો થયા હતા. પરિણામે તેણે ૧૮૦૨માં રાજીનામું આપ્યું પરંતુ તે મંજૂર ન થયું અને એક વર્ષ નીભાવવા તેને વિનંતિ કરવામાં આવી. બાદ જ્યારે મરાઠી વિગ્રહો શરૂ થયા ત્યારે ઈંગ્લંડમાં વેલેસ્લી સામે હોહા થઈ રહી. તે સમયે ઈંગ્લંડને નેપોલિઅનનો બહુ ડર હતો અને અંગ્રેજ સરકારને એમ લાગ્યું કે વેલેસ્લી ઈંગ્લંડના શત્રુઓમાં નાહક વૃદ્ધિ કરે છે. આ પરથી તેને બોલાવી લઈ પિટ લોડ કોનવોલિસને બીજવાર હિંદ મોકલ્યો.

વેલેસ્લીનું કાર્ય.—હિંદી ગવર્નર-જનરલોમાં વેલેસ્લી ખેશક અગ્ર પંક્તિમાં, વોરન હેસ્ટીંગ્સ, માર્કિવર્સ હેસ્ટીંગ્સ, અને લોડ્સ ડેલહાઉસીની હારે, મુકાવા લાયક છે. તે મહા સમર્થ રાજનીતિજ્ઞ હતા. તેની નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશ બે હતા. હિંદુસ્તાનના એકેએક ભાગ પર બ્રિટનની સર્વોપરીતા સ્થાપવી, અને નેપોલિયનની જગદ્વ્યાપી તૃષ્ણાને હિંદી બળ વડે વિરોધ કરવો. દીપુની પાયમાલી, વસાઈના કરાર, મરાઠી વિગ્રહો, ઉપરા-ઉપરી રાજ્યોની જમી એ સૌ મોટાં કામોમાં આજ બે ઉદ્દેશ સમાએલા હતા. તેને બે વધારે મુદત મળી હોત તો વિશાળ ભૂમિ-તૃષ્ણાની મહાન યુક્તિ તેણે જરૂર પાર પાડી હોત, અને જે કાર્ય ભવિષ્યમાં કાળક્રમે થવાનું હતું તે તેણે એકદમ પૂર્ણ કર્યું હોત. તે પક્ષો સામ્રાજ્યવાદી હતા.

ઇંગ્લંડમાં તેના પર ગંભીર તોહોમત મુકવાની તજવીજ ચાલી હતી, પરંતુ તે સફળ થઈ નહિ. ત્રીશ વર્ષ પછી તેની કર્તૃત્વ શક્તિની કદર કરી કંપનીએ તેને બે લાખ રૂપિયાનું ધનિામ આપ્યું અને ઇંડિયા હાઉસમાં તેનું આવલું મુક્યું. ૧૮૪૨માં ૮૨ વર્ષની વયે ઇંગ્લંડના આ મહાન નરનું મરણ થયું.

યુદ્ધોની ધામધુમમાં આપણે વેલેસ્લીએ દાખલ કરેલા સુધારા ભુલવા નોઈએ નહિ. હિંદમાં નોકરી કરવા આવનારા યુરોપીઅનોના છોકરાઓ માટે તેણે કલકત્તામાં કોલેજ સ્થાપી, પરંતુ તે બહુ ખર્ચાળ લાગવાથી ચાલ-કાએ હેલિબરીમાં કોલેજ ખોલી એવો ઠરાવ કર્યો કે હિંદમાં નોકરી કરવા જનારે ત્યાં શીખવું. કેનિંગ્હામિસે સ્થાપેલી સદર દિવાની અદાલતમાં બંધ બારણે કામ ચાલતું એ સ્થિતિ તેણે બંધ કરી. કંપનીના નોકરો હિંદી રાજ્યોને અનહદ વ્યાજ નાણાં ધીરતા એ રિવાજ તેણે બંધ કર્યો. યુદ્ધોના લખલુટ ખર્ચ છતાં તેણે કંપનીની શાખ વધારી હતી. ગંગા નદીમાં બાળકોનો ભોગ આપવાનો ચાલ તેણે અટકાવ્યો તથા સતીના રિવાજ વિષે તપાસ ચલાવી હતી.

પ્રકરણ ૪૧ ચું. આઠ વર્ષની હકીકત.

લોડ્સ કેનિંગ્હામિસની નીમણુંક.—વેલેસ્લીની હિમ્મત ભરી નીતિથી કંપનીના ભાગીદારોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો હતો. પુરેપુરો સામ્રાજ્યવાદી હોઈ તેનાં મગજમાં ઇંગ્લંડના ભાવી મહત્વની કલ્પનાઓ હતી;

સારે કંપનીના ભાગીદારોને તેમનાં વાર્ષિક વ્યાજની જ પરવા હતી. તેઓ તો વેલેસ્લીનો લખલુટ ખર્ચ જોઈ આભા બની ગયા હતા. તેને બોલાવી લેવા તેઓએ એવા આગ્રહપૂર્વક પોકાર કર્યા કે આખરે તેઓ ફાવ્યા. કેન-વોલિસ પાછો ગવર્નર-જનરલ નીમાયો અને હિંદી નીતિમાં પાછો ફેરફાર થયો. તે તટસ્થતા જાળવવાના સખત હુકમ લઈ આવ્યો હતો. અસાર પહેલાં સર જૉન શૌરે તટસ્થતા અપસાર કરી તેથી અંગ્રેજોનું કેટલું અહિત થયું હતું તે વિષે ચર્ચા થઈ ગઈ છે. હવે પાછા સંજોગો એવા ઉભા થયા કે અંગ્રેજોને એજ નીતિ અનુસરવી પડી.

કેન વોલિસનું મરણ.—વેલેસ્લીનાં નિરંતર યુદ્ધોને લીધે કંપનીની નાણાં સ્થિતિ છેક તંગ બની હતી. ૧૭૯૩ માં એવો ઠરાવ થયો હતો કે હિંદી સરકારે દરસાલ ઓછામાં ઓછા દશ લાખ પાઉન્ડ ઈંગ્લિંડ મોકલવા. વેલેસ્લીના આઠ વર્ષના અમલ દરમ્યાન તે આ રકમ મોકલી શક્યો ન હતો. ધણા ઈંગ્લંડવાળાઓનું માનવું એવું હતું કે કંપનીના અમલદારોને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવું હોય તો લલે સ્થાપે, પરંતુ તે માટે ઈંગ્લંડને એક પાઈનો પણ ખર્ચ થવો જોઈએ નહિ. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી કેન વોલિસે આવતાંની સાથે હોલ્કર સાથે ચાલતું યુદ્ધ એકદમ અટકાવવા હુકમ મોકલ્યા. સેનાધિપતિ લેફ્ટેનન્ટ એડમિરલ યે કહાવ્યું કે થોડો વખત થોભો, દુશ્મન હારવાની અણીપર છે. છતાં કેન વોલિસ મક્કમ રહ્યો. તહનામું કરવા તે જતો હતો એવામાં માર્ગમાં ગાઝીપુર મુકામે તેનું મરણ થયું (૧૮૦૫).

સર જ્યોર્જ આર્લો, કાઉન્સિલનો વડો સભ્ય હોઈ કામચલાઉ ગવર્નર-જનરલ બન્યો. તે પણ કેન વોલિસને પગલે પગલે ચાલ્યો. લેકના વાંધા છતાં તેણે હોલ્કર સાથે સંધી કરી. વળી મરાઠી વિગ્રહો દરમ્યાન રજપુતોએ કરેલી સેવા તે ભુલી ગયો, અને કરારનાં બંધનો છતાં તેણે હોલ્કર સાથે એવી શરત કરી કે અમારે રજપુતાનામાં મરાઠાઓ સામે ખડા થવું નહિ. આ રીતે તેણે રજપુતાનાને મરાઠાઓને હાથે છુંદાવા દીધું. આર્લોને યુદ્ધનીતિ પાલવે એવી ન હતી. તથાપિ તેણે દેશી રાજ્યો સાથે જે વર્તન ચલાવ્યું તે નીચ, હલકું, અપ્રમાણિક, અને અકર્તીકર હતું, એ વિષે સર જૉન માલકમ કહે છે કે “તેની નીતિ મુજબ, પાડોશીઓના ટંટા અને વિગ્રહ પોતાની નિર્ભયતાના મુખ્ય ઇલાજ રૂપ હતા. આવા વિગ્રહો સીધી રીતે જગાવવા, નહિ તો બીજાં માંડલિક રાજ્યો સાથે એવા રાજદ્વારી

સંબંધ ગોઠવવા કે જેથી ઉપર કહેલાં જેવાં યુદ્ધ ચાલુ રહે—આવું એ નીતિનું કાર્ય છે.”

વેલોરનો બળવો.—મદ્રાસના લશ્કરી સિપાઈઓને તેમની અસહ્ય પાઘડી બદલી યુરોપીઅન ‘હેટ’ જેવી દેખાતી ટોપીઓ પહેરવાનો હુકમ અપાયો. વળી બીજો હુકમ એ હતો કે તેમણે ટીલાં ચાંદા કરવાં નહિ, દાઢી અમુક રીતે ઉતરાવવી, મુઠ્ઠા અમુક કદની જ રાખવી, અને કાનમાં કડીઓ પહેરવી નહિ. સેનાધિપતિએ આ હુકમ માટે મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન્કની મંજૂરી મેળવી હતી. તેનો વિચાર સિપાઈઓનો દેખાવ સુધારવાનો હતો, પરંતુ એ સમયે મદ્રાસ ધલાકામાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓના ધર્મપ્રચારના પ્રયાસોને પરિણામે નીપજેલાં વાતાવરણને લીધે સૈનિકાને એમ લાગ્યું કે સરકાર અમને વટલાવી ખ્રિસ્તી બનાવવા ઇચ્છે છે.

આ પરથી તેઓએ એક દિવસે સવારના પહોરમાં બળવો જગાવ્યો અને ગોરાઓ ઉપર ગોળીબાર ચલાવી સો એક જણાને ઠાર માર્યા. આ વાત આર્કટ પહોંચતાં લાંથી કુર્નલ ગિલેસ્પી ફોજ સહિત આવ્યો અને તેણે બળવો શાંત પાડ્યો. સુમારે ચારસો બળવાખોર સિપાઈઓ માર્યા ગયા.

વેલોરમાં તરતજ શાંતિ થઈ. મુખ્ય આગેવાનોને સજા થઈ, બીજાઓને બરતરફ કરવામાં આવ્યા, અને ટીપુ સુલ્તાનના વંશજોનો આ બળવામાં હાથ છે એવો શક જવાથી તેમને કેદ કરી કલકત્તા મોકલ્યા. પાછળથી બંગાળા સરકારે તપાસ કરી તેમને નિર્દોષ ઠેરવ્યા હતા, ઈંગ્લંડમાં આ બળવાના સમાચાર પહોંચતાં લાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સૌ કોઈ પાદરીઓનો દોષ કાઢવા લાગ્યા. ચાલક મંડળે મદ્રાસના ગવર્નર અને સેનાધિપતિને બરતરફ કર્યા, તથા બાલેનિ મદ્રાસનો ગવર્નર નીમી, ગવર્નર-જનરલ તરીકે લોર્ડ મિન્ટોને મોકલ્યો (૧૮૦૭).

લોર્ડ મિન્ટો પણ તટસ્થ રહેવાની સૂચના સાથે આવ્યો હતો. પરંતુ હિંદમાં પગ મુકતાંજ તેને માલમ પડ્યું કે અંગ્રેજ પ્રતિષ્ઠા ધીમે ધીમે કમી થતી જાય છે. હિંદમાં અંગ્રેજોનો લશ્કરી પ્રભાવ હલકો પડ્યો હતો, તેમની તિજોરી ખાલી હતી, અને તેમની શાખ ઘણી ઘટી ગઈ હતી. આ સ્થિતિ નિહાળી તેણે તટસ્થતા વિષે બહુ કાળજી રાખી નહિ. યુરોપમાં પણ સમય કટોકટીનો હતો. હજુ નેપોલિયનનો ડર મળ્યો ન હતો. મિન્ટોનાં આગમનના અરસામાં એવો ભય હતો કે ફ્રાન્સ અને રશિયાનો સંયુક્ત હુમલો

કદાચ હિંદપર આવે. આવી તોફાની હવામાં તે હિંદી રાજનૌકા સલામતીથી હંકારી શક્યો એ તેની શક્તિ અને બુદ્ધિનો સચોટ પુરાવો છે.

યુદ્ધેલખંડ.—મિન્દોએ લગભગ હાથ લીધા પછી યુદ્ધેલખંડ અને મધ્ય હિંદમાં ખરાબમાં ખરાબ અરાજકતા ભયંકર હદ સુધી ચાલતી હતી. હુંટારાઓની વ્યવસ્થિત ટોળાઓ રાંક પ્રજાને ફાવે તેમ રંજાડતી હતી. હોલકર અને સિંધીઆ બળવાન હતા ત્યાં સુધી તેઓએ આ પ્રદેશમાં વ્યવસ્થા બળવી હતી. પરંતુ અત્યારે તેમનાં બળ છેલ્લેએલાં હોઈ તેઓ હુંટારાઓનાં ટોળેટોળાંનો અટકાવ કરવા અસમર્થ હતા. આ સ્થિતિમાં ઉદેપુર, જોધપુર અને જેપુરના રાજ્યોએ આગલા કરાર મુજબ અંગ્રેજોની મદદ માંગી. મિન્દોએ ના પાડી. પરંતુ યુદ્ધેલખંડની આબતમાં તેને વચમાં પડતું પશું કેમકે એ બ્રિટિશ સરહદને લાગેલું હોઈ ત્યાંની અશાંતિ પોતાને ભયરૂપ હતી. પાંચ વર્ષ સુધી તેણે આ હુંટારાઓ-પિંઢારાઓની-પૂંઠ લીધી, અન્યમગ્ધ અને કાલંજરના કિલ્લા સર કર્યા, તથા યુદ્ધેલખંડમાં તેમનો ત્રાસ ઓછો કર્યો. તથાપિ તેઓ આખા મધ્ય હિંદમાં મરજી મુજબ ધુમતા અને ફાવે તેટલો ત્રાસ વર્તાવતા.

ત્રાવણકોરમાં સહાયક ફોજના ઘણા વખતથી ચઢેલા પગાર મેળવવા, અને ત્યાં ચાલતું અંધેર દૂર કરવા રેસિડન્ટે ચાંપતા ઉપાયો લીધા. આથી કોપાયમાન બનેલા ત્યાંના દિવાને અંગ્રેજોને રાજ્યમાંથી કાઢવાનો બેવકુફ પ્રયાસ કર્યો. ત્યાંની પ્રજાએ બળવો કર્યો અને ૩૨ ગોરા સૈનિકો માર્યા ગયા. પરંતુ બળવો થોડા સમયમાં શાંત પાડવામાં આવ્યો. દિવાને આપઘાત કર્યો અને તેના ભાઈને સખત સજા થઈ.

મિન્દોની પરરાજ્યનીતિ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. વેલેસ્લીએ દોરેલી માગરિખા મુજબ તે આગળ વધ્યો. વેલેસ્લીના સમયમાં અમાનશાહને હિંદપર સ્વારી લાવવાની સુંદર તક હતી, પરંતુ આલ્ફ્રમ માર્કેટ ઈરિન સાથે કાલકરાર થયા તેથી અમાનશાહની શક્તિ અદ્ભુત રીતે પાંગળી બની હતી. નેપોલિયનની સ્વારી અટકાવવા માટે પણ બંદોબસ્ત થયો હતો. પછી નાઇલિની લડાઈથી બોનાપાર્ટની યોજનાઓને નબળો થઈ લાગ્યો અને ટૂંકકાલગરે તેની જલમાર્ગે આવવાની આશા નાશુદ્ધ કરી. ત્યારબાદ હિંદમાંના અંગ્રેજોને એવો ભય હતો કે કદાચ ફ્રેન્ચો ભૂમિમાર્ગે ઈરિન અફઘાનીસ્તાનમાં થઈ આવશે. પ્રથમ આ ફ્રાન્સરૂપી હાઉ અને પાછ-

૧૫૧ રશિયાથી હાઉ અંગ્રેજોને સ્થાયિ લય અને ત્રાસનાં કારણ થઈ પડ્યાં
તાં. મિન્ટો હિંદ આવ્યો ત્યારે ધરિન રશિયા સામે યુદ્ધમાં સંડોવાયું હતું.
૧૫૨ અંગ્રેજની મદદ માંગી, પરંતુ મિન્ટોએ ના પાડવાથી તેણે નેપોલિ-
મનને કહાવ્યું. ફ્રાન્સના વડાલો ધરિન આવ્યા અને બધી બાબતની તૈયારીઓ
ચાલી રહી હતી એવામાં ફ્રાન્સ રશિયા વચ્ચે ટિલ્સિટની સંધી થતાં
મે વાત અટકી પડી. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ મિન્ટોએ અનુભવી માલકમને
ધરિન મોકલ્યો. પરંતુ આ સમયે તે કાવ્યો નહિ કેમકે ઈંગ્લેંડથી પણ એક
હકીલ આવ્યો હતો. આ બંને વડાલો એકજ ઉદ્દેશથી આવેલા છતાં તેઓ
યાં વઢી પડ્યા. માલકમ એમને એમ કલકત્તા પાછો આવ્યો. આ રમુજ
મેલનો અંત દુઃખદ આવ્યો કેમકે બંને વડાલોનો ખર્ચ હિંદને શિરે
પોંચ્યો.

પંજાબ સાથે કરાર.—અરાધમી સદીમાં સીખ જાતિપર મુસલમાનોનાં
બાકમલુ થવાથી તેઓએ કામી સંગઠન કરી ખાલસા સૈન્ય સ્થાપ્યું તે.
આપણે જોઈ ગયા. અહમદશાહ અબ્દાલીની સ્વારી પછી સીખોએ
જમના અને રાવલપીંડી વચ્ચેનો પ્રદેશ કબજે કર્યો હતો. મરાઠાઓએ

રણજીત સિંહ

તેમની પ્રગતિ કાંઈક શિથિલ બનાવી હતી, પણ મરાઠાની સત્તા ઉત્તરમાં તુટી (૧૮૦૩) ત્યારથી કેટલાક સીપ સરદારોએ અંગ્રેજ સાથે મૈત્રી બાંધી.

રણજીતસિંહ.—આ સમયે સીપોમાં બાર પેટા વિભાગ ‘ મિસલ ’ હતા, તેમાંનો એક બળવાન રણજીત સિંહની સરદારી હેઠળ હતો. તેણે ૧૯ વર્ષની ઉંમરે અમાનશાહને તેની પંખબની સ્વારીમાં મદદ કરી હતી. બદલામાં અમાનશાહે તેને લાહોરનો સુબેદાર બનાવ્યો હતો. ક્રમે ક્રમે પંખબમાં પોતાની સત્તા સુદૃઢ કરી તેણે જમના-સતલજ વચ્ચેનાં સીપ રાજ્યો પર સત્તા જમાવવાનો વિચાર કર્યો. આ રણજીતની મૂર્ખતા હતી. તેણે આ રાજ્યોને કળે કળે એકત્ર કરી સંયુક્ત સીપ સામ્રાજ્ય સ્થાપવું જોઈતું હતું. તે માટે તેની પાસે પુરતાં સાધનો હતાં. પરંતુ તેની સ્વારીને લીધે સીપ રાજ્યોએ બ્રિટિશની મદદ માંગી. મિન્ટોને લય લાગ્યો કે રણજીત તેમનો મુલક સંપાદન કરે તો તેના જેવો પરાક્રમી પાડોશી કોઈ દિવસ અંગ્રેજોને ભારે થઈ પડે. આ પરથી મિન્ટોએ સરહિંદવાળા સીપોને પોતાની પાંખમાં લેવા નિશ્ચય કર્યો. આ ઉદ્દેશથી તેણે લોડ મેટકાફને વિષ્ટિ માટે પંખબ મોકલ્યો. ગવર્નર-જનરલના આ વકીલે બક્ષીસ અને નજરાણું મોકલ્યા પછી, પોતાની ચાલાકી અને મીઠી વાણી વડે રણજીતને વશ કરી અમૃત-સરના કરાર કરાવ્યા (૧૮૦૯). જમના-સતલજ વચ્ચેનાં સીપ રાજ્યો બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળ આવ્યાં અને રણજીતે એ પ્રદેશપરથી પોતાના હક્ક દાવા ઉઠાવી લીધા. બદલામાં સતલજની પશ્ચિમ અને ઉત્તરના પ્રદેશોમાં તે ચઢાઈ કરે તો અંગ્રેજોએ વચમાં આવવું નહિ એમ નક્કી થયું. આથી મેટકાફે એક કામમાં બે કામ કીધાં કેમકે રણજીત સાથે કરાર થયાથી અફઘાનીસ્તાન પર એક પ્રકારનો દાબ બેઠો.

કાબુલ તરફ એલ્ફીન્સ્ટન વકીલ તરીકે ગયો હતો. પરંતુ આથી કશું રાજકીય પરિણામ આવ્યું નહિ. વકીલે પોતાનો ધણોખરો સમય અફઘાનીસ્તાનની બાણવાજોગ બાતમી મેળવવામાં ગાળ્યો. પેશાવરથી આગળ તે જઈ શક્યો નહિ, કેમકે ત્યાં આત્મવિગ્રહ ચાલતો હતો.

બવાપર ચઢાઈ.—મિન્ટોના અમલમાં ઈંગ્લેન્ડ-ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ હતું. આનો લાભ લઈ અંગ્રેજોએ સંસ્થાન વધારવા તજવીજ કરી. હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા મોરીશીઅસ આદિ કેટલાક બેટ ફ્રેન્ચના હતા તે જીત-

વામાં મિન્ટોએ ઇંગ્લંડ સરકારને પુરેપુરી સહાય કરી. વળી તે જાતે જાવાપર સ્વારી લઈ ગયો હતો. શત્રુ બળ જામડું હોવાથી આ સ્વારીમાં ઘણી સાવ-ચેતી અને વ્યવસ્થાની જરૂરત હતી. આ સ્વારીપરથી પાછા ફરતાં તેને એકાએક હુકમ મળ્યા કે તમને ખસેડી માકિર્વિસ હૅસ્ટીંગ્સને ગવર્નર-જન-રલપદ અપાયું છે.

મદ્રાસમાં બળવો.—નાણાં ભીડને પહોંચી વળવા દરેક ખાતામાં કાપ-કુપ થઈ હતી. લશ્કરી અધિકારીઓનું તંબુ એલાવન્સ મિન્ટોએ બંધ કર્યું. આ પરથી તેઓએ મછલીપટમ, સીરંગાપટમ, હૈદરાબાદ વિગેરે સ્થળોએ બળવો કર્યો (૧૮૦૯). પરંતુ આ સમયે મિન્ટોએ ચાલાકી વાપરી માલકમ જેવા કાબેલ પુરૂષોને મોકલી બળવાખોરોનું સમાધાન કર્યું. તેમનાં વર્તનથી સ્વદેશને કેટલું નુકશાન થશે એ સારી રીતે સમજાવવાથી તેઓ પાછા પોતાને કામે ચઢ્યા. બળવો સમાવવાની આ જ ખરી રીત હતી.

દિવાની વહીવટ.—હવે બ્રિટિશ સત્તાની ઠીક જમાવટ થએલી હોવાથી તેની વસુલ પુષ્કળ અને નિર્ભય બની હતી. મિન્ટોના અમલમાં યુદ્ધોનું જોર બહુ નહિ હોવાથી, તે નવા પ્રદેશોની વ્યવસ્થા તરફ નજર નાંખી શક્યો. તેના સમયમાં જ મન્રો નામના અતિ બુદ્ધિશાળી અમલદારે દૈયતવારી પદ્ધતિ મદ્રાસ ઇલાકામાં કાયમ કરાવી. આર્થિક દૃષ્ટિએ મિન્ટોનો અમલ ઘણો સફળ હતો. એ વર્ષમાં તે પહેલાં જે ખોટ પડતી તે મટાડી તેણે નફો દેખાડી દીધો. આ ઉપરાંત તેણે દેશી સાહિત્યને ઉત્તેજન દીધું હતું. શિવાય, ખ્રિસ્તી પાદરીઓ હિંદીઓને ખ્રિસ્તી બનાવવા જે પ્રયાસો કરતા હતા તેની સામે ચવામાં મિન્ટોએ બનતી તજવીજ કરી. તે માટે તેને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૮૧૩ ની સનદ.—૧૭૯૩ વાળા કંપનીના પટાની મુદત ખલાસ થતાં ૧૮૧૩ માં પાર્લામેન્ટે તેને નવી વીશ વર્ષની સનદ આપી. તેમાં એવી કલમો હતી કે હિંદનું રાજ્ય કંપનીના કબજામાં રહે પણ તે પર ઇંગ્લંડ સરકારનો સર્વોપરી અધિકાર ગણાય; હિંદ સાથે હર કોઈ અંગ્રેજ વેપારી વેપાર કરી શકે; કંપનીનો ઇર્જનરો ફક્ત ચીન સાથેના વેપાર માટે જ કાયમ રહે; ધર્મ-પ્રચાર માટે હિંદ આવતા પાદરીઓને ઉત્તેજન આપવું, અને કંપની સરકારે હિંદમાં હિંદને ખર્ચે ખ્રિસ્તી ધર્મખાતું ખોલવું.

આ કાયદાનાં પરિણામ.—અભાર સુધી કંપનીનો વેપાર ધણોખરો, હિંદી માલ યુરોપ લઈ જવાનો હતો. હવે ૧૮૧૩થી નિરંકુશ વેપારના મોટા નામ હેઠળ વિલાયતનો માલ હિંદમાં સરકારની સહાયવડે આવવા લાગ્યો. આ સમયે ઇંગ્લંડની સ્થિતિ એવી હતી કે તેને હિંદમાં પોતાનો માલ વેચ્યા વિના આરો ન હતો. નેપોલિયને આખા યુરોપને જાણે પોતાની હથેલીમાં લીધું હતું. એકલું ઇંગ્લંડ તેના પંજા બહાર હતું અને તે નેપોલિયનનો અંત આણવા પાણીની પેઠે નાણાં વેરી રહ્યું હતું. વળી ઇંગ્લંડનો મુખ્ય આધાર વેપારપર હતો અને નેપોલિયને યુરોપનાં તમામ બંદરોને નાકેબંધી કરેલી હોવાથી ઇંગ્લિશ માલ યુરોપી બજારમાં ખપતો ન હતો. આ અણીને સમયે હિંદુસ્તાને નવા બજારની ગરજ સારી. પરિણામે ૧૯મી સદી પહેલાં જે હિંદ હુન્નરોમાં શિરોમણી ગણાતું તે સ્તરપછી છેક અઘોગ-તિએ પહોંચ્યું. અંગ્રેજી માલ અહીં આવે તેની જગત કંપનીને ધટાડવી પડી; અને અહીંથી ઇંગ્લંડ જતા માલની દશા બહુ માઠી થઈ. વિલ્સન સાહેબના શબ્દોમાં—“૧૮૧૩ સુધી હિંદનું કાપડ ઇંગ્લંડમાં બનેલા તેવાજ કાપડ કરતાં બ્રિટિશ બજારમાં પચાસ સાઠ ટકા ઓછે વેચાતું. આથી ઇંગ્લિશ હુન્નરોનું રક્ષણ કરવા સારું હિંદી માલ પર ૭૦ અને ૮૦ ટકા જેટલી જકાત નાંખાઈ. સરકારે જે આવી સહાય ન કરી હોત તો પૈઝલી અને મેન્ચેસ્ટરની મીલો આરાંભમાં જ અટકત અને વરાળબળનો લાભ છતાં ભાગ્યેજ પાછી ચાલુ કરી શકાત. હિંદી હુન્નરોના ભોગે તેમનો ઉદય થયો. હિંદ જે સ્વતંત્ર હોત તો તેણે બ્રિટિશ માલપર સામી જકાત નાંખી હોત.”

પ્રકરણ ૪૨ મું. માર્કિવસ હેસ્ટીંગ્સ.

તટસ્થતાવાળી નીતિનો માર્કિવસ હેસ્ટીંગ્સના આગમનથી ચોક્કસ લાગ કરવામાં આવ્યો. અહીં એ નીતિ વિષે થોડુંક વિવેચન કરી લેવું અનુકૂળ છે.

તટસ્થતાવાળી નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે મુલક શક્તિની યોજનાઓનો લાગ કરવો, હિંદી રાજ્યોની બાબતોમાં માથું ભરવું નહિ, અને તેમની વચ્ચેની બળતુલા બરાબર જળવાઈ રહે એ જોઈ સંતોષ માનવો.

પિટ ઇડિયા બિલમાં તે દાખલ થએલી હોવાથી કેનવાલિસ અને શેર લગભગ ૧૨ વર્ષ સુધી (૧૭૮૬-૯૮) તેનો અમલ કર્યો. વેલેસ્લીના સ્વદેશ ગમન પછીનાં આઠ વર્ષ દરમિયાન તે પાછી અમલમાં મુકાઈ હતી.

તટસ્થતા નિષ્કુળ નીવડી એમાં નવાઈ નથી. તેના ઉદ્દેશમાં જ પરસ્પર વિરોધ છે. હિંદી રાજ્યોની બળતુલા બળવવી હોય તો સાધારણ રીતે યુદ્ધ કર્યા વિના એ કાર્ય થાય એમ ન હતું. જો બળતુલા બળવવાનો નિયમ છોડી દે, તો વહેલો મોડો એકાદ હિંદી રાજ પાડોશી રાજ્યોને ભોગે બળ વધારી, તેમને દબાવી દઈ એવો પ્રબળ બને કે તેનું બળ અંગ્રેજોને હમ્મેશના ડરનું કારણ થઈ પડે.

કેનવાલિસ તટસ્થતાની પ્રતિજ્ઞા સાથે આવ્યો હતો, પરંતુ હિંદી રાજ્યોની બળતુલા બળવવા જતાં તેને તટસ્થતાને વગળે મુકી ત્રીજો મેસોર વિગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. તેના અનુગામી શેર સાહેબે બળતુલા વિષે ઝાઝી કાળજી કરી નહિ. પરિણામે મરાઠાઓએ એકત્ર થઈ ખડા આગળ નિઝામને પીટ્યો. આ વિજયથી તેઓ પોતાની ગએલી પ્રતિજ્ઞા પાછી મેળવી શક્યા. ઉપરાંત ટીપુ શેરની તટસ્થતાનો લાભ લેવામાં પાછો પડે એવો ન હતો. તેણે અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢવા ફ્રેન્ચો સાથે મસલત કરવા માંડી. વળી શેરના તટસ્થ રહેવાના નિશ્ચયને લીધે અનેક રાજ્યોમાં માહોમાહેના વિગ્રહ આદ્યા અને દેશમાં બળભળાટ અને અશાંતિ સાધારણ થઈ પડ્યાં.

તટસ્થતાને તિલાંજલી.—સાત આઠ વર્ષના આંતરા પછી ૧૮૦૫માં પાછું તટસ્થતાનું પાલન થતાં ઘણું નુકશાન નીપજ્યું. બાર્લોએ સિંધીઆ-હોદ્દકર સાથે સંધી કરી અને તેને પરિણામે તેઓ રજપુતાના પર ફરી વળ્યા. તેના પછી આવનારને તટસ્થ રહેવાના હુકમ મળ્યા હતા, છતાં કંપનીનાં હિતને નુકશાન કરનારા અનેક પ્રસંગોએ મિન્ટોએ તટસ્થતા વગળે મુકી હતી. તથાપિ તેની ગવર્નરી દરમિયાન એ નીતિનો સત્તાવાર ઇન્કાર થયો ન હતો. હજુ કંપની એ નીતિનો જ દેખાવ કરતી હતી. પરંતુ માર્કિવર્સ હેસ્ટીંગ્સ ગવર્નર-જનરલ નીમાતાં એ નીતિને સદાને માટે તિલાંજલી મળી; અને વેલેસ્લીના સિદ્ધાન્તોનો પૂરજોશથી અમલ થયો.

માર્કિવર્સ હેસ્ટીંગ્સનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત.—માર્કિવર્સ હેસ્ટીંગ્સે આરંભનું જીવન લશ્કરમાં ગાળ્યું હતું. ખર્યાબખ્યા માટે તે કુખ્યાત હતો, તેણે

પોતાની આપીકા મિલકત સઘળી ઉડાવી

માર્કિસ હેસ્ટિંગ્સ

દીધી હતી. તે પાટવીકુંવર (પાછળથી ચૌથો જયોર્જ)ને દિલોજન દોસ્ત હતો, અને તેની મારફતેજ તેને આ મોટી પદવી મળી હતી. આ સમયે તે ૫૯ વર્ષનો હતો. તેનાં પૂર્વચરિત્ર-પરથી કોઈને એવો ખ્યાલ ન હતો કે દશ દશ વર્ષ સુધી દિવાની તેમજ લશ્કરી વહીવટનું ઉપરીપણું તે ફત્તેહમંદીથી કરી શકશે. તથાપિ તેણે અહીં ઘણું સખત કામ કરી બતાવ્યું. હવાફેર માટે તે કદી ટેકરીઓપર ગયો ન હતો. હમ્મેશાં સવારના ચાર વાગે તે પોતાને કામે લાગી

જતો. તેની સવા નવ વર્ષની કારકીર્દિમાં ૨૮ લડાઈઓ લડાઈ, ૧૨૮ કિલ્લાઓ લેવાયા, અને ૧૯ તહનામાં થયાં, એ તેની અથાગ કાર્યશક્તિનું ભાન કરાવે છે. તેનાં આગમન પહેલાંનાં આઠ વર્ષના કારભારને પરિણામે “ સાત સાત ઝઘડાનાં બીજ વવાયાં હતાં.”

નેપાલ વિગ્રહ.—હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળ પર નેપાલ નામનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ત્યાંનાં આચીન રાજ્યોને પાંચમાલ કરી ગુરખા નામના પહાડી લોકોએ ૧૭૬૮ માં એક મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેમનું લશ્કરી બળ સાફ હતું. તેઓ પોતાનું રાજ્ય દક્ષિણ દિશામાં વધારતા જતા હતા. તેમનાં આક્રમણો બંધ કરાવવા સારૂ બાલો અને મિન્ટોએ અનેક વખત લખાપટ્ટી કરી હતી, પરંતુ તેમાં કશું વળ્યું નહિ. ૧૭૧૯ થી ૧૮૧૩ સુધીના લગભગ સો વર્ષમાં તેઓએ લગભગ બસો ગામો જીતાં હતાં. વેલેસ્લીના સમયમાં અયોધ્યાનો ગોરખપુર જીત્યો અંગ્રેજોને મળ્યો હતો તેથી ગુરખા અને અંગ્રેજની સીમા એકમેકને લાગેલી હતી. મિન્ટો જાવાની સ્વારીએ ગયો હતો તે સમયે તેઓએ હદ કરી હતી. તેઓ અયોધ્યા રાજ્યનો મોટો ભાગ બચાવી બેઠા. ભુતબલ અને શિવરાજ જીતા તેઓએ સર કર્યાં. હેસ્ટીંગ્સ નીમાયો

કે તરત તેણે બ્રિટિશ મુલકની તસુ ચે તસુ જમીન એકદમ સોંપી દેવા સારૂ ગુરખાઓને આગ્રહપૂર્વક કહાવ્યું, અને ફોજ મોકલી ભુતપલ લઈ લીધું. નેપાલ દરબારે સુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યો. ગુરખા ફોજે ભુતપલ પર ચઢી જઈ ત્યાંના અંગ્રેજ હાકેમ તથા બીજા ૧૮ જણાને ઠાર માર્યા. આ સાંભળી હેસ્ટીંગ્સે પ્રયત્ન તૈયારી કરી (૧૮૧૪).

બ્રિટિશ સૈન્યના ચાર ભાગ પાડી દરેકે વિવિધ સ્થળેથી નેપાલપર ચઢાઈ કરવી એવા હુકમ નીકળ્યા. એક પલટન સતલજથી નીકળી નેપાલની પશ્ચિમે આવી; બીજી પૂર્વ દિશાએથી ખટમંડુ રાજધાનીપર ગઈ; અને બાકીની બે દક્ષિણ દિશાના જુદા જુદા સ્થળેથી ઉપડી. આમાંની ત્રણ પલટન હારી ગઈ, પરંતુ પશ્ચિમ તરફથી આવતી જનરલ એક્ટરલોનીવાળી ટુકડીએ અંગ્રેજનું નામ રાખ્યું, અને લડતનો ફત્તેહમંદ અંત આણ્યો. અસંખ્ય વિદ્યો છતાં ગુરખાના ઝૂટેલા માંડલિકાની મદદથી તે સીધા પહાડોપર અને લયંકર ખીણોમાં થઈ આગળ વધ્યો. કિલ્લાપર કિલ્લા લઈ અંતે તે માલવનના મજબુત ગઢ આગળ પહોંચ્યો. ત્યાંના સરદાર અમરસિંહને હારી ખટમંડુ જવું પડ્યું. પછી બંને પક્ષે સુલેહની તજવીજ કરવા માંડી, પરંતુ નેપાલ દરબારમાં અમરસિંહે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે અત્યારે સુલેહ કરવામાં તુકસાન છે. સુદ્ધ પાછું ચાલુ થયું. એક્ટરલોની ખટમંડુ તરફ ધસ્યો. મકવાનપુર આગળ ગુરખાઓની હાર* થવાથી તેમણે સિગૌલી મુકામે સંધી કરી.

* નેપાલ વિગ્રહમાં બ્રિટિશનો જય થયો તેનાં કારણ એ હતાં કે ગુરખાઓના પ્રમાણમાં અંગ્રેજનાં સૈન્ય અને સંપત્તિ પુષ્કળ હતાં; ગુરખાઓમાં વ્યવસ્થાની ખામી હોવા ઉપરાંત તેમનાં શસ્ત્રો પણ જેવાં તેવાં હતાં. વળી તેઓના કેટલાક માંડલિકો ઝુટી શત્રુપક્ષને સહાય દેતા હતા. છતાં તેઓએ અનેક પરાક્રમ કરી બતાવ્યાં હતાં. અહીં એકજ દૃષ્ટાંત આપી સંતોષ માનીશું.

દેરાદુનથી થોડેક દૂર કલંગા નામનો કિલ્લો હતો. બ્રિટિશ ફોજ ત્યાં ધસી આવે છે એ સાંભળી અમરસિંહનો ભત્રીજો બલભદ્રસિંહ ૩૦૦ આદમી સાથે એનું રક્ષણ કરવા સજ્જ થયો. કર્નલ મોખીએ તેને કહાવ્યું કે તાબે થાઓ. પરંતુ સ્વાભિમાની બલભદ્રે એ વાત તુછમરી કાઢી. બીજે દિવસે મોખીએ તોપોનો

પરિણામ.—નેપાલે દક્ષિણના તકરારી પ્રદેશપરનો, અને અંગ્રેજોએ તારાઈ પ્રદેશ પરનો હક્ક ઉઠાવી લીધો. અંગ્રેજ રેસિડન્ટ નેપાલમાં રહેવા લાગ્યો; એ શરત ગુરખાઓને ધણી આકરી લાગી હતી. મુલક ગયો તેના કરતાં રેસિડન્ટ રાખવો પડ્યો એ દુઃખ તેમને ધણું લાગ્યું. આ શિવાય અંગ્રેજોને અનેક લાલ થયા. નેપાલ વિગ્રહથી જે પહાડી પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો તેનાં હવાપાણી અંગ્રેજોને માટે અનુકૂળ હતાં. સિમલા, મસુરી, નૈનીતાલ વિગેરે પ્રખ્યાત સ્થળો એ પ્રદેશમાં જ આવેલાં છે. વળી હવેથી ગુરખાઓ અંગ્રેજ સૈન્યમાં જોડાવા લાગ્યા અને તેમણે અનેક પ્રસંગોએ અંગ્રેજોની અપૂર્વ સેવા બળવી છે.

અરાજકતા.—મિટોના સમયમાં આપણે જોઈ ગયા કે છુદ્દલખંડ અને મધ્ય હિંદ પર લુંટારાઓ વ્યવસ્થિત આક્રમણો કરતા હતા. તેમની સામે જોઈએ તેવા જલદ ઇલાજો ન લેવાયાથી તેમનું બળ ધણું વધી પડ્યું. આ સમયે તેમની સંખ્યા નહિ નહિ તો પચાશ હજાર જેટલી હશે. તેઓ પિંઢારા કહેવાતા. તેઓમાં કેટલાક હિંદુ અને કેટલાક મુસલમાન હતા. અસલ તેઓ મરાઠી રાજ્યોનાં સૈન્યોમાં હતા. અરાઢની સદી દરમ્યાન ચાલેલી અંધાધુંધીનો લાલ લઈ આ લોકો મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં લુંટકારતો ધંધો લઈ બેઠા હતા. મધ્ય હિંદ તેમનું ઘર હતું છતાં તેમના દરોડા ગુજરાતથી ગંજમ

મારો ચલાવ્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયાસો વ્યર્થ ગયા, અને તેણે ગિલેસ્પીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. બે ત્રણ દિવસમાં ચાર અંગ્રેજ ટુકડીઓએ કલંગા-ગઢને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. બ્રિટિશ તોપોનો જવાબ ગુરખાની બંદુકોએ વાળ્યો. બલલદ્રના શૂરા ત્રણસો ઉપર ગોળાનો વરસાદ વરસ્યો છતાં તેઓ જરાયે ડગ્યા નહિ. દિવાલો ચઢવા જતાં ગિલેસ્પી જતે મરણ પામ્યો. હવે મોખી પાછો હજ્યો અને દિલ્હીથી મોટી તોપો મંગાવી. મહિના પછી આ તોપો આવી પહોંચી. દરમ્યાન કિલ્લાવાળાઓને પાણીની તંગી પડવા લાગી. જ્યાં અંગ્રેજ છાવણી હતી ત્યાં પાણીના ઘોઘ હતા. એ શિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણે પાણી મળે એમ ન હતું. અંગ્રેજ તોપોનો મારો ધણો સખત ચાલતો હતો, ગુરખાઓ ટપોટપ મરતા હતા, બાળબચ્ચાં પાણી પાણી પોકારતાં હતાં, તેમના જેવા તેવા કિલ્લામાં અનેક સ્થળે ગાબડાં પડ્યાં હતાં, તેમની તરસ અસહ્ય થઈ પડી હતી, ત્રણસોના અત્યારે સીતેર થઈ ગયા હતા. આ સ્થિતિમાં

સુધી સર્વત્ર થતા. અત્યાર સુધી તેઓ બ્રિટિશ હદમાં જતા નહિ, પણ હવે તેઓએ એ મર્યાદા વટાવી અને સર્વ સ્થળે ધોર જીલમ ચલાવવા લાગ્યા. તેમની વૃત્તિ આસુરી અને અમાનુષી હોઈ તેમનાં કૃત્યો અતિ ભયંકર હતાં. આજે એ કથા વાંચતાં આપણને કમકમાટ ઉપજે છે. માકિવ્સ હુસ્ટીંગ્સે પિંઢારાઓને નાણુદ કરવાનું પણ લીધું.

પિંઢારા વિગ્રહ.—પોતાના તમામ સૈનિકોને દરેક સ્થળેથી ખેલાવી તેણે તેમને એવી ખુબીથી ચક્રાકારે ગોઠવી દીધા કે આરતે આરતે પિંઢારાઓ તમામ ખાબુએથી ઘેરાઈ જાય. ચક્રાકારે ગોઠવાયા પછી અંગ્રેજ સૈન્યો કેન્દ્ર તરફ જતાં ગયાં, ચક્ર નાનું નાનું બનતું ગયું અને શત્રુનું ક્ષેત્ર છેક કમી થઈ ગયું. આ વિષે સર જોન કે લખે છે કે “વાંચક પોતાની નજર આગળ હિંદનો નકશો મુકી કૃળણા અને ગંગા વચ્ચે આવેલા વિશાળ મુલક વિચારે; દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ખુનાથી તે ઉત્તર-પૂર્વમાં કાનપુર સુધી નજર નાંખે; મુખ્ય દેશી રાજ્યોનાં સ્થાનકો જોઈ લે; અને (ઉત્તર) હિંદુસ્તાન તથા દક્ષિણને વીંટી વળતાં અને પિંઢારાના ટોળાંઓને તેમજ મુખ્ય દેશી રાજ્યોને ઘેરી લેતાં સુંદર (અંગ્રેજ) સૈન્યો, ત્રણ ધલાકાની ખાસ યુનંદી ફાળેનો વિચાર કરી લે. માનો કે આ એક અતિશય મોટા પ્રમાણના શિકારની ગોઠવણ હતી. દેશી રાજ્યો જો આ પ્રયંત તૈયારી અને હીલચાલથી ગભરાયા હોય તો

તેઓ શરણે જઈ શકત, અને તેમની બહાદુરીથી ચકિત થએલા ઉદાર શત્રુઓએ તેમને ખુશીથી આશ્રય આપ્યો હોત. તથાપિ કિલ્લામાંના વીરોને પરાજય કરતાં મરણ વધારે પસંદ હતું.

અંગ્રેજ તોપોનો અખંડ મારો ચાલુ રહ્યો; ગોળાપર ગોળા છુટતા હતા. એવામાં એચિંતા એક દિવસે કિલ્લાના દરવાજા ખુલી ગયા અને પેલા સીત્તેર શુરવીરો નાગી તરવારો સાથે પૂરજોશથી ધસી આવ્યા. બહાદુર બલભદ્ર હસતે મુખે તેમને મોખરે હતો. આશ્ચર્યમાં ગરક થએલા અંગ્રેજો આ ચાલમાં રહેલી ચતુરાઈ વિચારે વિચારે એટલામાં તો આ શૂરા સીત્તેર તેમની હરોળ છેદી જોતજોતામાં બહાર નીકળી ગયા અને નાલાપાણીના ઘોઘ આગળ ધરાઈ ધરાઈને પાણી પીધા પછી તેઓ પહાડોમાં અણી શુદ્ધ હાલતમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. આજે એ સ્થળે દેરાદુનના નિર્જન વનમાં બહાદુર બલભદ્રનું એક સ્મારક છે.

તેમાં નવાઈ નથી.....તેઓને લય સામે તૈયાર થવાનો આપણા જોડલોજ અધિકાર હતો.” મરાઠી રાજ્યો ગભરાયાં હતાં અને તેઓએ યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી એની હકીકત હમણાં તમારા વાંચવામાં આવશે.

ઉપર વણુવેલી ચાલથી પિંદારાઓ છેક ઘેરાઈ હતાશ ચર્ચિયા. કેટલીક ટોળાઓએ ઘેરો તોડવા ફાંફાં માર્યા પણ તેઓને સખત માર ખાઈ પાછા હઠવું પડ્યું; કેટલાક જંગલોમાં નાસી ગયા અને કુતરાને મોતે મુઆ; કેટલાક આજીવ્યાજીવનાં ગામોમાં ગયા પરંતુ ત્યાં લોકોએ તેમના પૂર્વના અત્યાચારો સંભારી સંભારી તેમને જરાયે દયા આપ્યા વિના મારી નાંખ્યા. પરિણામે ચાર વર્ષમાં (૧૮૧૫-૯) તેમની જડ ગઈ. તેમના સરદારો પૈકી ચિતુ જંગલમાં નાસી ગયો ત્યાં તેને વાઘે ફાડી ખાધો; બીજીર મહમદે આપઘાત કર્યો; અમીરખાં અને કુરીમખાં તાબે થયા અને બંનેને અંગ્રેજોએ જાગીર આપી. ટોંક અને ગોરખપુરમાં હજી તેમનાં વંશજો એ જાગીરો ભોગવે છે.

ચોથો મરાઠી વિગ્રહ.—વેલેસ્લીના સ્વદેશગમન પછી મરાઠાઓએ પોતાની હાલત સુધારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા હતા. બહીકણ અને કપટી બાજરાવને અંગ્રેજોનો અણુવિશ્વાસ હતો. આ સમયે ગાયકવાડ અને બાજરાવને ખંડણી વિષે તકરાર ચાલી. ગાયકવાડે અંગ્રેજોનું સર્વોપરી-પણું સ્વીકારેલું હોવાથી તેમને આ ઝઘડામાં પડવું પડ્યું. હિસાબની પતાવટ માટે ગંગાધર શાસ્ત્રી ગાયકવાડના વકીલ તરીકે પુના ગયો. તેની સલામતીની જોખમદારી અંગ્રેજોએ પોતાને માથે લીધી હતી. પૈશ્વાને આ પુરૂષ તરફ અણુગમો હોવાથી તેણે આરંભથી જ બીજા વકીલને મોકલવા લખ્યું હતું. છતાં ગંગાધર શાસ્ત્રીજી આવ્યો. દક્ષિણમાં એકાએક તેનું ખુન થયું. બાજરાવના પ્રપંચી મંત્રી ત્રિંબકજી ડેંગલે ઉપર વહેમ મૂક્યો. અંગ્રેજોના આગ્રહને લીધે બાજરાવે તેને તેમને સ્વાધીન કર્યો. પરંતુ થાણાની જેલમાંથી તે નાસી જતાં અંગ્રેજો વહેમાયા કે બાજરાવેજ તેને નસાવ્યો હશે. પુનાના રેસિડન્ટ એલ્ફીન્સ્ટને કહાવ્યું કે ત્રિંબકજીને પકડી અમારી પાસે મોકલો. આટલું કહાવી તેણે સિંહગઢ અને પુરંધર લીધા, અને ગાયકવાડવાળો ફેંસલો પૈશ્વાની વિરુદ્ધ આપ્યો. આથી બાજરાવે પોતે તૈયારી કરી અને સિંધીઆ, હોલ્કર, અને ભોંસલેને ગુપ્ત કહેણ કહાવ્યાં. તેઓ ભેગા થાય ચાર પહેલાં એકઠાં થઈ મારી લેવાની યોજના અંગ્રેજોએ ઘડી.

૧૮૧૭ માં પૈશ્વાના પરાક્રમી સેનાપતિ આપુ ગોખલેની સરદારી હેઠળ મરાઠી ફોજ ખડકી તરફ ઉપડી. ખડકીમાં તેની હાર થઈ. અંગ્રેજોએ પુના સર કર્યું. આજીરાવ સતારાના રાજાને પોતાની સાથે લઈ નાહો. બીજે વર્ષે આપુ ગોખલેનો બીજો પરાલવ ફોરેગાંવ આગળ થયો. પછી આઘીની લડાઈમાં તે બહાદુર સેનાપતિનું મરણ થયું. આજીરાવ વરાડ તરફ પલાયન કરતો હતો એટલામાં માલકમની ફોજે નર્મદા કિનારે તેને પકડ્યો.

દરમિયાન પૈશ્વાનો પક્ષ લઈ લડનારા બીજાં મરાઠી રાજ્યોના શા હાલ થયા તે જોઈએ. આપાસાહેબ ભોંસલે નાગપુર આગળ, અને હોલ્કર માહિદપુર નજીક હાર્યા. આ પરાજયોથી તથા લોડ હેસ્ટીંગ્સના આગમનથી ડરી ગયેલો સિંધીઆ શાંત રહ્યો.

હવે છેવટનું તહનામું થયું તે વસાઈના તહનામાની છેલ્લી આવૃત્તિ સમાન હતું. ફેર એટલોજ કે પૂર્વે થયેલા કરારના ભંગ કરનારાઓને વિશેષ સજા થઈ. પૈશ્વાને પદબ્રષ્ટ કરી તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. આજીરાવને આઠ લાખનું સાલીઆણું નક્કી કરી કાનપુર નજીક રાખવામાં આવ્યો. નાગપુરમાં ભોંસલે કુળના એક પુરૂષની સ્થાપના કરી. તે, હોલ્કર, અને સિંધીઆ, બ્રિટિશને સર્વોપરી ગણવા બંધાયા. આ રીતે (૧૮૧૮માં) મરાઠી સામ્રાજ્યની જીંદગી સમાપ્ત થઈ. નવા જીતેલા પ્રદેશોમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા આણવાનું કામ એલ્ફીન્સ્ટન, મન્રો, માલકમ, અને મેટકાફ જેવા આહોશ અમલદારોને હાથે થયું.

રાધોબા જન્મ્યો તે દિવસ ખરેખર મહારાષ્ટ્ર માટે ખરાબ હતો; તેનો પુત્ર આજીરાવ જન્મ્યો એ દિવસ તેથીયે ખરાબ હતો; અને જે દિવસે તે ગાદીએ આવ્યો તે સૌથી ખરાબ હતો. શિવાજીના મરાઠી સામ્રાજ્યનો વિનાશ કરવામાં રાધોબા અને તેના કુટુંબે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. મરાઠી સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ એટલે શિવાજી અને રાધોબાનાં ચરિત્ર. એકે તેને સ્થાપ્યું, પોષ્યું, તાર્યું; બીજાએ તેને ધા માર્યા, ઝેર દીધું, પાષમાલ કર્યું.

માર્કિવેસ હેસ્ટીંગ્સનું કાર્ય.—હેસ્ટીંગ્સે હિંદમાં પગ મુક્યો ત્યારે કંપનીના મુલકોને અનેક શત્રુઓનો ડર હતો. તોફાની ગુરખાઓ અયોધ્યાના ઉત્તર પ્રદેશમાં ઘુસ્યા હતા; મરાઠાઓ બ્રિટિશ ઝુંસરી ફેંકી દેવા પોતાનાં બળ એકત્રિત કરવા મથતા હતા; પિંઢારાઓ મધ્ય હિંદમાં સિતમ ગુજારતા હતા. આ રીતે દેશ આખો અશાંત હાલતમાં હતો.

પરંતુ હેસ્ટીંગ્સના આગમનની સાથે રાજકીય ક્ષિતિજ પર ઝબુમી રહેલાં કાળાં વાદળ ઉંચકાયાં, વિખરાયાં. ગુરખાઓ હાર્યા, મરાઠી દળ છુંદાયાં, અને પિંદારા નાબુદ થયા. ટુંકમાં બ્રિટિશ સર્વોપરીપણાની આડે આવે એવાં રાજ્યો જીતાયાં. વેલેસ્લીનું બાકી રહેલું દઢીકરણનું કામ હેસ્ટીંગ્સે પુરું કર્યું. હિંદમાં અંગ્રેજોને ગોરી પ્રજાની સ્પર્ધાની છાયા પણ રહી નહિ, અને દેશી રાજ્યોની પરાધીનતા ચોક્કસપણે નિર્માણ થઈ. હિંદનો આખો દરિયા કિનારો તેમજ હિમાલયની તળેટીવાળો સુંદર પ્રદેશ બ્રિટિશના હાથમાં આવી ચુક્યો હતો. ફક્ત એ બાબતે ભય અને અસ્થિરતા હતાં—અગ્નિ અને વાયવ્ય. તેની વાત આગળ આવશે.

પામર કંપની.—નિઝામ હૈદરાબાદમાં રહેલી અંગ્રેજ ફોજના પગાર, અને દિવાન અંદુલાલના ગેરકારભારને લીધે નિઝામ દિને દિને દેવામાં હુબતો હતો. પામર કંપની નામની એક ઈંગ્લિશ શરાશી પેઢી તેની તમામ જરૂરતો પુરી પાડવા અને ગમે તેટલું નાણું ધીરવા તૈયાર રહેતી. આ પદ્ધતિ નિઝામને અનુકૂળ લાગવાથી તેણે નાણાં ઉપાડ ઉપાડ કર્યાં. છેવટે દેવું એટલું બધું વધી ગયું કે તે ફિટાડું અશક્ય થઈ પડ્યું. પરિણામે એ કંપનીના ભાગીદારોએ નિઝામ દરબારમાં વધારા પડતી લાગવગ જમાવી. આ સ્થિતિ જોઈ હૈદરાબાદના રૅસિડન્ટ મેટકાફે ગવર્નર-જનરલને વચમાં પડી આ કલંકમય પરિસ્થિતિ ટાળવા અરજ કરી. લોડ હેસ્ટીંગ્સે પામર કંપની નવી લોન આપે એ વિષેની મના કરી, તથા ઉત્તર સરકાર એકદમ વેચી નાંખવા હુકમ કર્યો. આ વેચાણમાંથી નિઝામનું દેવું ચુકવાયું, અને ટુંક સમયમાં પામર કંપની ભાંગી પડી.

આ બનાવથી હેસ્ટીંગ્સની આબરૂને બદો લાગ્યો. જે જે લોન પામર કંપનીએ નિઝામને આપેલી તેની પરવાનગી કલકત્તા કાઉન્સિલે હેસ્ટીંગ્સના વિશિષ્ટ મતના બળે જ આપી હતી. વળી એ પેઢીનો એક મુખ્ય ભાગીદાર તેનો નજીકનો સગો હતો. પર્યંતે (૧૮૨૩ માં) હેસ્ટીંગ્સે રાજનામું આપ્યું અને તેને સ્થાને લોડ આમ્હસ્ટ નીમાયો.

પ્રકરણ ૪૩ મું. મરાઠી સામ્રાજ્યનો અંત.

આ સ્થળે સહેજ વિરામ લઈ મરાઠી સામ્રાજ્યના વિનાશ વિષે વિવેચન કરી લેવું ઠીક છે. શિવાજીએ યોજેલી અને સ્થાપેલી સંસ્થાઓ ૧૫૦ વર્ષ

સુધી પેશ્વાઈને તેમજ અન્ય મરાઠી માંડલિકાને સહેજ સાજ ફેરફાર સાથે ઉપયોગી થઈ પડી હતી એ વસ્તુ શિવાજીની મહત્તા દર્શાવે છે.

મરાઠી સૈન્ય.—પાયદળ મરાઠી બળનું મૂળ હોઈ તેની વ્યવસ્થા સુંદર હતી. તેઓ તીર અને બંદુક વાપરતા પણ તેમનું માનીતું શસ્ત્ર તો ભાલો જ. શિવાય તેઓ તરવાર અને ઢાલ પણ રાખતા. પરંતુ દેશ અને પ્રજાની પ્રકૃતિને વધારે અનુકૂળ હયદળ હતું. સ્વારોના અંગપર શસ્ત્રનો કે કપડાંનો ઝાઝો ભાર ન રહેતો. તેમના નાના, ચપળ, અને ચાલાક ઘોડા દિવસના એંશી એંશી માઈલ જતા. ખભે અન્નસામગ્રી ભરેલી કોથળી નાંખી દરેક સૈનિક નીકળી પડતો. રસ્તામાં દાણો ધરી પડતાં તેઓ હુંટથી અથવા ખરીદી વડે ખીજે દાણો મેળવી લેતા. સૈનિકને સરકાર તરફથી સારા પગાર મળતા. વર્ષા ઋતુમાં સ્વારો કિલ્લાઓમાં રહેતા અને પાયદળવાળા પોતપોતાને ઘેર જઈ મિતી કરતા. મેદાનપરની વ્યવસ્થિત લડાઈઓ બનતા સુધી ન લડવી એવા તેમનો નિયમ હતો. શત્રુનું બહુ દબાણ થતાં તેઓ આબુબાબુના કિલ્લાઓમાં ભરાઈ જતા અને લાગ આવતાં શત્રુસૈન્ય પર તુડી પડતા, તથા અન્નસામગ્રી અને ખજાનો ઉઠાવી જતા.

રાજ્યપદ્ધતિ.—દરેક પ્રાન્તમાં એકાદો કિલ્લો કેન્દ્ર રૂપે ગણાતો. રાજ્યમાં પ્રાન્તો પાડેલા તે દરેકમાં એક બે કિલ્લા અને તેની આસપાસના મુલક સમાય. મહારાષ્ટ્રની ભૌગોલિક રચનાને લીધે જનમાલની સલામતી માટે કિલ્લા ઉત્તમ સાધન હતા. પ્રાન્તનો મુખ્ય અધિકારી કિલ્લામાં જ રહેતો. મેદાનોમાં આવેલાં ગામોમાં આમ્ય પદ્ધતિ ચાલતી. ઘણાખરા ખેડુતોની જમીનો આપદાદાથી ઉતરી આવેલી હતી. તેઓ મહેસુલ ભરતા તો તેમને કોઈ છેડી શકતું નહિ. દરેક ગામમાં એક પટેલ રહેતો તે ખેતી, ગુન્હા, અને મહેસુલ ઉધરાત ઉપર દેખરેખ રાખતો. ઘણાં ગામોનાં જુથ પાડી તે પર એક દેશાધિકારી મુકાતો. મહેસુલની બાબતમાં ખેડુતોને ગેર ઈન્સાફ ન થાય એ માટે તમામ જમીનોને સરકારી દફતરમાં સંભાળપૂર્વક નોંધવામાં આવતી.

આખા રાજ્યની વ્યવસ્થા રાજાના નીમેલા અષ્ટપ્રધાનના હાથમાં હતી. (૧) પેશ્વા દિવાની તેમજ લશ્કરી ખાતાંપર સામાન્ય દેખરેખ રાખતો. (૨) સેનાપતિ લશ્કરી ખાતાંનો ઉપરી હતો. (૩) પંત અમાત્ય આખા રાજ્યના હિસાબ પર દેખરેખ રાખતો. (૪) પંત સચિવ દફતર ખાતાંનો ઉપરી હતો. (૫) મંત્રી ખાનગી ખાતાંનો વડો હતો. (૬) મુખત

પર-રાજ્ય ખાતું સમાલતો. (૭) ન્યાયશાસ્ત્રી રાજને શાસ્ત્રાર્થ સમજવતો અને ન્યાયખાતાં પર દેખરેખ રાખતો. (૮) ન્યાયાધીશ પ્રાંતો તરફથી આવતી અપીલો ચુકવતો.

આ સર્વ પદવીઓ યોગ્યતા પ્રમાણે આપવી એવો શિવાજીનો નિયમ હતો. પદવીઓ પરંપરા ઉતરે એ સિદ્ધાન્ત તેણે સ્વીકાર્યો ન હતો. વળી તેણે બ્રાહ્મણ, પરભુ, અને મરાઠાઓનું સમતોલપણ જાળવ્યું હતું. પાછળથી પૈશ્વાની સત્તા વધી ગઈ. પૈશ્વાઈ વંશપરંપરાની બની એ એક રીતે ઈચ્છવા જોગ ફેરફાર ન હતો. માધવરાવ સુધી થએલા પૈશ્વાઓ લાયક હતા અને તેમની વિરૂદ્ધ કશું કહેવાય એમ નથી; પરંતુ ત્યારપછી આવનારા પુરૂષોને બદલે લાયકાતથી પૈશ્વાપદ પુરાયાં હોત તો મરાઠી સામ્રાજ્યનું શ્રેય થવા ધણો સંભવ હતો. શિવાજીની પદ્ધતિમાં જ્યાં જ્યાં ફેરફાર થયા ત્યાં ત્યાં ઓછું વતું અહિત થયું હતું.

મહેસુલ પદ્ધતિ.—દરસાલ પાકની સ્થિતિ નિહાળી આકારણી થતી. સાધારણ રીતે પાકનો ૬ ભાગ સરકાર ધારે ગણાતો. જગીર પદ્ધતિ શિવાજીને નાપસંદ હતી, કેમકે તેમાં જગીરો વંશપરંપરાની બની જતી અને બીજું, જગીરદારના હાથ હેઠળના સૈનિકોને રાજ સાથે ઘણો ઓછો સંબંધ રહેતો. વળી મહેસુલ ઉધરાત માટે ભાગલો ઈજારા આપતા તે રીત શિવાજીને પસંદ ન હતી. તે મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોને ઉધરાત માટે નીમતો અને તેઓ તમામ સરકારી તિજોરીમાં જમા કરાવતા.

આ ઉપરાંત પાકોશનાં રાજ્યોપાસે, મરાઠી સર્વોપરીતાના ચિહ્ન તરીકે તેઓ ચોથ, વસુલનો ચોથો ભાગ, અને સરદેશમુખી, વસુલનો બીજો દશમો ભાગ, ઉધરાવતા. આ આવક સરકારી તિજોરીમાં જમા થતી. શરૂઆતમાં ઐરંગઝેબે શિવાજીને ચોથનો પરવાનો આપેલો તે બદલ તે એ દેશનું રક્ષણ કરવા બંધાયો હતો. પરંતુ પાછળથી રક્ષણનો લાભ આપ્યા વિના મરાઠાઓ કેવળ બળને જોરે ચોથ ઉધરાવતા.

સાધારણ રીતે યુદ્ધમાંથી મેળવેલી હુંટમાંથી શિવાજી સૈનિકો અને અમલદારોને પગાર અને ઇનામ આપતો. આ પદ્ધતિ પૈશ્વાઓએ છોડી દીધી અને ગામો તથા જગીરો આપવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. શિવાજીની શાણી સંસ્થાઓને પૈશ્વાઓ ઠેઠ સુધી વળગી રહ્યા હોત તો તેમનાં સામ્રાજ્યની એકતા જળવાઈ રહેત અને જે સ્વતંત્ર પેટા રાજ્યો ઉભાં થયાં તે થાત નહિ.

મરાઠાઓની પડતી અને વિનાશનાં કારણો.—શિવાજીના વંશજો નમાલા હોઈ પૈશ્વાઓએ તેમને દાખી દીધા. પૈશ્વાઈ દરમ્યાન બેશક મરાઠાઓ ઘણા બળવાન બન્યા, પરંતુ તેમની રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં વિનાશનાં તત્ત્વો હતાં. જે પ્રકારે પૈશ્વાએ શિવાજી કુળને દાખી દીધું, તેજ પ્રકારે અન્ય મરાઠા સરદારોએ પૈશ્વાને તેમજ એકમેકને દાખી દેવા તજવીજ કરી હતી. પરિણામે મરાઠી સામ્રાજ્ય અતિ શિથિલ ગાંઠોથી ગંઠાયેલા નાનાં રાજ્યોના સમુહ રૂપ બન્યું. પાણીપતના પરાજયે મહારાષ્ટ્ર પર સખત ફટકો માર્યો. તેમાં થએલી ખોટ તેઓ પુરી કરી શક્યા નહિ. માધજ સિંધીઆએ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ પોતાનું રાજ્ય ઘણું વધારી દીધું અને તે નવ્યાણ વસા સ્વતંત્ર બન્યો. તેણે યુરોપી ઢબની યુદ્ધનીતિ અખત્યાર કરી અને મોટી મોટી પદવીઓએ યુરોપી અમલદારો નીમ્યા એ તેની બહુ મોટી ભુલ હતી. તેનું અંધ અનુકરણ બીજાં રાજ્યોએ કર્યું અને તેમની શી દશા થઈ તે આપણે જોઈ ગયા. વોરન હેસ્ટીંગ્સે પોતાની કાઉન્સિલમાં એ વિષે એક વેળા એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે “ માધજ સિંધીઆ ભલે યુરોપી ઢબની તાલીમ દાખલ કરે. આપણે તેથી જરામે ગભરાવાનું કારણ નથી. એ ઢબજ તેને ઠેકાણે કરશે.” પાણીપત પછીનાં વર્ષોમાં એક બાબુએ માધવરાવ અને નાના ફૂડનવીસ જેવા પુરૂષો ભગીરથ પ્રયાસો કરી સામ્રાજ્યને પાછું સદ્ધર બનાવતા હતા ત્યારે એ જ પ્રજાના અનેક મોટા ગણાતા મનુષ્યો તેમની મૂર્ખાઈથી જાણેઅજાણે તેના પર ધા મારતા હતા. છેલ્લાં બાજુરાવે હદ વાળી. બાપે સુરતના કરાર કરી સામ્રાજ્યમાં ભેદ દાખલ કર્યો, તો દીકરાએ વસાઈના કરાર કરી રાજ્ય પર જીવલેણ ફટકો માર્યો.

પ્રકરણ ૪૪ મું. રાજસ્થાનની કથા.

બાબર પાણીપતના વિજય પછી રજપુતાના જીતવા ગયો હતો, ત્યારે ચિતોડના રાણા સંગે હિંદુઓની આગેવાની લીધી. પોતાના જુઠા હેઠળ તેણે રાજસ્થાનનું નૂર ભેગું કર્યું. પ્રયંત્ર સૈન્યને મોખરે રહી તે આગ્રા તરફ ધસ્યો, પરંતુ સિદ્ધી આગળ તેની હાર થઈ (૧૫૨૭). સામ્રાજ્ય માટે રજપુતોએ લડેલી લડાઈઓમાં સિદ્ધી છેલ્લી હતી. ત્યારબાદ અંદેરીગઢ લેવાયો અને રજપુતાનાનું સ્વાતંત્ર્ય છેક નાશ પામ્યું. પરાક્રમી સંગના અનુગામીએ મોગલ વિજેતાને શિર નમાવ્યું.

હુમાયુનની પડતી પછી રજપુતાના સ્વતંત્ર બન્યું અને શેરશાહે તેને જીતવા સખળ પ્રયાસ કર્યા તથાપિ તે બહુ ફાવ્યો નહિ.

અકબરનાં રાજ્યમાં રજપુતાના પાંચું જીતાયું. રાણો ઉદયસિંહ શૈયર્-હીન નીવડ્યો. અકબરે ચિતોડપર ચઢાઈ કરી સારે ઉદયસિંહ શહેર છોડી અરવલ્લીના દુર્ગમ ડુંગરો તરફ ચાલી ગયો. તેના જવા છતાં સેનાપતી જય-મલે ચિતોડનો વીરતાપૂર્વક બચાવ કર્યો અને ચાર ચાર મહિનાના ઘેરા પછી જ તે શહેર પડ્યું. ચિતોડ-પતને રજપુતાનાનું ભાગ્ય સીવી લીધું. થોડી ધણી રજપુત ટુકડીઓ તાબે ન થતાં આબુઆબુ આવેલા અરવલ્લીના દુર્ગમ ડુંગરોમાં ચાલી ગઈ, છતાં ધણાખરા રજપુત રાજાઓએ અકબરની સર્વો-પરીતા સ્વીકારી. રજપુતાના ભોગલ સામ્રાજ્યનું અંગ બન્યું. ભોગલો સાથે સંબંધ ન રાખનારા રજપુતોમાં મેવાડ અથવા ઉદેપુરવાળા ખાસ નોંધવા લાયક છે. પલાયન કરી જનાર ઉદયસિંહના પુત્ર રાણા પ્રતાપે પોતાની અપૂર્વ બહાદુરીથી પિતાની નામોશી ઢાંકી દીધી. ૧૫૭૬માં હલદીઘાટ નજીક અકબરના સેનાપતિ માનસિંહે પ્રતાપને હાર ખવડાવી. છતાં ભોગ-લને તાબે થવું તુરંચ ગણતો હોવાથી તે ડુંગરોમાં ચાલી ગયો. પોતાને થએલા નુકશાનની દુરસ્તી અને સૈન્યની પુનર્વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તે પોતાનાં પહાડી રહેઠાણમાંથી પાછો બહાર નીકળ્યો. વારંવાર તેણે ભોગલોપર હુમલા કર્યા. લાંબા સમય સુધી અનેક સંકટો અને હારો ધૈર્યથી વેઠી, સારખાદ આખરે દૈવ તેને પ્રસન્ન થયું. તે પોતાનાં રાજ્યનો ધણાખરો ભાગ મેળવી શક્યો, પરંતુ તે ભોગવવા જીવ્યો નહિ. ૧૫૯૭ માં તેનું મરણ થયું.

જહાંગીર.—ભોગલોનો વિરોધ કરવામાં મેવાડના રજપુતો કદી ડગ્યા નહિ અને ઉદેપુરસાથે જે અકીર્તિકર યુદ્ધ ભોગલો ચલાવતા હતા તે નિરંતર ચાલ્યા કર્યું. છેવટે શાહજહાને એ ઝઘડાનો ફત્તેહમંદ અંત આણ્યો. તેણે બહાદુર મેવાડીઓને પંજવી પંજવી દુઃખને અંતે ઉતાર્યા અને આખરે રાણો અમરસિંહ ભોગલને તાબે થયો.

રજપુતો ભોગલાઈના મિત્રો.—અકબરે રજપુતોને સતાવવાને બદલે મિત્રો બનાવ્યા, અને હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે લગ્નસંબંધ કરાવી મિત્રાચારીની ગાંઠ દઢ કરી. વળી હિંદુ રાણીના સંબંધીઓને ખાદશાહી કુટુંબના પુરોષો ગણવાનો રિવાજ તેણે ચાલુ કર્યો. તેણે રજપુત સરદારોને મોટી મોટી જગ્યાઓ આપી, અને ઉત્તમ સુધારા દાખલ કરી, જીલમમાંથી

અચાવી સામાન્ય પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું. પરિણામે રજપુતોએ નમુનેદાર નિમક-હલાલીથી તેની સેવા ઉઠાવી, અને ધીમે ધીમે સામ્રાજ્યનાં સંરક્ષણાર્થે હિંદુઓ અને મુસલમાનો સાથે સાથે ઉભા રહી લડે એ સામાન્ય વસ્તુ થઈ પડી.

રજપુતોની શત્રુતા.—અકબરની ઉદાર રાજનીતિને લીધે રજપુતો સાચા મિત્રો અને વફાદાર રૈયત બન્યા હતા. ઔરંગઝેબે પોતાની સંકુચિત નીતિવડે તેમને કદા શત્રુ બનાવ્યા. અકબરનો હિંદુ-મુસલમાન લમ્હને રિવાજ બંધ કરાવ્યો. લશ્કરી તેમજ દિવાની ખાતાંઓની સર્વે જગ્યાપરથી રજપુતોને કાઢ્યા, તથા તેમના પર ધિક્કારપાત્ર જાણ્યાવેશે નાંખ્યો. વળી દાઝયા પર ડામ દેવા ઔરંગઝેબે મારવાડના જશવંતસિંહના પુત્રોને પકડવા તજવીજ કરી. આ નીચ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો અને મેવાડ તથા મારવાડના રજપુતોએ તે કુવંશેની વહારે ધાવા વચન આપ્યું. આ રીતે રજપુત યુદ્ધ શરૂ થયું (૧૬૭૯). ઔરંગઝેબે પૂરજોશથી લડત ચલાવી પણ તેને ટકાઉ જીત મળી નહિ. રજપુતો કદી તાબે થયા નહિ. જો કદાચ તેમનું પાસું નબળું જણાતું તો તેઓ કુંગરાઓમાં નાસી જતા, અને લાગ જોઈ પાછા ત્યાંથી નીકળતા. આ રીતે તેઓ અનેકવાર બાદશાહી સૈન્યને સખત માર મારી જતા. પરંતુ આ બધાં કરતાં રજપુતોનો ટેકો ગયો અને રજપુત સરદારોની શત્રુતા થઈ એ ઔરંગઝેબને મોટામાં મોટું નુકશાન હતું. અને એ નુકશાન મોગલ સામ્રાજ્યને મહાઘાતક નીવડ્યું.

અરાઢમી સદીનું રજપુતાના.—ઔરંગઝેબનાં મરણપછી મોગલાઈની પડતી શરૂ થઈ. ઔરંગઝેબે કરેલાં અપમાનો અને નુકશાનોથી હેરાન હેરાન થઈ રહેલા રજપુતોએ મોગલોની નિર્બળતાનો લાભ લઈ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તે સમયે ત્રણ મોટાં રાજ્યો હતાં—ઉદેપુર, મારવાડ, અને જેપુર. આ ત્રણેએ બહાદુરશાહ પાસેથી પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ કરાવ્યું. આઠ વર્ષ પછી અજમેર પણ સ્વતંત્ર બન્યું (૧૭૨૦).

પરંતુ આ રીતે મોગલ ઝુંસરીમાંથી છુટ્યા પછી, મહિમામંદિના કુસંપ અને મરાઠાઓની સતાવણીને લીધે રજપુત સ્વાતંત્ર્ય પાછું ગયું. મોગલનું સ્થાન મરાઠાએ લીધું. રજપુતાનામાં ચોથ ઉધરાવાઈ. તેઓએ દેશને વ્યવસ્થિત કરવાની તસ્દી લીધી નહિ. દર વર્ષે ચોથરૂપી જે ફાળો આવતો તે લઈ તેઓ

સતોષ માનતા. આથી જ્યારે અહમદશાહ અબ્દાલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે પાણીપતનાં મેદાનમાં મુકાબલો થયો ત્યારે રજપુતો તે પ્રસંગનો લાભ લઈ મરાઠી સામ્રાજ્યમાંથી છટકવા ચુક્યા નહિ.

બાદ જ્યારે મરાઠી પ્રતિષ્ઠા પાછી જામવા લાગી ત્યારે અનેક મરાઠા સરદારોએ રજપુતાનામાં ચોથનો રિવાજ પાછો ચાલુ કર્યો. પરિણામે એકે એકે રજપુત રાજાઓ અંગ્રેજોના આશ્રય હેઠળ ગયા. આજે પણ તેઓ અંગ્રેજ રાજ્યની શીતળ છાયા હેઠળ છે. કર્નલ ટોડ નામનો અંગ્રેજ વિદ્વાન રજપુતાનામાં રેસિડન્ટ તરીકે ધણો વખત રહ્યો હતો. તેણે રાજસ્થાનનો સવિસ્તર ઇતિહાસ લખ્યો છે.

પ્રકરણ ૪૫ મું. લોડ આમ્હસ્ટર્.

બ્રિટિશ સત્તાનાં રૂપાન્તર.—માર્કિવર્સ હેસ્ટીંગ્સના ગયા પછી છ સાત મહિને લોડ આમ્હસ્ટર્ આવી ચાન્ લીધો. આ સમયે ચોમેર શાંતિ હતી. માત્ર રાજ્યમાં મરાઠાઓનું ઘણુંખરું રાજ્ય અંગ્રેજના હાથમાં આવી ચુક્યું હતું. હિંદનો મોટો ભાગ અંગ્રેજ છત્ર હેઠળ આવ્યો હતો. આ સત્તા કયા ક્રમથી પ્રાપ્ત થઈ તે વિચારતાં માલમ પડે છે કે ૧૭૪૪-૭૪ સુધીનાં ત્રીશ વર્ષ દરમિયાન બ્રિટિશ સત્તા મુખ્ય હિંદી રાજ્યો કરતાં હલકી હતી. વૉરન હેસ્ટીંગ્સના સમયથી (૧૭૭૪-૧૮૦૪) એ સત્તા મુખ્ય હિંદી રાજ્યોની બરાબરી કરતી થઈ. અંતે વેલેસ્લીના સમયથી એ સર્વોપરી બની.

બર્મા.—બંગાળાની પૂર્વે આવેલા મોટા દેશને બર્મા (બ્રહ્મદેશ) કહે છે. તેમાં ઈરાવતી નામની નદી વહે છે. એના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો ઉપજાઉ છે. બર્મા લોકો હિંદુ-ચીની જાતીના હોય જોઈ ધર્મ પાળે છે. તેમનામાં નાત-જાતનો ભેદ કે બાલવિવાહ કે પડદાના અનિષ્ટ રિવાજ નથી. એક ધર્મ અને એક જાતિને લીધે તેઓમાં સંપ પુષ્કળ હતો. ત્યાં આવા અને પેગુનાં રાજ્યો મુખ્ય ગણાતાં અને તેઓ વચ્ચે અનેક યુદ્ધ થયેલાં. વળી શ્યામ અને ચીન દેશની સ્વારીઓ પણ ત્યાં આવતી. અરાઢમી સદીના મધ્યમાં બર્મામાં આલોમ્પરા નામનો એક બળવાન રાજા થયો તેણે આખા દેશને કબજે કર્યો હતો.

પહેલો બર્મા વિગ્રહ-કારણો.—બન્ને પક્ષોની પરસ્પરની સ્પર્ધા એ આ યુદ્ધનું ખરું કારણ હતું. બર્માઓએ આરાકાન, આસામ, અને મણી-

પુર જતાં, આથી બર્મી રાજ્ય બ્રિટિશની પૂર્વસીમાની છેક નજીક આવેલા ગયું. આ નજીકતામાં અનેક અગવડો ઉભી થતી. ઘણા આરાકાનીઓ બ્રિટિશ મુલકમાં આવી આશ્રય લેવા લાગ્યા. બર્મી રાજ્યે કહાવ્યું કે એ નાસી આવેલા લોકોને* મારે સ્વાધીન કરો. આ વિનંતી માન્ય ન થતાં તે ખૂબ ક્રોધામય થયો. કુંપનીના સૈનિકો અને બર્મીઓ વચ્ચે અનેક સમયે ઝપાઝપી ઉડતી. શાહપુરી બેટ બર્મીઓએ પોતાનો ગણી કબજો કર્યો, અને ત્યાંની અંગ્રેજ ફોજને મારી હાલી. આ પરથી અંગ્રેજોએ પાછી ફોજ મોકલી એ બેટ સર કર્યો, અને બર્મી દરબારને કાગળ લખ્યો. આ પરથી રાજ્યે યુદ્ધની તૈયારી કરી અને સેનાધિપતિ મહાબંદુલાને એવો હુકમ મોકલ્યો કે બ્રિટિશને બંગાળામાંથી હાંકી કાઢો અને આ સાથે મોકલેલી સોનાની સાંકળે ગવર્નર-જનરલને બાંધી લાવી દરબારમાં રજુ કરો. લોડ આમહસ્ટે પણ તૈયારી કરી યુદ્ધ જાહેર કર્યું (૧૮૨૪).

બનાવો.—ત્રણ અંગ્રેજ સૈન્યોએ જુદી જુદી દિશાએથી બર્મા પર હુમલા કર્યા. મદ્રાસ સૈન્ય જલમાર્ગે રંગુન ગયું. બંગાળાની હદ પર નોટનની ફોજ હતી તેને મહાબંદુલાએ હાર આપી. પૂર્વ દિશાએ આસામમાં થઈ

* મોગલો પોતાનું રાજ્ય બંગાળાની પૂર્વે કદી લઈ ગયા ન હતા. ચિતાગાંવ બંગાળામાં ગણાતું. એ શિવાય બ્રહ્મપુત્રા સામ્રાજ્યની પૂર્વસીમા ગણાતી. ચિતાગાંવની દક્ષિણે આરાકાન અને પેગુનાં રાજ્યો હતાં. આ રાજ્યો તથા આસામ, તેનાસરીમ, અને ધરિવતીનો આખો પ્રદેશ આરાકાની સદી દરમિયાન બર્મીઓએ સર કર્યો હતો. સર જ્ઞેન શોરના સમયમાં આરાકાનમાંથી ફેટલાક લોકો નાસી ચિતાગાંવમાં વસ્યા હતા. તેઓ તોફાની હોવાથી બર્મી ફોજે તેમની પૂંઠ પકડી અને શોર સાહેબે તે લોકોને સોંપી દીધા. થોડા વખત પછી હજારો આરાકાનીઓ બ્રિટિશ મુલકમાં આવી વસ્યા. તત્કાલીન ગવર્નર-જનરલ વેલેસ્લીએ તેમને બર્મા સરકારને સોંપ્યા નહિ, પરંતુ સમાધાન માટે અંગ્રેજ વકીલો મોકલ્યા. એ નાસી આવેલા લોકો પણ સહખણા ન હતા. તેઓ વખતો વખત આરાકાનમાં ધુસી જઈ ધાડ પાડતા અને હુંટફાટ કરી બ્રિટિશ હદમાં નાસી આવતા. તેમને સોંપી દેવા વિષે બર્મા સરકારે ઉપરા ઉપરી માંગણી કરી પણ કલકત્તાવાળાઓએ એ વિષે ઝાઝી પરવા કરી ન હતી.

એક સૈન્ય ગયું, પરંતુ એ માર્ગ રોગલયા જંગલો અને અન્યથા તથા કુપરા પહાડોમાં થઈ જતો હોવાથી તેને પાછા આવવું પડ્યું. આમથી મદ્રાસની ફોજે રંગુન કબજે કરી ત્યાં છાવણી નાંખી. ત્યાંથી ૪૦ માઈલ પર આવેલા ડોનાયુમાં મહાબંદુલા આવ્યો હતો, તેના પર મદ્રાસ ફોજે હુમલો કર્યો, પરંતુ હાર ખાઈ તેને પાછા હાલવું પડ્યું. એવામાં અંગ્રેજોના સફલાગ્યે મહાબંદુલાને અચાનક ગોળી લાગતાં તે મરણ પામ્યો. સેનાપતિનું મરણ થતાં સૈનિકો ભયભીત બની નાહા. ત્યાર પછી તરતમાં જ ત્રેમ શહેર લેવાયું. વળી પેગનમાં ખર્મીઓ હાર્યા. આથી ખર્મી રાજ્યે નિષ્પાયે (૧૮૨૬) સુલેહ કરી.

ચેન્દાણુ મુકામે સંધી થઈ. આરાકાન, તેનાસરીમ, અને આસામ અંગ્રેજોને મળ્યાં. ખર્મી રાજ્યે એક કરોડ રૂપિયા નુકશાનીના આપ્યા, તથા બ્રિટિશ વકીલને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો.

જાટ લોક.—જાટ લોકોએ ભરતપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અરાઢમી સદીમાં સુરજમલ નામનો પરાક્રમી જાટ રાજ થયો હતો. તેણે ચારેક કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. માટીના છતાં તે એવા તો મજબુત હતા કે ભલભલી તોપો તેના પર અસર કરી શકતી નહિ. ભરતપુર અને દ્વિગના કિલ્લા આમાં જ આવી જાય છે. મીરકાસમની નોકરીમાં રહી જે સમયે પટનામાં અંગ્રેજ કેદીઓની કતલ કરેલી તે પાછળથી સુરજમલની નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેની સહાયથી સુરજમલ અતિ બળવાન બન્યો હતો. સુરજમલ પછી તેનો પુત્ર રણજીતસિંહ બાપના જેવોજ બળવાન અને પરાક્રમી નીકળ્યો હતો. ૧૮૦૩માં સિંધીઆ સામે યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે ભરતપુર રાજ્યના ૫૦૦૦ જાટો અંગ્રેજની મદદે ગયા હતા. આ ઉપકારના બદલામાં ભરતપુર સિંધીઆની તાબેદારીમાંથી છુટ્યું. પાછળથી હોલ્કર સામેના યુદ્ધ સમયે ભરતપુરે હોલ્કરને આશ્રય આપ્યો. અંગ્રેજ સેનાપતિ લોકે ભરતપુર અને દ્વિગના કિલ્લા પર ઘેરા ધાલ્યા હતા. દ્વિગઢ તો લેવાયો પરંતુ ભરતપુરે લોકને થકવી નિરાશ બનાવ્યો. ત્યારબાદ સુલેહ થઈ હતી.

ભરતપુર પર હુમલો.—૧૮૨૫માં ભરતપુરનો રણજીતસિંહ ગુજરી ગયો. તેના ભાઈ દુર્જનસાહે તેના બાળપુત્ર બળવંતસિંહને બંદીબાને નાંખી ગાદી ધીનવી લીધી. આ સમયે નેપાલમાં પ્રખ્યાત બનેલો એક્ટર-લોની ત્યાં રેસિડન્ટ હતો. વૃદ્ધ અને અનુભવી એક્ટરલોનીને લાગ્યું કે આ

ચાલ ચાલવા દેવામાં આવે તો બીજાં રાજ્યોમાં પણ એવાં કાર્યો થશે, હરેક સ્થળે અને હરેક સમયે ગાદી ખાલી પડતાં આરોહણમાટે અપાર ઝઘડા થશે, આવા ઝઘડાઓમાંથી આંતરિક કલહો પેદા થશે, અને એ પ્રમાણે આડકતરી રીતે બ્રિટિશ સર્વોપરીતાને ધોડા લાગશે.

આથી ઓક્ટરલોનીએ જાણે લશ્કરી દેખાવ કરી ગાદી બચાવી પાડનારને ધમકી આપી કે તમે બાળરાજના હક્ક કુબાવવાના પ્રયાસ ચાલુ રાખશો તો તમને એકદમ સળ કરવા માટે ઉપાય કરાશે. આ ધમકીથી દુર્જનસાલ ઠેકાણે આવી જત, પરંતુ આમ્હરે ભરતપુરની તકરારમાં ઉતરવા ના પાડી. લશ્કરી ગોઠવણ બંધ રખાવી તેણે ઓક્ટરલોનીને સખત ઠપકો દીધો. આ અપમાન સહન ન થવાથી ઓક્ટરલોનીએ રાજનામું આપ્યું, અને બે મહિના બાદ તેનું મરણ થયું. આ બાબુ દુર્જનસાલનું કામ વધતું ચાલ્યું. આમ્હરે હવે પોતાની જુલ સમજાઈ, અને તેણે ભરતપુર તરફ અંગ્રેજ સેના રવાના કરી.

ભરતપુર પર ઘેરા નખાયા. જાટ લોકોએ વીરતાપૂર્વક બચાવ કર્યો. અંગ્રેજોના બહુ બહુ પ્રયાસો છતાં તેની દિવાલો તુટી નહિ. છેવટે સેનાધિપતિ લોડ કોઅર્મ્મિયરે ગંજવર સુરંગ ફેંકી અભેદ ભરતપુરને ભેદ્યો. જે કાર્ય લોક નહિ કરી શકેલો તે કોઅર્મ્મિયરે કર્યું અને અંગ્રેજોની લશ્કરી કીર્તિ ચોમેર ફેલાઈ (૧૮૨૬). દુર્જનસાલને કેદ કરી બાળરાજને ગાદી અપાઈ અને રાજ્યમાં શાંતિ સ્થપાઈ.

બરાકપુરનો બળવો.—૧૮૨૪માં બર્મી વિગ્રહની તૈયારી દરમિયાન એક કમનશીબ બનાવ બન્યો હતો. ૪૭ મી દેશી પલટને સરકારના હુકમનો અનાદર કરી બર્મી જવા ના પાડી. આ સિપાઈઓનાં અનેક નાનાં દુઃખો ઉપરાંત તેમને એક બે મોટી અડચણો હતી. દરિયામાર્ગે બર્મી જવામાં તેઓને ધમતો બાધ હતો. તે સમયનો હિંદુ સમાજ પરદેશગમન કરનારાને સંધરતો નહિ, અને જમીનમાર્ગે જવા માટે આ સિપાઈઓ પાસે સાધનો ન હતાં. આ મુશ્કેલીઓ વિષે તેમણે અધિકારીઓને સમજુત આપી હતી. તથાપિ સૈનિકથી હુકમનો અનાદર થઈ શકે જ નહિ એ લશ્કરી નિયમને આધારે આખી પલટનને ઘેરી તેનાપર ગોરાં સૈન્ય પાસે તોપના ગોળા છોડાવ્યા. ઘણાની કતલ થઈ ગઈ. વળી કતલમાંથી બચેલાઓની લશ્કરી

તપાસ ચાલી અને તેમને પણ ફાંસીની સજા થઈ. અંગ્રેજ સૈન્યમાંથી ૪૭ મી પલટનનું નામ રદ થયું. જે અધિકારીઓ શાણા હોત તો આ દુઃખદ બનાવ બનત નહિ. સૈનિકે કદી હુકમનો અનાદર કરવો નહિ એ વાત સાચી, પણ સાથે અધિકારીએ હુકમ આપતાં પહેલાં તેના વ્યાજ્ઞી-ગેરવ્યાજ્ઞી-પણા વિષે પુરેપુરો વિચાર કરવો જોઈએ, એ વાત શું ઓછી સાચી છે ? માલકમ કે ઓફિસની જેવો અધિકારી હોત તો તેણે સમજાવટથી તેમની પાસેથી ધાર્યા કરતાં થે વધારે કામ લીધું હોત.

પ્રકરણ ૪૬ મું. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીન્ક.

આમ્હરસ્ટની મુદત પુરી થતાં તે ૧૮૨૮ માં વિલામત ગયો અને તેને

સ્થાને લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીન્ક નીમાયો. વેલોરના બળવા સમયે તેને મદ્રાસનું ગવર્નરપદ છોડવું પડેલું એ તમે વાંચી ગયા. વેલેસ્લી અને માર્કિસ હેસ્ટીંગ્સ જેટલા રાજ્યવૃદ્ધિમાટે પ્રખ્યાત છે તેટલો બેન્ડીન્ક રાજ્યવ્યવસ્થા સારૂ વિખ્યાત છે. શાંતિ સ્થાપવાનું કામ, મુલક જીતવા જેવુંજ, બદકે તેથી વધારે કઠણ છે; અને આમાં બેન્ડીન્કે પોતાની દૃઢતા સિદ્ધ કરી છે.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીન્ક

અત્યારે સિંધ અને પૂંજબ બાદ કરતાં બાકીનાં સઘળાં હિંદી રાજ્યો બ્રિટિશનાં માંડલિક બન્યાં હતાં, અને કંપની તેમને બહારના તેમજ અંદરના શત્રુઓથી રક્ષવા બંધાએલી હતી. આ સ્થિતિમાં તટસ્થતાના ઉપાસકો એવું કહેવા લાગ્યા કે માંડલિક રાજ્યો માંહોમાંહિ લડે તો જ કંપનીએ વચમાં પડવું. તેમના આંતરિક વહીવટમાં કંપનીએ માથું મારવું નહિ. આ નિયમ જો અમલમાં મુકાયા હોત તો તેથી મહા હાની થાત. જો પ્રજા બળવો ઉઠાવે તો કંપની રાજનું રક્ષણ કરવા બંધાએલી હતી; ત્યારે શું રાજના બુલમ

સામે પ્રજાને રક્ષવાની કંપની સરકારની ફરજ ન હતી? આ પ્રશ્ન બેન્ડી-કના સમયમાં ઉભો થયો હતો.

સામાજિક સુધારો.—સમાજ-સુધારણામાં બેન્ડી-કનું સૌથી મોટું કાર્ય સતીનો ચાલ અટકાવવાનું હતું. સદીઓ થયાં હિંદુ વિધવાઓને સતી થવાનો, એટલે ધણી પાછળ બળી મરવાનો ચાલ ચાલતો હતો. સતીઓના

રાજા રામમોહન રાય

ચોક્કસ આંકડા મળે એમ નથી. પરંતુ ચૌદમી અને સોળમી સદી વચ્ચે તેમની સંખ્યા હજારોએ પહોંચી હશે. આ અનિષ્ટ રિવાજ બંધ કરવાની અભિલાષા બેન્ડી-ક પહેલાં ધણી હાકેમોને થએલી. અકબરે એ વિષે કાયદો

કર્યા હતા. કેન્ય, ક્ય અને પાટુંગીઝ લોકોએ પોતાની હદમાં એ ચાલ બંધ કરાવ્યો હતો. અંગ્રેજોએ પહેલાં એમ ઠરાવેલું કે વિધવા નારાજ હોય તો તેને સતી થવા દેવી નહિ. પરંતુ વિધવાની ખુશી-નાખુશી જાણવાનું કામ અતિ કઠણ જણાયાથી એન્ટીન્કે એ વિષે તપાસ ચલાવી; બંગાળી સન્મની ભાવના જાણવા ઉપાયો યોજ્યા અને જ્યારે એમ માલમ પશું કે સૈન્યમાં એ કારણે બળવો થાય એમ નથી ત્યારે તેણે ખીજાઓના અભિપ્રાય જોગા કર્યા. નિઝામનાં ન્યાયખાતાએ એકમતે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે એ રિવાજ બંધ કરી શકાય એમ છે અને બંધ થવો જોઈએ. વળી પ્રખ્યાત બંગાળી, રાજ રામમોહન રાયે તેને પુષ્કળ સહાય કરી. પર્યંતે (૧૮૨૯) તેણે એવો કાયદો કર્યો કે સતી થવામાં ભાગ લેનારને અને મદદ કરનારને ખુની ગણી સજા કરવામાં આવશે. આ સામે અજ્ઞાન લોકોએ અરજીઓ મોકલેલી અને ઠેઠ પ્રીવી કાઉન્સિલ સુધી પહોંચેલા, પરંતુ તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. આસ્તે આસ્તે લોકોનો ઉલ્લેખ થતો ગયો અને એ ખરાબ ચાલ બંધ થયો.

ઠગોનું નિકંદન.—આ સમયમાં ઠગો તરફનો રૈયતને મહા મોટો ઉપદ્રવ હતો. તેઓ ખુન અને હુલ્લના ધંધો જ લઈ બેઠા હતા, અને માહોમહિ તેઓએ ગુપ્ત મંડળો સ્થાપ્યાં હતાં. તેમનો સાધારણ રિવાજ એવો હતો કે એક બે ઠગ નિર્દોષ વેપારીનો વેશ ધારણ કરી મુસાફરોના સંઘમાં લળી જતા. દિવસોના દિવસો સુધી તેઓ પોતાના શિકારના સાથમાં મુસાફરી કરતા. ઉપકારવૃત્તિ અને આનંદીપણના ડોળથી તેઓ મુસાફરોનાં મન વશ કરી લેતા. આ રીતે બાજી ગોઠવાતી અને આખરે જ્યારે મુસાફરો પોતાને પુરેપુરા નિર્ભય માનતા, ત્યારે ઠગો પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી તેમને ફાંસિ ધાલી મારી નાંખતા. પછી અંગ ઉપરનું જરૂરેરાત ઉતારી લઈ તેઓ શખને દાટી દેતા. લોકો પણ જાણતા છતાં ડરના માર્યા તેમનો પત્તો આપતા નહિ. આ રીતે ઠગોને હાથે કેટલાં ખુન થયાં હશે તેનો સત્તાવાર હિસાબ નથી. એક ઠગે કરેલા આત્મનિવેદનમાં તેણે કણુલ કર્યું હતું કે, મેં ૭૧૯ ખુનમાં ભાગ લીધો છે ! આ પરથી તેમનાં કુકર્મોની પ્રચંડતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

એન્ટીન્કે ઠગોનું નિકંદન કરવાનું કામ મેજર સ્લીમનને સોંપ્યું. એ કાર્ય કરતાં સાત વર્ષ વીતી ગયાં. ૧૮૩૧-૭ સુધીમાં ત્રણ હજારથી વધુ

કોગો પકડાયા. હજારેકને દેહાંત સળ થઈ; બાકીનાઓએ મુન્હાં કબુલ કર્યો અને પસ્તાવો કર્યો તેમને ક્ષમા આપી ખેતીવાડીમાં પરોવ્યા.

સતીની બંધી, અને કોગોનું નિકંદન એ શિવાય બેન્ડીન્કે સિપાઈઓની અમુક નોકરી પછી તેમના પગાર વધારવા, અને તેમને ફટકા મારવાની સળ બંધ કરવી એવા નિયમ કરી સિપાઈઓનો સામાજિક મોબ્બો વધાર્યો.

વહીવટી સુધારા.—આમ્હરસ્ટના અમલમાં બર્મી વિગ્રહના અપાર ખર્ચને લીધે તિજોરી ખાલી હતી. વસુલ કરતાં ખર્ચ દરસાલ એક કરોડ જેટલો વધારે થતો. આ સ્થિતિ સુધારવા બેન્ડીન્કે અનેક ઇલાજો યોજ્યા. પહેલાં તો તેણે એવો નિયમ કર્યો કે હિંદીઓને મોટી સરકારી નોકરીમાં દાખલ કરવા. આથી દરેક સરકારી પદવીએ અંગ્રેજોને રોકવામાં પુષ્કળ ખર્ચ થતો હતો તે ઘટ્યો. વળી હિંદુસ્તાનના વહીવટમાં હિંદીઓ ન રોકાય એ અન્યાય કેટલેક અંશે દૂર થવાથી હિંદીઓ રાજ થયા, અને બ્રિટિશ રાજ્યની સુસ્થાપનામાં આ હિંદી નોકરોનો સહકાર અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

દિવાની તેમજ લશ્કરી અધિકારીઓનાં ભથ્થાં તેણે ઓછાં કર્યાં. વળી

મોગલાઈમાં કેટલીક જમીનો ઇનામમાં અપાએલી તેની મહેસુલ માફ ગણાતી. આવી ઇનામી જમીનો બેન્ડીન્કે ઓછી કરી. વાચવ્ય પ્રાન્તમાં સ્થાયિ જમાબંધી નહિં દાખલ કરતાં તેણે નવી જમાબંધી કરી તેની મુદત સાધારણ રીતે ૩૦ વર્ષની રાખી. વળી એના કન્ટ્રાક્ટ ગામડાંના જમીનદારો સાથે કરાયા. મદ્રાસમાં મરોએ રૈયતવારી પદ્ધતિ દાખલ કરાવી હતી તેથી ત્યાં રૈયત સીધી સરકારને મહેસુલ ભરતી.

આ ઉપરાંત અશીશુની આવક પણ તેણે વધારી. તેથી કંપનીની નાણાં સ્થિતિ સદ્દર બની. તે આબોં ત્યારે

સર ટૉમસ મન્રો

ઉધાર પાસું બારે હતું તેને સ્થાને અત્યારે તે દોઢ કરોડ જામે બાબુપર આણી શક્યો.

કેળવણીની સુધારણા.—હિંદીઓને સરકારી નોકરીમાં લેવા એ નક્કી થયું એટલે તેમને તે માટે યોગ્ય કેળવણી આપ્યા વિના છુટકો ન હતો. ૧૮૧૩ સુધી કંપની સરકારે એ બાબતમાં કશું કર્યું ન હતું. ૧૮૧૩થી દર-સાલ કેળવણી માટે એક લાખ રૂપિયા જુદા કઢાવા લાગ્યા. તેમાંથી કેટલીક સંસ્કૃત પાઠશાળા તથા અરબી મદ્રેસાઓને મદદ મળતી. એન્ટીન્કને લાગ્યું કે સંસ્કૃત કે અરબી હિંદની માતૃભાષા નથી; લોકોની ભાષા નિરનિરાળી છે, અને રાજ્યની ભાષા અંગ્રેજી છે. આ પરથી તેણે કેટલીક સરકારી શાળાઓ ખોલી તેમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ ચાલુ કર્યું.

આ પ્રસંગે પૌર્વાત્ય પક્ષ એટલે સંસ્કૃત અરબીની હિમાયત કરનારાઓ, અને પાશ્ચાત્ય પક્ષ એટલે અંગ્રેજીવાળાઓ વચ્ચે તીવ્ર વાગ્યુદ્ધ ચાલ્યાં હતાં. અંતે મેકાલેની સુંદર દલીલોને લીધે અંગ્રેજીવાળા ફાવ્યા અને એમ નક્કી થયું કે સરકારી સ્કુલો અને કોલેજોમાં અંગ્રેજી મારફતે શિક્ષણ આપવું. આના પરિણામે આજે અંગ્રેજી ભાષા રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે તેમજ સઘળા હિંદીઓ વચ્ચે એકતાનું કારણ થઈ પડી છે. અંગ્રેજી ભણેલા હિંદુઓ મુસલમાનો, પારસીઓ, તેમજ તામીલો, મરાઠાઓ, ગુજરાતીઓ, બંગાળીઓ, પંજાબીઓ અને બીજા હિંદીઓ છુટથી વિચારની આપ-લે કરી શકે છે.

પરંતુ આનું એક માફું પરિણામ એ આવ્યું છે કે માતૃભાષાને પુરૂંજા હાની થઈ છે. પરદેશી ભાષા મારફતે અપાતું શિક્ષણ અનેક રીતે હાની-કારક છે. ખર્ચાળ હોવા ઉપરાંત તેમાં સમય અને પરિશ્રમનો દુરુપયોગ થાય છે. માતૃભાષાદ્વારા અપાતી કેળવણી વિશેષ અને સંગીન હોવા સાથે એથી માતૃભાષા સારી રીતે ખીલી શકે છે. અત્યારે લગભગ સો વર્ષના અનુભવ પછી અંગ્રેજ તેમજ હિંદી વિદ્વાનો, ઉપર કહેલી વાતોનું મહત્વ સમજ્યા છે.

મૈસોર, કૂર્ગ, અને કછારના જોડાણ.—એન્ટીન્કનો અમલ વિઘ્ન-હથી મુક્ત હતો તે પરથી એમ ન સમજવું કે તે તટસ્થતાનો ઉપાસક હતો. હિંદી રાજ્યોની બાબતમાં તેણે હાથ નાખ્યો હતો. ટીપુનાં નિકંદન પછી

મૈસોરનું રાજ્ય અસલ હિંદુવંશી કૃષ્ણરાજને સોંપાયું હતું. તે સગીર હોવાથી તેના દિવાન પૂર્ણેયાએ સધળા કારભાર સારી રીતે ચલાવ્યો હતો. ૧૮૧૧ માં રાજ્યએ રાજકાળ પોતાના હાથમાં લીધું. કમનશીએ તે દુરાચારી નીકળવાથી બેન્ટીન્કે એમ ઠરાવ્યું કે તેને સાડાત્રણ લાખનું પેન્શન આપી રાજ્ય પ્રબંધ અંગ્રેજ સરકારે રેસિડન્ટ મારફતે કરવો.

મૈસોર અને મલબાર વચ્ચે કૂર્ગ નામનો પહાડી પ્રદેશ આવેલો છે. તેનો કેટલોક ભાગ અત્યંત ક્ષણદર્ધ છે. ત્યાંના લોકો મજબૂત છે. સોળમી સદીમાં વિજયનગર રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું ત્યાર પછી કૂર્ગમાં વીરરાજ નામના વંશની સ્થાપના થઈ. હૈદર અને ટીપુએ તેને જીતવા પ્રયાસ કર્યા પણ તેઓ બહુ ફાવ્યા નહિ. ટીપુનું રાજ્ય લેવાયું ત્યારે કૂર્ગને અંગ્રેજ સાથે મૈત્રી હતી. ૧૮૦૯ માં રાજ્યનું મરણ થતાં ગાદી માટે તકરારો ચાલી. માજી રાજાનો ભાઈ અને તેના પછી તેનો પુત્ર ચિત્તરાજ ગાદીએ આવ્યો. આ રાજા કૂરકર્મી હોવાથી અંગ્રેજોએ કૂર્ગ પર ફોજ મોકલી. રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી, તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ લીધું. મૈસોરના રેસિડન્ટને કૂર્ગનો વહીવટ સોંપાયો (૧૮૩૪).

ચેન્દાબુના કરારપછી કુછાર પ્રાન્ત અંગ્રેજ આધીનતા હેઠળ આવ્યો હતો. ત્યાંનો રાજા અપુત્ર ગુજરી જવાથી બેન્ટીન્કે પ્રજા પોકારને માન આપી એ રાજ્ય જોડ્યું (૧૮૩૦).

નામાંકિત પુરૂષો.—આ સમયે થયેલા કેટલાક નામાંકિત પુરૂષોનો અહીં ઉલ્લેખ કરી લઈએ. બેન્ટીન્કના આગમનને આગલે વર્ષે માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટને મુંબાઈનું ગવર્નરપદ છોડ્યું હતું. તેણે હિંદુસ્તાનને ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તેની જગ્યાએ આવનાર સર જોન માલ્કમે ‘મધ્ય હિન્દ’ વિષે ગ્રન્થ લખ્યો છે. તેના ગ્રન્થો આજે પણ પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. હોરેસ વિલ્સન સંસ્કૃતનો અભ્યાસક હતા. કર્નલ જેમ્સ ટોડે રાજસ્થાનનો અનુપમ ઇતિહાસ લખ્યો છે. આ જમાનામાં પ્રાન્ત ઉફ નામના વિદ્વાને મરાઠી ઇતિહાસનો મોટો ગ્રન્થ લખ્યો હતો. પ્રસિદ્ધ બંગાલી વિદ્વાન બ્રહ્મો સમાજના સ્થાપક રાજા રામમોહન રાયે સતીનો ચાલ બંધ કરાવવામાં ઘણી સહાય કરી હતી.

પ્રકરણ ૪૭ મું. તેર વર્ષની હકીકત (૧૮૩૫-૪૮).

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.—સાત વર્ષના અમલ પછી બેન્ટીન્ક (૧૮૩૫માં) સ્વદેશ ગયો, સારે નવા બનેલા વામવ્ય પ્રાન્તના ગવર્નર સર ચાર્લ્સ મેટ-

કાફને ચાજી સોંપતો થયો. તેના ટુંકા અમલમાં જાપાનાની સ્વતંત્રતાનો કાયદો થયો હતો. આ વાત વિલાયતમાં પસંદ ન પડી અને ચાલકોએ તેને કંપકો આપી લોડ ઓફલેન્ડને નીચ્યો. આ અપમાનને લીધે તેણે રાજનામું આપ્યું. કંપનીના અનેક નામાંકિત અમલદારોમાં મેટકાફનું સ્થાન ધણું ઉચું છે.

પૂર્વનો પ્રશ્ન.—ઝોગણીસમી સદીના ચુરોપી ઇતિહાસમાં પૂર્વનો પ્રશ્ન મહા મહત્વનો છે. એ પ્રશ્નનાં ત્રણ અંગ છે—

૧. ભૂમધ્યસાગરને માથે આવેલા દેશો જેને અંગ્રેજો ‘નિયર ઇસ્ટ’, નજીકનો પૂર્વપ્રદેશ, કહે છે તેને લગતો સવાલ;

૨. પેસિફિક મહાસાગરને કિનારે આવેલા ચીન, જાપાન, આદિ દેશો, ‘ફાર ઇસ્ટ’ નો પ્રશ્ન; અને

૩. મધ્ય એશિયામાં આવેલા દેશો, ‘મિડલ ઇસ્ટ’ નો પ્રશ્ન.

પૂર્વનો પ્રશ્ન ઇંગ્લંડ-રશિયાની પરસ્પર ઈર્ષ્યામાંથી જન્મેલો છે. બન્નેને મધ્ય એશિયામાં સામ્રાજ્ય જમાવવાં હતાં. કેટલાયે જમાનાથી રશિયા પોતાનું રાજ્ય દક્ષિણ બાજુ તરફ વિસ્તારવા મથતું હતું. રશિયન સૈનિકો અને સંસ્થાનીઓએ કોકેસસ પાર જઈ જ્યોર્જિયા જેણું અને સરકાશી-અનોને તાબે કર્યાં. આ રીતે અફઘાનીસ્તાન તરફ ધપતા હતા. દરમિયાન હિંદની સર્વોપરીતાના ઝઘડામાં ઇંગ્લંડ પ્રથમ પંક્તિએ આવી ચુક્યું હતું, અને હિંદને પોતાની આધીનતામાં રાખવા ઈતેમર હતું. આ કારણોને લીધે અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોને રશિયાનું આ બાજુનું પ્રગમન ભય ભર્યું દીસતું હતું. ઇંગ્લંડ-રશિયા આ પ્રશ્નને લીધે એકમેકના અમિત્ર બન્યા અને આ સમયની તેમની તવારીખ જોશો તો લગભગ બધાં યુદ્ધોમાં તેઓ સામસામા પક્ષમાં માલમ પડશે. નેપોલિયનની યુગમાં જેવો ફ્રાન્સનો, તેવો આ સમયે રશિયાનો ડર લાગવા માંડ્યો.

પહેલો અફઘાન વિઝલ; કારણો.—વેલેસ્લીના સમયમાં જે ઝમાન-શાહની સ્વારી વિષે પુષ્કળ અફવાઓ ફેલાઈ હતી, તેને આંધળો બનાવી તેનો વજર ફતેહખાન ગાદીએ બેઠો અને નવું રાજકુળ સ્થાપ્યું. ઝમાનશાહનો ભાઈ શાહસુળ પણ હાર્યો અને આ બન્ને ભાઈઓ પંજાબમાં આવી રહ્યા. ફતેહખાન પછી તેનો ભાઈ હાસ્ત મહમદ ગાદીએ આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનમાં ઈરાનીઓની ખટપટને લીધે અનેક કુસંપો દાખલ થયા હતા. આ

સ્થિતિમાં શાહસુળનો પક્ષ લઈ અંગ્રેજો અને રણજીતસિંહ કાબુલના ઝખ-
શમાં ઝંખલાવવા ઇચ્છતા હતા. હેરાત પશ્ચિમ તરફનું મુખ્ય મથક હતું.
રશિયા ધરિનને તેનાપર ચઢાઈ કરવા ચઢાવતું હતું. ૧૮૩૭ માં ધરિની
ફોજે હેરાતને ઘેરા લાલ્યો. આ ઘેરા એક વર્ષ ચાલ્યો અને ધરિનીઓએ
એ શહેર લીધું હોત, પણ અફઘાનો તરફથી મેજર પોર્ટીન્ડરનામના અંગ્રેજ
સેનાપતિના પરાક્રમને લીધે ધરિનીઓ ફાળ્યા નહિ. ઘેરા પડતો મુઠી તેઓ
સ્વદેશ ચાલી ગયા.

પેશાવર પ્રાન્ત અત્યારે રણજીતસિંહના કબજામાં હતો. પૂર્વે તે અફઘા-
નના તાબાનો પ્રાન્ત હોઈ તે પાછો મેળવવા દોસ્ત મહમદે અંગ્રેજો અને
રશિયા સાથે મસલત ચલાવી. અંગ્રેજોને એ વિષે રણજીત સાથે કરાર થએલા
હોવાથી તેઓ તેની સાથે ઝઘડો કરવા તૈયાર ન હતા. બન્સ નામનો
અંગ્રેજ વકીલ કાબુલ ગયો. પેશાવર વિષે ચર્ચા ચાલી. દોસ્ત મહમદે સાફ
સંભળાવી દીધું કે જે મને એ પ્રાન્ત મેળવવામાં મદદ કરશે તેના પક્ષમાં હું
રહીશ. અંગ્રેજોએ આ વાત માન્ય કરી નહિ. રશિયા કબુલ થયું એટલે
દોસ્ત મહમદને રશિયા સાથે મૈત્રી થઈ.

ત્રિપક્ષ સંધી.—આથી અફઘાનીસ્તાન, ધરિન અને રશિયા એક થયા
નું બન્ધું. ઓકલેન્ડે શાહસુળ અને રણજીતસિંહ સાથે એવા કરાર કર્યા
કે પેશાવર પ્રાન્ત અને સિંધુ નદીનો આખો પશ્ચિમપ્રદેશ રણજીતને મળે,
અંગ્રેજ અને રણજીત મળી શાહસુળને કાબુલ લઈ જઈ ગાદીએ બેસાડે,
અને શાહસુળ રણજીત અને અંગ્રેજોના મુલકપર થતી પરદેશી ચઢાઈઓ
અટકાવે.

વિલાયતમાં બેન્ટીન્ક, વેલીંગ્ટન, વેલેસ્લી આદી અનુભવી અંગ્રેજો આ
રાજનીતિથી વિરુદ્ધ હતા. પરંતુ તે સમયનું પ્રધાનમંડળ, વિશેષે લોર્ડ પામ-
સ્ટન એની તરફેણમાં હતો. પામસ્ટનનો સંકલ્પ એવો હતો કે ગમે તેમ કરી
રશિયાને ખોખું કરવું જોઈએ. પ્રધાનમંડળના હુકમ અનુસાર જ લોર્ડ
ઓકલેન્ડ વતી હોવાથી તેણે લશ્કરી તૈયારીઓ કરવા માંડી.

મુખ્ય બનાવો.—બંગાલી ફોજ ચકાવો ખાઈ બોલનઘાટ વાટે, અને
બુખારની ફોજ સિંધમાં થઈ કંદહાર પહોંચી. કંદહારમાં શાહસુળની આણુ
ફેરવી. એક પલટન અહીં રહી અને બાકીનું સૈન્ય ગિઝની તરફ ગયું. ગિઝની
અને કાબુલ લેવાયાં. આ સંભળી દોસ્ત મહમદે એવા વિચાર દર્શાવ્યા કે

શાહસુળ અમીર અને અને મને તેનું વજરપદ મળે તો હું સતોષ માનીશ. પરંતુ અંગ્રેજ વકીલ મેકનોટનને આ વિચાર ગમ્યો નહિ. પરિણામે દોસ્ત મહમદ ખેાખારા તરફ નાસી ગયો. બાદ બ્રિટિશ સૈન્યે શાહસુળને કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો. આ રીતે પોતાનું કામ ખલાસ થએલું જોઈ સૌ કોઈ રાજ થતા હતા. મુંબાઈવાળી ફ્રેન્ચ પાછી ફરી અને માર્ગમાં આવતું ખિલાત શહેર સર કરતી ગઈ. એટલામાં રજુજતસિંહના મરણના સમાચાર આવ્યા, અને નવા બખેડા ઉત્પન્ન થયા.

શાહસુળ ગાદીએ બેઠો, પછી ત્યાં રહેલા અંગ્રેજોને લાંની ઠંડી હવામાં આનંદથી દિવસ ગાળવા લાગ્યા. ત્રણેક વર્ષ તેઓ આ રીતે એક કિલ્લામાં રહ્યા. બાદ શાહસુળને એ કિલ્લો આપી તેઓ શહેરના અન્ય ભાગમાં રહ્યા. આ સમયે અફઘાનીસ્તાનમાં ચોમેર બળવા ચાલુ થયા. ખિલાતનો હાકમ ગુજરી જતાં અંગ્રેજોએ તેના પુત્રને એ જગ્યા આપી નહિ. દોસ્ત મહમદ અંગ્રેજોને શરણુ આવ્યો તેને પેન્શન આપી સકુટુંબ કલકત્તા મોકલ્યો. પરંતુ અફઘાનોનો અંગ્રેજો પ્રત્યેનો ક્રોધો હજી જેવો ને તેવો હતો.

૧૮૪૧ના અંતમાં અફઘાનોએ અંગ્રેજ વકીલ બર્ન્સની બદચાલથી ઉશ્કેરાઈ તેનું ખુન કર્યું અને કાબુલમાં બંડ જગાવ્યું. દોસ્ત મહમદનો પુત્ર અકબરખાન આગેવાન બન્યો, અને અંગ્રેજોને ખુબ સતાવવા લાગ્યો. રસ્તાઓનાં નાકાં ઘેરી તે તેમનો ધાસદાણો આવવા દેતો નહિ. વળી આ સમયે રસ્તા બરફથી છવાઈ ગએલા હોવાથી કુંદહાર કે જલાલાબાદથી લશ્કરી મદદ મળે એમ ન હતું. અંતે અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન છોડી જવા નિશ્ચય કર્યો. તેમણે અકબરખાન સાથે એવું નક્કી કર્યું કે અમને ક્ષેમ-કુશળ હિંદ જવા દો. પણ જ્યારે અંગ્રેજ વકીલ મેકનોટન તેને મળવા ગયો ત્યારે અકબરખાને તેને ઠાર માર્યો. પર્યાંતે બળનો, તોપો વિગેરે સાધન-સામગ્રી શત્રુને સ્વાધીન કરી ૧૫૦૦૦ નું આખું અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલથી નીકળી પડ્યું. આમથી અફઘાનોએ તેમને સતાવવામાં જરાયે કચાશ રાખી નહિ. ઉંચા ઉંચા પહાડોની સાંકડી ખીણોમાં થઈ આ ફ્રેન્ચ ફૂચ કરત હતા ત્યારે અફઘાનોએ ઉપરથી તેમના પર ગોળીબાર ચલાવ્યા અને પથરા ઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. સખત કડકડતી ઠંડી, ખાવાપીવાનું ઠેકાણું નહિ અને ઉપરથી આવો માર-આવાં દુઃખોને લીધે કાબુલથી નીકળેલી ફ્રેન્ચમાંથ

ફક્ત એક જણુ ડા. આઈડિન જીવતો જલાલાબાદ પહોંચી શક્યો. બાદ અકબરખાને જલાલાબાદ પર હુમલો કર્યો પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ.

અંગ્રેજના સમશરબજે ગાદીએ બેઠેલો શાહસુજ્જ લોકપ્રિય ન હતો. તેનું પણ ખુન થયું હતું. આ રીતે અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજોનું કશું જોર રહ્યું નહિ. આવા બનાવોથી અંગ્રેજોને હિમ્મત હારી ગયો. વિલાયતથી તેનાપર સખત ઠપકા આવ્યા. તેને બરતરફ કરી લોડ એલનબરોની નીમણૂક કરવામાં આવી.

લોડ એલનબરો.—હવે કાબુલમાં કેટલાક અંગ્રેજો જમીન તરીખે રહેલા હતા તેમને એ ‘સાપના રાફડા’માંથી છોડાવવા જલાલાબાદથી જનરલ પોલોક ગયો. કંદહારની ફોજ પણ તેની મદદે ગઈ. પોલોકે અકબરખાનેને હરાવ્યો. જનરલ નોટે ગિઝની પર હુમલો કરી, મહમદ ગિઝની જે સોમનાથના દરવાજા લઈ ગયો હતો તે દરવાજા હાથ કર્યા.* બન્ને ફોજ કાબુલમાં ભેગી થઈ, પરંતુ ત્યાર પહેલાં ભાગ્યદીન શાહસુજ્જનું ખુન થઈ ગયું હતું. અકબરખાને અંગ્રેજ કેદીઓ પ્રત્યે સાફ વર્તન ચલાવ્યું લાગે છે. એક અંગ્રેજ સ્ત્રીએ આ કારાવાસના પોતાના અનુભવનું ચિત્તાર્કર્ષક વર્ણન લખેલું છે. આ સઘળા કેદીઓને અંગ્રેજ ફોજનો મેળાપ થયો ત્યારે તેમને અવર્ણનીય આનંદ થયો. બાદ તેઓ સાક્ષેપકુશળ હિંદ આવ્યા. હિંદી સરકારે ડહાપણ વાપરી ઠરાવ કર્યો કે હવે અફઘાનીસ્તાનના કામમાં માથું મારવું નહિ. દોસ્ત મહમદ ખાન શરતે છુટી પોતાની ગાદીએ બેઠો અને તેના પછી તેનો પુત્ર અકબરખાન આવ્યો.

ઉપર કહેલી હકીકત વિચારતાં માલમ પડે છે કે આ વિગ્રહ વગર વિચાર્યો અને વગર જોઈતો હતો. વળી દૈવનું વક્ષપણ એવું કે જે દોસ્ત મહમદ સામે યુદ્ધ થયેલું તેને જ પાછળથી અંગ્રેજોએ અફઘાન અમીર તરીખે સ્વીકાર્યો (૧૮૪૨).

સિંધ વિગ્રહ; કારણો.—સિંધના અમીરો મૂળ બલુચી હોઈ અરાહમી સદીના છેવટના ભાગમાં તેમણે એ પ્રાન્ત જીતી લાં પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપિત કર્યા. પચાસેક વર્ષ સુધી તો તેઓને અંગ્રેજ સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ ન હતો. ૧૮૩૧માં અંગ્રેજ વહીલ બર્ન્સ રણજિતસિંહ પાસે ગયો હતો.

* પાછળથી એમ માલમ પડ્યું હતું કે આ દરવાજા સોમનાથના ન હતા.

સારે તે સિંધી અમીરો સાથે વેપારી કાલકરાર કરી સિંધુ વાટે ગયો હતો. આ કાલકરારમાં એવી કલમો હતી કે અમીરો તેમજ અંગ્રેજોએ એક બીજાના દેશપર હોજો રાખવો નહિ; અંગ્રેજ વેપારીઓ સિંધની નદી અને રસ્તાઓપર આવળ કરી શકે, પરંતુ કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી લઈ જાય નહિ અને લડાયક વહાણો સિંધુ વાટે જાય નહિ.

આદ ૧૮૩૯માં અફઘાન વિગ્રહ દરમ્યાન ઝોંકલેન્ડે આ કરારનો ભંગ કરી સિંધુ વાટે ફોજ મોકલી. એજ સાલમાં અમીરોનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેનારી સહાયક પદ્ધતિ મુજબની સુલેહ ઝોંકલેન્ડે તેમની પાસે કરાવી. સહાયક સેનાના બદલામાં દરસાલ તેમને ૩ લાખ આપવા પડ્યા. બીજી અનેક રીતે તેમને કનડવામાં આવ્યા. બચ્ચરનો કિલ્લો અને કરાંચી શહેર અંગ્રેજોએ લઈ લીધાં. અફઘાન વિગ્રહ દરમ્યાન સિંધી અમીરો શાંત રહ્યા એ તેમની અમીરાઈ સૂચવે છે. પરંતુ તત્કાલીન અંગ્રેજ અમલદારોએ આ અમીરાઈની કદર કરી નહિ. આભારવૃત્તિ તો વેગળે રહી, પરંતુ તેમને ઠીને એસવા થે ન દીધા. મેજર આર્ટિફિસિયલ સિંધમાં રેસિડન્ટ હતો તે એલનબરોની ઇચ્છા પાર પાડવામાં અનુકૂળ ન લાગવાથી તેને સ્થાને સર આર્લ્સનેપીઅરને દિવાની તેમજ લશ્કરી સત્તા સહિત મોકલવામાં આવ્યો. અંદરખાનેથી સિંધ જોડવાનો સંકલ્પ કરી આવેલો હોવાથી નેપીઅરે અમીરોનાં છીડાં શોધવા માંડ્યાં. પૂર્વે થએલા કરારોને ખિસ્સામાં મુકી તેણે અમીરો પ્રત્યે ઉદ્ધત વર્તન ચલાવ્યું. પરિણામે નેપીઅર અને એલનબરોને જે જોઇતું હતું તે બન્યું. અમીરોના કોપનો પાર રહ્યો નહિ અને તેઓએ આ પાર કે પેલે પાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. યુદ્ધ જગ્યું.

મીઆનીની ઝતુની લડાઈમાં અમીરો હાર્યા. નેપીઅરે હૈદરાબાદનો ખજાનો લુંટી લીધો. આદ હાબોમાં અમીરો હાર્યા.

નેપીઅરે સિંધ પ્રાન્ત અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડ્યો, અને અમીરોને દેશ-નિકાલ કર્યા. મેજર આર્ટિફિસિયલ સ્વદેશ જઈ અમીરોની તરફેણના ઘણા પ્રયાસો કર્યા. “અમીરોએ કદી આપણો વિરોધ કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં કર્યો ન હતો; તેઓ પર બળાતકારે વિગ્રહ લાદવામાં આવ્યો હતો,” વિગેરે તેણે બહુ બહુ લખ્યું પરંતુ તેની સઘળી મહેનત ફોકટ ગઈ.

જ્વાલીઅર ફોજ.—૧૮૨૭ માં હાલતરાવ સિંધીઆનું મરણ થયું ત્યાર પછી જ્વાલીઅરની સ્થિતિ અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોને ચિંતાતુર બનાવી

રહી હતી. ગાદીવારસ સગીર હોવાને લીધે રક્ષકપદમાટે અનેક તકરારો ચાલતી હતી. ઉપરાંત રાજકીય અશાંતિનું મોટામાં મોટું કારણ ગ્વાલીઅરનું ૪૦,૦૦૦નું પ્રચંડ સૈન્ય હતું. એલનપરોને આ સૈન્ય રાજ્યની જરૂરતના પ્રમાણમાં મોટું લાગતું હતું, તથા તેમાં વધતી જતી અવશતા એ રાજ્યનાં હિતને તેમજ બ્રિટિશ મુલકને ભય કર્તા હતી. વળી આ જ સમયે પાડોશના પંજાબનું સીખ સૈન્ય આના જેટલુંજ તોફાને ચઢ્યું હોવાથી એ ભય બેવડો હતો. જો એ બે સૈન્યો ભેગાં થાય તો બ્રિટિશ સર્વોપરીતા કદાચ જોખમમાં આવી પડે એમ ધારી એલનપરો જાતે ફોજ લઈ સિંધીઆ રાજ્યમાં આવ્યો.

મહારાજપુર અને પનિચાર એ બે સ્થળે લડાઈ થઈ. સિંધીઆશાહી ફોજ ઘણી બહાદુરીથી લડી છતાં બન્ને લડાઈમાં તેનો પરાભવ થયો. આ બેવડા પરાજયથી ગ્વાલીઅર સૈન્ય હતાશ બન્યું અને એલનપરો મનમાનતી શરતો કરાવી શક્યો.

ગ્વાલીઅર ફોજ ઘટાડી ૯૦૦૦ની કરવામાં આવી. વળી સહાયક સેના વધારી તેના નિભાવ બદલ અંગ્રેજોએ એ રાજ્યનો એક ભાગ લીધો. તે દિનથી સિંધીઆ કુળના રાજાઓ સદાયે અંગ્રેજ સરકાર સાથે માંડલિક ભાવે વર્ત્યા છે.

લોડ હાડિન્જ.—એલનપરોએ અંગ્રેજ સૈન્યને એક ઘડી પણ નવડું બેસવા દીધું નહિ. ચાલક-મંડળને લાગ્યું કે એ કાંઈ નવું સંકટ પેદા કરશે. વળી ઉપરીઓ પ્રત્યે તે જોઈએ તેવી માનવૃત્તિ દર્શાવતો ન હતો. પરિણામે તેને સ્થાને લોડ હાડિન્જની નીમણૂક થઈ (૧૮૪૪).

રણુજીતસિંહના મરણ પછીનું પંજાબ.—૪૦ વર્ષના સખત અને સતત પરિશ્રમથી સીખ રાજ્યની ખુબ ઉન્નતિ કરી રણુજીતસિંહ ૧૮૩૯માં મરણ પામ્યો. તેની લશ્કરી શક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. સાવ નિરક્ષર છતાં તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઠીક બંદોબસ્ત જાળવ્યો હતો. અંગ્રેજો સાથે તેણે મૈત્રી બાંધી અને જાળવી હતી. તેની પાછળ તેનો પુત્ર ખડકસિંહ સારી રીતે રાજ્ય ચલાવી શકે એવો ન હતો. લાહોરમાં સરદારો, પ્રધાનો, અને રાણીઓ વચ્ચે સત્તામાટે ખેંચતાણ ચલાવી અનેક ઝઘડા ઉભા થયા, અનેક કાવત્રાં સેવાયાં, અને અનેક ખુન થયાં. દેશમાં ચોમેર અવ્યવસ્થા વ્યાપી ગઈ. સીખ સૈન્ય જે ઇતિહાસમાં ‘ખાલસા’ નામે પ્રસિદ્ધ છે તેનું બળ વિશેષ હોઈ

તેણે જ્યાં ત્યાં ફર વર્તાવવા માંડ્યો. આખરે દિલીપસિંહ નામના બાળકને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

પહેલો સીખ વિગ્રહ.—પંજાબ ૮૮૦૦૦ નિરંકુશ સૈનિકાની કૃપાને આધીન બન્યું હતું. તેમને માટે રાજ્યમાં કશું કામ ન હતું. સીખ પ્રધાનો લાલસિંહ અને તેજસિંહ તેમનાપર કાબુ રાખી શકતા નહિ. તેઓ ચઢેલા પગાર માટે જુમરાણુ કરતા હતા, અને ઉદ્ધત તથા તોફાની વર્તન ચલાવતા હતા. ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢવા પ્રધાનોએ તેમને સતલજ પાર કરી દિલ્હી લુંટવા મોકલ્યા. આથી યુદ્ધ નક્કી થઈ ચુક્યું.

હાર્ડિન્ગના પહેલાજ વર્ષમાં સીખોએ સતલજ પાર કરી. તેમને અંગ્રેજો સાથે મુઝકીમાં લડાઈ થઈ તેમાં જયપરાજયનો ચોક્કસ ફેસલો થયો નહિ. બે ત્રણ દિવસ પછી ફીરોજપુરમાં લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોની ભારે દુર્દશા થઈ. પણ બીજે દિવસે તેમણે સીખ છાવણી લઈ લીધી. આ લાભનું ફળ તેઓ લઈ શક્યા નહિ. નવી મદદ અને નવાં સાધન આવતાં એક મહિનો વીતી ગયો અને આ ઢીલનો લાભ લઈ સીખો વ્યવસ્થિત બન્યા. સિમથ નામના સેનાપતિને તેઓએ હેરાન કરી તેની છાવણીનો મોટો

ભાગ હુંટી લીધો. પરંતુ આ વિજય અદ્યપણવી હતો. સ્થિતિ તેમને આલી-વાલ આગળ હરાવી સતલજ પાર નસાયા.

આદ સૌખ્યાવનમાં મોટી લડાઈ થઈ. આ લડાઈ ચાલી તો બે કલાક પણ તેટલામાં સીખ સેનાનો પુષ્કળ સંહાર થઈ ગયો. પાસે વહેતી નદી લોહીથી લાલ થઈ ગઈ. તેમની તોપો અંગ્રેજોના કબજામાં આવી. અંગ્રેજોના પણ ત્રણેક હજાર આદમી ખપી ગયા. હવે અંગ્રેજોએ લાહોર પર કૂચ કરી. ત્યાં મહારાજા દિલીપસિંહ, પ્રધાન ગુલાબસિંહ અને ગવર્નર-જનરલની મુલાકાત થઈ.

લાહોરની સુલેહ.—અહીં થએલી સુલેહમાં એમ નક્કી થયું કે સતલજની પૂર્વખાણનો મુલક તથા જલંદર દોઆબ અંગ્રેજોને મળે, સીખ ફોજ ઘટાડી ૨૦,૦૦૦ ની કરવી, સીખ દરબાર નુકશાનીના દોઢ કરોડ રૂપિયા આપે, અને લાહોરમાં એક બ્રિટિશ પલટન રહે. આ શિવાય હુન્ની લોરેન્સ લાહોરનો રેસિડન્ટ નીમાયો. વળી એક કરોડ રૂપિયા લઈ કાશ્મીર ગુલાબસિંહને વેચાતું અપાયું.

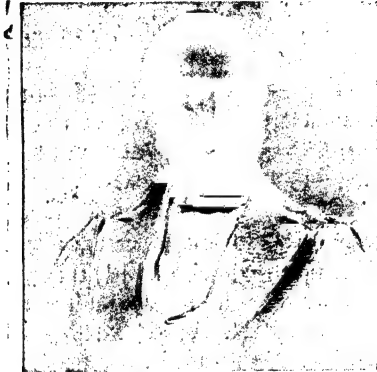
હાર્ડિન્જના સુધારા.—બેન્ટીન્કે આરબેલું કાર્ય હાર્ડિન્જે આગળ વધાર્યું. રક્ષિત રાજ્યોમાં તેણે સતી અને ખાળહત્યાની બંધી કરાવી. રેલ્વેની યોજનાઓ યોજાવી. ગંગાની મોટી નહેર શરૂ કરાવી. ખર્ચની કાપકપમાં પણ તેણે બેન્ટીન્કનું અનુકરણ કરી બ્રિટિશ સैन्य ઘટાડ્યું. વળી સરકારી સ્કુલો અને કોલેજોમાં ભણેલા હિંદીઓને સરકારી નોકરી માટે ખસ પસંદ કરવામાં આવશે એવું જાહેર કરી તેણે અંગ્રેજ શિક્ષણને લોકપ્રિય બનાવ્યું.

૧૮૪૮ માં તેનું સ્થાન લોર્ડ ડેલહાઉસીએ લીધું.

પ્રકરણ ૪૮ સું. લોર્ડ ડેલહાઉસી.

લોર્ડ ડેલહાઉસીનો અમલ મંગલમય સંજોગોમાં શરૂ થયો. વેલ્સલીએ બ્રિટિશ સર્વોપરીતાનો હિંદમાં પાથો નાખ્યો એ વાતને અર્ધી સદી થઈ હતી. કેનિંગ્હામ, બાલો અને મિન્ટોના અમલમાં વેલ્સલીની નીતિ ઉલટાઈ ગઈ, તો પણ અતે તેના સિદ્ધાન્તો જ્યવંત થયા, માકિવર્સ હુસ્ટીએ વેલ્સલીની દરમ્યાનગીરી તથા ‘આગળ ધસો’ વાળી નીતિ પુરેપુરી અમલમાં મુકી. તે એટલો બધો ફતેહમંદ થયો કે તેના અમલ હિંદી-બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઉષા કહી શકાય. તેના અનુગામીઓ આમ્હર્સ્ટ,

બેન્ટીન્ક, એકલેન્ડ, એલનબરો અને હાડિન્ગે તેણે મેળવેલું રાજ્ય સખધે જાળવી રાખ્યું, સુદૃઢ બનાવ્યું, અને વિસ્તાર્યું. આ પ્રમાણે ડેલહાઉસીએ હિંદમાં પગ મુક્યો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડનું સંસ્થાની, સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ચુક્યું હતું અને ધણે અંશે સજડ બન્યું હતું. તેને પોતાના પૂરોગામીઓનું કામ પુરું કરવાનું હતું.

લૉર્ડ ડેલહાઉસી

નાનપણથીજ ડેલહાઉસી હોશિયાર હતો. ૨૫ વર્ષની ઉંમરે તે પાલમ્બેન્ટમાં દાખલ થયો હતો. વડા પ્રધાન પીલે તેને વેપારખાતું સોંપ્યું હતું. ત્યાં તેણે પોતાની શક્તિ અને ચતુરાઈ દર્શાવ્યાં હતાં. હિંદ આવતી વેળા તેની ઉંમર ૩૫ વર્ષની હતી, છતાં તેનું શરીર અતિ નાબુક હતું. તેણે જીત, જપ્તિ, અને ખાલસા નીતિ વડે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું.

બીજો સીખ વિગ્રહ.—ડેલહાઉસીનાં આગમન પછી તરતમાંજ અંગ્રેજ-સીખ વચ્ચે યુદ્ધ જાગ્યું. મુલ્તાન પ્રાન્ત પંજાબનો ભાગ હોઈ ભાં મૂળરાજ નામનો પરાક્રમી પુરુષ હાકેમ હતો. પોતાના પ્રાન્તનો હિસાબ લાહોર રેસિડન્ટને આપવા કરતાં તેણે રાજનામું આપવું વધારે પસંદ કર્યું. તેના રાજનામા પછી બે અંગ્રેજ અમલદારો નવા હાકેમને સ્થાપવા મુલ્તાન ગયા. આ અમલદારો પાછા ફરતા હતા એવામાં કિશામીના કેટલાક લોકોએ

તેમનું જીવન કર્યું. આ વિષે મૂળરાજે એવું કહ્યું કે હવે એ લોકો મારા તાબામાં નથી અને તેમનાં કૃત્યો માટે હું જવાબદાર નથી. આ સમયે બરાબર બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર હતી. પરંતુ સખત ગરમીને લીધે અંગ્રેજ સેનાધિપતિએ ઢીલ કરી. દરમ્યાન પંજાબની મહારાણી મૂળરાજના બળવામાં સામેલ થઈ, કેમકે આ સમયે ચારે બાજુએ એવી વાત ફેલાઈ હતી કે અંગ્રેજો આખો પંજાબ દેશ લઈ લેવાના છે. આથી આખા પંજાબમાં અંગ્રેજ વિરુદ્ધ પ્રયાસ થવા લાગ્યા. મૂળરાજે મુલ્તાનના કિલ્લાનો કબજો લઈ અંગ્રેજો સામે ધમધમક જાહેર કર્યું. તરતજ મુલ્તાનને ઘેરા ધાલવામાં આવ્યો. પરંતુ આખા પંજાબમાં અંગ્રેજો સામેનો અસતોષ દાવાનળની જેમ પ્રગટેલો હોવાથી જે બ્રિટિશ સૈનિકો અને અમલદારો પંજાબમાં હતા તેઓ જીવ લઈને નાહ્યા. આ રીતે અંગ્રેજોને નાસતા જોઈ સીપોને લાગ્યું કે આપણે તેમને સહેલાઈથી જીતીશું. આ બાજુ ડેલહાઉસીએ પ્રયત્ન તૈયારીઓ કરવા માંડી. “સીપ પ્રજાએ લઢાઈ માંગી છે, તો તેઓ ધરાયેલાં સુધીની લડાઈ અમે તેમને આપીશું,”—ખુદ ડેલહાઉસીના આ શબ્દો તેની પ્રબળ તૈયારીઓ સૂચવે છે.

પહેલાં તો મહારાણીને પકડી બનારસ મોકલી દીધી. ત્યારબાદ મુબારક ફાજે આવી મુલ્તાનને ઘેરા લાલ્યો. મૂળરાજે વીરતાપૂર્વક ટકાવ કરી, નવ નવ મહિના સુધી તો મચક ન આપી પરંતુ પાછળથી નિરૂપાય બનતાં તે તાબે થયો. તેને દેશનીકાલની સજા થઈ પણ દુનંદ સમયમાંજ તેનું મરણ થયું.

દરમ્યાન સીપ સેનાપતિ શેરસિંહે ચિનાબ તીરે રામનગર નજીક છાવણી નાંખી હતી, તેનાપર સેનાધિપતિ સર હ્યુ ગેઈ હુમલો કર્યો પણ તે હાર ખાઈ ગયો. ત્યારબાદ ચિલિમાનવાલાની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોની યુષ્કળ ખરાબી થઈ. એ લડાઈમાં કોણ જીત્યું અને કોણ હાર્યું એ વિષે ધણો મતભેદ છે. પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર માર્શમેન લખે છે કે—“હિંદમાં આપણે લડેલી ખરાબમાં ખરાબ લડાઈઓમાંની એક આ હતી. એમાં એક લાલ મળ્યો નહિ, અને જેને સંસ્કૃતિનો કે સંખ્યાબળનો પણ લાલ ન હતો એવા શત્રુને હાથે બ્રિટિશ સૈન્યની અટકાયત થઈ.” ઇંગ્લંડમાં આની અસર ધણી ભારે થઈ. ત્યાંની સરકારે ગફને બરતરફ કરી તેને સ્થાને સિંધવાળા સર આલ્ફ્રેડ નેપીઅરને મુક્યો. પરંતુ આ હુકમ હિંદ પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો ગુજરાતની જીત મેળવી ગઈ પોતાની લશ્કરી ક્ષતિ સતેજ કરી. ગુજ-

સતની લડાઈમાં લગભગ આખી ખાલસા ફોજ ખલાસ થઈ ગઈ, અને શેર-સિંહ શરણે આવ્યો.

પછી ઉલહાહિસીએ આખો પંજાબ દેશ જોડી દીધો. દિલ્લીપસિંહને પાંચ લાખનું સાલીઆણું અપાયું. પાછળથી તે ખ્રિસ્તી બન્યો અને ઇંગ્લેંડ ગઈ રહ્યો. સીખ સૈનિકોને રજા અપાઈ. લાહોર દરબારનો કોહીનૂર નામનો નામાંકિત હીરા ઉલહાહિસીએ વિક્ટોરીઆ રાણીને ભેટ મોકલ્યો. સાંના રાજ-કાજ માટે કમીશનરો નીમાયા. અંગ્રેજ વહીવટ હેઠળ આ પ્રાન્ત સમૃદ્ધ બન્યો. જે સીખો અત્યારસુધી અંગ્રેજોની સામે બહાદુરીથી લડ્યા હતા તેજ સીખો ચારપછી અંગ્રેજ સરકારના દૃઢ રાજભક્ત બન્યા. સત્તાવનના બળવા સમયે પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્યના સ્તંભ સમાન હતું. ત્યારથી પંજાબના અનેક પુત્રોએ અંગ્રેજ સરકારની સેવામાં રહી પોતાના પ્રાણનાં બલિદાન દીધાં છે.

બીએબર્મી વિગ્રહ; કારણો.—મુલકવૃદ્ધિની નીતિ અનુસરવાનો અને અનેક માર્ગે ખ્રિષ્ટિય રાજ્ય વિસ્તારવાનો ઉલહાહિસીનો સંકલ્પ, એ આ વિગ્રહનું મૂળ કારણ છે. ચેન્દાણની સુલેહ મુજબ બર્મામાં રેસિડન્ટ રહેતો, પરંતુ બર્મા દરબાર અને રેસિડન્ટ વચ્ચે પ્રેમભાવ ન હતો. ૧૮૩૭માં બર્મામાં રાજ્યકાન્તિ થઈ અને નવું રાજકુળ સ્થાપન થયું. નવો રાજા હિમ્મતવાન અને સાહસિક હોવાથી તેને રેસિડન્ટ સાથે બીલકુલ બનતું નહિ. અનેક રેસિડન્ટો ગયા અને આવ્યા. અંતે ૧૮૪૧માં રાજાએ રેસિડન્ટ બીલકુલ રાખ્યો નહિ. તે સમયે અફઘાનીસ્તાનમાં નીપજેલાં સંકટને લીધે અંગ્રેજોને એ અપમાન વેડી લેવું પડ્યું. ત્યારબાદ બર્મામાં બળવો થયો, રાજાનું ખુન થયું, અને તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. તેના સમયમાં શેપડ નામના એક અંગ્રેજ વેપારીએ એક બર્મા ખલાસીનું ખુન કર્યું. રંગુનના હાકેમે તપાસ ચલાવી તેને રૂ. ૯૯૯ નો દંડ કર્યો. આવા બીજા કેટલાક બનાવ બન્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓએ ગવર્નર-જનરલને આ વિષે લખ્યું. ઉલહાહિસીએ રંગુનના હાકેમ પાસે નુકશાની માંગી તથા લેમ્બર્ટ નામના મુરૂષને બે લડાયાક આગબોટો સહિત ત્યાં મોકલ્યો. તેણે રંગુનના હાકેમ પાસે રૂ. ૯૦૦૦ ની નુકશાની માંગી. આ બાબતનો ઈન્કાર થતાં તે દરબારમાં પહોંચ્યો. ગવર્નર-જનરલના પત્ર પરથી રાજાએ રંગુનના હાકેમની બદલી કરી. નવા હાકેમ સાથે પણ લેમ્બર્ટને ન ફાવ્યું. લેમ્બર્ટ સઘળા અંગ્રેજોને

પોતાની આગબોટપર બોલાવી લઈ ખર્ચી રાજની આગબોટ કબજે કરી. આથી યુદ્ધ શરૂ થયું. આ સમાચાર હિંદ આવતાં એક નવી ફોજ એકદમ રંગુન રવાના થઈ, અને ડેલહાઉસીએ ખર્ચી રાજપર એવો પત્ર મોકલ્યો કે રંગુનના હાકેમને બરતરફ કરો, નુકશાનીના દશ લાખ રૂપિયા આપો અને આ બે શરતો પાંચ અઠવાડીઆમાં નહિ કબુલ કરો તો યુદ્ધ શરૂ થશે. આ મુદત દરમિયાન તેણે જળપરી લશ્કરી તૈયારી કરી લીધી.

માર્તખાન સર કરી અંગ્રેજોએ રંગુન પર મારો ચલાવ્યો, અને છાપો મારી તેને થે સર કયું. બાદખસીન અને પ્રોમ પક્ષાં, અને જોતજોતામાં પેશુ પ્રાન્તનો આખો કિનારો તેમને હાથ આવ્યો. ખર્ચીઓ ઉત્તર તરફ હઠી ગયા. પછી ડેલહાઉસીએ જાતે ખર્ચાં જઈ આખો દક્ષિણ ભાગ જોડી દીધો, અને આવા દરબારમાં નીચેની મતલબનો પત્ર લખ્યો—

“અંગ્રેજોને થએલી નુકશાની સીધી રીતે તમે નહિ આપી, તેથી અમારે શસ્ત્રબળે એ વસુલ કરવી પડી. અમે અનેક શહેર અને કિલ્લા જીત્યા છે અને સર્વે સ્થળે તમારી ફોજ હરાવી છે. પેશુ પ્રાન્ત અમારા કબજામાં આવ્યો છે. ખરે સમયે જાત્રત રહેવાનો પ્રસંગ તમે ગુમાવ્યો તેનાં આ ફળ. હવેથી પેશુ પ્રાન્ત અમારો ગણાશે. નિરૂપાયે અમે અમારી નુકસાની યુદ્ધ કરી મેળવી; હવે વધારે મુલક લેવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તથાપિ જો તમે અમારી વિરુદ્ધ ચાલશો તો યાદ રાખજો કે તેનો બદલો લેવા અંગ્રેજ સરકાર આધુ-પાધું જોશે નહિ.”

આ પત્રમાંજ સુલેહની મતલબ આવી ગઈ. સામે થાય એવું ખર્ચી સૈન્ય દક્ષિણ પ્રદેશમાં હતું જ નહિ, એટલે ઉપર કહેલી શરતો આપોઆપ સ્વીકારા-એલી જ ગણાઈ. ઇંગ્લંડના કેટલાક અધિકારીઓની એવી ઇચ્છા હતી કે લડત છે-ના-છે સુધી લડી આખું ખર્ચાં જીતી લેવું. પરંતુ ડેલહાઉસીએ સમય-સ્થિતિ પિછાની આટલાથીજ સંતોષ માન્યો.

ખાલસા (લેક્સ) નો સિદ્ધાન્ત.—ડેલહાઉસીના સમયમાં સ્થિતિ એવી હતી કે લગભગ બધા રક્ષિત રાજ્યોમાં રાજાઓ સત્તાનો દુરુપયોગ કરતા, એશઆરામી જીવન ગાળતા, અને રૈયતપર જીલમ ગુજારતા. વળી આ રાજાઓ કંપનીના રક્ષણને લીધે એક રીતે નિર્ભય હતા. તેથી તેમની રાંક પ્રજાનો મરો થતો. અયોધ્યામાં, પંજાબમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં આની આ હાલત હતી. ચતુર ડેલહાઉસીએ આ સ્થિતિ પિછાની લીધી. તેણે ખાલસાનો

સિદ્ધાન્ત અમલમાં મુક્યો, એટલે કે કોઈ રાજા કે નવાબ અપુત્ર ગુજરી જાય તો તેના દત્તક પુત્રનો હક્ક સ્વીકારવો નહિ. ઇંગ્લંડમાં એક એવો કાયદો છે કે ખાનગી મિલકત નાવારસ થતાં તે સરકારી મિલકત બને છે. ડેલહાઉસીએ હિંદી રાજ્યોને રાજ્યઓની ખાનગી મિલકત ગણી તેમને ઉપર કહેલો કાયદો લાગુ પાડ્યો. આથી રક્ષિત રાજ્યોની પ્રજાનું હિત થયું.

સતારાના રાજા પ્રતાપસિંહને માકિર્વસ હેસ્ટીંગ્સે પદબ્રષ્ટ કરી તેના ભાઈ શાહજીને ગાદી આપી હતી. ૧૮૪૮માં શાહજી અપુત્ર ગુજરી ગયો. મરતાં પહેલાં તેણે એક જણને દત્તક લીધો હતો. રેસિડન્ટે લખ્યું કે દત્તક-વિધાન વિધિપૂર્વક થયું છે અને હિંદુસ્તાનના રિવાજ મુજબ દત્તક પુત્ર વારસ બને છે. તથાપિ ડેલહાઉસીએ લેપ્સનો નિયમ લગાડી સતારા રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

ઝાંસી પ્રાંત પહેલા બાજરાવે બુદ્ધિલખંડના રાજા છત્રસાલ પાસેથી મેળવ્યો હતો. તેણે ત્યાં પોતાનો સુબેદાર મુક્યો હતો. તે પાછળથી ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર બન્યો. ૧૮૦૫ માં અંગ્રેજોને એ રાજ્ય સાથે મૈત્રી હતી. બાદ જ્યારે પૈશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યારે ઝાંસી અંગ્રેજ આધીન બન્યું. ૧૮૫૩ માં ત્યાંનો રાજા નાવારસ ગુજરી ગયો. મરતાં પહેલાં તેણે તથા તેની રાણી લક્ષ્મીબાઈએ (પ્રખ્યાત 'ઝાંસીની રાણી') એક બાળકને દત્તક લીધો હતો. પરંતુ ડેલહાઉસીએ તેના દત્તક-હક્કનો અસ્વીકાર કરી રાજ્ય જપ્ત કર્યું. આને લીધે રાણી લક્ષ્મીબાઈને અંગ્રેજો તરફ ખુબ તિરસ્કાર વ્યાપ્યો હતો.

નાગપુરનું રાજ્ય મોટું હોઈ તેની વસ્તી અર્ધા કરોડથી સહેજ ઓછી હતી. નાગપુર વરાડ પ્રાંતના દરવાજા સમાન છે. ૧૮૧૭ માં લોડ્જે હેસ્ટીંગ્સે આપાસાહેબને પદબ્રષ્ટ કરી રઘુજીને સ્થાપ્યો હતો. ૧૮૫૩માં રઘુજીનું અપુત્ર મરણ થતાં ડેલહાઉસીએ એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આજનો મધ્ય પ્રાન્ત, નાગપુર રાજ્ય અને નિઝામ પાસે લીધેલો વરાડ પ્રાન્ત મળી બનેલો છે.

પૈશ્વા બાજરાવ બીજા ૧૮૫૨માં ગુજરી ગયો. તેણે ધોંડાપંત ઉર્ફે નાનાસાહેબને દત્તક લીધો હતો. નાનાસાહેબે બાપને મળતું પેન્શન માંગ્યું ત્યારે ગવર્નરે એ વિષેનો ઈન્કાર કરી કહાવ્યું કે એ પેન્શન બાજરાવને કેવળ જીંદગી દરમિયાન જ આપવાનું હતું. બાજરાવની ૨૭ લાખની મિલકત

તેને મળી, તથાપિ પેન્શન બંધ થવાથી તેને અંગ્રેજો પર બહુ ક્રોધ ચઢ્યો હતો.

તાંજોર નો રાજા નસંતાન ગુજરી જતાં (૧૮૫૫) ડેલહાઉસીએ તેની જગીર લઈ લીધી અને પેન્શન બંધ કર્યું.

સંબલપુરનું નાનું રાજ્ય પણ નાવારસી હોવાના સબબે ખાલસા થયું હતું.

જમ થએલાં રાજ્યો; અયોધ્યા.—આ ઉપરાંત રાજાઓની નાલાયકીને લીધે કેટલાંક રાજ્યો જમ થયાં હતાં. ગતકાળમાં અયોધ્યાના નવાબોને ગેરવહીવટ માટે લગભગ એકેએક ગવર્નર-જનરલે લખ્યું હતું. બેન્ટીન્કે સખત ધમકી પણ આપેલી. છતાં ગેરવ્યવસ્થા જેમની તેમ ચાલુ રહી હતી; અને એ સુંદર કળદ્રુપ દેશ સુરાજ્યના અભાવે દુઃખી હતો. આવા ઉપરાઉપરી રિપોર્ટ રેસિડન્ટ તરફથી આવતાં ડેલહાઉસીએ નવાબને પેન્શન આપી આખું રાજ્ય જોડી દીધું.

ખેરપુર.—સિંધ વિગ્રહ દરમ્યાન ખેરપુર અમીરનો લાઈ અંગ્રેજ પક્ષમાં ભળી, લાઈ સાથે લડી અમીર બન્યો હતો. પાછળથી અંગ્રેજો સાથે અણબનાવ થતાં ડેલહાઉસીએ તેનું રાજ્ય જોડી દીધું તથા દિલાસા રૂપે તેને ત્રણ ચાર લાખની જગીર આપી.

સિકિમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય હિમાલયના પહાડોમાં છે. બંગાળા સરકારનો ઉનાળાનો મુકામ દાણ્ડીંગમાં છે, તે દરસાલ રૂ. ૬૦૦૦ આપવાના કરીને સિકિમ રાજા પાસે લેવાયું હતું. થોડોક સમય ગયા બાદ રાજાના ઉદ્ધત વર્તનને લીધે ડેલહાઉસીએ તેનાં રાજ્યનો દાણ્ડીંગવાળો ભાગ લઈ લીધો. આ પ્રદેશમાં આજે અંગ્રેજ કંપનીઓ ચાલતું વાવેતર કરે છે અને દાણ્ડીંગની ચાહ મશહુર છે.

વરાડ.—સહાયક ફોજને લીધે નિઝામનું દેવું ઘણું વધી ગયું હતું એ શિવાય તેને બીજું દેવું પણ હતું. ૧૮૫૧ માં અંગ્રેજ સરકારના ૮૦ લાખ ભરી દેવા ડેલહાઉસીએ સખત તાકીદ કરી, અને ઇલાજ તરીકે સૂચવ્યું કે તમારાથી દેવું એકદમ ન ભરાય તો તેટલા મુલ્યનો મુલક અમને આપો. નિઝામે લાચારીથી ૪૦ લાખ જેમ તેમ અદા કર્યા, અને બાકીના માટે એક વર્ષનો વાયદો કર્યો. આ વાયદો ન સચવાવાથી ૧૮૫૩ માં તેને એવું કરાર-

નામું કરવું પશું કે નિઝામ ૫૦૦૦ પાયદળ અને ૨૦૦૦ હયદળ અંગ્રેજોના અધિકાર હેઠળ રાખે, તેવા ખર્ચ બદલ તથા આગલું દેવું અદા કરવા માટે તે વરાડ, રાયચુર દોઆખ, અને નવલદુર્ગ પરગણું એટલા મુલક અંગ્રેજોને સોંપે, પરંતુ દરસાલ અંગ્રેજો તેને એ પ્રાન્તોનો હિસાબ મોકલે અને દેવું પુરું થતાં એ મુલક નિઝામને પાછો સોંપે. આ પછી પચાસ વર્ષે ૧૯૦૩ માં લોડ કંઝને નિઝામ પાસે એવો કરાર કરાવ્યો હતો કે અંગ્રેજો વરાડ પ્રાન્ત સદાને માટે રાખે અને એ બદલ દર વર્ષે ૨૬ લાખ નિઝામને આપે.

અર્વાચીન ઢબની રાજ્યપદ્ધતિ.—ઉલહાઉસીએ અર્વાચીન ઢબની રાજ્યપદ્ધતિનો આરંભ કર્યો તથા કુંપનીના વેપારી જીવનના સમયના ઢંગ-ધડાવિનાના રિવાજો બંધ કરાવ્યા. રાજકાજના ચોખ્ખા વિભાગ પાડી દરેક ખાતા પર તેણે લક્ષ આપવા માંડ્યું. કશી વાત તેની નજર બહાર ન રહેતી અને દરેક અમલદારને તે ઉપરી જોવા લાગતો.

રેલ્વે.—ઈંગ્લેન્ડમાં તેને અધિકારી તરીકે રેલ્વેનો પરિચય થયો હતો. તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે આ નવાઈ હિંદમાં પણ દાખલ કરવી. ઘણાઓએ કહ્યું કે એનો કોઈ ઉપયોગ કરશે નહિ, એમાં લાભ થશે નહિ વિગેરે વિગેરે, છતાં ઉલહાઉસી મક્કમ રહ્યો અને ૧૮૫૩ માં એ કામનો આરંભ થઈ ગયો.

પોસ્ટ અને તાર ખાતું.—તે આવ્યો સારે ટપાલ જુનીપુરાણી ઢબે જતી આવતી. આજના નિપુણ પોસ્ટ ખાતાનો સ્થાપક ઉલહાઉસી હતો. વળી તાર પણ તેણેજ દાખલ કર્યા.

‘પબ્લિક વર્ક’ ખાતું.—રસ્તાઓ, નહેરો, આદિ લોકોપયોગી કામો તેની અંગત દેખરેખ હેઠળ અને સલાહ મુજબ યોજાતાં અને અમલમાં મુકાતાં. કલકત્તાથી પંજાબ સુધીનો ધોરી રાજમાર્ગ તેણે ફરી બંધાવ્યો હતો.

કેળવણી.—હિંદી પ્રધાન સર આર્લ્સ બુડની સૂચના મુજબ તેણે કેળવણી ખાતાં ખોલી, તમામ જિલ્લાઓમાં વર્નાક્યુલર નિશાળો ખોલાવી. ઉપરાંત કોલેજો, મદદ લેતી નિશાળો, અને યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાવી. સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં દેશી ઉમેદવાર બેસી શકે એવો તેણે નિયમ કરાવ્યો.

ઉપર કહેલાં અનેકરંગી કાર્યો કર્યાથી તે એમ માનતો હતો કે મેં હિંદમાં ચિરંજીવી રાજ્ય અને શાંતિ સ્થાપ્યાં છે. આઠ વર્ષ સુધી નાદુરસ્ત તખીયત છતાં તેણે પૂરજોશથી હિંદનું રાજ્યશાસન કર્યું. સ્વદેશ જતી વેળા (૧૮૫૬) કલકત્તામાં તેને માનપત્ર મળ્યું તેના જવાબમાં તેણે સાચુંજ કહેલું કે

“મારો ખેલ તમામ ખતમ થયો છે; મારા જીવન-નાટકના મુખ્ય અંક સમાપ્ત થઈ ચુક્યા છે; હવે મારી ચરિત્ર-ભૂમિપર પડદો પડે તો હું ધણો સંતોષ માનીશ.” ૧૮૬૦ માં તેનું મરણ થયું હતું.

તેના જમાનામાં અંગાણી ફ્રાન્સ માટે સેનાધિપતિ નેપીઅરે નવો પ્રયત્ન કર્યો, તે વિષે નેપીઅર અને ડેલહાઉસીને મતભેદ પડવાથી નેપીઅરે રાજીનામું આપ્યું હતું.

“કર્તવ્યનિષ્ઠા, ન્યાયપ્રિયતા, અને સંકલ્પ બળમાં લોર્ડ ડેલહાઉસીને ટપી જાય એવો હિંદી રાજ્યકર્તા એક થયો નથી. તે હિંદી ગવર્નર-જનરલોની પ્રથમ પંક્તિમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સ, વેલેસ્લી, અને માર્કિવેસ હેસ્ટિંગ્સની હારે મુકાય છે તે વ્યાજબી જ છે.

પ્રકરણ ૪૯ મું. સત્તાવનનો બળવો.

લોર્ડ કૃનીંગ.—ડેલહાઉસીની જગાએ લોર્ડ કૃનીંગ નીમાયો. તે શાન્ત સ્વ-

ભાવનો તથા ઉદ્ભવી હતો. તેના પૂરોગામીના સમયમાં શરૂ થયેલાં મોટાં કાર્યો આગળ ચલાવવામાં અપાર અડચણો હતી. કૃનીંગ એ માટે લાયક હતો. એ આવ્યો ત્યારે બહારથી ચારે મેર શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું લાગતું હતું. તથાપિ ડેલહાઉસીએ કરેલા ઉપરા ઉપરી ફેરફારો અને બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે આખા હિંદુસ્તાનમાં અસંતોષ હતો. પરિણામે ૧૮૫૭નો મોટો બળવો થયો.

લોર્ડ કૃનીંગ

બળવાનાં કારણો.—

આ બળવા વિષે અનેક પુરૂષોના અનેક મત છે. કેટલાક એમ કહે છે કે એ બળવો કેવળ હિંદી સિપાઈઓનો હતો. પરંતુ ઘણાખરા પુરૂષો એમ માને

છે કે અન્ય હિંદીઓમાં પણ એ સમયે અસંતોષ ફેલાયેલો હતો. મુખ્ય ભાગ સિપાઈઓએ જ લગ્ન્યો હતો એ વાત સાચી. આમ પ્રજા તથા રાજ-રજવાડા તરફથી બળવાખોરોને ઝાઝી મદદ મળી નહતી અને તેથી જ બળવો જલદી શાંત પડ્યો હતો. બળવાનાં મુખ્ય કારણો નીચે મુજબ હતાં.

હેલહાઉસીએ એક પછી એક રાજ્યો અને પેન્શનો જમ કર્યા તે પરથી રાજા રજવાડાઓને લાગ્યું કે અમારા જીના જન્મસિદ્ધ હક્ક કુખ્યા છે અને તેથી તેમનાં દિલ દુખાયાં હતાં.

હેલહાઉસીએ તાર, રેલ્વે, સ્ટીમર આદિ નવાઈઓ ચાલુ કરી તેનો અર્થ અજ્ઞાન હિંદીઓમાં એવો થયો કે અંગ્રેજો એ સાધનો વડે અમને બાંધી લે છે.

દિલ્હીના મોગલ આદશાહની કેવળ નામ માત્રની સત્તા હતી તે પણ ક્રમે ક્રમે કાઢી નાંખી, તેથી મુસલમાન પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાયો.

એ સમયે અંગ્રેજ શિક્ષણમાટે ઘણી નિશાળો પાઠરીઓની હતી, તેમાં તથા બીજી સરકારી શાળાઓમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણી જ છોકરાઓને મળતી. તે પરથી લોકો એમ સમજવા લાગ્યા હતા કે અંગ્રેજો અમને ધર્મબ્રષ્ટ અને નીતિબ્રષ્ટ કરવા માંગે છે. તે સમયના અંગ્રેજી ભણતા છોકરાઓનું વડીલો પ્રયેતું વર્તન એકંદરે અતિ અસબ્ય હતું અને તેમનામાં દાંરની આદત ધુસી હતી. એ વિષે સ્વ. સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી લખે છે કે “આપણાં કેટલાંક નરરત્નો દાંરની બદીના ભોગ થઈ પડ્યા છે. એ આદત અંગ્રેજી કેળવણીનું ખાસ લક્ષણ ગણાતું હતું.”

વળી અનેક પુરૂષો અનેક પ્રકારે સરકારની નિંદા કરતા હતા. એક અફવા તો એવી ઉડી હતી કે પ્લાસીની લડાઈને સો વર્ષ પુરાં થતાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય કુખી જશે. આવી આવી સેંકડો વાતો એમેર ફેલાઈ હતી.

સૈન્યના કામ, પગાર, અને નિયમોની બાબતમાં આગળ પડતો વણુબેદ દેખાયાથી હિંદી સૈનિકો પોતાને અપમાનિત થયેલા માનતા હતા. આ સર્વે કારણો કેટલાંયે વર્ષોથી કામ કરી રહ્યાં હશે. વાતાવરણ અંદરખાનેથી છેક અંશાંત હતું. કેવળ એક દિવાસળીની જરૂર હતી, અને આ દિવાસળી ચાંપવાનું કાર્ય નીચે દર્શાવેલી રીતે થયું.

૧૮૫૩માં સિપાઈઓને નવી જાતની બંદુકો અપાઈ. તેમાં વપરાતા કારતુસોના છેડા દાંતથી તોડવા પડતા. એક દિવસે એવું બન્યું કે કલકત્તા

પાસેના એક ગામમાં રહેનારો એક બ્રાહ્મણ સૈનિક કુવે પાણી ભરવા ગયો. ત્યાં તેને એક ચંબાર સાથે પવિત્રતા વિષે તકરાર થઈ. ચંબારે તેને ટાણું માર્યું કે “ગામ અને સુવરની ચરખીવાળા કારતુસો દાંતથી તોડતી વખતે તમારી પવિત્રતા ક્યાં ધુસી જાય છે?” જોતજોતામાં આ વાત પલટનમાં ફેલાઈ અને એ વિષેની ચર્ચા ચાલી. હિંદુઓને ગાયમાતા પૂજ્ય છે અને મુસલમાનોને સુવર નિષિદ્ધ છે. આને લીધે નવા કારતુસોથી બંને કામોને સરકાર પર ક્રોધ ચઢ્યો. આખી ફાજમાં એવી ગેરસમજ ફેલાઈ કે સરકારે આ કારતુસ જાણી-બુજીને અમને બ્રજ કરવા સારૂ આપ્યાં છે. એ સમયે ઉત્તર હિંદમાં એક ગામથી બીજા ગામ ચપાટીએ મોકલાવા લાગી. એ કાણુ મોકલતું અને શા ઉદ્દેશથી, એ વાતનો ખુલાસો કદી થયો નહિ. મહિના બે મહિનામાં યુરાન-પુર, રાણીગંજ, અને ખરાકપુરની પલટનમાં અસંતોષ ખુબ ફેલાઈ ગયો. ૧૮૫૭ના ફેબ્રુઆરીમાં એ પલટનોએ ઉપરોક્ત નાપાક કારતુસ વાપરવા ના પાડી. તેમનાં હથિયાર મુકાવી તેમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. આ સૈનિકો ધણાખરા અયોધ્યા અને બુંદેલખંડના વતનીઓ હતા. તેમણે ધેર જઈ કલકત્તા બાબુની ફાજના વિચાર વામવ્યની ફાજમાં ફેલાવ્યા. ક્ષિતિજ પર ઝબુમી રહેલા ભયંકર પ્રસંગનાં ચિહ્ન કોઈ કોઈ અમલદારોને માલમ પડ્યાં. કુંનીંગે જાતે એ દિશામાં વિશેષ લક્ષ આપ્યું, કેમકે તે નવોસરો આવેલો અને શાંતિપ્રિય હતો.

એપ્રિલ માસમાં ધણીખરી જાવણીઓમાં માઠાં ચિન્હ દેખાવાં લાગ્યાં; અને મે ના આરંભમાં તો બળવાની શરૂઆત થઈ. સાધારણ રીતે બળવાખોર સિપાઈઓ પોતાના ગોરા અમલદારો સામે ગોળીબાર ચલાવી તેમને ઠાર મારતા, તેમના બંગલા અને બરોડાને આગ લગાડતા, અને જલ તોડી ખખળના લુંટી દિલ્હી તરફ જતા. આવી ઘટના અનેક સ્થળે ચાલુ હતી.

આ બળવાનો ફેલાવો ઉત્તર હિંદમાં જ હતો, નર્બંદની દક્ષિણે તેનો પ્રસાર થયો ન હતો. પંજાબ, આગ્રા, અયોધ્યા, રૈહિલખંડ, બુંદેલખંડ અને બંગાળના કેટલાક ભાગોમાં બળવો પૂરજોશથી ચાલ્યો હતો, અને એ સર્વેનું કેન્દ્રસ્થાન દિલ્હી જણાતું હતું. બળવાખોરોની ઉમેદ એવી હતી કે મોગલ બાદશાહને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડી મોગલાઈની પુનઃસ્થાપના કરવી. બળવાખોરોનું વિશેષ જોર લાહોર, દિલ્હી, આગ્રા, કાનપુર, અલ્હાબાદ, બનારસ, અને પટનાની લાઈન પર દેખાતું હતું. આ લાઈનમાં ઉત્તર

તરફથી બે શાખાઓ, અરેલી-અલીગઢ-દિલ્હીવાળી શાખા અને લખનૌ-કાનપુર-અલ્હાબાદવાળી, મળતી હતી. ત્રીજી શાખા દક્ષિણ દિશાની ઝાંસી-આલીઅર-કાદ્મી-આગ્રાવાળી હતી, અને ચોથી માળવા-નીમચ-નસીરાબાદ-દિલ્હીવાળી હતી.

મીરત.—મે ના આરંભમાં મીરત પલટને બળવો કરી દિલ્હી તરફ કૂચ કરી. દિલ્હીની ફોજ તેની સાથે મળી ગઈ અને તેમણે મોગલ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યો. એક મહિનામાં અલ્હાબાદથી સતલજ સુધીની એકે-એક પલટન સામે થઈ, અને આગ્રા-અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં અરાજકતા બાપી ગઈ.

કાનપુરમાં અંગ્રેજ હાવણી હતી. તેની પાડોશમાં જ છેલ્લા પેશ્વા બાજુ-રાવના દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબનો મુકામ હતો. ત્યાંની ફોજમાં બળવો થતાં નાનાસાહેબ તેનો આગેવાન બન્યો. જનરલ બહીલરે એક મહિના સુધી જેમ તેમ બચાવ કર્યો. ચારબાદ સુરક્ષિતપણે અલ્હાબાદ જવા દેવાનું વચન નાનાસાહેબ પાસેથી મેળવી, ૪૫૦ અંગ્રેજો ત્યાં જવા સાર વહાણોમાં બેઠા. પાછળથી બળવાખોરોએ કિનારાપરથી ગોળીઓ છોડી ધણુના જન લીધા. ફક્ત ચાર આદમી બચી ગયા. શિવાય ૧૨૫ કેદી બન્યા હતા. એટલામાં સેનાપતિ હેવલોક આવે છે એ સાંભળી નાનાસાહેબે આ કેદીઓને અતિ કૂર રીતે કાપી વિધી એક કુવામાં નાંખી દીધા. આ બનાવના સ્મારક તરીકે એ કુવો આજ સુધી કાયમ રાખ્યો છે.

લખનૌના હાલ પણ એટલાજ દયાજનક હતા. ત્યાંના કમીશનર હેન્રી હૉરેન્સે ઘણા દિવસ સુધી ધીરજ રાખી. રૅસીડન્સીના મકાનમાં ત્યાંના સઘળા અંગ્રેજોને રાખી તેણે ઘેરામાટે તૈયારી કરી રાખી. આરંભમાં જ હૉરેન્સને ગોળી લાગતાં તેનું મરણ થયું. બળવાખોરોએ રૅસીડન્સી ઘેરી લીધી. ત્રણ મહિના સુધી અંદરના અંગ્રેજોએ અપૂર્વ ધૈર્ય અને હિમ્મતથી આત્મરક્ષણ કર્યું. બાદ હેવલોક અને આઉટ્રેમ મદદે આવ્યા; તેઓ પણ ઘેરામાં સામેલ થયા. બીજા બે મહિના પછી સર ફોલીન કેમ્પબેલે આવી તેમને છોડાવ્યા. આ ઘેરા પાંચ મહિના ચાલ્યો હતો તે દરમિયાન સીપ સૈનિકોએ અંગ્રેજોને નિમકહલાલ રહી ઉત્તમ પ્રકારની સેવા કરી હતી.

દિલ્હી, બળવાનું કેન્દ્ર હતું. ત્યાં બળવાખોરોની જખરી જમાવટ હતી. અંગ્રેજોએ ૩૭૦૦૦ ની ફોજ સહિત તે શહેરને ઘેરા લાદ્યો. આગ્રાનો કિલ્લો

અળવાખોરોના કબજામાં આવ્યાથી તેમનામાં નવિન જ્ઞેષ આવ્યું. બાદ પંજાબના કમિશનર જોન લોરેન્સે (હેન્રી લોરેન્સનો ભાઈ) પોતે જોખમ ખેડી પોતાની ફોજ દિલ્હી રવાના કરી. છ દિવસ સુધી દિલ્હીના રસ્તાઓ પર ધનધોર યુદ્ધ ચાલ્યું; અને નિકલસને શહેરનો કબજો લીધો. પરંતુ આ ફતોહ મેળવવામાં એ શુરા સેનાપતિનો જાન ગયો. વૃદ્ધ બહાદુરશાહ તથા તેનાં બાળબચ્ચાં બીજે દિવસે પકડાયાં. શાહજહાંઓ કેદીની હાલતમાં શહેરમાં ચાલતા હતા ત્યારે અળવાખોરોએ તેમને છોડાવવા તજવીજ કરી. હુડસન નામના નિબુર અમલદારે કોધના આવેશમાં શાહજહાંઓને ઠાર કરાવ્યા. બહાદુરશાહને રાજકેદી તરીકે રંગુન જવું પડ્યું જ્યાં ચાર વર્ષ પછી તેનું મરણ થયું. દિલ્હીમાં જે તોફાનો થએલાં તેમાં સૈનિકો ઉપરાંત શહેરીઓ પણ સામેલ હતા.

મધ્ય હિંદમાં સર હ્યુ રૅઝે ધણા વખાણવા જોગ વિજયો પ્રાપ્ત કર્યાં. આ પ્રદેશના અળવાખોરો પહાડી તથા તોફાની હતા. તેમાં ઝાંસીનું રાજ્ય આવેલું છે અને ત્યાં બનેલા બનાવોનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.

ઝાંસીમાં બે ગોરી પલટન અને કેટલીક તોપો હતી. જીનના આરંભમાં હિંદી સિપાઈઓએ અળવો આરંભી ધણા અંગ્રેજોની કતલ કરી. ત્યારબાદ નાનાસાહેબનો સેનાપતિ તાત્યા ટોપી ઝાંસીની રાણીની મદદ લેવા આવ્યો. રાણી લક્ષ્મીબાઈ અળવામાં સામેલ થઈ. તેને ગાદીએ બેસાડવામાં આવી. ત્યારપછી તેની ઉમ્મર કેવળ વીશ વર્ષની છતાં તેણે જે હિંમત અને બહાદુરી દર્શાવ્યાં તે ખરેખર અદ્ભુત હતાં. ઝાંસીની રાણીનું નામ હિંદી ઇતિહાસમાં અમર થયું છે. ખુદ અંગ્રેજ સેનાપતિ રૅઝે પણ તેને અળવાખોરોમાં “ શ્રેષ્ઠ અને સૌથી બહાદુર ” ગણતો હતો. રૅઝે ઝાંસી લીધું ત્યારે તાત્યા ટોપી જ્વાલીઅર પર ચઢાઈ લઈ ગયો. તેણે જ્વાલીઅર લીધું. બાદ રૅઝે તેના પર હુમલો કર્યો તે સમયે લક્ષ્મીબાઈ ક્રોધપ્રાચીન રજપુતાણીની પેઠે અખતર સજી બહાદુરીથી લડી હતી. એકાએક ગોળી લાગવાથી તેનું મરણ થયું. ૧૮૫૮માં તાત્યા ટોપી પકડાયો. આ રીતે અળવાનો અંત આવ્યો. તે સમાવવામાં સીપ અને શુરખાઓની દિલોજન મદદ, મુંબાઈ અને મદ્રાસ ફોજની વફાદારી, અને નિઝામ, ગાયકવાડ આદિ દેશી રાજ્યોની સુંદર સહાય અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી હતી. વળી અળવાખોરોમાં પણ એકતા ન હતી.

કંપની સરકારની સમાપ્તિ.—સત્તાવનના બળવાની લયંકર હકીકતો ઈંગ્લંડ પહોંચતાં ત્યાંના અધિકારીઓનું લક્ષ પુરેપુરું હિંદ તરફ દોરાયું હતું. બળવાની શાંતિ માટે ત્યાંથી સર કોલીન કેમ્પબેલ ઉત્તમ સૈન્ય સહિત બનતી તાકીદે રવાના થયો હતો. બાદ હિંદી પરિસ્થિતિ સુધારવા સાફ પાર્લમેન્ટમાં પુષ્કળ ચર્ચા ચાલી અને વાદવિવાદ થયા. અંતે એવા ઠરાવ થયા કે હિંદનું રાજ્ય ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી રાણી વિક્ટોરીઆએ પોતાને હાથ લેવું; અંકુશ મંડળ કાઢી નાખી તેને બદલે હિંદી પ્રધાન નીમવો અને તેને મદદ કરવા માટે ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ સ્થાપવી; અને ગવર્નર-જનરલને વાઇસરોય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) નામ આપવું.

રાણી વિક્ટોરીઆનો ઢંઢેરો (૧૮૫૮).—એ શિવાય હિંદુસ્તાનના રાજાજવાડા તથા આમખાનની જાણ માટે રાણી વિક્ટોરીઆએ પાર્લમેન્ટની સલાહ અને સંમતિથી ઢંઢેરો પ્રસિદ્ધ કર્યા. તેમાં હિંદી રાજ્યપ્રમુખ વિષેના ઈંગ્લંડના વિચારો સાફ શબ્દોમાં પ્રગટ કર્યા હતા. આ ઢંઢેરો હિંદુસ્તાનના પ્રજાકીય હકકોનો એના કાર્ટા (મોટો પટો) મનાય છે. તેની મુખ્ય કલમો નીચે મુજબ છે—

(૧) હિંદી રાજાઓ સાથે કંપની સરકારે જે જે એકરાર અને તહનામાં કર્યા છે તે સર્વે અક્ષરે અક્ષર ઈંગ્લંડ સરકાર માન્ય રાખે છે. (૨) સૌ રાજાઓને દત્તક પુત્ર લેવાનો હક્ક અપાશે, અને કોઈનું રાજ્ય કે પેન્શન જમ્ત થશે નહિ. (૩) રાજાઓના દરજ્જા અને માનમત્તાનું અંગ્રેજ સરકાર બરાબર પાલન કરશે. (૪) પ્રજાના ધર્મ અને આચાર વિચારોમાં સરકાર હાથ નાંખશે નહિ. (૫) સરકારી પદવીઓ વર્ણ, કામ, કે ધર્મને ભેદ ગણ્યા વિના કેવળ લાયકાત મુજબ સૌને અપાશે. (૬) જે બળવાખોરોએ ખુન કર્યા ન હોય અને જે શાંતિથી વર્તવા તૈયાર હોય તેમના અપરાધ માફ થશે. (૭) ઢંઢેરાનું સુંદર છેવટ આ મુજબ હતું. “ અમારી અંતઃકરણપૂર્વક એવી ઇચ્છા છે કે હિંદના દુનિરા ઉત્તેજવા, લોકોપયોગી અને સુધારાનાં કામમાં મદદ આપવી, તથા તમામ પ્રજાને લાભ થાય એવી રીતે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવો. એમની આબાદી એ અમારું બળ, એમનો સંતોષ એ અમારી નિર્ભયતા, અને એમની કૃતજ્ઞતા એ અમારો સર્વોત્તમ બદલો છે. ”

કંપનીએ પોતાના હિંદી હક્ક દ્વારા વિષે ખાલ્સેન્ટમાં અરજ કરી, તથાપિ બહુમતિ તેની વિરુદ્ધ હોવાથી તેનું કશું ચાલ્યું નહિ, અને હિંદુનું રાજ્ય ઈંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપાયું. આ રીતે દુનિયાના ઇતિહાસમાં સૌથી મોટી સોદાગર કંપની અઢીસોથી અધિક વર્ષનું જીવન જીવી અતે ૧૮૫૮માં ઘસડાઈ ગઈ. ચાલક મંડળે પોતાનો તમામ ચાર્જ હિંદી પ્રધાનને સોંપી દીધો.

ખંડ ૭ મો. ચાલુ બ્રિટિશ યુગ

પ્રકરણ ૫૦ મું. પહેલા પાંચ વાઈસરોય.

કેટલીક વાર યુરામાંથી સાફ નીપજે છે. સત્તાવનનો બળવો પણ એવોજ બનાવ હતો. તેમાં અગણિત માણસોના જન માલ ગયા. છતાં તેમાંથી અનેક બોધ ઈંગ્લેન્ડ અને હિંદુસ્તાનને મળ્યા, જે બંનેને ભવિષ્યમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા.

લોર્ડ કૈનીંગ પ્રથમ વાઈસરોય નીમાયો. તેણે હવેના પોતાના ચાર વર્ષના અમલમાં પુનર્રચનાનું કામ હિંમતથી ઉપાધ્યું. તેનો શાંત સ્વભાવ અને તેની ક્ષમાશીલતા આમાં તેને બહુ કામ લાગ્યાં. બળવા દરમ્યાનનાં કૂર કુકર્મો, અને તે દાબી દેવામાં થએલી અતિશય સખ્તાઈને લીધે આખા દેશમાં તીવ્ર બળબળાટ થઈ રહ્યો હતો. હિંદી યુરોપી વચ્ચેના બેદભાવ અને અણુવિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધારે આકરા બનતા ગયા. કેટલાક યુરોપીઓ ખુલ્લે ખુલ્લું એમ સૂચવતા હતા કે હવે સખ્ત દમનનીતિ ચલાવી હિંદીઓ પાસેથી બદલો લેવો જોઈએ. સદ્ભાગ્યે કૈનીંગ સમજી હોઈ સમજી ગયો કે વેર લેવા જતાં તેની પૂઠે વધારે અસંતોષ થશે, અને અસંતોષમાંથી નવા બખેડા જન્મશે. તેણે સાંત્વનનું કામ હાથ ધર્યું. આખા હિંદુસ્તાનમાં તેણે પ્રવાસ કર્યો અને જ્યાં ત્યાં દરબાર ભરી રાજાઓને તેમજ રૈયતોને સમજાવ્યું કે હવેથી રાણીના ઢઢેરામાંનાં વચનોનું સાચું પાલન થશે. હિંદી રાજાઓને અમીરી, ઇલ્કાબ તથા વારસ નીમવાના હક્ક આપ્યા. આ રીતે ડેલહાઉસીની તિરસ્કારપાત્ર બનેલી ખાલસા પદ્ધતિનો અંત આવ્યો. આમ કરવાનું એક કારણ એ હતું કે બળવા દરમ્યાન ધણીખંડ દેશી રાજ્યોએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી. અંગ્રેજ સરકારને એમ લાગ્યું કે દેશી રાજ્યો જખ્ત કરવા કરતાં તેમને માંડલિક બનાવવાં વધારે હિતકર છે.

સૈન્યની સુધારણા.—બળવા દરમ્યાન બંગાળી સૈન્ય લગભગ ખલાસ થઈ ગયું હતું. કૈનીંગ આખા હિંદી સૈન્યને ફરી વ્યવસ્થિત બનાવી, તેના ઇલાકાવાર ત્રણ ભાગ પાડ્યા. અત્યારસુધી ગોરા સૈન્યમાં કેટલાક કંપનીની નોકરીમાં અને કેટલાક ઈંગ્લેન્ડ સરકારની નોકરીમાં હતા. આને લીધે ધણી અગવડો ઉભી થતી હોવાથી કૈનીંગે એ બંનેને એક કર્યા. વળી નવા સૈન્યમાં

ગોરાઓનું પ્રમાણ પહેલાં કરતાં વધારે, - ખાસ કરીને ખંભાળા અને પંખ-
ખર્મા-રાખ્યું હતું. આખું તોપખાનું ગોરાઓને સોંપાયું.

નાણાં ખાતું. દરેક રાજ્યતંત્રનું મૂળ, તેમાં પણ લક્ષ આપવાની જરૂર
હતી. બળવાના અપાર ખર્ચને લીધે સરકારી તીજેરીમાં મોટા ખાડો
પડ્યો હતો. કુંપનીની જીની ઢબ હવે ચાલે એવી ન હતી. કુંનીગે ઈંગ્લિંડથી
ખાસ હોશિયાર અને અતુલવી નાણાં શાસ્ત્રીઓ ખોલાવ્યા, તેમની દેખરેખ
હેઠળ ખર્ચમાં કાપકૃપ કરવામાં આવી અને ઈન્કમ ટેક્સ (આવક વેર)
તથા બીજા નવા કર વેરા નાંખી ખાડો પુર્યો અને જમ્પેપાસું સદર બનાવ્યું.

કેળવણી ખાતું.—ડેલહાઉસીના સમયમાં હિંદી પ્રધાનનો કેળવણી
વિષેનો હુકમ આવ્યો હતો. તે અનુસાર ડેલહાઉસીએ ગ્રામ્ય નિશાળો ખોલાવી
હતી. કુંનીગે ૧૮૫૭માં મુંબાઈ, મદ્રાસ, અને કલકત્તાની યુનિવર્સિટીઓ
સ્થાપી. તે દિવસોમાં પરીક્ષાઓ ઉપર અતિશય ભાર મુકતો હોવાથી યુનિવર્સિટીઓ
કેવળ પરીક્ષા લેનારી સંસ્થાઓ બની હતી. પાછળથી લોકમત
બદલાયો અને યુનિવર્સિટીઓએ પરીક્ષણ ઉપરાંત શિક્ષણનું કામ પણ કરવું
જોઈએ એ વાત આજે સ્વીકારાઈ છે. પાછળથી અલ્લાબાદ, અને લાહોરની,
અને છેક હમણાં જ ઢાકા, પટના, અને રંગુનની યુનિવર્સિટીઓ ચાલુ થઈ છે.

ન્યાય ખાતું.—મેકેલે અને બીજા વિદ્વાનોનો ઘડેલો પિનલ કોડ
(ફોજદારી કાયદો) કુંનીગે અમલમાં મુકાવ્યો. ૧૮૬૧ નું વર્ષ મોટું ગણાય
છે, કેમકે તે વર્ષે મુંબાઈ, મદ્રાસ, અને કલકત્તાની સદર અદાલતો રદ કરી
તેને સ્થાને હાઈ કોર્ટો સ્થપાઈ.

ધારારચનામાં કુંનીગે પ્રતિનિધિત્વનાં બીજા વાવ્યાં. તેણે પ્રાંતિક સર-
કારની સત્તા વધારવા ઇલાજો યોજ્યા, અને ધારારચનામાં હિંદીઓની
સહાય લેવી શરૂ કરી. ગવર્નર-જનરલની સર્વોચ્ચ સત્તા હેઠળ પ્રાંતિક
ધારાસભાઓ સ્થપાઈ. ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલમાં નવા સભ્યો ઉમેરી
હિંદી ધારાસભા બનાવવામાં આવી. આ ધારાસભાઓમાં સરકારે પોતાની
પસંદગીના થોડાક હિંદીઓને નીમ્યા. આ સર્વ ૧૮૬૧ના કાઉન્સિલ
એક્ટને લીધે બન્યું હતું.

લોર્ડ કુંનીંગ અને લોર્ડ એલ્જનનાં મરણ.—૧૮૬૨ માં કુંનીંગ
ચાન્ડ હાઉસ અને ત્રણ મહિનામાં તેનું મરણ થયું. તેની પછી લોર્ડ
એલ્જન આવ્યો પરંતુ એક વર્ષમાં જ તેનું મરણ થયું (૧૮૬૩).

સર જોન લૉરેન્સ, જેણે પંજાબના ચીફ કમીશનર તરીકે બળવો સમાવવામાં બહુ મહેનત કરેલી તે ૧૮૬૪ માં વાઈસરોય બન્યો. સિવિલ સર્વિસમાંના અમલદાર વાઈસરોય પદે ન આવી શકે એ નિયમના અપવાદ રૂપે તેની નીમણુંક થઈ હતી. પાછળથી તેને 'લૉર્ડ'નો ઈતિહાસ મળ્યો હતો.

લૉર્ડ લૉરેન્સ

હિંદીઓ પ્રત્યે દિલસોજી.—લૉરેન્સે હિંદ પ્રત્યે દિલસોજી બતાવ્યાના અનેક દાખલા છે. તેના સમયમાં ઇંગ્લંડને એબીસીનીઆ સાથે યુદ્ધ થયું હતું, તેનો લશ્કરી ખર્ચ મુખ્યત્વે હિંદને શિરે નાંખાયો. લૉરેન્સે આ ખર્ચ ઇંગ્લંડ સરકાર પાસેથી કઢાવવા બહુ મહેનત કરી. તેની મહેનત સફળ ન થઈ તથાપિ તેના વર્તન પરથી તેની દિલસોજી દેખાઈ આવે છે. વળી અફઘાનીસ્તાનના આંતરિક ઝઘડામાં હાથ નાંખવા તેણે ના પાડી, તથા એવો નિયમ કર્યો કે કાબુલ અને હેરાતનો કબજો ધરાવનારને અમીર મણુવો. આ રીતે તેણે અફઘાનીસ્તાન સાથે વિગ્રહ થતો અટકાવી તેનો ખર્ચ બચાવ્યો.

વળી અંદાજપત્રકમાં ખોટાનું પાસું વિશેષ જણાતાં નવા કર આવશ્યક થઈ પડ્યા. આ સ્થિતિમાં યુરોપીઓના વિરોધ છતાં તેણે આવકવેરા નાંખ્યો. ગોરાઓની માન્યતા એવી હતી કે કરવેરા માત્ર હિંદીઓપર જ પડવા જોઈએ. લૉરેન્સના અભિપ્રાય આથી જુદા હોઈ તેણે હિંદી તેમજ યુરોપી સૌ ઉપર આવકવેરા નાંખ્યો.

ઉપરાંત તેના સમયમાં એસિસ્ટામાં સખત દુકાળ પડ્યો. ખાનગી મદદ પુરી ન પડી ત્યારે તેણે દુકાળ-નિવારણમાટે ચોક્કસ નિયમો ધડ્યા. દુકાળ-નિવારણનું કામ સરકારી અધિકારીઓને સોંપાયું તથા એવે સમયે રસ્તા, નહેરો, રેલ્વે વિગેરે મોટાં બાંધકામ હાથ કરાવા લાગ્યા. લૉરેન્સે દુકાળીઓને મદદ પહોંચાડવામાં વિલંબ કર્યો એ વાત સાચી પરંતુ એ વિલંબ લાગણીના અભાવે નહિ પણ દુકાળની વિશાળતા અને હાથ હેઠળના અમલદારોની દોરવણીને લીધે થયો હતો. આ પરથી એમ લાગે છે કે તે મહાચતુર રાજનીતિજ્ઞ નહિ તો ભલા હૃદયનો અને પ્રજા પ્રત્યે શુભેચ્છા ધરાવનાર તો હતોજ.

લૉર્ડ મેયોના અમલ (૧૮૬૯-૭૨) તેના પૂરોગામીના જોવા જ

લૉર્ડ મેયો

હતો; ફેર ફક્ત એટલોજ કે લૉરેન્સ બહારના આડંબર વિષે બેપરવા રહી લોકપ્રેમ મેળવવા પ્રયાસ કરતો, ત્યારે મેયોએ ઠાઠ-માઠ અને સુંદર મનોહર રીતભાતથી હિંદી રાજાઓ સાથે ઉત્તમ સંબંધ જાળવવા તજવીજ કરી.

અફઘાન અમીર સાથે તેણે દોસ્તી બાંધી. અંબાલામાં દરબાર ભરાયો અને ત્યાં વાઈસરોય અને અમીરે એકમેકની મુલાકાત લીધી. તેણે અમીરને અપાતી રકમ વધારવા તથા તેને હથિયાર પુરાં પાડવા વિષે કબુલાત

આપી. આમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ એ હતો કે અફઘાનીસ્તાનમાં રશિયાની લાગવગ ઓછી થાય. બીજી બાજુએ રશિયા સાથે એવી સમજુતી થઈ કે ઓક્સસ નદીને અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તર સીમા ગણવી.

હિંદી રાજ્યો સાથેના સંબંધમાં પણ લોડ મેયો ફતેહમંદ થયો. હવે હિંદી રાજ્યો બ્રિટિશ હિંદમાં નહિ, છતાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તો હતાં જ. મેયોએ તેમને એવી બાંહેધરી આપી કે તમારાં રાજ્યો જમ થશે નહિ; કોઈ પણ રાજ્યમાં ગેરકારભાર ચાલતો હશે તો બ્રિટિશ રેસિડન્ટ તથા કાઉન્સિલ નીમી વહીવટ ચલાવશે. તેણે સાફ જાહેર કર્યું કે જ્યાંસુધી તમારાં રાજ્યોનો વહીવટ સારો હશે ત્યાંસુધી બ્રિટિશ સરકાર તમારાં કામકાજમાં હાથ નાંખશે નહિ; ઉલટું તમને બનશે તેટલું ઉત્તેજન આપશે. અલ્લવરનો જુવાન રાજ પ્રજાહિત વિષે બેપરવા હોવાથી ત્યાં કાઉન્સિલ સ્થપાઈ. બીજા બાબુ હોપાળની બેગમ હેકળ પ્રજા સુખી થએલી માલમ પડવાથી તેનો માનમત્તો વધારવામાં આવ્યો. વળી રાજકુમારોને યોગ્ય કળવણી આપવા સારૂ તેણે અજમેરમાં કોલેજ સ્થાપી તે આજે ‘મેયો કોલેજ’ના નામથી મશહૂર છે. પાછળથી લાહોર અને રાજકોટમાં એના જેવીજ રાજકુમાર કોલેજો સ્થપાઈ હતી.

ડયુક ઓફ એડિનબરો, વિક્ટોરીઆ રાણીના બીજા પુત્ર, રાજ પ્રજા વચ્ચેની પ્રીતિ સુદૃઢ કરવાના હેતુથી અહીં પધાર્યા હતા (૧૮૬૯). અંગ્રેજ રાજકુળના પુરૂષની હિંદમાં આ પહેલી પધરામણી હતી.

મેયોના સુચારા.—હિંદી સરકારની નાણાં સ્થિતિ ખરાબ હતી. દર સાલ ખર્ચખાતું ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ જતું. દરસાલ નવી નવી લોન કાઢવી પડતી અને એ રીતે સરકારનું દેવું વધતું હતું.

મેયોએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે સાધારણ વર્ષોમાં ખર્ચ ઉપજથી ઓછો હોવો જોઈએ. આ હેતુ પાર પાડવા તેણે લશ્કર તથા ઇજનેરી ખાતાંનો ખર્ચ કમી કર્યો તથા દરેક ખાતાપર અંગત ધ્યાન આપી ખોટા ખર્ચ કાઢી નાખ્યો. વળી આવકવેશ અને નિમકવેશ વધારી તેણે ઉપજમાં વધારો કર્યો.

‘ડીસેન્ટ્રલીઝેશન’.—નાણાં ખાતાનો તેનો સૌથી મોટો સુધારો પ્રાન્તોને એ વિષેની સત્તા આપવાનો હતો. અલ્હાબાદમાં આખું નાણાંખાતું હિંદી સરકારના હાથમાં હતું. દરસાલ પ્રાંતિક સરકારો વડી સરકારપાસે પોતાનાના પ્રાન્ત માટે બને તેટલી ગ્રાન્ટ મેળવવા મથતા. તેઓ કરકસર કરતા નહિ. આ અડચણ દૂર કરવા મેયોએ પ્રાન્તોને પોતાની ઉપજના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરવાની સત્તા આપી. આ રીતે વડી સરકાર પોતાની સત્તા પ્રાંતિક સરકારને સોંપી એ પદ્ધતિને ‘ડીસેન્ટ્રલીઝેશન’ કહે છે. સ્ટેટ રેલ્વેની પદ્ધતિ પણ તેણેજ દાખલ કરી.

મેયોનું મુન.—મેયોએ ૧૮૭૨ માં અદામાન બેટની મુલાકાત લીધી.

ત્યાં એક પકાણુ કેદીએ તેને પીઠપર ઘા કર્યો તેથી તેનું અકાળ મરણ થયું. આખા હિંદમાં તેમજ યુરોપમાં સૌ કોઇને આ દુષ્ટ કર્મના સમાચાર સાંભળી કમકમાટ વ્યાપ્યો.

લોર્ડ નોર્થમ્બુકના અમલમાં (૧૮૭૨-૬) ઝાઝું નોંધવાનું નથી. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ઇચ્છા એવી હતી કે કુંદહાર, કાણુલ, અને હિરાતમાં બ્રિટિશ રેસિડન્ટ સ્થાપવા બેંધએ છતાં નવો વાઇસરોય અફઘાન બાબ-તોમાં તટસ્થ રહ્યો. આ મતભેદને સમયે તેને અતે રાજનામું આપવું પડ્યું. તેની ગવર્નરી દરમ્યાન દુરાચરણ અને અધેર કારભારના સમયે મહાર-રાવને ગાદીપરથી ઉઠાડી, સયાજીરાવ નામના બાળકને વડોદરાની ગાદી સોંપાઈ. આ બાળક તેજ આજના પ્રખ્યાત મહારાજ સયાજીરાવ. તેમને મુંદર કેળવણી મળેલી હોવાથી આજે તેમનો વહીવટ હિંદી રાજ્યોમાં નમુ-નેદાર ગણાય છે. વળી આ અરસામાં બિહારમાં દુકાળ પડ્યો. સરકારે તેના નિવારણ માટે ડહાપણ ભર્યાં પગલાં વખતસર ભર્યાં જેથી ઘણાંના જીન બચ્યા. આમાં સરકારને લગભગ ૭૦ લાખનો ખર્ચ થયો હતો.

નોર્થમ્બુકના અમલમાં પાટવી કુંવર (સાતમા એડવર્ડ) અહીં આવ્યા હતા. રાજ્યોએ તેમજ લોકોએ તેમનો ઉત્તમ સત્કાર કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૫૧ મું. લોર્ડ લિટનથી લોર્ડ મિન્ટો સુધી.

૧૮૭૬ માં ઇંગ્લેન્ડમાં કોન્ઝર્વેટીવ સરકાર હતી, તેના આગેવાન ડીઝરા-એલીની સૂચના મુજબ નવા વાઇસરોય લોર્ડ લિટને દિલ્હી-માં ભવ્ય દરબાર ભરી જાહેર કર્યું કે વિક્ટોરીયા રાણીએ 'કૈસરે હિંદ', હિંદના મહા-રાણી એવો ઇતિહાસ ધારણ કર્યો છે. આ સમયે હિંદના એકએક રાજને ઇંગ્લેન્ડની સર્વો-પરીતા કબુલ કરવી પડી, અને રાણીના પ્રતિનિધિ વાઇસરોય આગળ પોતાની આધીનતા દર્શાવવી પડી.

૧૮૭૫ પછીના ૩૪ વર્ષના ગાળામાં સાત વાઇસરોય થયા. આ અરસામાં વિમ્બ્રેનું જોર

લોર્ડ લિટન

જાણું ન હોવાથી રાજ્ય પ્રબંધ ઉપર વિશેષ લક્ષ અપાયું અને તેમાં કમે કમે સુધારા થયા.

બીજો અફઘાન વિગ્રહ.—ઈંગ્લેન્ડ સરકારની સૂચના મુજબ લોર્ડ લિટને આવતાંની સાથે કવેટાનો કબ્જો લઈ ત્યાં ચાલું બેસાણું. કવેટા અફઘાન સરહદની બહાર છે છતાં ત્યાંના અમીર શેરઅલીને (ફોસ્ત મહમદનો નાનો પુત્ર) આ કાર્ય નાપસંદ પડ્યું. તે ગુસ્સે થયો. કવેટાનો કબ્જો એટલે પ્રખ્યાત બોલન ઘાટપર સીધો અંકુશ. વળી કંદહારી માર્ગ પશુ ત્યાં રહીને જતો હોવાથી કાબુલી માર્ગનું મહત્ત્વ ધ્વંસ. આ પરથી અમીરને લાગ્યું કે મને તાબે કરવાના હેતુથી જ અંગ્રેજોએ કવેટાનો કબ્જો લીધો છે. આ અરસામાં યુરોપમાં રશિયા-તુર્કી વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં બ્રિટન રશિયા સામે જોડાયું હતું. રશિયાના વકીલો કાબુલ આવ્યા. તેમનો સત્કાર થયો. બ્રિટિશ સરકારે પોતાના વકીલો મોકલ્યા તથા શેરઅલીને આગ્રહપૂર્વક કહાવ્યું કે તમારે તેમને સત્કારવા. પરંતુ તેણે આ વાતની સાફ ના પાડી. પરિણામે લિટને યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

આરંભમાં અંગ્રેજો પુરેપુરા સફળ થયા. ત્રણ ભાગે અને જુદે જુદે માર્ગે તેઓ અફઘાનીસ્તાનમાં ધસ્યા. જલાલાબાદ અને કંદહાર લેવાયાં. શેરઅલી નાસી છુટ્યો અને પાછો આવી શક્યો નહિ. તેનો પુત્ર યાકુબખાન ગાદીએ આવ્યો, તેણે સુલેહ કરી પોતાના દરબારમાં અંગ્રેજ રેસિડન્ટ રાખવા કબુલાત આપી. પરંતુ તરતમાંજ પોતાના દરબારમાં પરદેશી ખટપટી પુરૂષની હાજરી અનિષ્ટ લાગવાથી અફઘાનોએ નવા નીમાએલા રેસિડન્ટનું ખુન કર્યું. હજુ બ્રિટિશ સૈન્ય એ દેશમાં હતું. તેણે કાબુલનો કબ્જો લીધો. યાકુબખાન તાબે થયો તેને રાજકેદી તરીકે કલકત્તા મોકલી દીધો.

આ પછી નવા ધુનવાડા ઉભા થયા. કાબુલમાં અંગ્રેજોની સ્થિતિ ઘણી માઠી થઈ પડી. યાકુબખાનના ભાઈ અયુબખાને અંગ્રેજ સામે હથિયાર સજી તેમને માયવંડ નજીક હરાવી કંદહાર સુધી તેમની પૂંઠ લીધી. બાદ કંદહારને ઘેરા લાલ્યો. પરંતુ એટલામાં જનરલ (લોર્ડ) રૅબર્ટ્સે પોતાની નામીયી ૩૦૦ માઈલની ફૂચ ત્રણ અઠવાડીઆમાં કરી અને ઘેરાએલાં કંદહારને છોડાવ્યું.

દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રધાનમંડળ બદલાવાથી લોર્ડ લિટન ગયો અને

લોર્ડ રિપન આવ્યો. રિપન

ગમે તે ભોગે અફઘાન વિગ્રહ

સમાપ્ત કરવાના હુકમ લઈ

આવ્યો હતો. તેથી તેણે દોસ્ત

મહમદના પૌત્ર અબ્દુર રહે-

માનને અફઘાન અમીર

તરીખે સ્વીકારી લીધો અને

અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન

ખાલી કર્યું. પરિણામે અંગ્રે-

જોએ કવેટા રાખ્યું. અફઘા-

નીસ્તાન છોડ્યું છતાં તે દેશમાં

તેઓ એવી નામના મુકતા

આવ્યા કે રશિયાની લાગવગ

અફઘાનીસ્તાનમાં વધે એ

ઇંગ્લેન્ડ કદી સહન કરશે નહિ.

લોર્ડ રિપન

આડકતરી રીતે રશિયાની લાગવગ ફેલાતી અટકી.

દુકાળ.—દરમ્યાન દક્ષિણમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો (૧૮૭૭-૮). પુષ્કળ પરિશ્રમ અને ઘણો ખર્ચ કર્યા છતાં પચાશોક લાખ માણસ મરણ પામ્યાં. દુકાળીઓએ બચાવવા સરકારે ઘણા પ્રયાસ કર્યા. મોટાં મોટાં લોકોપયોગી બાંધકામો ખોલાયાં. વળી ભવિષ્યમાં દુકાળ અટકાવવાના ઇલાજ તરીખે નવી નવી રેલ્વેઓ અને નહેરો તૈયાર થવા લાગી.

વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ એટલે દેશી જાપખાનાનો કાયદો.—સરકારને એમ લાગ્યું કે દેશી જાપાંઓ રાજ્ય વિરુદ્ધના ફિતુરી લેખો લખી લોકોમાં અત્રીતિ ફેલાવે છે. આથી લિટન સાહેબે એવો કાયદો કર્યો કે દરેક જાપાવાળા પાસે અમુક રકમ સિક્યુરિટી તરીખે લેવી. આ કાયદો દેશી જાપાંઓ પર સખત અંકુશ સમાન હતો. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનને નિઃશસ્ત્ર બનાવનાર ‘આર્મ્સ એક્ટ’ (હથિયારનો કાયદો) કર્યાથી લિટન ઘણો અગ્રિય બન્યો હતો.

લોડ રિપનની દિલસોજી.—નવો વાઈસરાય લોડ રિપન અતિ લોકપ્રિય બન્યો. તેના અમલ દરમ્યાન (૧૮૮૦-૪) કેટલાંક એવાં સારાં કામ થયાં કે આજે પણ સુશિક્ષિત હિંદીઓ તેને પ્રેમથી સંભારે છે. તેનામાં પ્રતિભા કે વિદ્વતાની ઝમક ન હશે પરંતુ પરાજિત પ્રજા માટે દિલસોજીના ગુણને લીધે તેની હિંદી કારકીર્દિ ઘણી સફળ નીવડી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.—મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા અને બીજાં મોટાં શહેરોને અત્યાર પહેલાં મ્યુનિસિપાલીટીઓ મળી ચુકી હતી. પરંતુ રિપનના અમલ દરમ્યાન તેમની સત્તા, સાધન, અને જોખમદારી વધ્યાં. વળી ગામોના વહીવટ માટે તેણે લોકલ બોર્ડ સ્થાપ્યાં. શહેરો માટે જે કાર્ય મ્યુનિસિપાલીટી કરે છે તેવાંજ કાર્યો લોકલ બોર્ડ ગામડાંઓ માટે કરે છે. લોકલ બોર્ડમાં જીલ્લા તેમજ તાલુકા બોર્ડનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે સ્થાનિક વહીવટમાં હિંદીઓને હિસ્સો મળવાથી આખા દેશમાં એક પ્રકારની જનપ્રતિ આવી.

મૈસોરમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી અંગ્રેજ અમલદારો રાજ્ય ચલાવતા તે અટકાવી રિપને એ રાજ્ય હક્કદાર ગાદીવારસને સોંપ્યું. ૧૮૯૪ માં આ રાજ્યનું મરણ થયું ત્યાં સુધી તેણે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું. તેનો પુત્ર આજના મહારાજ, અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહી પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ કરે છે. આજે મૈસોર રાજ્યનો વહીવટ ઉત્તમ પ્રકારનો લેખાય છે.

વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ લિટને પાસ કરી દેશી જાપાંઓનાં મ્હોં બંધ કર્યા હતાં, તે અપ્રિય કાયદો રિપને રદ કર્યો.

વળી તેણે ખાનગી નિશાળોને સરકારી ગ્રાન્ટ આપવાનો રિવાજ ચાલુ કર્યો, અને મીકાનો કર તથા પરદેશી કાપડપરની જકાત ઓછી કરી.

ઈલ્યુમિનિસિટી નામના બિલને લીધે રિપનના સમયમાં અંગ્રેજોમાં ભારે ખળભળાટ થયો હતો. અત્યાર સુધી એવો રિવાજ હતો કે ગોરા ગુંદે-ગારનો મુકદ્દમા ગોરા મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાંજ ચાલે. આ વિશિષ્ટ હક્ક હિંદીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે અસમાનતા અને પક્ષપાત ભર્યો હોવાથી રિપને એ રદ કરવા તજવીજ કરી. ઈલ્યુમિનિસિટી નામના કાઉન્સિલરે એ વિષે દરખાસ્ત રજુ કરી. પરંતુ ધારાસભામાં, જાપાંઓમાં, અને સભાઓમાં આ ‘ઈલ્યુમિનિસિટી બિલ’ સામે ગોરાઓએ એટલો સખત વિરોધ પ્રગટ કર્યો કે

આખરે સરકારને એ બિલ ખેંચી લેવું પડ્યું. તથાપિ સુશિક્ષિત હિંદીઓ રિપનના અંગત અભિપ્રાય માટે તેને માન આપે છે.

રિપનની પ્રિયતા.—રાજકીય ઉદારતા અને પ્રજા પ્રત્યેની રહેમદિલીને લીધે તે હિંદીઓનાં હૃદયમાં અમર બન્યો અને ૧૮૮૪ ના અંતમાં તે સ્વદેશ ગયો ત્યારે સમગ્ર હિંદુસ્તાને તેને અપૂર્વ માન આપ્યું હતું. સિમલાથી મુંબાઈ સુધીના માર્ગમાં આવતાં શહેરે શહેરમાં જાહેર સભાઓ ભરી તેનું શુભગાન કરવામાં આવ્યું હતું. આવું માન કોઈપણ વાઈસરોયને કે અમલદારને મળ્યું ન હતું.

લોર્ડ ડફરિન—લોર્ડ ડફરિન નામના ચાલાક અને અનુભવી પુરૂષે રિપનનું સ્થાન લીધું. તેના સમયમાં ત્રીજો ખર્મી વિગ્રહ અને હિંદી કોંગ્રેસની સ્થાપના એ બે મુખ્ય બનાવ છે.

ત્રીજો ખર્મી વિગ્રહ.—પ્રથમ ખર્મી વિગ્રહને અંતે આસામ, આરાકાન અને તેના-સરીમ, તથા બીજા ખર્મી વિગ્રહમાં પેગુ પ્રાન્ત અંગ્રેજોને મળ્યા હોવાથી ખર્મીના આખો દરિયા કિનારો તેમના હાથમાં આવ્યો હતો અને ખર્મીના હાથમાં એકે દરિયાઈ બાફે રહ્યું નહિ. આથી ખર્મી અને અંગ્રેજ વચ્ચે મૈત્રીનો અભાવ હતો. ૧૮૮૫માં ખર્મી રાજા થિબોએ ફ્રાન્સ સાથે

લોર્ડ ડફરિન

વેપારી કોલકરાર કરી તેમને કેટલાક અધિકાર આપ્યા, જે તેમના અંગ્રેજ હરીફોને હાનીકર્તા લાગ્યા હતા. ફ્રાન્સની લાગવગ ખર્મીમાં ન થવા દેવા વિષે ડફરિને સંકલ્પ કર્યો હતો અને એ પાર પાડવા તે આખો દેશ જીતી લેવા તૈયાર હતો. બોમ્બે-ખર્મી ટ્રેડિંગ કંપની અને થિબો રાજા વચ્ચેના ઝઘડા-માંથી વિગ્રહ સળગ્યો. લોર્ડ ડફરિને એવી ધમકી આપી કે એ ઝઘડાનો

સતોષકારક નિકાલ નહિ લાવો તો અમારે યુદ્ધ કરવું પડશે. થિબોએ આ ધમકી ગણુકારી નહિ. વિગ્રહ શરૂ થયો.

હિંદી સૈન્ય ધર્મામાં દાખલ થયું અને એક પખવાડીઆમાં માંડલે સર કરાયું. થિબો તાબે થયો, તેને સકુટુંબ રત્નાગીરી લાવવામાં આવ્યો; અને ઉત્તર ધર્મા બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયું. આ રીતે સાઠ વર્ષના ગાળામાં થએલા ત્રણ ધર્મા વિગ્રહોના પરિણામે આખો ધર્મા દેશ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો.

પહેલી હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.—અત્યાર સુધીમાં હિંદના એકેએક ભાગમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થઈ ગયું હતું. સેંકડો હિંદીઓએ તેનો લાભ લીધો હતો. વળી ઇંગ્લંડ સ્વતંત્રતાની ભૂમિ, અને ઈંગ્લિશ સાહિત્ય

દાદાભાઈ નવજી

સ્વતંત્ર વિચારોનું પ્રગટીકરણ હોવાથી અંગ્રેજી ભણેલા અને ઈંગ્લેંડ જઈ આવેલા અનેક હિંદી નરસ્તો સ્વદેશ વિષે વિચાર કરતા થયા. કેટલાકોએ છાપાં સ્થાપ્યાં; કેટલાકોએ આઈ-સી-એસ માટે હરીફાઈ કરી, અને એ રીતે તેઓ સરકારના સહવાસમાં આવતા ગયા. લિટન સાહેબના પ્રેસ એકટ તથા આર્મ્સ એકટથી હિંદમાં ચોમેર અસંતોષ ફેલાયા. તેના પછી આવનાર ન્યાયપ્રિય રિપનની રાજકીય ઉદારતાને લીધે હિંદીઓ જાહેર બાબતોમાં વધારે રસ લેતા થયા. આ ઉપરાંત કેટલાક અંગ્રેજો પણ હિંદને વધુ રાજકીય હક્ક મળે એ માટે પોતાથી બનતા પ્રયાસ કરતા હતા. પરિણામે હુમ અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવા મહાપુરૂષોની મહેનતથી એવો ઠરાવ થયો કે હિંદીઓએ પોતાના પરિતાપ પ્રગટ કરવા સારૂ પ્રાન્તે પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો બોલાવી હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ ભરવાની વ્યવસ્થા કરવી. પ્રથમ કોંગ્રેસ ૧૮૮૫ માં મુંબાઈ મુકામે મળી. આ મહાસભાના મુખ્ય ઉદ્દેશ આ હતા કે—

૧. હિંદી વસ્તીના વિવિધ અને પરસ્પરવિરોધી અંગોને એક રાષ્ટ્રરૂપ બનાવવા, અને સૌ હિંદીઓ એક પ્રજા છે એ ભાવના સતેજ કરવી.

૨. એકત્રિત બનેલી પ્રજાની ઉન્નતિ દરેક દિશાએ—માનસિક, નૈતિક, સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક—ક્રમે ક્રમે કરવી.

૩. બ્રિટન-હિંદ વચ્ચેનો સંબંધ દૃઢ કરવો તથા હિંદને હાનીકર્તા વા અન્યાયકર્તા સંયોગો હોય તે રદ કરાવવા.

* દાદાભાઈ નવરોજી (૧૮૨૫-૧૯૧૭) એક ગરીબ પારસી કુળમાં જન્મ્યા હતા. ધણી ધણી આફતો વેઠી કેળવણી પુરી કર્યા બાદ તે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં પ્રોફેસર નીમાયા. આ જગ્યાએ આઠ વર્ષ તનતોડ મહેનત કરી, પછી તે ઈંગ્લેંડ ગયા. ત્યાં રહી તેમણે હિંદ માટે ધણું સખત કામ કર્યું, હિંદ વિષે ભાષણો આપ્યા, લેખો લખ્યા, સમાજને સ્થાપ્યા. સોળ વર્ષ ઈંગ્લેંડમાં રહી ૧૮૬૯ માં તે હિંદ આવ્યા. બાદ તે વડોદરાના દિવાન નીમાયા હતા. હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ સ્થાપવા સારૂ તેણે અથાગ શ્રમ વેચ્યો હતો. એક સમયે (૧૮૮૭) તે ઈંગ્લેંડની પાર્લામેન્ટમાં સભાસદ તરીકે ચુંટાયા હતા. આ રીતે તેણે સરકાર તરફથી તેમજ પ્રજા તરફથી અપૂર્વ માન મેળવ્યું હતું. ૧૯૧૭ માં ૯૨ વર્ષની વયે તેનું મરણ થયું હતું. આજે તે 'હિંદના દાદા' લેખાય છે.

આ ઉદ્દેશો ૧૯૦૭ સુધી ટક્યા હતા.

લોર્ડ ડફરિન ગયા.—જે ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો મોગલાઈ દરમ્યાન રાજકેદીઓ રાખવા માટે વપરાતો અને જે ૧૭૮૦ માં પોશ્કમે સર કર્યો હતો તે કિલ્લાનું લશ્કરી મુલ્ય હવે નહિ જેવું હતું કેમકે યુદ્ધ વિદ્યામાં અત્યાર સુધીમાં અનેક મોટા ફેરફારો થઈ ગયા હતા. ૧૮૮૬માં ડફરિને ચોગ્ધ બદલો લઈ સિંધીઆને એ કિલ્લો સુમત્ર કર્યો.

૧૮૮૭ માં રાણીના રાજ્યના પચાસ વર્ષ પુરાં થયાં તે પ્રસંગે આખા હિંદમાં જુબિલી ઉજવવામાં આવી હતી. બીજે વર્ષે ડફરિન સ્વદેશ ગયો, અને લોર્ડ લેન્સડાઉને તેનું સ્થાન લીધું.

લોર્ડ લેન્સડાઉનના અમલમાં (૧૮૮૮-૯૪) મણીપુર નામના પહાડી રાજ્યમાં ગાદીવારસાની તકરારને લીધે હિંદી સરકારને વચમાં પડવું પડ્યું હતું. મણીપુર દરબારે વચન આપ્યું હતું કે અમે આસામના ચીફ કમિશનર સાથે હળીમળીને શાંતિથી તમામ વ્યવસ્થા કરીશું. પરંતુ પરિણામ આથી ઉલટું આવ્યું. ત્યાંના સરદારોએ રાજને પદબ્રજ કર્યો અને કમિશનરનું ખુન કર્યું. આથી બ્રિટિશ સૈન્યે એ દેશનો કબજો લીધો અને અંગ્રેજોએ પોતાના પસંદ કરેલા પુરૂષને ગાદી સોંપી.

૧૮૯૨ નો કાઉન્સિલ એક્ટ.—લેન્સડાઉનના અમલમાં ખાસ મહત્વની બીના રાજ્યતંત્રમાં થએલા સુધારાની છે. હિંદી કેાંગ્રેસના નેતાઓના સતત પ્રયાસના પરિણામે હિંદીઓને ધારારચનામાં ભાગ આપવાનું શુભ પગલું ભરાયું. અત્યારસુધી સરકાર પોતાના પસંદ કરેલા થોડાક હિંદીઓને ધારાસભામાં નીમતી. પરંતુ ૧૮૯૨માં કાઉન્સિલનો નવો કાયદો થયો તેમાં સરકારે પ્રતિનિધિત્વનું તત્વ સ્વીકાર્યું તથા વેપારી મંડળો (એમ્બર્સ એફ કોમર્સ), યુનિવર્સિટીઓ, જમીનદારો, અને મ્યુનિસિપાલીટીઓને મતાધિકાર અપાયો. આ રીતે ધારાસભાઓ મોટી બની તથા તેમાં પ્રજાકીય હિંદી તત્ત્વ દાખલ થયું.

લોર્ડ એલ્જન.—લોર્ડ એલ્જન બત્રીસ વર્ષપર આવેલા એલ્જનનો પુત્ર હતો. એના અમલમાં (૧૮૯૪-૯) બહુ મોટા બનાવો બન્યા નથી. ૧૮૯૫માં ચિત્રલમાં હુલ્લડ થયું હતું પણ તે સહેલાઈથી દાબી દેવાયું. એ વર્ષ પછી વાયવ્ય સરહદપર આફ્રીદી લોકોનાં તોફાન ચાલ્યાં, તેને લીધે બારે લશ્કરી તૈયારી કરવી પડી. તથાપિ કેવળ હંગામી શાંતિજ થઈ શકી.

તાયકાવાળા પુરેપુરા જીતાયા નહિ અને આજે એ એ પ્રદેશ અનેકવાર ચિંતાનું કારણ થઈ પડે છે.

પ્લેગ.—૧૮૯૬માં પ્લેગે (ગાંડીઓ તાવ) મુંબાઈમાં દેખા દીધી. એમ મનાય છે કે તે ચીનથી આવ્યો હતો. એ રોગને નાબુદ કરવા અનેક પ્રકારના આકરા ધલાવે લેવાયા છતાં તેમાં ઝાઝી ફત્તેહ મળી નથી. તે ઉંદરોનો રોગ હોઈ ચાંચડ મારફતે માણસને ચોંટે છે. જીનુના પ્લેગે હિંદમાં ફેર વર્તાવી હજારોનો ભોગ લીધો.

દુકાળ.—પ્લેગની સાથે દુકાળ પણ પડ્યો હતો અને આ સૌથી સખત દુકાળ મનાય છે. તેની અસર ૭ કરોડની વસ્તીપર થઈ હતી. મધ્ય પ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં તેનું જોર વિશેષ હતું. સરકારે બની તેટલી સહાય કરી હતી.

લોર્ડ કર્ઝન

લોર્ડ કર્ઝન.—એટલું પછી કલકત્તાની હિંદી ગાદી લોર્ડ કર્ઝનને મળી. નીમાતાં પહેલાં તેણે પ્રવાસ અને અભ્યાસ વડે એશિયાખંડનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યો હતો. પાર્લામેન્ટમાં એ તેણે નામ કાઢ્યું હતું. તે પ્રતિભા-શાળી તથા અચામ કાર્યશક્તિ વાળો હતો. તથાપિ જાણ્યે અજાણ્યે તેણે

લોર્ડ ડેલહાઉસીનું અનુકરણ કરેલું હોવાથી હિંદુસ્તાનમાં તે છેક અગ્રિય બન્યો હતો. તેનામાં અહંભાવ વિશેષ હોવાથી અધિકારીઓ પણ તેનાથી નારાજ થતા. તેના અમલમાં (૧૮૬૯-૧૯૦૫) વાયવ્ય સરહદનો પ્રશ્ન, પ્રાન્તોની નવી રચના, કેળવણીના અને બીજા સુધારા એટલી મુખ્ય બાબતો છે.

વાયવ્ય સરહદ બ્રિટિશ રાજનીતિજ્ઞોને હંમેશા ચિંતાનું કારણ હતી. તેમને સદા એવો ડર રહેતો કે વહેલું મોડું રશિયા પોતાનું સામ્રાજ્ય આ દિશામાં વિસ્તારી છેક હિંદના દરવાજા સુધી આવી પહોંચશે. ઇંગ્લંડને અરાદભી સદીમાં જોડલો ડર ફ્રાન્સનો લાગતો તેટલોજ ડર ઓગણીસમી સદીમાં રશિયાનો લાગતો હતો. કેટલાક અંગ્રેજોનો એવો અભિપ્રાય હતો કે ઇંગ્લંડે હિંદની વાયવ્યના પહાડી મુલકનો કબજો લઈ તમામ પહાડી લોકોને વશ કરી ઠેક ઓકસસ નદી સુધી હિંદી સામ્રાજ્ય લઈ જવું. બીજા કેટલાક અંગ્રેજો “આ આગળ ધસો” ની નીતિમાં સમાએલા જનમાલના ભોગથી ડરતા હતા, અને એ પ્રદેશ ખાલી કરી સિંધુ સુધી પાછા હઠવાની, તથા સિંધુને બ્રિટિશ સરહદ બનાવવાની તરફેણમાં હતા.

કર્ઝન ફ્રેન્ચર્ડ પોલિસી (આગળ ધપવાની નીતિ) નો ઉપાસક હતો છતાં દેશકાળ ધ્યાનમાં રાખી તેણે વચલો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો. કેટલાંયે વર્ષોથી વાયવ્ય દિશામાં અનેક ખર્ચાળ અને તુકશાનકારક સ્વારીઓ મોકલવી પડતી તે બંધ કરવા માટે કર્ઝને મહેનત કરી. ચિત્રલ પ્રદેશમાં રહેતા બ્રિટિશ સૈન્યને ખેલાવી લઈ તેણે ત્યાંના રક્ષણ માટે સ્થાનિક ટોળીઓ ઉભી કરી, અને તેમને નાણાં મદદ આપી. આ રીતે સ્થપાએલા સરહદ પરના સૈન્યથી એક કંઠણ પ્રશ્નનો તેણે સુંદર રીતે ઉકેલ કરી નાંખ્યો. તથાપિ કર્ઝનના વિરોધીઓએ તાયફાવાળાને અપાતા એલાવન્સને લાંચની ઉપમા આપી છે.

વળી વાયવ્ય દિશામાં ઇંગ્લંડ અને રશિયાનાં સામ્રાજ્યો વચ્ચે ‘બફર સ્ટેટ’ (મધ્યસ્થ રાજ્ય) સ્થાપવા સાથે તેણે પંજાબના બે ભાગ પાડ્યા. ‘નોર્થ-વેસ્ટ ફ્રન્ડીઅર પ્રોવિન્સ’ (વાયવ્ય સરહદનો પ્રાન્ત) નોખો પાડ્યો અને તેનો કારભાર સીધો હિંદી સરકાર હેઠળ મુક્યો. વળી એ જ હેતુથી તેણે અફઘાનીસ્તાન સાથે સાઈ વર્તન રાખ્યું. અમીર અબ્દુર રહેમાન સાથે સારાસારી રાખવા તેનો રાજનો ઈફકાબ કબુલ રાખ્યો, અને લેન્સડા-ઉનના સમયમાં નક્કી થએલી સપ્સિડી (નાણાં મદદ) ચાલુ રાખવા વચન આપ્યું.

ટીબેટ અને ઇશિન.—ટીબેટની રશિયા સાથેની ગુપ્ત મસલત, તેની હિંદી વેપારમાં અટકાયત, અને હિંદી સરકારના પત્રો તરફ તેની બેપરવાઈને લીધે ૧૯૦૪ માં ટીબેટ પર કર્જને સ્વારી મોકલી હતી. રાજનગર લાસા સુધી સ્વારી પહોંચી અને સાંથી ઘણી રસમય હકીકતો બેગી કરાઈ. રાજકીય હિસાબે આ સ્વારીમાંથી ઝાઝો લાભ થયો લાગતો નથી.

ઇશિન અને ઇશિની અખાતમાં બ્રિટિશ લાગવગ વધારવા કર્જને પગલાં ભર્યાં હતાં.

મહારાણી વિક્ટોરીઆનું મરણ.—૧૯૦૧ના આરંભમાં ભક્ષાં મહારાણી વિક્ટોરીઆનું ૮૨ વર્ષની વયે મરણ થયું. ૬૪ વર્ષના રાજ્ય દરમ્યાન તેણે પ્રગ્નપ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક લોકો તેને સીતાનો અવતાર ગણતા. તેના પછી તેનો વડો પુત્ર સાતમો એડવર્ડ ગાદીએ આવ્યો.

છપ્પનીઆ કાળ.—કર્જનના અમલના આરંભમાંજ (૧૯૦૦) જાપાને દુકાળ પડ્યો. તેનું જોર ગુજરાતમાં વિશેષ હતું. દુકાળ નિવારણ માટે અનેક નિડર નરનારિઓ નીકળી પડ્યાં હતાં. કેટલાકે તો દુકાળીઆઓના રક્ષણમાં પોતાના જીવનો ભોગ આપ્યો હતો. ગુજરાતમાં તેનો કેર જાપાને હતો અને આજે એ લોકો એ દુકાળને ‘છપ્પનીઆ કાળ’ ના નામે સંભારે છે. આ સમયે જે અનુભવ મળ્યો તેને આધારે દુકાળ નિવારણ માટે નવા સવિસ્તર નિયમો ઘડાયા.

બંગલગ એટલે બંગાળના લાગલા.—એ કાર્ય માટે કર્જનની દલીલ એવી હતી કે બંગાળનું ક્ષેત્રફળ લગભગ બે લાખ ચોરસ માઈલ, અને તેની વસ્તી આઠ કરોડની હોવાથી તે પર વહીવટ ચલાવવાનું કામ મહા કઠણ છે; વિસ્તારને લીધે પૂર્વ બંગાળની ઝાઝી દરકાર લેવાતી નથી, અને તેમાં અપાર ગુન્હા થાય છે. આપરથી કર્જને લાગલાની યોજના અમલમાં મુકી (૧૯૦૫) અને પૂર્વ બંગાળને જુદો પ્રાન્ત બનાવ્યો. આ રીતે થએલા બંગલગે બંગાળીઓમાં ખગલળાટ પેદા કર્યો. તેઓ તેને રાષ્ટ્રીય આફત માનવા લાગ્યા. આખા દેશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. એ વિષે સલાઓ ભરાઈ, લાપણો અપાયાં, ફરાવો થયા અને લેખો લખાયા. આ અરસામાં બંગાળમાં બોમ્બનો પ્રચાર પણ થયો હતો. અનેક નિર્દોષ યુરોપીઓ કેટલાક મૂર્ખ માણસોના બોમ્બના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. છતાં સરકારે મત્તક આપી

નહિ. અનેક વાર સરકારે જાહેર કર્યું કે બંગલંગ અચળ રહેશે. અતે પ્રજાની દુખાએલી લાગણી તરફ નજર કરી ૧૯૧૧માં દિલ્હી દરબાર ભરાયો ત્યારે મહારાજ પાંચમા જયેન્દ્રે બંગલંગ રદ થએલો જાહેર કર્યો. બંગલંગે કર્જનની કીર્તિને કલંક લગાવ્યું છે.

કેળવણી.—લોર્ડ કર્જને ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રશ્ન પર ઘણો વિચાર ચલાવ્યો અને આખરે ‘યુનિવર્સિટી એક્ટ’ નામનો કાયદો પસાર કરાવ્યો (૧૯૦૪). તેના મુદ્દા એ હતા કે સેનેટ નાની બનાવવી, સીનિડકેટનું બંધારણ સુધારવું, તથા કોલેજોને માન્ય અમાન્ય કરવાનો અધિકાર હિંદી સરકારને સોંપવો, તથા કોલેજોનું સત્તાવાર નિરીક્ષણ કરાવવું.

આ કાયદા સામે આખા હિંદના સુશિક્ષિત હિંદીઓએ પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, કેમકે એથી યુનિવર્સિટીના વહીવટમાં સરકારની સત્તા હતી તેથી વધારે પ્રયત્ન બની હતી. મુબાઈ ઈલાકામાં સર ફિરોઝશાહ મહેતા* અને

સર ફિરોઝશાહ મહેતા

* સર ફિરોઝશાહ મહેતા (૧૮૪૫-૧૯૧૫) વીશ વર્ષની વયે એમ. એ. થઇ બેરીસ્ટર થવા ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા. બેરીસ્ટર તરીકે તેણે ઉત્તમ નામના

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ† સખત વિરોધ ઉઠાવ્યો. પરિણામે વાઈસરોય શિક્ષિત વર્ગમાં અપ્રિય બન્યો.

ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે

મેળવી. ૩૮ વર્ષ સુધી તેણે મુંબાઈ મ્યુનિસિપાલીટીમાં સલાસદ તરીકે કામ કર્યું હતું. અહીં તેની લાગવગ એટલી બધી હતી કે તે મુંબાઈના રાજા કહેવાતા. ૧૮૮૬ માં તે મુંબાઈની ધારાસભામાં સલાસદ હતા. હિંદી કોંગ્રેસ સ્થાપવામાં તેણે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ૧૮૯૦માં કલકત્તા કોંગ્રેસમાં તે પ્રમુખસ્થાને હતા. યુનિવર્સિટીમાં પણ તે ઘણું કામ કરતા. તેનું ભાષણ છટાદાર અને હિંમતભર્યું હતું. આગેવાન થવાને માટે તેનામાં અનેક ગુણો હતા.

† ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે (૧૮૬૬-૧૯૧૫) ગરીબ આદમી કુળમાં જન્મેલા હોઈ તેણે ૧૮ વર્ષની વયે બી. એ. ની ઉપાધી મેળવી. ત્યારપછી ૨૦ વર્ષ સુધી તેણે ફર્યુસન કોલેજમાં ફક્ત ૩. ૭૦ ના પગારે પ્રોફેસર

નાણુંખાતું—સમજી રાજ્યકર્તા નાણુંખાતાં વિષે બેપરવા રહી શકે નહિ. ધન સરકારી યંત્રમાં તેલની ગરજ સારે છે. પહેલાં આવકવેરા માટે જે નાનામાં નાની આવકની રકમ નક્કી થઈ હતી તે કુર્જન વધારી તેથી નાની આવકવાળા એ કરમાંથી મુક્ત થયા. મીઠાવેરા પણ તેણે લગભગ અર્ધો કરી નાંખ્યો. ૧૮૯૪થી બંદરે ઉતરતા માલ પર પાંચ ટકા જકાત લેવાવા લાગી હતી. પરદેશી કાપડ પર આ રીતે નાંખાએલી જકાતનો પ્રશ્ન તીવ્ર વાદવિવાદનો વિષય થઈ પડ્યો છે. મેન્ચેસ્ટરની મીલોવાળા એ જકાત રદ કરાવવા પોતાની લાગવગ વાપરે છે, ત્યારે હિંદીઓ હિંદી ઉદ્યોગના રક્ષણ સાર એ જકાત વધારવા ઇચ્છે છે.

ખેતીખાતું—કુર્જનની માન્યતા એવી હતી કે દેશમાં દુકાળ પડે છે તે ભારે મહેસુલને લીધે નહિ પણ વરસાદની તંગીને લીધે પડે છે, છતાં તે કમ્બલ કરતો કે ધણીવાર અતિ ઉત્સાહી અમલદારો દુકાળ પીડિત રાયતપર જીલમ ગુજારે છે. આપરથી તેણે કાયદો કરી મહાસંકટને સમયે મહેસુલ મુલતવી રાખવાની અથવા માફ કરવાની સત્તા ઉધરાત અમલદારોને અપાવી. વળી એક બીજો કાયદો કરી તેણે પંજબના ખેડુતોને શાહુકારોના પંજમાંથી છોડાવ્યા. આ કાયદા મુજબ વ્યાજનો ધંધો કરનારા જમીન ખરીદી શકે નહિ અને વીસ વર્ષથી વધારે મુદત સુધી ગીરો રાખી શકે નહિ. ઉપરાંત કોઓપરેટીવ ક્રેડીટ સોસાયટીઓ (સહકારી ખેડુત મંડળી), તથા ખેતીની શોધખોળની સંસ્થાઓ સ્થાપી ખેતીવાડીને ઉત્તેજન આપ્યું. પુનામાં એગ્રી-કલ્ચર કોલેજ નીકળી તે આજ અરસામાં.

તરીખે કામ કર્યું. ૧૯૦૨માં તે વાઈસરોયની ધારાસભામાટે ચુંટાયા. તેનું રાજકીય જ્ઞાન વિશાળ અને ઝીણવટવાળું હતું. ધારાસભામાં રહી તેણે અનેક સુધારાની માંગણી કરી હતી. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા માટે તેણે લાંબી લડત ચલાવી હતી. લોર્ડ કુર્જન જેવાને જે તેની શક્તિના વખાણ કરવા પડતા. ૧૯૦૬માં બનારસ મુકામે તે હિંદી કોંગ્રેસના પ્રમુખ થયા હતા. પાછળથી તેણે માતૃભૂમિની સેવા કરનારા પુરૂષોને તાલીમ આપવા સાર ' સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી ' સ્થાપી હતી. આવા સતત શ્રમને પરિણામે તેની તખ્તીયત લથડી અને ૪૯ વર્ષની કાચી વયે આ મહાન નરનું મૃત્યુ થયું.

પુરાણાં સ્મારકોનું ખાતું.—હિંદુસ્તાનનાં ગ્રામીન સ્મારકોની અભ્યાસપૂર્ણ દ્રષ્ટિ એ પરવા કરી લાગતી નથી. મોગલાઈ જહોજલાલીનાં ચિહ્નોની દુર્દશા થતી કર્જનના જોવામાં આવવાથી તેને મહાદુઃખ થયું હતું. ઇતિહાસપ્રેમી હોઈ તેણે જુનાં સ્મારકોનાં રક્ષણસાર કાયદો કર્યો, અને એ માટે એક નવું ખાતું ખોલ્યું. આ ખાતું એ સ્મારકોની સંભાળ રાખે છે, તેમજ શોધખોળનું કામ કરે છે. આ કાર્ય માટે કર્જનનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં આશાં.

લોર્ડ કર્જનનું રાજનામું.—આ રીતે કર્જન એકેએક ખાતા પર પોતાની અંગત દેખરેખ રાખતો હતો. તત્કાલીન સેનાધિપતિ લોર્ડ કિયનર મોટા લશ્કરી ફેરફાર કરવા ઇચ્છતો હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે લશ્કરમાં તમામ સત્તા સેનાધિપતિની જ હોવી જોઈએ. ચાલુ નિયમ એવો હતો કે સેનાધિપતિ વાર્ષિકરોયના લશ્કરી ખાતાના સલાસદ હેઠળ ગણાતો. આ બાબતમાં મતભેદ પડ્યો અને કર્જન-કિયનર વચ્ચે ઘણી તકરાર ચાલી. છેવટે હિંદી પ્રધાને કિયનરના મતને ટેકો આપ્યો. સેનાધિપતિ વાર્ષિક-

રોયનો લશ્કરી સલાસદ બને એમ નક્કી થયું. કર્જનને આ ઠરાવ અયોગ્ય લાગવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું (૧૯૦૫).

બીજો લોર્ડ મિન્ટો
(૧૮૭૫-૧૦).—હવે પછીનાં પાંચ વર્ષ બીજો લોર્ડ મિન્ટોએ અમલ ચલાવ્યો. કર્જનના અંગભંગને લીધે પ્રજાકીય અસાંતિ ચોમેર ફેલાઈ હતી. કેટલાક અરાજક-તાવાદી તોફાની પુરૂષો બોમ્બ ફેંકવાનું કામ લઈ બેઠા હતા, છુપા સમાજો સ્થપાયા હતા, અને વર્તમાનપત્રોમાં ઉછ-

લોર્ડ મિન્ટો

લેખો આવતા હતા. નવા વાર્ષિકરોયનું કામ અતિ કઠણ હતું. એક

પાણી સખત દમનનીતિવડે ગુન્હાઓ દાખી દેવા, તથા ખીજ પાણી પુટછાટ અને સાંતવનવડે વફાદાર પ્રગ્નનો યોગ્ય અસતોષ શાંત કરવા મિન્ટોએ યાસ કર્યા. ૧૮૧૮ના એક જુના કાયદાની રૂએ રાજદ્વારી ચળવળ કરનારા-મોને કારણુ બતાવ્યા વિના દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. ઉપરાંત સખ્તાઈના વાઝાકરા કાયદા પણ થયા.

કાઉન્સિલ એક્ટ, ૧૯૦૯.—ઉપર કહેલી સખ્તાઈની સાથે શાંતિપ્રિય

પ્રગ્નને વશ કરવા તત્કાલીન હિંદી પ્રધાન લોર્ડ મોર્લી અને વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ ત્રણ વર્ષ સુધી મસલત ચલાવી ૧૯૦૯ માં ઈન્ડિઅન કાઉન્સિલ એક્ટ નામનો કાયદો પાર્લિમેન્ટમાં પાસ કરાવ્યો. આ મોર્લી-મિન્ટો સુધારાની રૂએ ધારા-ચયનામાં વધારે હિંદીઓને સ્થાન મળ્યાં, અને સરકારે પ્રગ્નકીય ચુંટણીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો. વડી ધારાસભા મોટી બનાવી તેમાં વાઈસરોયના કારોબારી સભ્યો ઉપરાંત ૨૭ પ્રગ્નના ચુંટેલા અને ૩૩

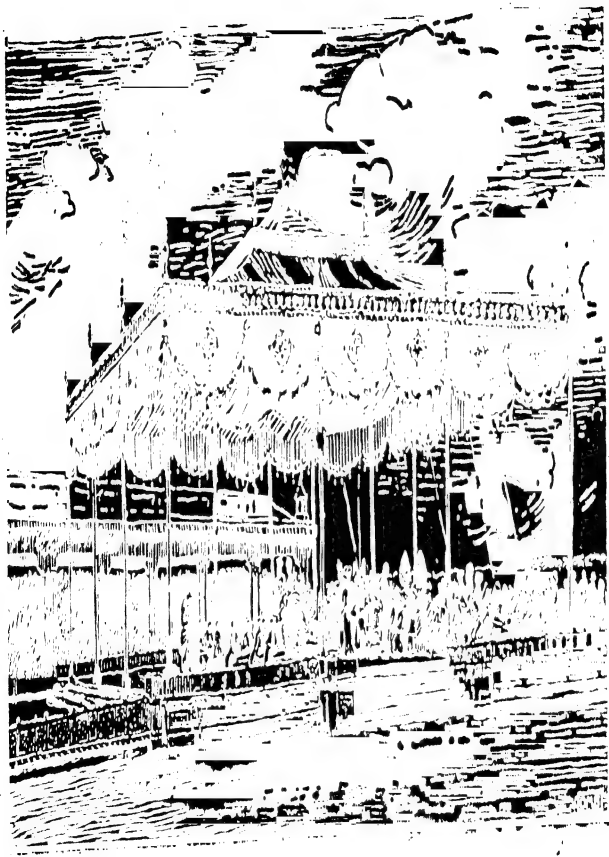
લોર્ડ મોર્લી

સરકારના નીમેલા સભ્યો આવ્યા. વળી પ્રાન્તિક સભાઓમાં પણ લગભગ ૧૦ નવા સભ્યો આવ્યા. આ રીતે મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા મંજૂર કરી સરકારે પ્રતિનિધિત્વની દિશામાં એક પગલું આગળ ભર્યું.

પ્રકરણ પર મું. આપણા પોતાનો જમાનો.

લોર્ડ મિન્ટો ૧૯૧૦માં ગયો ત્યારથી તે આજ સુધીનાં સોળ વર્ષોમાં એવિધ રાજકીય ચળવળો, શહેનશાહ જ્યોર્જની પધરામણી અને ૧૯૧૪નો પ્રધાન વિગ્રહ એ સૌથી મોટા બનાવ છે. આ અરસામાં લોર્ડ હાર્ડિન્ગ

(૧૯૧૦-૧૬), લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ (૧૯૧૬-૨૧), લોર્ડ રેડિંગ (૧૯૨૧-૨૬), અને લોર્ડ ઈર્વિન (ચાલુ) એ પ્રમાણે ચાર વાઇસરોય આવ્યા.

હિંદી રાજ્યતંત્રમાં મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા મોટા ભૂમિ-ચિન્હ રૂપ હતા. પ્રથમ તો એ, આખી હિંદી પ્રજામાં મહાન રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવી તેના પુરાવા હતા. ખીજું તેની મારફતે, જાહેર આખતમાં પ્રજા જે રસ લેતી થઈ હતી તે રસ કાંઈક અંશે પોષાયા. હવે આથીયે વધારે હક્ક મેળવવા પ્રજાએ વિવિધ ચળવળો ઉપાડી.

શહેનશાહની પધરામણી.—૧૯૧૧ માં મહારાજા પાંચમા જયેજી તથા મહારાણી મેરી હિંદમાં પધાર્યા હતાં. ૧૨મી ડીસેમ્બર ૧૯૧૧ ને શુભ દિવસે દિલ્હીમાં લગ્ન દરબાર ભરી તેમણે રાજમુચટ ધારણ કર્યો હતો. આ સમયે તેમણે બંગલંગ રદ કરી આખા બંગાળને એક પ્રાંત બનાવી તેને ગવર્નર હેઠળ મુકવાનું જાહેર કર્યું હતું. વળી કલકત્તામાંથી રાજધાની બદલી ઐતિહાસિક દિલ્હીમાં લાવવામાં આવી. શહેનશાહે હિંદની કેળવણી, હિંદના હુન્નર ઉદ્યોગો આદિ પ્રગતિ પામે એવી શુભેચ્છા દર્શાવી હતી.

આ શુભેચ્છાને અમલમાં મુકવા માટે હાડિન્ડો ઇલાજો યોજવા માંડ્યા. હિંદી સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો કે પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા બેવડી બનાવવી. યુનિવર્સિટીઓ માટે ૬૫ લાખની ગ્રાન્ટ, તથા ૧૦ લાખ દર સાલ આપવા એમ નક્કી થયું. સર શંકર નાયર કેળવણીના વડા સભ્ય નીમાયા. બનારસ, પટના, મૈસોર, ઢાકા, અને બર્મામાં નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ. સ્વ. ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની અસતોષકર સ્થિતિનો અર્થ ઉપાડ્યો અને હાડિન્ડો એ વિષે પોતાથી બન્યા તેટલા પ્રયાસ કર્યા, તથા સખત લખાણ કર્યા.

રાજકીય ચળવળો.—હિંદની વિશાળ અને વિવિધ વસ્તીને એક રાષ્ટ્રરૂપ બનાવવા, તેને ક્રમે ક્રમે દરેક દિશામાં ઉન્નત કરવા, હિંદીઓને હાની અને અન્યાય કરનારા કાયદાઓ રદ કરાવવા, અને હિંદ-બ્રિટન વચ્ચેના સંબંધ સુદૃઢ બનાવવાના ઉદ્દેશથી ૧૮૮૫ માં પહેલી હિંદી કોંગ્રેસ ભરાઈ હતી. સુરત મુકામે (૧૯૦૭) કોંગ્રેસમાં નરમપક્ષ (મોડરેટ) અને ગરમપક્ષ

(એક્સપ્રીમિસ્ટ) એવા બે ભાગ પડ્યા. બંને પક્ષોનો અંતિમ ઉદ્દેશ હિંદને “ ડોમીનીઅન હોમરૂલ ” (કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીઆના જેવું સ્વરાજ્ય) અપાવવાનો હતો. પરંતુ તેમની રીતિમાં ઘણો મતભેદ હતો. નરમપક્ષવાળા ચાલુ કાયદાને આધારે બંધારણ પૂર્વક કાર્ય કરવા માંગતાં હતાં. સારે ગરમપક્ષવાળા અનિષ્ટ લાગતા કાયદાઓનો ભંગ કરવો પડે તો તેમ કરીને તે માટેની સજા ખમીને પણ સ્વરાજ્ય હાંસલ કરવા ઇચ્છતા હતા. કેટલાક ઉત્સાહી યુવકો તો ઇંગ્લંડથી સાવ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા હતા.

પરિણામે હાડિન્ગના અમલ દરમ્યાન સરકારના કાયદા વિરૂદ્ધ બંધારણ-

પૂર્વકની તેમજ તે શિવા-
યની બીજી સજાદારી ચળ-
વળો ચાલી હતી, અને તે
કાયદાના નજીવો ભંગથી
માંડી બોમ્બ ફેંકવા સુધી
પહોંચી હતી. ખુદ વાઈ-
સરોય ઉપર એક બોમ્બ
ફેંકાયો હતો. પણ સમજી
હાડિન્ગે એ બનાવનો
ખોટો અર્થ કર્યો નહિ;
એકના દોષને માટે અનેક
નિર્દોષને સજા કરી નહિ.

૧૯૧૪નો મહાન

વિપ્લવ.—૧૯૧૪ ના

હોર્સ હાર્ડિંગ

ઓગસ્ટમાં જર્મની સાથે મહાન યુદ્ધ થયું અને એમાં હિંદુસ્તાને પોતાનો પુરેપુરો ફાળો આપ્યો.

યુદ્ધના આરંભમાં હિંદમાં ૮૦૦૦૦ ગોરા અને ૧૭૦૦૦ હિંદીઓનું સૈન્ય હતું. યુદ્ધ દરમ્યાન હિંદુસ્તાને લગભગ ૧૦ લાખ સૈનિકો અને ૪ લાખ બીજાં સૈન્યને સહાય કરનારાં આદમી ઉભાં કર્યાં. લડાયક પુરુષોમાંનાં સાડાપાંચ લાખ દરિયાપાર જઈ ક્રાન્સ, આફ્રીકા, પેલેસ્ટાઈન, મેસોપોટે-મીઆ, અને ગ્રીસના રણક્ષેત્રોમાં લડ્યા હતા.

નાણાં મદદ.—લડાઈ પહેલાં હિંદુસ્તાન હિંદી સૈન્યનો ખર્ચ આપતું હતું. ૧૯૧૩-૧૯ સુધીમાં આ રીતનો કુલખર્ચ ૨૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો થયો હતો. ઉપરાંત ૧૫૦ કરોડનો યુદ્ધનો ફાળો હિંદ તરફથી ઈંગ્લેન્ડને અપાયો હતો. આ ફાળો માટે હિંદી સરકારે બે વૉર લોન કાઢી હતી. ઉપરાંત હિંદી રાજ્યરજવાડા તથા અન્ય પુરૂષો તરફથી યુદ્ધ માટે અનેક પ્રકારના ફાળો થયા હતા. આ ફાળાઓની કુલ રકમ સાડા સાત કરોડથી ઓછી નહિ જ હોય.

જેવટે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે ઉપર આપેલા આંકડા હિંદુસ્તાને જે વિશાળ મદદ કરેલી તેનો ઓઝસ અંદાજ આપતા નથી. લોડ હાડિન્જે હિંદની વિશાળ સહાય વિષે કહ્યું હતું કે “ હિંદનું લોહી ખીલકુલ ચુસાઈ ગયું છે; તે સફેદ પુણી જેવું થઈ ગયું છે.”

સાધનસામગ્રી.—માણસો અને નાણાં શિવાય હિંદે સાધનસામગ્રી પણ પુરી પાડી હતી. દાખલા તરીકે આશરે ૧૮૦૦ માઈલ જેટલી લંબાઈના રેલના પાટા, ૬૦૦૦ વેગનો, ૨૩૦ એન્જિનો, આદિ સામાન હિંદે આપ્યો હતો; ૮૦૦ થી વધારે સ્ટીમરો, ૫૦૦ નાવડીઓ, એક કરોડ ધન-કૂટ લાકડું પુરાં પાડ્યાં હતાં. એ શિવાય ખેસુમાર લુદ્દેમ, ખાખી ફીલ, ઘઉં અને ખીજાં અનાજ મોકલ્યાં હતાં. વળી હિંદી કારખાનાઓમાં દારૂગોળો એટલો બધો બનતો હતો કે હિંદી સૈન્યને ઘણાખરો દારૂગોળો અહીંથી જ અપાતો. તેઓ ઈંગ્લિશ કારખાનાઓનો ભાર ઓછો કરતાં.

લોડ એમ્સફર્ડ.—૧૯૧૬ માં લડાઈ હજી ચાલુ હતી ત્યારે હાડિન્જનું સ્થાન લોડ એમ્સફર્ડ લીધું. તેના સમયમાં અફધાન વિગ્રહ, અને રાષ્ટ્રીય ભગવતિ એ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

૧૯૧૬ નો અફધાન વિગ્રહ.—મહાન યુદ્ધ દરમ્યાન અમીર હુખી-ખુલાખાન અનેક મુશ્કેલીઓથી ઘેરાયેલો હતો. તુર્કી યુદ્ધમાં ઉતરેલું હોવામાં અફધાનીસ્તાનમાં જીહાદ (ધર્મ યુદ્ધ) ની ચર્ચા ચાલતી હતી. લોકલાગણી એટલી તીવ્ર બની હતી કે અમીરે કાબુલમાં તુર્કી, ઓસ્ટ્રીઅન, અને જર્મન વહીલોને સ્વકાર્યા. છતાં એમ મનાય છે કે તે જીવ્યો હોત તો યુદ્ધમાં ઉતરત નહિ. પણ ૧૯૧૬ માં તેનું ખુન થતાં અમાનુષ્ટાખાન ગાદીએ આવ્યો. લોકો અતિશય ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. રાજકીય ચળવળીઆઓએ હિંદી

અશાંતિના અતિશયોક્તિવાળાં વણુનો વડે પ્રગળે ખુબ ઉશ્કેરી હતી. છેવટે વસ્તુસ્થિતિ એવી બની કે અમીરને લાગ્યું કે હવે આત્મવિગ્રહ અને અરાજકતા અથવા અગ્રેજ સાથે યુદ્ધ એ બે શિવાય ત્રીજો માર્ગ નથી. તેણે બીજો માર્ગ પસંદ કર્યો.

બ્રિટિશોનાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢગનાં હવાઈ વિમાન, વાયરલેસ, તથા મહા-ધાતક દારૂગોળાને લીધે અફઘાનો ફાવે એમ હતું નહિ. એક મહિનાની અંદર તે લઘાઈ બંધ થઈ.

રાવલપિંડીમાં સુલેહ થઈ. હિંદ મારફતે હથિયાર તથા દારૂગોળો લઈ જવાની અફઘાનોને બંધી થઈ. અમીરની ચટ્ટેલી તેમજ નવી સબ્સિડી અપાતી બંધ થઈ.

રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ.—મહાન વિગ્રહનું એક મહાન ફળ એ હતું કે તેને લીધે આખા હિંદમાં અજબ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આવી હતી. યુદ્ધમાં હિંદ સુંદર ફાળો આપતું હતું; અને સ્વાભાવિક રીતે હિંદીઓ હિંદુસ્તાનના હક્કો માટે માંગણી કરવા ઉત્સુક બન્યા હતા. હિંદને પરાજિત પ્રજા ગણવાનો સમય ગયો હતો. વળી હિંદે માણસો, નાણાં, કે સાધનો મોકલવામાં જરાએ ક્યાશ રાખી ન હતી. આથી હિંદીઓએ સ્વદેશની પ્રતિષ્ઠા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તેમજ આખી આલમમાં વધારવા નિશ્ચય કર્યો. પરિણામે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયાસો થવા લાગ્યા.

હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ.—પહેલાં કોંગ્રેસની સભાઓમાં સ્વરાજ્યની જરૂરત વિષે આગ્રહી ઠરાવો થયા. ૧૯૧૬ ની મહાસભાએ એવો ઠરાવ કર્યો કે હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીઆના જેવું સ્થાન મળવું જોઈએ. તેણે હોમરૂલની હીલચાલ અપત્યાર કરી. સ્વરાજ્યની એક યોજના ઘડાઈ તેમાં કારોબારી ખાતાંઓને ધારા સભાઓના સાચા અંકુશ હેઠળ આણવાની આવૃત મુખ્ય હતી.

સત્તરની સાલમાં કોંગ્રેસે એવી માંગણી રજુ કરી કે સરકારે પાંચ કે દશ વર્ષમાં સંપૂર્ણ હોમરૂલ આપવા વચન આપવું. અરાધમાં પુષ્કળ બહુમતિ સાથે એવો ઠરાવ થયો કે મોન્ટેગુ સુધારા નિરાશાજનક અને અસંતોષકારક છે; સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વાતંત્ર્ય તરતમાંજ મળવું જોઈએ. એજ સભાએ હિંદનો આ-મનિર્ણય તથા હોમરૂલનો હક્ક ફરી જાહેર કર્યો.

ઝોગણીસની કેંગ્રેસે આગળ વધી સરકારની નીતિપર સખત ટીકા કરી. દક્ષિણ આફ્રીકામાં હિંદીઓ તરફનું વર્તન, હુન્ડર કમિટિ, અને સર માઇકેલ ઓડવાયર તથા જનરલ ડાયરનાં કાર્યોને દોષિત ઠેરવ્યાં; અને જાહેર કયું કે વાઇસરોયપરથી હિંદી પ્રજાનો વિશ્વાસ ખીલકુલ ઉઠી ગયો છે. ૧૯૨૦ માં ગાંધીજીને અસહકારનો ઠરાવ પાસ થયો.

અસહકાર.—મહાન વિગ્રહ દરમ્યાન દેશમાં શાંતિ જાળવવા “ડીફેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ” નામનો કાયદો હતો. મહાન વિગ્રહને અંતે, આ કાયદો રદ થતાં, હિંદી સરકારે અરાજકતા અને ખળવાના ગુન્હેગારોને સજા કરવા સારૂ રેલેટ કાયદા નામના આકરા કાયદા કર્યાં. પરિણામે હિંદી નેતાઓમાં તેમજ પ્રજામાં ચોખેર અસતોષ અને ખળભળાટ વ્યાપી ગયાં. ગાંધીજીએ એ કાયદા રદ કરાવવા સારૂ સત્યાગ્રહની હીલચાલ શરૂ કરી. લોકોની અશાંતિએ નવિન સ્વરૂપ ધારણ કયું. સ્થળે સ્થળે હુલ્લડ થયાં. અમૃતસરમાં તાર ઓપ્રીસ તારાજ થઈ, રેલ્વે ગુડસ ઓપ્રીસના ભુકા ઉઠી ગયા, અને ખીજા અનેક જાહેર મકાનો લોકોના દોષના ભોગ થઈ પડ્યાં. કેટલાકના જાન ગયા. અમદાવાદ, વીરમગામ, અને નડીઆદમાં પણ એવાંજ તોફાન થયાં.

પરિણામે સરકારે લાહોર, અમૃતસર આદિ જિલ્લાઓમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં આણ્યો. જો કે જાહેર સભાઓ ગેરકાયદેસર ઠરાવવામાં આવી હતી તેમ છતાં જલીયાંવાલા બાગમાં સરકારની દમનનીતિ સામે પોકાર ઉઠાવવા એક જંગી સભા ભરાઈ. આ સભા ઉપર ગોળીબાર કરવાનો હુકમ જનરલ ડાયરે આપ્યો, જેથી આસરે પાંચસો જણા જાનથી માર્યા ગયા. આ ઉપરાંત લશ્કરી અમલ દરમ્યાનના હુકમો તથા કડક સજાઓને લીધે પ્રજાની અશાંતિ અતિ તીવ્ર બની.

આવા સંજોગોમાં ગાંધીજીએ અસહકારની હીલચાલ આરંભી. ઘણા લોકો તેમાં સામેલ થયા. એ હીલચાલમાં હિંદીઓએ સરકાર સાથેનો સંબંધ બંધ કરવાનો હતો. સરકારી નોકરોએ નોકરી ત્યાજવી, આગેવાનોએ ધારાસભામાં જવું નહિ, સરકારી નિશાજો અને અદાલતોનો બહિષ્કાર કરવો, સરકારી ઇલેક્ટ્રીસિટી લાગ કરવો, વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવો, દારૂ જેવી કેફી વસ્તુઓ ન વાપરવી, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયો અને પંચાયતો સ્થાપવાં, સ્વદેશી કાપડ બનાવવું અને વાપરવું—આ અસહકારના મુખ્ય

મુદ્દા હતા, અને એ સધળું શાંતિમય માર્ગે કરવાનું હતું. સ્વરાજ મેળવવું એ કેાંગ્રેસનું મુખ્ય ધ્યેય હતું.

ગાંધીજી અને બીજા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ આખા દેશમાં ફરી ફરી પ્રજામાં અજબ નગરૂતિ આણી. એક કરોડ રૂપિયા ભેગા કર્યા, સ્વયંસેવકોની પલટનો જ્યાં ત્યાં સ્થપાઈ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયો ચાલુ થયાં, પરદેશી કાપડ, દારૂ

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અને અસ્પૃશ્યતા સામે પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યા, ચરખા અને ખાદીને લોકપ્રિય બનાવવા પ્રયાસો થયા, તથા લોકોમાં સ્વરાજ્યની અભિલાષા પેદા થઈ. આ સૌ છતાં એમાં કેટલાક મહાન દોષો હતા. અસહકારમાં સામેલ થનારા અસહકારનો પૂરો અર્થ સમજ્યા ન હોવાથી શાંતિને સ્થાને અશાંતિ, પ્રેમને સ્થાને તિરસ્કાર, અને આત્મભોગને સ્થાને અત્યાચાર થવા લાગ્યા. તોફાનો,

હુલ્લેડો, ખુનામરકી ચાલ્યાં. બાદ સરકારે જલદ પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. અસહકારી નેતાઓને ઉપરાઉપરી પરદેશ કર્યા, અને અતે ખુદ ગાંધીજીને પણ જેલમાં પુર્ષા.

આ પછી અસહકાર મેળો પડ્યો. નેતાઓમાં ભેદ પડ્યા. સી. આર. દાસ, પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, વિકૃલભાઈ પટેલ, હુકીમ અબ્દુલખાન આદિએ 'સ્વરાજ પક્ષ' ઉભો કર્યો તથા ધારાસભામાં જવાનો અને ત્યાં જઈ વ્યવસ્થિત વિરોધ વડે સરકારને હરાવવાનો ઠરાવ કર્યો. તેઓની સફળતા અને નિષ્ફળતા આંકવાનું કામ આજે થઈ શકે એમ નથી. હાલ તો તેઓમાં ભેદ પડી પ્રતિયોગી સહકારીઓ તેઓથી જુદા પડ્યા છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (જન્મ ૧૮૬૯) મોઢ વણિક હોઈ તેમણે ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી લીધી છે. વિલાયત જઈ તેમણે બેરીસ્ટર પદ મેળવ્યું. દક્ષિણ આફ્રીકામાં બેરીસ્ટરીમાં નામના મેળવ્યા બાદ તેમણે પ્રજાકીય કાર્યો કરવાં માંડ્યાં. ત્યાં હિંદીઓ પ્રત્યે થતા અન્યાય દૂર કરાવવા મોટાં મોટાં કષ્ટ વેઠી સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. મહાન વિગ્રહ દરમ્યાન તેમણે સરકારને પુષ્કળ સહાય કરી હતી. અંગ્રેજોની ન્યાયવૃત્તિ વિષે તેમને અડગ શ્રદ્ધા હતી. રેલ્વેટ એક્ટે તેમની શ્રદ્ધા તોડી અને તેમણે અસહકારની આકરી હીલચાલ ઉપાડી. સમય પ્રતિકૂળ અને દેશ તૈયાર ન હોવાથી તેમને સફળતા મળી નહિ. હાલ તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિથી દારગ થઈ સાબરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમમાં શાંત જીવન ગાળે છે. નવજીવન અને યંગ ઈન્ડિયા નામના અઠવાડિક પત્રો તેઓ પ્રસિદ્ધ કરે છે.

શુદ્ધ આચારવિચાર, સમદષ્ટિ, અગાધ પ્રેમ, ન્યાયવૃત્તિ, વિગેરે મનુષ્યોમાં દુર્લભ એવા તેમના સદ્ગુણોને લીધે આજે આખું જગત તેમને સંતરૂપે સ્વીકારે છે, અને તેમને મહાત્મા કહી સંબોધે છે.

પ્રકરણ ૫૩ મું. હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર.

પ્રવેશ.—દરેક દેશમાં સરકાર એટલે દેશનાં હિત તરફ લક્ષ આપનારાં માણુસોની જરૂર છે. રાષ્ટ્રના વિવિધ હિતમાટે શાણા ધારા બનાવવા, અને તેનો સારી રીતે અમલ કરી રાષ્ટ્રને ઉન્નતિને માર્ગે ચલાવવો એ દરેક સરકારની ફરજ છે. આ હેતુથી પરદેશી તેમજ આંતરિક શત્રુઓથી પ્રજાનું રક્ષણ

સરકારે કરવું જોઈએ. શાંતિ અને પ્રગતિ એ બે શબ્દોમાં રાષ્ટ્રનું હિત આવી જાય છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં મૂળ દેશ ગ્રેટ બ્રિટન; આયરિશ ફ્રી સ્ટેટ; કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીઆ આદિ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો; કાઉન કોલોની (સીલોન જેવા) તથા હિંદુસ્તાન જેવા આધીન દેશો (ડિપેન્ડન્સી) છે.

હિંદ આધીન-રાજ્ય શી રીતે બન્યું ?—૧૭૭૩ સુધી હિંદમાંનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માલિકીનાં હતાં. તેનો તમામ વહીવટ કંપનીના ચાલકો સ્વતંત્ર રીતે કરતા. ૧૭૭૩ માં ઇંગ્લંડ સરકારે કંપનીના હક્ક પર તરોપ મારવાની શરૂઆત કરી. તે સાલમાં થએલા રેગ્યુલેટીંગ એક્ટની રૂએ કંપનીના અધિકાર ઉપર બ્રિટિશ સરકારનો અંકુશ દાખલ થયો. રેગ્યુલેટીંગ એક્ટમાં રીતસર અને પદ્ધતિસરના વહીવટ અને ઇન્સાફ માટે જોગવાઈ કરાઈ હતી.

૧૭૮૪માં રેગ્યુલેટીંગ એક્ટને સુધારવા સાડ પિંટ ઇન્ડિયા એક્ટ થયો. તેની મતલબ એવી હતી કે કંપનીના ચાલકો વેપારને લગતું સધળું કામ કરે, અને સરકારના નીમેલા અધિકારીઓનું અંકુશમંડળ (બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ) સધળી રાજકીય બાબતો સમાલે. આ કાયદાથી કંપનીની સત્તા ફક્ત નામનીજ રહી. ખરી સત્તા અંકુશમંડળના હાથમાં આવી.

૧૭૮૪ પછી જ્યારે જ્યારે કંપનીના પરવાનાની મુદત પુરી થતી અને નવા પરવાનાની અરજ આવતી ત્યારે બ્રિટિશ સરકાર કંપનીના વહીવટની બારીક તપાસ ચલાવતી. પરિણામે સરકારનો અંકુશ દિન પર દિન વધતો ગયો, અને કંપનીની સત્તા કપાતી ગઈ.

૧૮૧૩ના કાયદાની રૂએ માલિકી કંપનીના હાથમાંજ રહી છતાં તેના મુલકોપર ઇંગ્લંડ સરકારનો સર્વોપરી હક્ક સ્થાપિત થયો. આ રીતે કંપની અને ઇંગ્લંડ સરકાર જોડીઆ માલિક બન્યા.

૧૮૩૩માં એક પગલું આગળ ભરાયું. તે સમયે એવો ઠરાવ થયો કે કંપનીના હાથમાં જે મુલકો છે તે ટ્રસ્ટ રૂપે છે; ખરી માલિકી રાજની છે.

૧૮૫૩નો કાયદો આથી થે આગળ વધ્યો. ચાલકોના હાથમાં અમલદારો નીમવાની સત્તા હતી તે લઈ લેવામાં આવી.

છેવટે ૧૮૫૭ ના બળવાએ કંપનીનું ભાગ્ય સીવી દીધું. કંપની નાશ પામી. હિંદ ઇંગ્લંડ-આધીન રાજ્ય બન્યું, અને ચાલકો તથા અંકુશમંડળની સર્વ સત્તા ઈંગ્લિશ કેબિનેટના એક પ્રધાન, સેક્રટરી ઓફ સ્ટેટ ઈર ઇંડિયા (હિંદી પ્રધાન) ને સોંપાઈ.

૧૮૩૩-૧૮૨૧ સુધીના વહીવટ.—૧૮૩૩ માં એમ નક્કી થયું કે હિંદીઓને સરકારી પદવીઓ અને ઓફિસો આપવા. સાથે સાથે એન્ડીન્ક્ર મુબાઈ અને મદ્રાસની ધારા ધડવાની સત્તા છીનવી લઈ સધળી સત્તા મધ્યવર્તિ બનાવી.

૧૮૬૧ માં કુર્નીંગના સમયમાં પ્રતિનિધિત્વનાં બીજ વવાયાં. તેણે પ્રાન્તોને રાજકીય સત્તા સોંપવાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. તેની પછી આવનારા, વિશેષે મેયો, લિટન અને રિપને એ નીતિનું અનુકરણ કરી પ્રાંતિક સરકારની સત્તા તેમજ જોખમદારી વધારી હતી. ૧૮૬૧ નું વર્ષ મોટું ગણાય છે કેમકે એ સમયમાં ગવર્નર-જનરલના અધિકાર હેઠળ પ્રાંતિક ધારાસભાઓ સ્થપાઈ. વળી વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં ધારા-રચનામાટે કેટલાક સભાસદો ઉમેરી વડી ધારાસભા બનાવવામાં આવી. પ્રાંતિક તેમજ વડી ધારાસભાઓમાં સરકારના નીમેલા થોડાક હિંદી સભાસદો હતા.

૧૮૯૨ માં લેન્સડાઉનના સમયમાં કાઉન્સિલ એકટ થયો તેમાં હિંદી સભાસદો માટે ચુંટણીનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું. ધારાસભાઓ મોટી બની અને તેમાં એમ્પર ઓફ કોમર્સ, યુનિવર્સિટી, જમીનદારો, અને મ્યુનિસિપાલીટીઓના ચુટેલા સભાસદોનો પ્રવેશ થયો.

૧૯૦૯ માં મોર્લી-મિન્ટોના સુધારા થયા. ધારાસભાઓમાં વધારે હિંદીઓ લેવાની જોગવાઈ થઈ, સરકારે કેટલેક અંશે ચુંટણીનું ધોરણ સ્વીકાર્યું, અને મતાધિકાર વિસ્તાર્યો. પ્રાંતિક ધારાસભામાં નવા પચાશેક સભ્યો ઉમેરાયા. આ રીતે પ્રાંતિક ધારાસભામાં બીનસરકારી સભાસદોની વધુમતિ બની. વડી ધારાસભા પણ વધારી તેમાં કારોબારી સભ્યો ઉપરાંત ૬૦ સભ્યો (૨૭ ચુંટાયેલા સહિત) ઉમેરાયા. અહીં સરકારી વધુમતિ કાયમ રહી. પ્રાંતિક તેમજ વડી, દરેક કારોબારી સભામાં એકેક હિંદી સભ્ય નિમાયો. વળી ઇંગ્લંડમાંની હિંદી પ્રધાનની ઇંડિયા કાઉન્સિલમાં પણ એ હિંદીઓ મુકાયા.

૧૯૧૭ માં હિંદી પ્રધાન મોન્ટેગુએ પાલમેન્ટમાં જાહેર કર્યું કે હિંદુસ્તાનને કમે કમે સ્વરાજ્ય મળે એ બ્રિટિશ સરકારની ઇચ્છા છે.

માન્ટગુ

આ ઇચ્છા અનુસાર તે સમયના હિંદી પ્રધાન મોન્ટેગુ અહીં આવ્યા હતા. તેણે અનેક હિંદીઓ તેમજ અંગ્રેજો, અધિકારીઓ તેમજ ખીનઅધિકારીઓની મુલાકાત લીધી હતી. છેવટે તેણે તથા વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે મળી રાજકીય સુધારાની એક યોજના ઘડી, જેમાંની ઘણી-ખરી સૂચનાઓ ‘ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ’ માં

દાખલ થઈ (૧૯૧૯). હિંદી રાજ્યોનું મંડળ (ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સિસ) સ્થાપવાની તેઓએ ભલામણ કરી હતી. આ નરેન્દ્ર મંડળ સ્થાયિ અને સલાહકારક હોઈ વર્ષમાં એક વાર મળે છે તથા વાઈસરોયના પ્રમુખપણા હેઠળ દેશી રાજ્યો તથા હિંદી સામ્રાજ્યને લગતા મોટા પ્રશ્નો ચર્ચે છે. આ મંડળની એક સ્થાયિ કમિટી વાઈસરોયના રાજકીય ખાતાને સલાહ આપે છે.

૧૯૧૭ માં ‘ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા બિલ’ એટલે હિંદના રાજ્યપ્રબંધના કાયદાનો ખરડો પાલમેન્ટ સમક્ષ રજુ થયો. તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ છે—

હિંદી પ્રધાનનો અંકુશ સહેજ ઓછો કરવો.

વડી કારોબારી સભામાં હિંદી તત્ત્વ વધારવું.

વડી ધારાસભાને સ્થાને બે સભા કરવી, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ (૬૦ સભ્યોની), અને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી (૧૪૪ સભ્યોની). આમાં ઘણા સભ્યો ચુંટાએલા રાખવા.

પ્રાંતિક કારોબારના બે ભાગ પાડવા, ટ્રાન્સફર (સોંપાએલા) અને રિઝર્વ (ખીન સોંપાએલા). રિઝર્વ ખાતાં કારોબારી કાઉન્સિલરોના હાથમાં, અને સોંપાએલાં ખાતાં પ્રધાનોના હાથમાં આપવાં. વળી સોંપાએલાં ખાતાંની સંખ્યા ક્રમે ક્રમે વધારવી અને અતે પ્રાંતોમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવું.

પ્રાંતિક ધારાસભાઓ મોટી બનાવવી તથા તેમાં ચુંટાએલા સભ્યોની ઓખખી વધુમતિ રાખવી.

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ

સુધારાનું મહત્ત્વ.—

સુધારા થયાથી પાલમેન્ટ હિંદી બાબતોમાં પહેલાં કરતાં વધારે રસ લેતી થઈ છે. ઈંગ્લંડમાં હિંદી બાબતો ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય અપાય એ હેતુથી પાલમેન્ટ એક સ્થાયી બોર્ડન્ટ કમિટી નીમી છે. હિંદુસ્તાનને ક્રમે ક્રમે ‘જવાબદાર રાજ્યતંત્ર’ આપવું એ ઉદ્દેશ ૧૯૧૭માં બહેરું કરવામાં આવ્યા પછી તે માટેની તાલીમ આપવા સારૂ આ સુધારામાં બેગવાઈ છે. અંગ્રેજ રાજનીતિજ્ઞોનો અભિપ્રાય એવો છે કે સ્થાનિક બાબતોથી શરૂ કરી, પછી પ્રાંતિક વહીવટ, અને છેવટે મધ્યવર્તિ વહીવટમાં સ્વતંત્રતા આપવી. આ હેતુથી સુધારામાં મધ્યવર્તિ તંત્રમાં પ્રગટકાય તત્ત્વ કાંઈક, પ્રાંતિકમાં તેથી વધારે, અને સ્થાનિક તંત્રમાં તેથીયે વધારે રાખ્યું છે.

ચાલુ રાજ્યતંત્ર.

મધ્યવર્તિ સરકાર.—ઈંગ્લંડના રાજ તથા પાલમેન્ટને હિંદ વિષેના કાયદા ધડવાનો તથા કારોબાર ચલાવવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે, પરંતુ વસ્તુતઃ બ્રિટિશ પાલમેન્ટ હિંદી વહીવટપર કેવળ દેખરેખ રાખે છે. તેના

વતી હિંદી પ્રધાન હિંદનું રાજ્ય ચલાવે છે. તે બ્રિટિશ કેબિનેટનો સભ્ય હોઈ તેને દરસાલ હિંદી વહીવટ વિષેનો રિપોર્ટ, તથા પાર્લમેન્ટના સભ્યોના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા પડે છે. હિંદના વહીવટ માટે તે જવાબદાર ગણાય છે. વાઈસરોયને તેની સૂચના મુજબ ચાલવું પડે છે અને તેની મંજૂરી વિના હિંદી સરકાર ચુક કરી શકતી નથી. ધણીખરી મોટી નીમણુકા અને બરતર્ફીઓ પણ એજ કરે છે. તેના હાથ હેઠળ બે નાયબ પ્રધાનો હોય છે જેમના એક પાર્લમેન્ટમાં હાજર રહી હિંદી પ્રધાનને સહાય કરે છે અને બીજો ઈંડિયા ઓફિસનો વહીવટ ચલાવે છે.

ઈંડિયા કાઉન્સિલ હિંદી પ્રધાનને સહાય તથા સલાહ આપે છે. નાણાં શિવાયની બાબતમાં પ્રધાન તેની સલાહ મુજબ ચાલવા બધાએલો નથી. છતાં ઈંડિયા કાઉન્સિલની લાગવગ ધણી છે. અત્યારે તેમાં ૮ થી ૧૨ સભ્યો રાખવાનો રિવાજ છે. આમાંના ત્રણ હિંદીઓ હોય છે. વળી અર્ધા સભ્યો હિંદમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦ વર્ષ રહેલા હોવા જોઈએ અને નીમણુક વખતે તેઓને હિંદ છોડે પાંચથી વધુ વર્ષ થયાં ન હોવાં જોઈએ. આ સભ્યોનો પગાર વર્ષે ૧૨૦૦ પાઉન્ડ હોય છે; હિંદી સભ્યોને એ ઉપરાંત દરિયાપારનાં ભથ્થાં તરીકે વર્ષે ૬૦૦ પાઉન્ડ મળે છે. હિંદી પ્રધાન અને ઈંડિયા કાઉન્સિલની લંડનમાં મોટી ઓફિસ છે તેને ઈંડિયા ઓફિસ કહે છે. આ સર્વે અધિકારીઓનો ખર્ચ પહેલાં હિંદી તિજોરીમાં પડતો પણ ૧૯૨૧ થી બ્રિટિશ તિજોરીમાં પડે છે.

હાઈ કમિશનર ઈંગ્લેન્ડમાં રહી હિંદી સરકારની આડત કરે છે. નાણાં ઉછીનાં લેવાં, માલ ખરીદવા, કંટ્રાક્ટ આપવા, પેન્શન ચુકવવાં, હિંદી વિદ્યાર્થીઓ પર દેખરેખ રાખવી, વિગેરે કામો તે કરે છે. હાલ એ પદે સર અતુલ ચેટરજી છે.

હિંદી સરકાર; વાઈસરોય.—વાઈસરોય સેક્રેટરીની સૂચના અનુસાર રાજ્ય ચલાવે છે. તે હિંદમાંના તમામ ગવર્નરો અને બીજા અમલદારોનો ઉપરી છે. તેની મંજૂરી વિના હિંદમાં એકે કાયદો પસાર થઈ શકતો નથી. દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં તેને સંપૂર્ણ સત્તા છે. રાજની પેઠે તે કોર્ટોએ કરેલી સજા માફ યા ઓછી કરી શકે છે. તેનો વાર્ષિક પગાર રૂ. ૨૫૬૦૦૦ હોય છે.

વડી કારોબારી સભા.—વડી કારોબારી સભા વાઈસરોયને વહીવટમાં મદદ કરે છે. વહીવટના અમુક વિભાગ પાડી દરેક સભ્યને અમુક ખાતાં સોંપાય છે.

વાઈસરોય પોતે પરરાજ્ય ખાતું સમાલે છે. સેનાધિપતિ લશ્કરખાતું જુએ છે. લૉ મેમ્બર (કાયદા શાસ્ત્રી) કાયદા, ઇન્સાફ અને આંતરિક શાંતિ વિષેની બાબતો પર ધ્યાન આપે છે. પબ્લીક વર્કવાળો મેમ્બર વસુલ, ખેતીખાતું, દુકાળ નિવારણ, રસ્તા, નહેરો વિગેરે બાંધવાનું કામ, એ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. નાણાંશાસ્ત્રી સરકારી હિસાબ માટે જવાબદાર છે. બધાં ખાતાંને લગતા કાયદાઓના ખરડા લૉ મેમ્બરને કરવા પડે છે. આ શિવાય એક દેશના વેપાર ઉદ્યોગ તરફ લક્ષ આપનાર, તથા બીજાને કેળવણી ખાતા માટે એમ બે સભ્યો હોય છે. ઝીણી ઝીણી તમામ બાબતો મેમ્બરો પોતે પતાવી લે છે. પરંતુ મોટી બાબતો માટે આખી કાઉન્સિલ બોલાવાય છે. વાઈસરોય તેમની સલાહ લે છે પણ તે મુજબ ચાલવા બંધાએલો નથી. વાઈસરોય અને કારોબારી સભા માટે “ ગવર્નર-જનરલ ઇન કાઉન્સિલ ” એ શબ્દો વપરાય છે. કારોબારી સભામાં ત્રણ હિંદીઓ છે. આ સભ્યોની મુદત પાંચ વર્ષની તથા તેમના પગાર વર્ષે રૂ. ૮૦૦૦૦ હોય છે. તેમના હાથ હેઠળ સેક્રેટરી, અંડર-સેક્રેટરી આદિ ધણા અમલદારો તથા કારકુનો હોય છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ.—કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ વડી ધારાસભાનો પહેલો ભાગ છે. તેને હિંદ-સમગ્રને લગતા પ્રશ્નોપર ચર્ચા કરી તે વિષે ધારા ધડવાનું કામ સોંપાયું છે. તેમાં ૬૦ સભ્યો, જેમાંના ૩૩ ચુંટાયેલા હોય છે. તેની ચુંટણી માટેનો મતાધિકાર ૨૧ વર્ષની વયના, દરસાલ રૂ. ૨૦૦૦ નો સરકાર ધારો, અથવા રૂ. ૩૦૦૦૦ ની આવક પર આવક વેરો ભરનારા, બ્રિટિશ રાજ્યના વતનીઓને છે. યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડન્ટ અને વાઈસ-પ્રેસિડન્ટ, યુનિવર્સિટીના ફેલો, તથા એક આખા ગામના માલિકને પણ એ હક્ક છે.

લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી.—આ નીચલી ધારાસભા છે. તેને પણ હિંદ-સમગ્રને લગતા પ્રશ્નોપર ચર્ચા કરી ધારા ધડવાનું કામ સોંપાયું છે. તેમાં ૧૪૪ સભ્યો છે જેમાંના ૧૦૩ ચુંટાયેલા છે. આ સભા પોતે પોતાનો પ્રમુખ ચુટે છે. આજે (૧૯૨૭) વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ એના પ્રમુખસ્થાને છે. આ સભાની ચુંટણીનો મતાધિકાર ૨૦ વર્ષ ઉપરના, વર્ષે રૂ. ૭૫ મહેસુલ

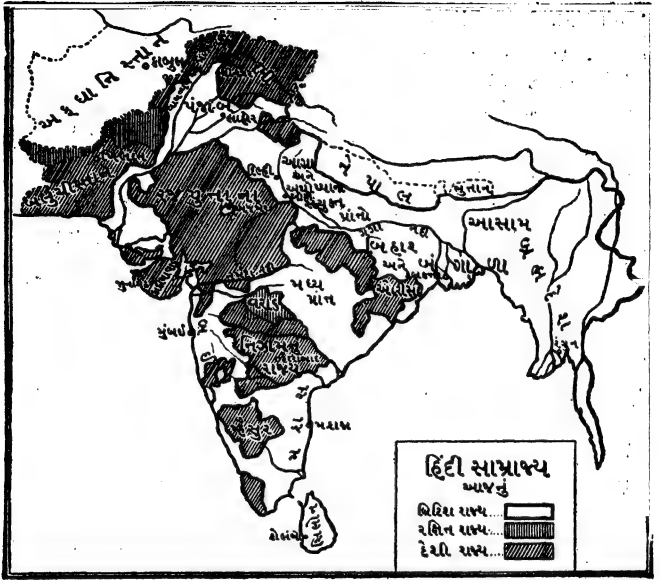
ભરનારા, અથવા આવકવેરા ભરનારા તમામ બ્રિટિશ હિંદી રાજ્યના વતનીઓને અપાયો છે.

વડી ધારાસભાની કાર્યરીતિ.—કોઈ સભાસદને અમુક બિલ પાસ કરાવવું હોય તો સૌથી પહેલાં તે રજુ કરવા માટે સરકારની પરવાનગી લેવી પડે છે. રજા મળ્યા બાદ એ બિલ છપાય છે, તેની નકલો સભ્યોને મોકલાય છે, તથા તે સભા સમક્ષ રીતસર રજુ થાય છે. સ્થાપત્રી કાં તો એ બિલ પર વિચાર ચલાવવા સિલેક્ટ કમિટિ નીમાય છે અથવા તો તે આખી સભામાં જ ચર્ચાય છે. તે પર સુધારાઓ સૂચવાય છે, અને આખરે તે વધુમતિના બળે પાસ થાય છે અથવા નિષ્ફળ જાય છે.

વળી એ તોખી સભા હોવાથી કાર્યવિધિ નીચે પ્રમાણે ચાલે છે.

બીનસરકારી બિલ પ્રથમ કોઈપણ મેમ્બર પોતાની સભા આગળ રજુ કરે છે. ત્યાં પાસ થયા પછી તે બીજી સભામાં મોકલાય છે. મતભેદનો નિકાલ આણુવા બન્ન સભાની સંયુક્ત બેઠક બોલાવાય છે. સધળા **બીન-સરકારી બિલો**ની બાબતમાં ગવર્નર-જનરલને અને રાજ્યને મંજૂરી, મોકુફી, અને નામંજૂરી આપવાની સત્તા છે. ધારો કે અમુક બિલ વિધિ-પૂર્વક બન્ને સભામાંથી પાસ થયું અને ગવર્નર-જનરલ પાસે મંજૂરી માટે આવ્યું, તેને જો આ બિલ વાંધા ભરેલું લાગે તો તે પોતાની ‘વીટા’ની (ના પાડવાની) સત્તા વાપરી સહી ન કરે, તો એ બિલ નિષ્ફળ થયું ગણાય.

સરકારી બિલ નિયમરૂપે નીચલી સભામાં પહેલું રજુ થાય છે. અહીં પાસ થયા બાદ તે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સમાં જાય છે. પરંતુ જો એકાદું બિલ નીચલી સભા રદ કરે અને ગવર્નર-જનરલ તે બિલને સરટીફિકેટ આપે કે રાજ્યનાં બંધાં માટે એ જરૂરી છે તો એ બિલ ઉપલી સભામાં પાસ કરાવી શકાય છે. આમ થયા બાદ નીચલી સભાને ફક્ત એ વિષેની ખબર અપાય છે. તાકીદના પ્રસંગોએ પણ આ રીતિનો અમલ થાય છે. કદાચ નીચલી સભા બિલ પાસ કરે અને ઉપલી સભા તેમાં એવા ફેરફાર સૂચવે કે જે મૂળસભાને નાપસંદ હોય, તો તેવી વખતે ગવર્નર-જનરલ એવું સરટીફિકેટ આપી શકે કે ફેરફાર સાથેનું બિલ રાજ્યના હિતમાટે આવશ્યક છે; નહિ તો બન્ને સભાની સંયુક્ત બેઠક બેસી નિકાલ આણે છે. આ રીતે સરકારની મંજૂરી વાળો સુધારો રદ કરવાની સત્તા નીચલી સભાને નથી.

છેવટના ઉપાય તરીકે ગવર્નર-જનરલને બન્ને સભા વિસર્જન કરવાનો હક્ક છે.

પ્રાંતિક સરકાર.—હિંદમાં તેર પ્રાંતો છે. તે સર્વેમાં એકજ દબ્બનું તંત્ર નથી. મુ'બાઈ, બંગાળા, મદ્રાસ, સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત, પંજાબ, બિહાર-ઓરિસ્સા, અને આસામ, એ આઠ પ્રાંતોમાં ગવર્નર, કારોબારી સભા, અને ધારાસભા હોય છે. ગવર્નરના હાથ હેઠળ કમિશનર, કલેક્ટર અને મામલતદાર હોય છે.

ગવર્નર આખા પ્રાંતિક તંત્રનો ઉપરી છે. તેની નીમણૂક પાંચ વર્ષની તથા તેનો ખચાર વાર્ષિક રૂ. ૧૨૮૦૦૦ હોય છે. તે વાઈસરોયના હાથ હેઠળ

હોઈ તેની સૂચના મુજબ ચાલવા બધાએલો છે. કમિશનરો અને કલેક્ટરો તેના સીધા અંકુશ હેઠળ હોય છે.

પ્રાંતિક કારોબાર.—પ્રાંતિક કારોબારી સભાના બે વિભાગ છે—
(૧) ગવર્નર અને તેના નીમેલા કાઉન્સિલરો (મુંબાઈમાં ચાર કાઉન્સિલરો છે તેમાંના બે હિંદીઓ છે) અને (૨) પ્રધાનો.

પ્રાંતિક કારોબારના બે ભાગ પાડ્યા છે. કેટલાંક ખાતાં રિઝર્વ અને બાકીનાં ટ્રાન્સફર છે. રિઝર્વ ખાતાં ગવર્નર અને તેના કાઉન્સિલરો સમાલે છે. ટ્રાન્સફર ખાતાં પ્રધાનો ચલાવે છે. આ બે ભાગવાળી પદ્ધતિને 'ડાયકિ' એટલે દ્વિમુખી રાજ્યપદ્ધતિ કહે છે. મોન્ટફર્ડ સુધારાવાળા કાયદાની મતલબ એ છે જે આરંભમાં આ પદ્ધતિ અનિવાર્ય છે; પણ આસ્તે આસ્તે જો તે સફળ થાય તો સોંપાયલા ખાતાં વખતો વખત વધારવાં અને આખરે તમામ ખાતાં પ્રધાનોને સોંપી પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય પૂર્ણ કરવું.

આ બન્ને ભાગ સાધારણ રીતે એકમેકથી સ્વતંત્રપણે કામ કરે છે. ફક્ત અગ્રસની બાબતો માટે બન્ને ભાગ સંયુક્ત ચર્ચા માટે બેગા થાય છે. પ્રધાનો હિંદી હોઈ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભ્યોમાંથી પસંદ કરવામાં આવે છે. તેઓ ધારાસભાને જવાબદાર હોય છે અને સભા ચાહે તો તેમની પાસે રાજીનામું અપાવી શકે. છેવટના ઉપાય તરીકે ગવર્નર પણ પ્રધાનોને બરતરફ કરી શકે.

પ્રાંતિક ધારાસભામાં ૭૦ ટકા નેટલા સભ્યો ચુંટાએલા હોય છે. મતાધિકાર ૨૦ વર્ષ ઉપરના, ૩. ૩૬ વાર્ષિક ધરભાડું ભરનારા અથવા આવકવેરો અપનારા, તમામ બ્રિટિશ પ્રજાજનોને અપાયો છે. સભ્યોની સંખ્યા જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી છે. મુંબાઈમાં ૧૧૧ સભ્યો છે.

હિંદી વિષયો અને બીનસોંપાએલાં ખાતાંની બાબતોમાં આ ધારાસભાને કશી સત્તા નથી. વળી ગવર્નર એવું સરટીફિકેટ આપે કે અમુક બિલ પ્રાન્તના લાભ માટે જરૂરી છે તો સભા તેને રદ કરી શકતી નથી. તેઓ તેનાપર ચર્ચા ચલાવે અને સુધારા સૂચવે, જે અનુકુળ લાગે તો સરકાર સ્વીકારે. એવીજ રીતે જો ગવર્નર એવું સરટીફિકેટ આપે કે અમુક બિલ પ્રાન્તના લાભની વિરૂદ્ધ છે તો ધારાસભા તે પાસ કરી શકે નહિ. પ્રાંતિક બજેટ (અંદાજ પત્ર) વિષે ચર્ચા કરવાનો ધારાસભાને હક્ક છે. બીન-

સોંપાએલી બાબતો જેમાં ગવર્નર એવું સરટીફિકેટ આપ્યું હોય કે રજુ કરેલો ખર્ચનો આંકડો બાબતી છે, તેવી બાબતો શિવાયની તમામ બાબતોમાં, બજેટમાં ધારાસભાની ઈચ્છા મુજબ સુધારાવધારા કરવા પડે છે. દરેક બિલને ગવર્નર તથા ગવર્નર-જનરલની મંજૂરી મળવી જોઈએ.

પ્રાંતોનો વહીવટ; કમિશનર.—પ્રાંતના કેટલાક વિભાગ પાડી દરેક પર એકેક કમિશનર નીમાય છે. તેના હાથ નીચે અમુક જીલ્લાઓ હોય છે અને તે કલેક્ટરોના કામપર દેખરેખ સંપે છે, તથા તેમને જીલ્લાના વહીવટ વિષે સૂચના મોકલે છે. તે ગવર્નરને જવાબદાર હોઈ તેના હુકમ મુજબ ચાલવા તથા તેને વખતોવખત રિપોર્ટ મોકલવા બંધાએલો છે.

કલેક્ટર જીલ્લાનો વડો છે. તે વહીવટની વિગતો પર ધ્યાન આપે છે. તે પ્રજાજનોના સમાગમમાં ધણોખરો આવતો હોવાથી તેનું પદ અતિ મહત્ત્વનું છે. જમીન મહેસુલ અને બીજા કર ઉધરાવવા, જમીનના દફતરો અને રજીસ્ટરો વ્યવસ્થિત રખાવવાં, ફોજદારી ગુન્હા પતાવવા, કેળવણી અને જંગલોની દેખરેખ રાખવી, આ તેની મુખ્ય ફરજો છે. કલેક્ટરને જીલ્લા બોર્ડ સહાય કરે છે. એ બોર્ડના સભ્યો કેટલાક ચુંટાએલા અને કેટલાક નીમાએલા હોઈ તેઓ તેને જીલ્લામાં બનતા બનાવો વિષે ખાતમી તેમજ સલાહ આપે છે.

મામલતદાર તાલુકાનો ઉપરી છે. તેની ફરજો કલેક્ટરના જેવીજ છે. કલેક્ટર તેનો ઉપરી હોઈ તેને કલેક્ટરના હુકમ મુજબ ચાલવું પડે છે તથા વખતો વખત રિપોર્ટ કરવા પડે છે. તેને તાલુકા બોર્ડ સહાય કરે છે. આ બોર્ડના સભ્યો થોડાક ચુંટાએલા અને થોડાક નીમાએલા હોઈ તેઓ મામલતદારને તાલુકામાં બનતા બનાવો વિષે ખાતમી તથા સલાહ આપે છે.

બાકીના સાત પ્રાંતો.—દિલ્હી અને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો ચીફ કમિશનર હેઠળ મુકાયા છે. ત્યાં કાઉન્સિલ નથી. ચીફ કમિશનરની નીમજૂંક ગવર્નર-જનરલ કરે છે અને તેના હુકમ હેઠળ એને રહેવું પડે છે.

બ્રિટિશ બલુચીસ્તાન અને અજમેરમાં ગવર્નર-જનરલના નીમેલા એજન્ટ વહીવટ કરે છે. આ અધિકારી પણ ગવર્નર-જનરલના સીધા અંકુશ હેઠળ છે.

કુર્ગો વહીવટ મૈસોરના રૈસિડન્ટને સોંપાયો છે.

અમદામન બેટાનો વહીવટ પોર્ટ ઝલેરનો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ ચલાવે છે.

અમદામ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર તથા ધારાસભા છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.—ઉપર વર્ણવેલાં વહીવટનાં વિવિધ કાર્યો સરકાર તરફથી થાય છે. પરંતુ તે ઉપરાંત વહીવટનાં કેટલાંક કાર્યો એવાં છે જે સરકાર નહિ પણ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ (થોડાક નીમાએલા અને બાકીના ચુંટાએલા) જ ચલાવે છે.

ગામોનો અને શહેરોનો સ્થાનિક વહીવટ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ચલાવતા હોય એવા પ્રબંધને ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ નામ અપાયું છે. મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડ એ એ તેનાં અંગ છે.

શહેરના હિત તરફ દેખરેખ રાખનારું અગ્રેસર શહેરીઓનું મંડળ, જેના કેટલાક સભ્યો ચુંટાએલાં અને કેટલાક નીમાએલા હોય તેવાં મંડળને મ્યુનિસિપાલીટી કહે છે.

મ્યુનિસિપાલીટી, વિકાસ.—મુબાઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસને ૧૭૨૬ ની સાલ જેટલી વહેલી સુદતથી સ્થાનિક વહીવટનો હક્ક સોંપાયો હતો. બીજાં શહેરોને આ હક્ક મળે તે પહેલાં એક સદી કરતાં અધિક વખત વીતી ગયો. ૧૮૫૦માં કેટલીક નવી મ્યુનિસિપાલીટીઓ સ્થપાઈ. શરૂઆતમાં તેના બધા સભ્યો સરકારના નીમેલા હતા. ચુંટણી અને પ્રતિનિધિત્વનો નિયમ ધીમે ધીમે અને ક્રમે ક્રમે દાખલ થયો. ૧૮૮૨માં રિપનના નામીયાં કરાવથી શહેરોને મ્યુનિસિપાલીટી આપવાનું કામ સુદૃઢ થયું. રિપને મ્યુનિસિપાલીટીનાં બધારણ, ફરજો, અને સત્તા વિષેના ચોક્કસ નિયમો ધ્યા, ચુંટણીનો નિયમ ધણો વિસ્તાર્યો, અને મ્યુનિસિપાલીટીઓને વધારે સ્વતંત્રતા તેમજ જોખમદારી સોંપી.

ફરજો.—તેને મુખ્યત્વે સુધારાઈનું કામ—રસ્તા અને ધરોની સ્વચ્છતા, બજારોની દેખરેખ, દવાખાનાં સ્થાપવાં, તથા એપી રોગો અટકાવવાનું—સોંપાયું છે. શહેરીઓની સામાન્ય સુખાકારી ઉપર પણ તેમને લક્ષ આપવાનું છે. આવી સગવડોમાં પાણી પુરું પાડવાનું, રસ્તા દુરસ્ત કરવાનું, શહેરને લાઈટ આપવાનું, આવળ માટે સોંધાં અને સહેલાં સાધનો પુરાં પાડવાનું ટેલીફોન જેવી સવડ કરી આપવાનું, આવાં આવાં કામોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત પ્રાથમિક નિશાળો તેમના કબજામાં છે.

સત્તા.—ઉપર કહેલાં કામો કરવા માટે મ્યુનિસિપાલીટીને નાણાંની જરૂર પડે છે. માટે તેને અનેક જાતના વેરા-ધરવેરા, નળવેરા, ગાડી, ઘોડા, બળદ, મોટરકાર તથા મોજશાખની વસ્તુઓ પરના કર લેવાનો અધિકાર છે. ઉપરાંત બહારથી શહેરમાં આવતા માલ ઉપર તે જકાત લઈ શકે છે; અને સુધરાઈની મોટી મોટી યોજનાઓ માટે અમુક શરતો પ્રમાણે લોન લઈ શકે છે.

લોકલ બોર્ડ.—લોકલ બોર્ડ એટલે ગામડાંઓની મ્યુનિસિપાલીટી. જેમ શહેરની સ્થાનિક બાબતો આગેવાન શહેરીઓ સમાલે છે, તેમ ગામોની સ્થાનિક બાબતો ત્યાંના આગેવાનોને સોંપાઈ છે.

વિકાસ.—લોકલ બોર્ડો પ્રથમ (૧૮૮૨ માં) લોર્ડ રિપનને હાથે સ્થપાયાં. અસલનાં બોર્ડ ત્રણ જાતનાં હતાં. જીલ્લામાં અમુક જુથ પાડી દરેક માટે એકેક માર્શનર (નાનું) બોર્ડ હતું. આવાં નાનાં બોર્ડો ડિસ્ટ્રીક્ટ (જિલ્લા) બોર્ડ હેઠળ હતાં, તથા તેઓ આખા જિલ્લાને લગતાં કામો કરનારી ડિસ્ટ્રીક્ટ કાઉન્સિલમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલતા. આવાં વિવિધ બોર્ડોને લીધે હિંદીઓ સ્થાનિક વહીવટમાં ભાગ લેતા થયા અને એ રીતે આખા દેશમાં જાહેર બાબતોમાં રસ લેવા જેટલી જાગૃતી આવી.

પાછળથી રિપને સ્થાપેલાં લોકલ બોર્ડોમાં ધણા ફેરફાર થયા. વળી આ ફેરફારો પ્રાંતિક સરકારે કરેલા હોવાથી બધા પ્રાંતોમાં એક ઢબનાં લોકલ બોર્ડ નથી. મદ્રાસ ઇલાકાનાં લોકલ બોર્ડ અસલ રિપનની ઢબને મળતાં છે. ત્યાં પંચાયત, તાલુકા બોર્ડ, અને જિલ્લા બોર્ડ એવા ત્રણ પ્રકાર છે. મુંબાઈ ઇલાકામાં ફક્ત બે બોર્ડ, જિલ્લા બોર્ડ અને તાલુકા બોર્ડ છે. તાલુકા એટલે અમુક ગામોનો સમુહ અને જિલ્લા એટલે અમુક તાલુકાઓનો સમુહ.

ફરજો.—લોકલ બોર્ડના સભ્યો પણ થોડા ચુંટાએલા અને થોડા નીમા-એલા હોઈ તેમાં ખીનસરકારી સભ્યોની બહુમતિ છે. તેમની ફરજો મ્યુનિસિપાલીટીના જેવીજ છે. રસ્તા નિભાવવા અને સુધારવા, પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપવી અને નિભાવવી, દવાખાનાં ચલાવવાં, અને બજારો બાંધી તે ઉપર દેખરેખ રાખવી, આવાં આવાં કામ તેમને કરવાનાં છે.

સત્તા.—ખચને પહેંચી વળવા તેમને ધર પર તેમજ જમીન પર કર નાંખવાનો, તથા નિશાળ અને દવાખાનામાંથી શી લેવાની સત્તા છે. સરકાર પણ તેમને અમુક ફાજો આપે છે.

પંચાયત.—લોકલ બોર્ડની આખી પદ્ધતિ અસલ ગ્રામ્ય પંચાયત-માંથી જ ઉદ્ભવેલી છે. અસલ દરેક ગામમાં પંચ રહેતાં. ગામનાં કામો ઉપર મુખી અથવા પટેલ તથા પાંચ આગેવાનોની સલા દેખરેખ રાખતા. પાંચની સંખ્યા પરથી તેને પંચાયત પદ્ધતિ કહેતા. મુખીના હાથ હેઠળ પગી તથા હિસાબી કારકુન આદિ નોકરો રહેતા.

મુખી અને પંચ ગામના ધારા ધડવાનું તથા ઇન્સાફનું કામ કરતા. તેઓ સાર્વજનિક હિતના ઇલાજે શોધી કાઢતા, ગામજનોના મહોમંદિના કળ્યા પતાવતા, તથા ગુન્હેગારને સજા કરતા. મુખી અને તેના હાથ હેઠળના નોકરો પંચના ઠરાવના અમલ કરાવવામાટે જોખમદાર ગણાતા.

આ રીતે ગામો એક પ્રકારનું સ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં. હિંદુસ્તાનના તોફાની યુગમાં યે એ સંસ્થાઓ ટકી રહી હતી. અતે બ્રિટિશ યુગમાં તેમને લય થયો. પટેલ, પગી, અને કારકુન સરકારના નોકરો બન્યા અને તેમને ગામના હિત વિષે ઝાઝી પરવા રહી નહિ. અસલ ગામ ઉપર આક્રમ આવી પડતાં આખું ગામ હથિયાર લઈ તૈયાર થતું અને ગામનું રક્ષણ કરતું. આજે તેને રક્ષણ માટે પોલીસપર આધાર રાખવો પડે છે. અસલ ગામના કળ્યા ગામમાં જ પતાવતા. આજે તેમને તાલુકા કોર્ટો અને જિલ્લા કોર્ટોમાં ઇન્સાફ માટે જવું પડે છે.

અસલ પંચાયતોના લાભ વિચારી મોન્ટફર્ડ યોજનામાં આ પદ્ધતિના પુનરુદ્ધાર વિષે સૂચના છે.

નાણાંખાતું; પ્રવેશ.—આટલું તો સૌ કોઈ સમજી શકે કે સરકારી ચંત્ર પુષ્કળ ખર્ચ કર્યા વિના ચાલી શકે નહિ. અમલદારોના પગાર, તથા દેશની શાંતિ અને પ્રગતિ માટેનાં અનેક કાર્યો માટે નાણાં ડગલે ડગલે જોઈએ છે. હિંદી નાણાં ખાતાંનો પ્રશ્ન વિશાળ તેમજ વિકટ છે.

વિકાસ.—૧૮૫૮ પહેલાં નાણાંખાતાની ચોક્કસ વ્યવસ્થા ન હતી. સારપંછી કુંનીંગે ઇંગ્લંડથી અનુભવી અર્થશાસ્ત્રીઓ બોલાવી એ ખાતું સુધાર્યું. તે સમયે એવો રિવાજ હતો કે ગવર્નરે પોતાપોતાના પ્રાંતોની ઉપજ ઉધરાવી ગવર્નર-જનરલને મોકલી આપતા તથા પોતાના ખર્ચ માટે કલકત્તા સરકારની કૃપાપર આધાર રાખતા. પ્રાંતોને ઍન્ટ અપાતી. આ પદ્ધતિમાં ગેરલાભ એ હતો કે ગવર્નરે પોતાની ઉપજ વધારવા અથવા ખર્ચ

ઘટાડવા પ્રયાસ કરતા નહિ. દરસાલ પોતાના પ્રાન્ત માટે અને તેટલી પ્રાન્ત પડાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા. આવી બીનજોખમદારી દૂર કરવા લોર્ડ મેયોએ તેમને અમુક ખાતાં સોંપી દીધાં તથા એ ખાતાંઓની ઉપજ ઉપરાંત અમુક નક્કી કરેલી પ્રાન્ત આપવાનો રિવાજ કાઢ્યો. આથી પ્રાન્તોને ખર્ચમાં કરકસર કરવાની તક મળી. પહેલાં બચેલી પ્રાન્ત વર્ષ પુરૂં થતાં નકામી થતી; હવે પ્રાન્તોને પોતાનાં બચાવેલાં નાણાં મનપસંદ રીતે વાપરવાની છુટ મળી. લોર્ડ રિપને બીજાં નવાં ખાતાં પ્રાન્તોને સોંપી તેમની ઉપજ વધારી દીધી. મોન્ટફર્ડ સુધારાથી પ્રાન્તોને બીજી કેટલીક નવી સત્તા મળી જે હવે પછીના વર્ષના પરથી સમજાશે.

વસુલ.—રાજ્યપ્રબંધના ખર્ચ ચુકવવા દેશજનો પાસે સરકાર જે નાણાં લે તેનું નામ વસુલ. આમાં દેશજનો પાસેથી લેવાતા કરવેરા, અને મોટાં વેપારી કાર્યોમાંથી સરકારને થતા નફાનો સમાવેશ થાય છે. કરવેરામાં મહેસુલ, મીઠવિરો, કેરી વસ્તુઓનો કર, જકાત અને આવકવેરા મુખ્ય છે.

૧ હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી સરકારની મુખ્ય આવક મહેસુલમાંથી થાય છે. આ મહેસુલમાંથી કુલ ઉપજનો ચોથો ભાગ મળે છે. એ ઉધરાવવાનું કામ પ્રાંતિક સરકારોને સોંપાયેલું છે. દરેક પ્રાન્ત હિંદી સરકારને અમુક ફાળો આપે છે. હિંદની કુલ મહેસુલ ૩૫ થી ૪૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી થાય છે. આમાંથી વડી સરકારને પ્રાંતિક ફાળા પેટે રૂ. ૧૩ કરોડ મળે છે.

૨ જકાત. અહીં આવતા જતા માલ ઉપર જકાત લેવાય છે તેમાંથી હિંદી સરકારને (૪૦ થી ૫૦ કરોડ) સારી પેદાશ થાય છે.

૩ આવક વેરો. ખેતી શિવાયની આવક ઉપર સરકાર આવક વેરો લે છે તેમાંથી દરસાલ ૧૫ થી ૨૦ કરોડ જેટલી આવક ઉત્પન્ન થાય છે.

૪ મીઠવિરો દર બંગાળી મણે રૂ. ૧૧ લેખે લેવાય છે. આ કર અર્થ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જોતાં અનિષ્ટ છે કેમકે તેનો મુખ્ય બોજો રંક ઉપર પડે છે. ધારાસભાઓ તેને રદ કરાવવા ધણી સમયથી પ્રયાસ કરે છે. તેમાંથી દરસાલ આશરે ૭ કરોડ રૂપિયા પેદા થાય છે.

૫ અપ્રીણનાં વાવેતર, બનાવટ, અને વેચાણ માટે સખત કાયદા હોઈ તે સાડ સરકારના પરવાના લેવા પડે છે. અપ્રીણમાંથી સરકારને સાડા ત્રણ કરોડની આવક થાય છે.

૬ તાર અને ટપાલમાંથી વડી સરકારને હવે ૧૦ કરોડની પેદાશ થાય છે.

૭ જમ્બોમાંથી ૧૦ થી ૧૫ કરોડ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ઉપરાંત બીજી કીણી આવકો મળી વડી સરકારની કુલ વસુલ ૧૩૦ થી ૧૩૫ કરોડ રૂપિયા જેટલી થાય છે.

ખર્ચ.—ઉપરોક્ત ઉપજ સરકાર નીચે મુજબ ખર્ચે છે.

૧ લશ્કર ખાતામાં દરસાલ લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી જાય છે. અન્ય સુધરેલા દેશોના પ્રમાણમાં આ ખર્ચ ઘણો વધારે પડતો હોવાથી ધારાસભાઓએ તેમજ હિંદી કોંગ્રેસે વખતો વખત એ વિષે પોકાર ઉઠાવ્યા છે.

૨ શાહી અમલદારોના પગારમાં ૧૬ કરોડ જેટલો ખર્ચ થાય છે.

૩ તાર-ટપાલ ખાતું આશરે ૧૦ કરોડ ખર્ચે છે.

૪ હોમ ચાઈલ્ડ એટલે ઇંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાન ખાતે હિંદી પ્રધાન જે ખર્ચ કરે તે; આમાં ૫ કરોડથી અધિક ખર્ચ થાય છે.

૫ આ ઉપરાંત રેલ્વે, ટંકશાળ, પબ્લિક વર્ક્સ વિગેરેનો ખર્ચ કરવો પડે છે.

આ રીતે હિંદી સરકારનો કુલ ખર્ચ ૧૩૦ થી ૧૪૦ કરોડ જેટલો થાય છે.

પ્રાંતિક ઉપજનાં સાધન.—દરેક પ્રાંતની ઉપજ જુદી જુદી હોય છે. ઉપજનાં મુખ્ય સાધન નીચે મુજબ છે.

૧ મહેસુલ.—જમીન પર જે સરકાર ધારો લેવાય તે. મુ'બાઈ ઇલાકામાં આમાંથી ૫ થી ૬ કરોડ ઉપજે છે.

૨ આબકારી.—તાડી, દારૂ, ભાંગ, ગાંજે એવી કેશી વસ્તુમાંથી સરકારને સારી આવક થાય છે. ઘણા પ્રજાકીય નેતાઓએ કેશી ચીજોનો વપરાશ કમી કરાવવા પ્રયાસ કર્યા છે પરંતુ સરકારને એમાંથી સારી ઉપજ ઉત્પન્ન થતી હોવાથી તે એ શુભ કામ કરી શકતી નથી. આમાંથી મુ'બાઈ સરકારને સાડા ચાર કરોડની આવક છે.

૩ સ્ટેમ્પ.—કોર્ટોમાં તેમજ રેવેન્યુ ખાતામાં અમુક કામ માટે સ્ટેમ્પ વાપરવા પડે છે તેનાં વેચાણમાંથી મુ'બાઈ સરકારને પોણા બે કરોડની કમાણી છે.

૪ રજીસ્ટર કરવાની ફી.—રૈયતના હસ્તાવેગે સરકારમાં રજીસ્ટર કરવા માટે અમુક રી લેવાય છે, તેમાંથી મુંબાઈ સરકારને તેર લાખ પેદા થાય છે.

૫ જંગલ ખાતું.—મુંબાઈ શિવાયના જંગલોનો વહીવટ વડી સરકાર હસ્તક છે. મુંબાઈ ઈલાકાના જંગલોમાંથી પ્રાંતિક સરકારને ૭૫ લાખ જેટલી પેદાશ છે.

૬ પબ્લિક વર્ક્સ ખાતું.—નિરૂપયોગી મકાન અને સામાન, તથા જમીનોના વેચાણમાંથી થોડી ધણી ઉપજ થાય છે.

૭ મોજશોખ.—હમણાં હમણાં સરકારે નાટક, સિનેમા, આદિ મોજશોખ અને રમત ગમતો પર કર નાંખ્યો છે.

આ તથા બીજી કેટલીક પરચુરણ આવકો મળી મુંબાઈ સરકારને કુલ આશરે સોળ કરોડની પેદાશ થાય છે.

પ્રાંતિક ખર્ચની મુખ્ય બાબતો નીચે મુજબ છે—

૧ વડી સરકારને ભરવાનો ફાળો.

૨ પ્રાંતિક અમલદારો તથા બીજા નોકરોના પગાર.

૩ પોલીસ અને જેલ.

૪ કેળવણી.

૫ દુકાળ-નિવારણ.

૬ પબ્લિક વર્ક્સ—નહેરો, રસ્તા, પુલો, મકાનો વિગેરે.

૭ ન્યાય ખાતું.

૮ દવાખાનાં.

આ બધાં ખાતાં મળી મુંબાઈ સરકારને આશરે સોળ કરોડનો ખર્ચ છે.

બજેટ.—દરવર્ષે વડી તેમજ પ્રાંતિક સરકાર તરફથી આવતા વર્ષમાટે ઉપજ અને ખર્ચના અડસટ્ટાવાળું અંદાજપત્રક ધારાસભામાં રજુ થાય છે. આ પત્રક બનાવવાનું પ્રયોજન એ છે જે આવક જવક બને તેટલાં સમતોલ થાય. જે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે હોય તો તે ખોટ પુરવા માટે કર વધારવામાં આવે છે અથવા ખર્ચ ઘટાડાય છે.

વડી ધારાસભા બજેટ વિષે કેવળ વિવેચન કરી શકે છે. પરંતુ તેના ઠરાવ પ્રમાણે ચાલવા સરકાર બંધાયેલી નથી. ધારાસભાએ ૧૯૨૩માં

મીઠવિરો ન વધારવા વિષે બહુમતિએ ઠરાવ કર્યો હતો, છતાં લોર્ડ રેડિંગ પોતાની સરટીરીકેટની સત્તાની રૂએ વેરો વધાર્યો હતો.

પ્રાંતિક સભાઓ બજેટમાંની માંગણી મંજૂર કરે છે, અથવા કમી કરે છે અથવા નામંજૂર કરે છે. બીનસોંપાએલા વિષયોમાં તેમનું ઝાઝું ચાલતું નથી. સોંપાએલા ખાતામાં તેમના ઠરાવનું વજન વિશેષ પડે છે. તથાપિ અસાધારણ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થતાં ગવર્નર પોતાની સરટીરીકેટ અને વીટાની

લોર્ડ રેડિંગ

અસાધારણ સત્તા વાપરી શકે છે. સોંપાએલા ખાતાં પોતાના હાથમાં લેવાની સત્તા ગવર્નરના હાથમાં છે.

દરેક સ્થળે બજેટની ચર્ચા અતિ મહત્વની ગણાય છે.

આંતરિક શાંતિ.—દેશમાં સુલેહશાંતિ જળવધી એ સરકારની ફરજ હોવાથી તે એ માટે કાયદા બંધે છે તથા તેનું પાલન કરાવે છે. આ માટે સરકારનાં ત્રણ ખાતાં, પોલીસ, જલ, અને ન્યાયનાં છે.

પોલીસ ખાતું.—૧૮૬૧ના પોલીસ એક્ટમાં પોલીસ ખાતાને અધ્યક્ષ થયો હતો. એનો વહીવટ પ્રાંતિક સરકારને સોંપાયો છે. આખા પ્રાંતના પોલીસનો ઉપરી ઈન્સપેક્ટર-જનરલ કહેવાય છે. તે એ ખાતાનો સંબંધ વહીવટ કરે છે. પ્રાંતના જીલ્લા વિગેરે પેટાભાગ પાડ્યા છે. દરેક જીલ્લામાં પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ હોય છે. તે ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટને બંદોબસ્ત જાળવવામાં મદદ કરે છે અને તેની હેઠળ ગણાય છે. સુપરીન્ટેન્ડન્ટના હાથ હેઠળ ઈન્સપેક્ટરો, સબ ઈન્સપેક્ટરો, અને પોલીસ પટેલો હોય છે.

ગુન્હેગારો પકડવા, તેમને મેજિસ્ટ્રેટ આગળ ખડા કરી સજા કરાવવી, ગુન્હા થતા અટકાવવા, નામીયા બદમાશોની દેખરેખ રાખવી, ગ્રજના જન-માલનું રક્ષણ કરવું, આ પોલીસની મુખ્ય ફરજો છે.

સામાન્ય પોલીસ ઉપરાંત રેલ્વે પોલીસ, લશ્કરી પોલીસ, તથા છુપી પોલીસ (સી-આઈ-ડી) છે. એ ખાતાનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૮ કરોડ જેટલો છે.

ન્યાયખાતું.—બેન્ચી-કના સમયમાં મોકલે કાયદાશાસ્ત્રી નીમાયો હતો. તેણે કાયદાના અન્ય બનાવ્યા. ૧૮૬૧માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં હાઈકોર્ટો સ્થપાઈ. પાછળથી અલ્હાબાદ, પટના, લાહોર, અને રંગુનમાં હાઈકોર્ટો થઈ. હાઈકોર્ટો પ્રાંતની મોટામાં મોટી અદાલતો છે.

ફૅજદારી સિવાયના ગુન્હા એટલે કે જેમાં દુષ્ટ હેતુ અથવા સમાજને કે સરકારને મહા નુકશાન ન થતું હોય તેવા ગુન્હાવાળા મુકદ્દમા દિવાની કોર્ટો ચલાવી ઈન્સાફ ચુકવે છે તથા ગુન્હેગારને સજા કરે છે.

જે ગુન્હેગારો દુષ્ટ હેતુથી અને સમાજને કે સરકારને મહા હાનીકારક કૃત્યો કરે તેને ફૅજદારી કોર્ટો સજા કરે છે.

નીચે આપેલા કોઠામાં વિવિધ ફૅજદારી તેમજ દિવાની કોર્ટો ક્રમવાર ગણાવી છે—

ફૅજદારી

- ૧ હાઈકોર્ટ
- ૨ ડીસ્ટ્રીક્ટ ચા સેશન કોર્ટ
- ૩ ક્વર્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ
- ૪ સેકન્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ
- ૫ થર્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટ
- ૬ એનરરી મેજિસ્ટ્રેટ (ઈલિકાની રાજધાનીમાં)

દિવાની

- ૧ હાઈકોર્ટ
- ૨ ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ
- ૩ ક્વર્ટ ક્લાસ સબજજની કોર્ટ
- ૪ સેકન્ડ ક્લાસ સબજજની કોર્ટ
- ૫ મુન્સફ કોર્ટ
- ૬ સ્પેશિયલ કોર્ટ કોર્ટ

ઉપર દર્શાવેલા કાઠા મુજબ દરેક પ્રાંતમાં એક દિવાની-ફૅજદારી હોઈ કોર્ટ છે. ઇન્સાફની બાબતમાં તેને સંપૂર્ણ સત્તા છે. દરેક જિલ્લામાં એક દિવાની-ફૅજદારી જિલ્લા કોર્ટ હોય છે; તેની હેઠળ નાની દિવાની અને ફૅજદારી કોર્ટો છે. હાઈ કોર્ટ અને જિલ્લા કોર્ટ મોટા દિવાની તેમજ ફૅજદારી કેસ ચલાવે છે. નાની બાબતો નાની કોર્ટો પતાવે છે.

લૉર્ડ કર્ઝન

ફૂર્ટ ક્લાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, અને થર્ડ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટને અનુક્રમે રૂ. ૨૦૦૦, રૂ. ૨૦૦, અને રૂ. ૧૦૦ દંડ કરવાની, તથા બે વર્ષ, છ માસ અને એક માસની સજા કરવાની સત્તા છે.

વળી અમુક કોર્ટના ઇન્સાફથી બેમાંથી એક પક્ષને સંતોષ થયો ન હોય તો તે ઉપલી કોર્ટને અપીલ કરે છે. હાઈ કોર્ટ ઉપરની અપીલ હિંદમાં થઈ શકતી નથી. તે માટે ઇંગ્લંડની પ્રીવી કાઉન્સિલ પાસે જવું પડે છે.

સધળી કોર્ટો સ્વતંત્ર રીતે કામ કરે છે છતાં તેમના ઉપર દેખરેખ તેમજ અંકુશ છે. હુદી કોર્ટોની ખાસ ફરજ છે કે પોતાના પ્રાંતમાંની તમામ નીચલી કોર્ટો ઉપર દેખરેખ રાખે.

લશ્કરી ખાતુ.—પરદેશી હુમલામાંથી હિંદને સુરક્ષિત રાખવા સારૂ લશ્કર અને નૌકા સૈન્ય છે. બ્રિટિશ નૌકા હિંદનું દરિયા માર્ગે રક્ષણ કરે છે તે બદલ હિંદી સરકાર દર સાલ બ્રિટનને એક લાખ પાઉન્ડ આપે છે. રોયલ ઇન્ડિયન મરીન (બાદશાહી હિંદી કાફલો) બંદરો તથા મોટી મોટી નદીનાં મુખ આગળ પેરા બેરે છે. જે સૈન્ય પરદેશી શત્રુને અટકાવવા માટે રખાયું છે, તે વડેજ અંગ્રેજ સરકારનો હિંદનો કબજો પ્રબળ બને છે. એ સૈન્ય બંડ બળવા શાંત કરવામાં ખપ લાગે છે. મુખ્ય સૈન્ય અઢી લાખનું હોઈ તેમાં એંશી હજાર ગોરા છે. હિંદી સેનાધિપતિ વડી કારોબારી સલાનો સ્થાપિ લશ્કરી સલાસદ હોઈ તે તમામ લશ્કરનો ઉપરી છે. મુખ્ય સૈન્ય ઉપરાંત બીજાં અનેક મદદનીશ સૈન્યો—વોલન્ટીઅરો (૩૫૦૦૦), ઇમ્પીરીઅલ સર્વિસ ક્લૂપ (૧૮૦૦૦), સરહદપરનું સૈન્ય (૬૦૦૦) અને લશ્કરી પોલીસ (૧૬૦૦૦) છે. હિંદનો લશ્કરી ખર્ચ બજેટમાં બહુ મોટું ગાબડું પાડે છે, તથા ઉત્પત્તિના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ છે, તેથી એ વિષે પ્રબળક્રીય નેતાઓ ઘણીવાર કડવી ફરિયાદ કરે છે.

દેશી રાજ્યો.—આખા હિંદુસ્તાન દેશના ત્રીજા ભાગ, અને હિંદી વસ્તીના એકા ભાગ પર આજે હિંદી રાજ્યોનાં રાજ્ય છે. આ પ્રકારનાં સાતસો રાજ્યો છે અને તે સૌ અંગ્રેજ સરકારનાં માંડલિક છે. મોટામાં મોટું રાજ્ય નિઝામનું છે. આ રાજ્યોના ત્રણ વર્ગ પડાયા છે.

પહેલા વર્ગમાં હૈદરાબાદ, મૈસોર, વડોદરા, અને કાશ્મીર છે. આ રાજ્યોપર પ્રાંતિક સરકાર, કે એજન્ટનો અધિકાર નથી. તેઓને સીધો વાઈસરોય સાથે સંબંધ છે.

બીજા વર્ગમાં લગભગ ૧૭૦ રાજ્યો છે. તેઓ વાઈસરોયના નીમેલા એજન્ટના અંકુશ હેઠળ છે.

ત્રીજા વર્ગનાં રાજ્યો પ્રાંતિક સરકાર હેઠળ છે.

દેશી રાજ્યોની સત્તા.—દેશી રાજ્યો પોતાના કાયદા બનાવી શકે, નાણાં પાડી શકે, અને કરવેશ નક્કી કરી શકે છે. પરંતુ પરરાજ્ય સાથે મૈત્રી બાંધવી, નવાં સૈન્ય ઉભાં કરવાં, ચાલુ સૈન્ય વધારવાં, કિલ્લા બંધાવવાં, દારૂ-ગોળાનાં કારખાનાં ખોલવાં, પાડોશી રાજ્યોપર ચઢાઈ કરવી—આવાં કામો તેઓ કરી શકતાં નથી. વળી દેશી રાજ્યોએ રૈયતના હિત તરફ લક્ષ આપવું પડે છે તથા ખરાબ રિવાજ બંધ કરવા પડે છે. પ્રજાકીય અસતોષ કે બળવો થતાં બ્રિટિશ સરકાર વચમાં પડે છે. દુષ્ટ રાજાને પદબ્રજ કરવાની સત્તા બ્રિટિશ સરકારને છે. હમણાં હમણાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોએ ધારા-સભાઓ સ્થાપી છે.

છેવટના બે બોલ

સૌ ઇતિહાસ વાંચી રહ્યા. મનન કેટકેટલાયે કર્યું ? “વાંચે પણ નહિ કરે વિચાર, તે સમજે નહિ સધળો સાર,” એ લીટી અભ્યાસકે ખૂબ માદ રાખવા જેવી છે. હવે છેવટના બે બોલ કહી લઉં તે સૌ વાંચજો અને વિચારજો.

ખંડ સમાન મોટા આપણા દેશનો ઇતિહાસ અનુપમ છે. બીજી પ્રગ્નઓ અને તેમની સંસ્કૃતિઓ જન્મી અને નાશ પામી ત્યારે હિંદી સંસ્કૃતિ અનેક યુગ વીસાં છતાં લગભગ જેવીને તેવી મોજુદ છે. હા, કોઈ કોઈ સ્થળે તેમાં પરિવર્તનો થયાં છે, છતાં એકંદરે તે હજી હયાત છે. અહીં અનેક જાતિઓ આવી અને અનેક રાજ્યો થયાં. સૌનો ઓછોવત્તો પ્રભાવ દેશપર પડ્યો. છેલ્લાં, આજથી ત્રણસોએક વર્ષ ઉપર હિંદને તેના અત્યારના રાજ્યકર્તાનો પ્રથમ પરિચય થયો.

ઈ. સ. ૧૬૦૦ ! આજે તેને ત્રણ સદી થઈ ગઈ. અંગ્રેજો હિંદમાં સોદાગરરૂપે આવવા તૈયાર થયા. સુરતમાં કોડી ધાલી વેપાર કરવા માંડ્યો. મદ્રાસ અને કલકત્તા ત્યારપછી મંડાયાં. મુંબઈ પોર્ટુગીઝ તરફથી મળ્યું. હિંદમાં આ પ્રમાણે તેમણે જડ નાંખી. આવી નાનકડી નજીવી શરૂઆતમાંથી ક્રમે ક્રમે તેઓ ખૂબ વધ્યા.

કાળક્રમે અરાધમી સદીની અપાર અધાધુંધી ને લીધે વેપારી દાનત રાજ્ય લોભ તરફ ઢળી. કુપ્લેનો મંત્ર અંગ્રેજોએ સ્વીકાર્યો. પ્લાસી, બક્સર, અને વાંદીવાશે તેમનો રાજ્યલોભ પોષ્યો. બંગાળાની દિવાનીએ તેને ઉછેર્યો. પાણીપતે તેનો માર્ગ સરળ અને નિષ્કંટક બનાવ્યો. બંગાળામાં હાકેમ નીમાતાં તેણે ફાળ ભરવા માંડી. વસ્તુસ્થિતિનો પુરેપુરો લાભ લઈ તેઓએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું. તેમના વેપારમાં શિથિલતા આવી. નાણાં ખુટ્યાં. તે મેળવવા માર્ગો શોધાયા. રાજ્યો એક પછી એક જીતી લેવાયાં, જપ્ત કરાયાં. દૈવે તેમને અદ્ભુત સહાય કરી. દરેક દેશી રાજ્યમાં પ્રગ્નકીય અસતોષ, કોમી બેદ, બેવફાઈ આદિ સઘા માલમ પડતા. તે સમયના હિંદી રાજ્યોમાં, કોઈ કોઈ અપવાદ બાદ કરતાં, અણુ અવેરાત ન હતું. દેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય અભિમાનનો જ્યાં સ્થાં અભાવ હતો. પરિણામે અંગ્રેજો સહેલાઈથી જીત વખતમાં હિંદમાં સર્વોપરી બન્યા.

બ્રિટિશ યુગમાં પ્લાસીના યુદ્ધથી માંડી સત્તાવનના બળવા સુધીનો સમય વિગ્રહભર્યો છે. એ સો વર્ષના ગાળામાં વિગ્રહ શિવાયનો એકે દાયકો નથી. ચોમેર વિગ્રહો મંડાયા. અંગ્રેજો બધે ફાવ્યા. અંતે ખરો સમય વીતી ગયો સ્વારપછી કેટલાક હિંદીઓની આંખ ખુલી ગઈ. હજારો માઈલ દૂરના એક નાનકડા બેટના વિદેશીઓ હિંદુ જેવા વિશાળ દેશના માલિક થઈ બેઠા એ તેઓથી સહેલાયું નહિ. સત્તાવનના બળવામાં તેઓ સામેલ થયા. સમય પ્રતિકૂળ હતો. તેઓ સજડ હાર્યા અને બળવો જગાવવાની ખો ભૂલી ગયા. હિંદી પ્રજાએ અંગ્રેજ રાજ્ય વધાવી લીધું.

હવે સોદાગર-રાજ્ય મટી ખુદ ઇંગ્લંડ સરકારનું રાજ્ય થયું. ૧૮૫૮માં વિક્ટોરીઆ રાણીએ હિંદી રાજ્યની લગામ પોતાની સરકારને હાથ સોંપી. સ્વારપછીનો જમાનો રાજકીય સુધારણાનો છે. અંગ્રેજોએ હિંદને સુધારવા પ્રયાસો આદર્યા. હજુ તે પૂર્ણતાને નથી પામ્યા. કરવાનું ઘણું બાકી છે.

હિંદ-બ્રિટન વચ્ચે સંબંધ થવાથી હિંદને શા લાભ થયા એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પૂર્વે વાયવ્યમાંથી અનેક દુશ્મન-દળો આવતાં. હિંદ આજે સુરક્ષિત છે. હિંદમાં અનેક સંકટો નીવારવા ઉપાયો યોજાયા છે. આપણી પ્રગતિ અનેક દિશામાં થઈ છે. એ પ્રગતિનો જશ અંગ્રેજ સરકારને ઘટે છે.

હિંદી સંબંધથી બ્રિટનને શા લાભ છે તે પણ વિચારી લઈએ. બ્રિટન જેવા નાનકડા દેશે હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશને હસ્તગત કર્યો તેથી જગતમાં અંગ્રેજોની પ્રતિષ્ઠા વધી છે. રાજકીય મંડળોમાં તેનો મોબ્બો હિંચો થયો છે. હિંદુસ્તાને એક નવા સંસ્થાનની ગરજ સારી. અનેક અંગ્રેજો અહીં ઠેકાણે પડવા માંડ્યા. તેમના માલને નિકાસનું નવું સ્થાન મળ્યું. તેઓ દ્રવ્યવાન બન્યા.

હવે હિંદુસ્તાનની આધુનિક હાલતનો વિચાર કરીએ. એ બહુ-કામી મુલક હોઈ કોઈ કોઈ સ્થળે કામ કામ વચ્ચે વિખવાદ ચાલે છે. એકતા કરતાં બેદનું જોર વિશેષ લાગે છે. આ દુર્દશા સૂચવે છે. હિંદને આજે એકત્ર થવું હોય તો સાંસાં પડે. સૌ આજે ધરધરના રાજા છે.

હિંદી સમાજની અવદશા છે. કંઈગા રીતરિવાજોએ તેને ચુંસી લીધો છે. દ્રવ્યવ્યયના અનેક માર્ગો છે. તેની અસર પણ બારે છે. સરકારના “કર-વેરાના બારા” સહેલાઈથી ઉંચકાય એવા નથી. ધનની નૂનતાને લીધે સમાજની સ્થિતિ કંઠાળ છે.

કેળવણીની બાબતમાં સૌ કોઈ કચુલ કરે છે કે બીજા સુધરેલા દેશોના હિસાબે હિંદી કેળવણી નજીવી છે. હેઠ્ઠા સો વર્ષના આંકડા બોલે છે, હિંદ આ દિશામાં આગળ વધ્યું છે એમ લાગે છે. પરંતુ આપણી કેળવણી સાચી કેળવણી નથી. સુધારણા શિવાય છુટકો નથી, પરંતુ એ માટે જોઈતાં નાણાં ક્યાંથી લાવવાં? આપણી પ્રાથમિક કેળવણી સ્વાદવિનાની, માધ્યમિક કેળવણી દોષિત અને ઉચ્ચ કેળવણી પરિણામશૂન્ય છે. કેળવણી અને જીવન વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ હોવો જોઈએ તે નથી. પૂર્વજોની સંસ્કૃતિ બુલી હિંદ ચકાવે ચક્ર્યું છે. ઔદ્યોગિક કેળવણી કેવળ આરંભની દશામાંજ છે.

હિંદના હુન્નર-ઉદ્યોગની તો વાત ન પુછો. ઢાકાની મલમલ આજે જે સંભારાય છે. સરખેજના ગળી ગાળવાના કુવાઓ આજે જે મોજુદ છે. પાટણનાં પટોળાં, નાસકનું કોતરકામ આજે ક્યાં છે? અનેક યુગનાં સ્થાપત્યો આપણા પૂર્વજોની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કેટલે પહોંચી હતી તે સૂચવે છે. હિંદનો આજનો ઉદ્યોગ, અપવાદ શિવાય, મીલનાં બૂંગળાંમાં કેન્દ્રિભૂત થયો છે. તેમાંયે હિંદનું કાંઈ નથી. સ્થળે સ્થળે હિંદની કંગાળ પરાધીનતા હરેક ઉદ્યોગમાં નજરે ચડે છે. કોઈ કોઈ સાહસિક વીરોએ એમાં ઝંપલાવ્યું છે, પરંતુ આર્થિક સંજોગો તેમને સંકડામણમાં આણી મુકે છે. તેમની પ્રગતિ નહિ જેવી જ છે.

લશ્કરી બળમાં હિંદ આજે ઓસરી ગયું છે. રણ ધુમવાના એના કોડ વણપુર્વાજ રહ્યા છે. સીપ, ગુરખા, મરાઠા, રજપુતો આજે કોને હંફાવી શકે? યુદ્ધનું નોતર આવે તો પ્રાણ કંઠે આવે.

હિંદની ઉન્નતિ ક્યારે સંભવે? સમાજનો સડો દૂર થવો જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શુદ્ર—ચાર વેદ સમોવડી એ ચાર જાતિ બલે રહે, પરંતુ આજની કેટલીક પેટાજાતિઓ કાઢી નાંખવા જેવી છે. ભેદ ઓછો કરતાં, એકતા સાધતાં વિનાશ અટકશે. આપણા કઠંગા રીતરિવાજો પણ દૂર થવા જોઈએ. હિંદમાં વસતી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, યાહુદી આદિ વિવિધ કોમોના નેતાઓએ પરસ્પર બ્રાતૃભાવ અને શુભેચ્છા વધે તથા દેશભક્તિની ભાવના ખીલે એ માટે સતત પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સરકારે પણ આ કાર્યમાં પોતાથી બનતી સહાય કરવી જોઈએ. વળી લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા ઇલાજો લેવાવા જોઈએ.

હિંદની શારીરિક સંપત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. પૂર્વે અનેક અખાડા હતા. આને ભુજ છે. આદ્યમરક્ષણ કરવા જેટલી યે તાકાત આપણામાં રહી નથી. સર્વાંશિ આપણે પરાધીન બન્યા છીએ. તરકરના તાપે પોલીસને પળવીએ છીએ. તેયે આપણા જેવા છે. એ દિશામાં બહુ કરવાનું છે. ઉછરતી પ્રગ્નની શારીરિક સંપત્તિ સુધારવાનું પ્રયોજન પૂરજોશથી આગળ વધારવું જોઈએ.

શારીરિક સંપત્તિ સુધારતાં માનસિક ચીમળાઈ ન જાય એ સંભાળવાનું છે. હિંદનું 'મનસ્' આજે શૂન્ય છે. હિંદ હીરાની ખાણ છે. કોઈ કાઢનાર નથી. નહિ તો અનેક કોહીનુર નીકળે. આજના કોહીનુર તો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે.

સંપ અને ખંતના ગુણ આપણે કેળવવાના છે. એ બાબતમાં આપણા રાજ્યકર્તા અંગ્રેજોનો દાખલો લેવા જેવો છે. આફ્રીકામાં અનેક આફ્રો વેદી કોણ ધૂમ્યા ? 'એવરેસ્ટ' કયો હિંદી ચઢ્યો ? આપણુ સૌ આરંભ-શરૂ છીએ. સાગવૃત્તિ આપણી કટાઈ ગઈ છે. આપણો જન બચતો હોય તો નિર્દોષને ગરદન મરાવીએ છીએ. સાગવૃત્તિ કેળવાય તો દાનવ મટી દેવ થવાય. દેશભક્તિની તો અપણામાં મૂળથી જ ઉણપ છે. અપવાદો તો હોય છે. કયાંક કયાંક એ ઉણપ પુરાવા માંડી છે. એ ગુણ સંપાદન કર્યા વિના ઉન્નતિ નથી. આવા આવા અનેક ગુણો અંગ્રેજો પાસેથી આપણે શિખવાના છે. તે શિખવાને બદલે આપણે તેમના જડ રીતરિવાજો ધુસાડ્યા. તેમના ગુણો ગ્રહણ કરવામાં સૌનું શ્રેય છે.

હિંદ કેળવણીમાં પછાત છે એ બૂમ ખોટી નથી. આપણો અમુક ભાગજ કેળવાએલો છે આમવર્ગે અજ્ઞાનનો અધકાર-પછેડો ઝોઢ્યો છે. તેઓ પૈસા વિના કેળવણી લઈ શકતા નથી. આધુનિક કેળવણી બહુ ખર્ચાળ છે. સૌ કે તેના લાભ નથી લઈ શકતા. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત થવા લાગ્યું છે, થવું જ જોઈએ. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ કંઈક સસ્તું થાય તો ઘણા લાભ લઈ શકે. વળી આધુનિક કેળવણી હિંદને પુરેપુરી રીતે કર નથી. ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ ઘણી થવી જોઈએ. હિંદના ઉદ્ધાર માટે અનેક વિશ્વભારતીઓ સ્થપાય એ ઇચ્છવા જોગ છે.

હિંદનું ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ તરફ વલણ નથી. સૌ પૈસા વિના મુગ્ધ છે. સરકાર સહાય આપે તો હિંદ ઉદ્યોગ ખીલવી શકે. હિંદમાં ધનિકો પડ્યા છે. સાહસિકોને તેઓ હાથ દે તો કામ સરળ થાય. તળેગાંવ (પુના નજીક)નું કાચનું કારખાનું પૈસા ફંડમાંથી નભે છે. ગોદરેજને સૌકા ઝાળખે છે. તેનું

સાહસ નાનુંસુનું નથી. તાતા કંપનીનું કામ પણ તેવુંજ છે. નાના પાયા ઉપર બીજાઓ પણ ઉદ્યોગ ખીલવી રહ્યા છે. પ્રાચીન ભારતના હુન્નરો સજીવન કરવા અને વિકસાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો થવા જોઈએ. અનેક નર-રત્નો વિદ્યાનના અભ્યાસમાં શૈકષી શોધખોળના કામમાં તસ્લીન થવા જોઈએ. ઉદ્યોગની ખીલવણી કરનારે છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળ જાણવી જોઈએ. દેશ-દેશાન્તરમાં ફરી સાંની પદ્ધતિ અને પ્રગતિ તપાસવી જોઈએ. આમ થાય તોજ હિંદ પ્રગતિને પથે ચડે.

શારીરિક તાલીમ સૌને મળે એ ઇચ્છવા જેવું છે. આત્મરક્ષણ માટે એ જરૂરી છે. કાલેજામાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપવાની ભલામણ થાય છે.

રાજકીય પ્રગતિ પણ પોષાવી જોઈએ. હિંદની યોગ્ય માંગણીઓ પર ધ્યાન અપાવું જોઈએ. સરકાર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દિલ ખોલી ચર્ચા કરે તો અનેક નાનામોટા ઝઘડાઓનો તેમજ અણુવિશ્વાસ અને અણુગમાનો અંત આવે. સર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના કહેવા મુજબ હિંદ બધું નહિ તો થે કંઈક પામ્યું છે. આશા અને આસ્થા હશે તો સૌ પામશે.

જોકે આજે સરકાર અને પ્રજાકીય નેતાઓ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મતભેદ છે, તેમ છતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે રાજ્યને લખતી મહત્વની બાબતોમાં આવા મતભેદ પડે એ સ્વભાવીક છે. જરૂરની વાત તો એ છે કે હિંદ અને બ્રિટનને બંનેને એક બીજાનો ખપ છે. એક બીજાના સમાગમ-માં બંનેને લાલ છે. હિંદ અને બ્રિટન સદ્ગુણદિથી સન્માર્ગે ચડે અને એ રીતે બ્રિટીશ રાજ્ય હિંદને અધિકાધિક લાભદાયી નીવડે એવી પ્રજા પ્રત્યે અમારી પ્રાર્થના છે.

પુરવણી

૧. હિંદુસ્તાનની મહેસુલી પદ્ધતિ.

પ્રાચીન કાળથીજ જમીનવેરો રાજ્યની આવકનું મુખ્ય સાધન ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં ખેતીની ઉપજનો છત્રો, આઠમો, યા બારમો ભાગ રાજ્યનો ગણ્યો છે. મુસલમાની સત્તા વિસ્તરી સારથી મહેસુલ પદ્ધતિમાં અનેક ફેરફાર થયા. અકબરના સમયમાં રાજ ટોડરમલે જમાબંધી નિયમિત કરી હતી. કાળક્રમે સરકાર અને ખેડુત વચ્ચે મહેસુલ ઉધરાવવા માટે અનેક મધ્યસ્થો ઉભા થયા. તેઓ સરકારને મહેસુલ ભેગું કરી આપતા. સરકારે તેમને ખૂબ સત્તા આપી. આ રીતે જમીનદાર વર્ગ ઉભો થયો. તેઓને ઉધરાણાનો દશમો ભાગ તેમની મહેનત બદલ મળતો. મૂળ સત્તા ઓસરવા સાથે તેઓ અધિકાધિક સ્વતંત્ર બન્યા, અને ઉધરાતદાર મટી માલીક બન્યા.

બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દિવાની કંપનીને મળી સારપછી કંપની સરકારે મહેસુલ ઉધરાત માટે અનેક અખતરા અજમાવ્યા. અતે લોર્ડ કોનવોલિસે ડિરેક્ટરોની સંમતિથી ૧૭૯૩માં જાથુ જમાબંધી બહાર કરી. તેથી જમીનદારો તેમના કબજામાંની જમીનોના માલીક બન્યા. તેઓ રૈયત પાસે જે લે તેના $\frac{2}{3}$ ભાગ સરકારને આપે એમ હંમેશને માટે નક્કી થયું. સરકાર ધારો આ પ્રમાણે આકરો નક્કી થયો. પહેલાં તો ત્રણી આપદા પડી. છતાં રફતે રફતે કિંમત વધી અને ગણોતનો ભાર હળવો થતો ગયો.

સાર પછી જેમ જેમ અંગ્રેજ રાજ્ય વધતું ગયું તેમ તેમ વિવિધ જમીનોના વિવિધ સંગ્રેગો ખ્યાનમાં લઈ જમાબંધી નક્કી કરવામાં આવી.

હિંદી જમાબંધીના બે વિભાગ પાડી શકાય. જ્યાં જમીનદારો અથવા તેના જેવી વ્યક્તિઓ મધ્યસ્થ રહી સરકાર ધારો ભરે તેને જમીનદારી પદ્ધતિ એ નામ અપાય છે. આમાં જમીન ખેડનાર અને સરકારને સીધો સંબંધ નથી. જમીનદાર પોતાના ખેડુતો પાસેથી ગણોત અથવા ભાડું લઈ તેમાંથી સરકાર ધારો ભરી દે છે.

જ્યાં ખેડુત પોતાની માલકીનું ખેતર ખેડી પોતે મહેસુલ ભરતો હોય તેને રૈયતવારી પદ્ધતિ એવું નામ અપાય છે. અહીં ખેડુત અને સરકારને સીધો સંબંધ છે.

આ ઉપરાંત જન્ય અને હંગામી જમાબંધી એવા વિભાગ પણ પાડી શકાય. બંગાળામાં ઉપર કહી ગયા તે મુજબ જન્ય જમાબંધી છે. ૧૭૯૩માં નક્કી થએલો ધારો વધવાનો તેમાં સવાલ જ નથી. આથી ઉલટું, જ્યારે સરકાર ધારો કાયમનો ઠેરવેલો ન હોય પરંતુ અમુક મુદત (એક, દશ, વીશ, કે ત્રીશ વર્ષ) નો હોય અને તે આખરે તેમાં ફેરફાર થવાના હોય ત્યારે તેને હંગામી જમાબંધી કહે છે.

માદ રાખવું કે જમીનદારી જમાબંધી કાયમી તેમજ હંગામી હોઈ શકે. રૈયતવારી જમાબંધી પણ કાયમી યા હંગામી હોઈ શકે. બંગાળાની જમીનદારી જન્યની છે, ત્યારે આગ્રા, પંજાબ, અને મધ્ય પ્રાન્તની તેવી નથી. હિંદમાં રૈયતવારી જમાબંધી કાયમ હોવાનો એકે દાખલો નથી.

મુ'બાઈ અને મદ્રાસના ઘણાખરા ભાગોમાં રૈયતવારી પદ્ધતિ ચાલુ છે. મુ'બાઈ ઇલાકામાં ૧૮૩૫માં એ ચાલુ કરવામાં આવી. વરસાદ આદિ સંગેગો ધ્યાનમાં લઈ જમીનની સરેરાશ ઉપજ કદી તમામ જમીનોના વર્ગવાર ગણોત આકાર્યા. આ કદપેલા ગણોતના આધારે સરકાર ધારા નક્કી કરાયા. નવી આકારણી ૩૦ વર્ષે થાય છે. ૧૯૨૭ માં નવી આકારણી થશે.

સંયુક્ત પ્રાન્ત, મધ્ય પ્રાન્ત, અને પંજાબમાં ચાલતી જમાબંધીને તાલુકદારી, મહાલવારી, અથવા માલગુઝારી પદ્ધતિ કહે છે. તે જમીનદારી પદ્ધતિના જેવી જ છે, ફક્ત જન્ય નથી એટલો ફેર છે. તેમાં નવી આકારણી સાધારણ રીતે ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે થાય છે.

જન્ય જમાબંધીની ચર્ચા.—આખા હિંદમાં જન્ય જમાબંધી દાખલ કરવી કે ન કરવી એ હિંદી મહેસુલ-વહીવટનો મુખ્ય પ્રશ્ન ગણાતો આવ્યો છે. સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્ત તેની તરફેણમાં હતા. તેણે એ વિષે સતત લખાણ કર્યું અને હિંદી સરકારે એ વિષે જે ઠરાવ બહાર પાડ્યો તેનો સાર નીચે મુજબ છે.—

તેના ફાયદા

૧. દુકાળના દરોડા સામે એ બચાવનું સાધન થશે.
૨. ગણોત ઉધરાતનો ખર્ચ તથા તેની વિટંબણા દૂર થશે.
૩. નવી આકારણીનો સમય નજીક આવતાં ખેતી લજવાની લાલચ નહિ રહે.

૪. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં વાપરવા માટે મુડી એકઠી થશે.

૫. લોકો સાફ અને સતોષી જીવન ગાળી શકશે.

૬. મહેસુલની હાલતરતની ખોટ ભાવીમાં થનાર આડકતરા પણ્ય ચોક્કસ કાયદા પુરી કરશે.

૭. રાજ્યની ઠેરવેલી આકારણી, ખેડુતના મનમાંથી પોતે ભરવાની રકમનું અચોક્કસપણું દૂર કરશે. મુડી અને મજૂરી વડે જમીન સુધારી તેનાં ફળ ઉતરે ત્યારે સરકાર વધારે ભાગ મંગિ એ બીક રહેતી નથી. ટુંકમાં એવી દલીલ થાય છે કે આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ જાથુ જમાબંદી સૌથી કાયદાકારક વ્યવસ્થા છે.

ગેરકાયદા

૧. જાથુ જમાબંધી દુકાળ સામે બચાવનું સાધન છે એ વર્ણુન સત્ય થટના સિદ્ધ કરતી નથી. જાથુ જમાબંધીવાળા ભાગોમાં દુકાળ ઓછા અથવા દુકાળ ઓછા નુકશાનકારક થયા નથી.

૨. જમાબંધીને લગતાં કામકાજ સાદાં અને સસ્તાં બનાવવાં એ સરકારની વિચારશીલ નીતિનો ભાગ છે.

૩. લાંબા સમયની જમાબંધીને ઉત્તેજન અપાય છે.

૪. હિંદી ખેડુતો ગરીબ અને દેવાદાર છે એ આકરી આકારણીનું પરિણામ છે એ સાબીત થતું નથી.

૫. સરકારની નીતિની ચાવી “ ધીમે ધીમેની સુધારણા ”માં છે.

૬. દુષ્ટ જમીનદારોના જીલમમાંથી ગણોતીઆના સ્વાર્થ સાચવવા સરકારને વચ્ચે પડવું પડે છે.

૭. લોકોની સ્થિતિ અને ઋતુના ફેરફાર પ્રમાણે મહેસુલ ગોઠવવાની સગવડ, જાથુ જમાબંધી છીનવી લે છે.

૨. હિંદી ઇતિહાસની યાદ રાખવા જેવી સાલ.

વૈદિક યુગ	...	...	...	સમય અનિશ્ચિત
ભારતીય યુગ	...	...	...	આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે
સૂત્ર કાળ	...	...	...	ઈ. પૂ. ૧૦૦૦-ઈ. પૂ. ૩૦૦
ગૌતમ બુદ્ધ	...	...	...	દેહાન્ત. ઈ. પૂ. ૫૪૩
સિકંદરની સ્વારી	...	...	...	ઈ. પૂ. ૩૨૬
બૌદ્ધ કાળ	...	...	...	ઈ. પૂ. ૩૦૦-ઈ. સ. ૩૦૦
અશોક	...	...	...	ઈ. પૂ. ૨૭૩
કનિષ્ક	...	...	...	ઈ. સ. ૭૮
પૌરાણિક યુગ	...	...	...	ઈ. સ. ૩૦૦-૧૦૦૦
સમુદ્રગુપ્ત	...	...	...	૩૪૦
હુણોના હુમલા	...	...	...	૪૫૦-૫૩૦
હર્ષ	...	...	...	૬૪૦
રજપુત રાજ્યો	...	...	...	૬૫૦-૧૦૦૦
મુસલમાની યુગ	...	...	...	૧૦૦૦-૧૫૨૬
મહમદ ગિઝની	...	...	...	૧૦૦૦
શાહબુદ્દીન ઘોરી	...	...	...	૧૧૭૫
બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના	...	...	...	૧૩૪૭
ભોગલ યુગ	...	...	...	૧૫૨૫-૧૫૫૮
બાબર	...	...	...	૧૫૨૬
અકબર	...	...	...	૧૫૫૬
તાલિકોટની લડાઈ	...	...	...	૧૫૬૫
ઔરંગઝેબ	...	...	...	૧૬૫૮
મરાઠી યુગ	...	...	...	૧૬૭૪-૧૭૬૫
શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક	...	...	...	૧૬૭૪
પેશ્વાઘનો આરંભ	...	...	...	૧૭૧૪
પાણીપતની ત્રીજી લડાઈ	...	...	...	૧૭૬૧
ખડ્ગની લડાઈ	...	...	...	૧૭૬૫
ઈંગ્લિશ યુગ	...	...	...	૧૬૧૨ થી આજુ

સુરતમાં કોઠી	...	...	...	...	...	૧૬૧૨
મદ્રાસની સ્થાપના	...	...	...	...	...	૧૬૩૬
કલકત્તાની સ્થાપના	...	...	...	...	...	૧૬૬૮
પ્લાસીની લડાઈ	...	...	...	...	...	૧૭૫૭
સાલગ્રામનું તહેનામું	...	...	...	...	...	૧૭૮૨
ટીપુનો વિનાશ	...	...	...	...	...	૧૮૦૦
વસાઈના કરાર	...	...	...	...	...	૧૮૦૨
પેશ્વાઈનો અંત	...	...	...	...	...	૧૮૧૮
હિંદો બળવો	...	...	...	...	...	૧૮૫૭
કાઉન્સિલ એક્ટ	...	...	...	...	...	૧૮૬૧
સ્થાનિક સ્વરાજ્યની શરૂઆત	...	...	...	...	...	૧૮૮૨
કાઉન્સિલ એક્ટ	...	...	...	...	...	૧૮૮૨
મોર્લી-મિન્ટો સુધારા	...	...	...	...	...	૧૯૦૬
મહાન વિગ્રહ	...	...	...	...	...	૧૯૧૪
મોન્ટેગુ સુધારા	...	...	...	...	...	૧૯૧૯

S. L. C. Examination, University of Bombay

1919

1. What efforts were made by the Moghuls to conquer the Deccan and with what success ?

2. Indicate the steps by which the Maratha Empire was built up and draw a sketch map to illustrate the extent of the Empire at its height.

3. How was the principality of Hyderabad (Deccan) formed? What were the relations of its rulers with the Marathas?

4. Trace the growth of the Portuguese power in India. Why did the Portuguese fail in establishing themselves permanently in the country ?

5. What was the policy of the East India Company towards Indian Princes at different stages of its history during the first half of the 19th century.

6. Review briefly the North-Western Frontier policy of the Government of India.

7. Write short notes on :—

(i) The grant of Dewani of Bengal.

(ii) The Ryotwari System.

(iii) The Famine Relief policy of the British Government.

(iv) The Delhi Durbar of 1903.

8. Give a brief account of the system of administration in the Bombay Presidency.

1920

1. Give an account of the administration of Akbar. What are your reasons for regarding him as the greatest of the Moghul Emperors ?

2. Sketch the history of the Marathas from the death of Sambhaji (1689) to the death of Balaji Vishwanath (1720).

3. What were the relations between Madhavrao I and Raghunathrao (Raghoba) ? Describe the circumstances under which the latter sought the help of the English to gain the Peshwaship for himself.

4. What were the services rendered by Dupleix to his country ? Why did the French fail in establishing an empire in India ?

Mention their present Indian possessions.

5. Explain the system of subsidiary alliances. What additions were made to the British Dominions in India by Lord Wellesley ? Illustrate your answer by means of a sketch map.

6.* What were the chief features of the administration of Lord Hardinge (1910-1916) ?

7. What is the present constitution of the Executive Council of the Governor-General of India ? Describe its working.

8. What are the functions of a municipality ? Point out its chief sources of income.

9. Write short notes on any three of the following :—

- (a) The Board of Control.
- (b) The Charter Act of 1833.
- (c) The Doctrine of Lapse.
- (d) The Morley-Minto Reforms.
- (e) The Indian Defence Force (I.D.F.).

---

* Not in the new course (1927).

1921

1. Describe the relations between the Moghul Emperors and the Rajputs up to the death of Aurangzeb.

2. Describe the civil and military administration of Shivaji.

3. Sketch the career of Madhavrao I. Would you consider him as the greatest of the Peshwas? State your reasons.

4.* What were the chief features of the administration of Lord Minto (1905-1910)?

5. Write what you know of any three of the following:—

(a) Sir Thomas Munro.

(b) Raja Ram Mohan Roy.

(c) G. K. Gokhale.

(d) Non-Intervention Policy.

(e) The Partition of Bengal.

(f) Indian National Congress.

6. Describe the relations of the Secretary of State for India with the India Council and with the Government of India.

7. Mention the various classes of civil and criminal courts in the Bombay Presidency.

8. Trace the history of the formation of the Bombay Presidency. Illustrate your answer by means of a sketch map.

---

* Not in the new course (1927).

1922

1. Sketch the career of Shah Jehan before he came to the throne. Mention his achievements as a ruler.

2. Give an account of the rivalry between Daulatrao Scindia and Jaswantrao Holkar; and show the effects it had on the fortunes of the Marathas.

3. Narrate the circumstances under which Mir Kasim obtained the Subedari of Bengal. Why was he deposed by the Company?

4. How did the Sikhs come to be a power in India? What part did Ranjit Singh play in Indian History?

5.* What were the distinctive features of the administration of Lord Ripon?

6. Enumerate the chief sources of revenue as they now stand: (a) For the Government of Bombay; (b) For the Government of India.

7. What are the new changes introduced in the Provincial and Central Legislative bodies by the Act of 1919?

8. Write short notes on any three of the following:—

- (a) Ain-i-Akbari.
- (b) Chauth and Sardeshmukhi.
- (c) Nana Fadnavis.
- (d) Macaulay.
- (e) The Queen's Proclamation.

1923

1. Who were the Moghuls ? How did Baber establish the Moghul power in India ?

2. What was the part played by Chand Bibi, Malik Amber, and Shahji Bhonsle in the defence of the Nizamshahi Kingdom of Ahmednagar against the Moghuls ?

3. State the main features of the history of the Marathas from the accession of Balaji Baji Rao to the death of Madhavrao I.

4. Trace the relations between the English and Tipu Sultan of Mysore. Account for the latter's sudden downfall.

5. Discuss the policy of Lord Auckland and Lord Ellenborough towards Afghanistan.

6.* Give an account of the administration of Lord Chelmsford.

7. How is the Government of a province carried on under the reformed constitution of India ?

or

Describe the present relations of the Secretary of State and his Council with the Government of India.

8. What do you know of any three of the following :—

(a) The Sayyed Brothers.

(b) Bussey.

(c) Annexation of Sindh.

(d) Chamber of Princes.

(e) Indian Civil Service.

---

*Not in the new course (1927).

1924

1. Describe the career of Sher Shah as a general and as an administrator.

2. Give a brief account of the Powers that rose to importance from the death of Aurangzeb to that of Muhammad Shah.

3. Sketch the career of Nana Fadnavis with special reference to his services to the Maratha Confederacy.

4. What do you know of the rivalry between the English and the French for power in India up to the recall of Duplex?

5. Draw an outline map of India showing separately the annexations made by the Marquis of Hastings and Lord Dalhousie.

6.* Give an account of the administration of Lord Curzon.

7. What do you understand by Local Self-Government? Mention the functions and sources of income of a town municipality,

or

Compare and contrast the position of the Ministers with that of the Executive Councillors in provincial governments.

8. Write short notes on any three of the following :—

(a) High Commissioner for India.

(b) Mir Jumla.

(c) Shivaji's Council of Eight.

(d) Non-Intervention Policy.

(e) The Ilbert Bill.

---

* Not in the new course (1927).

1. Show how far Humayun's own character was the cause of his misfortunes. How did he regain his lost throne?

2. What do you know of the revenue system of Akbar and his military organisation?

3. How did Balaji Vishwanath and Baji Rao I contribute to the growth of the Maratha Power?

4. What were the causes of the rise of Mahadaji Sindia? What were his relations with the English?

5. What were the difficulties experienced by Warren Hastings as Governor-General? How did he try to meet them?

6. Give a brief sketch of the administration of Lord Lytton, contrasting his frontier policy with that of Lord Ripon.

7. What is a budget? What amount of control is exercised by the Central and Provincial Legislatures over their respective budgets?

or

What do you know of the present arrangements for the defence of India?

8. Write short notes on any three of the following:—

- (a) Alfonso Albuquerque.
  - (b) Sir Thomas Roe's Embassy.
  - (c) Clive's Double Government.
  - (d) Ahalyabai Holkar.
  - (e) Power of Certification.
-

1926

1. Give the causes of the decline of the Moghul Empire. How did Aurangzeb contribute to it?

or

What was the condition and position of the Rajputs under the Moghuls up to the end of Aurangzeb's reign?

6. State what you know of Shivaji as a military leader and as an administrator,

or

Point out the importance of the third Battle of Panipat. Show how Madhavrao I revived the Maratha Power and how his character contributed to his success.

7. What were the changes made in the administration of British India by the Regulating Act and Pitt's India Bill? Point out the effects of both these measures,

or

Give a brief sketch of Ranjit Singh's career, and describe the relations between British India and the Punjab after his death.

8. What part can a non-official member of the legislature play in the present administration of India?

or

Mention the powers at present exercised by the Governor-General personally and in Council.

9. Write notes on—

(a) Baber's Memoirs.

(b) Din Ilahi.

(c) Chand Bibi.

(d) The Partition of Bengal.

1927

1. Show that India was very prosperous in Shah Jahan's reign. How do you account for this prosperity ?

or

Describe Aurangzeb's invasion of the Deccan, and account for his failure to crush the Marathas.

2. Who, in your opinion, was the greatest of the Peshwas ? Justify your choice by an account of his administration and character,

or

Write what you know of Mahadaji Sindhia and Nana Fadnavis. Explain how the rivalry between the two affected the Maratha power.

3. Describe the great struggle between the English and the French for supremacy in India, and explain the success of the former and failure of the latter,

or

Describe briefly the part played by Wellesley, the Marquis of Hastings and Dalhousie in establishing the British as the Paramount Power in India.

4. What do you understand by Dyarchy ? Explain how it is worked in the Bombay Presidency,

or

Compare the powers of the Assembly and a Provincial Council over the legislation and finance of their respective governments.

5. (a) Write what you know of the social and political organization of the early Aryans in India.

(b) Write notes on—

(i) Appropriation of Supplies.

(ii) Ahalyabai.

(iii) The Double Government of Bengal.

